HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 5.

Helynévtörténeti Tanulmányok

5.

Lektorált folyóirat

Szerkesztők:

Hoffmann István
Tóth Valéria

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2010

A Magyar Névarchívum Kiadványai 17.

Szerkesztő:
Hoffmann István

Megjelenését támogatta az Országos Tudományos Kutatási Alap (62207 sz.).
Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2010
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2010

ISSN 1789-0128

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató
Technikai szerkesztő: Tóth Valéria
Borítóterv: Varga József
Nyomta a Vider Plusz Bt.

Tartalom

HEGEDŰS ATTILA: A *jo/ju ~ i* váltakozás régi helyneveink tükrében 7
TÓTH VALÉRIA: Egy sajátos morfológiai jelenség a régi magyar helynévadásban 17
SZENTGYÖRGYI RUDOLF: Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe 33
HOLLER LÁSZLÓ: Az 1055. évi tihanyi oklevélben említett két birtok lokalizálása 47
KOVÁCS ÉVA: *Gamás* birtok leírása a Tihanyi összeírásban 83
SZŐKE MELINDA: A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti forrásértékéről 95
SLÍZ MARIANN: A helynévi adatok szerepe az Anjou-kori személynevek vizsgálatában 105
RÁCZ ANITA: Törökségi népek elnevezései régi magyar tulajdonnevekben 113
GYŐRFFY ERZSÉBET: A folyóvíznevek kronológiai és területi állandósága 129
SEBESTYÉN ZSOLT: A történelmi Bereg megye *-falva* utótagú helységneveiről 139
KISS MAGDALÉNA: A *Küsmöd* víznév etimológiai vizsgálata 151
DITRÓI ESZTER: Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata 155
PÁSZTOR ÉVA: Elpusztult települések lokalizációjának kérdéséről 169
KISS GÁBOR: Régészeti lelőhelyek és leletek emlékei helynevekben 189
PINKE ZSOLT: Adatok az Árpád-kori Hortobágy-Sárrét természetföldrajzához I. 201
BÁRTH M. JÁNOS: Helynevek vagy körülírások? 209
VARGHA FRUZSINA SÁRA: A dialektometria alkalmazása és történeti helynevek nyelvföldrajzi vizsgálata a Székelyföldön 223
BÁBA BARBARA: Földrajzi köznévi fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsága a romániai magyar nyelvjárásokban 235
BÖLCSKEI ANDREA: Fordítás, adaptáció és helynévtörténet 245
TÓTH LÁSZLÓ: Valós és fiktív helynevek Szilágyi István *Hollóidő* című regényében 263
A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei 271

Hegedűs Attila

A *jo/ju ~ i* váltakozás régi helyneveink tükrében

A jelen írás célja, hogy bemutasson egy kis elemszámon megfigyelhető hangtani kettősséget, megnevezze e kettősség lehetséges okát, elemezze történetét a nyelvjárási változatok, a közszavak és a helynevek segítségével.

1. A *juhar ~ ihar* megoszlása. Az ÚMTsz. szerint a *juhar* az általános a nyelvterület legnagyobb részén, az *ihar* elterjedése (leginkább *iharfa* formában) jellegzetesen észak- és nyugat-magyarországi: a Zala megyei Bucsuszentlászló, a Veszprém megyei Szentgál, Tapolca és a Balaton-felvidék, a Somogy megyei Kálmáncsa, Iharosberény, Tata, a Baranya megyei Nagyváty, Cserkút, a Heves megyei Verpelét, Egercsehi, továbbá a szlovákiai Berencs, Bajka és Izsap azok a helyek, ahol a helyi nyelvjárás az *i*-s változatot használja.

A *juhász ~ ihász* megoszlása. Az ÚMTsz. szerint az *ihász* változat a Győr-Sopron megyei Nagylózson, a Vas megyei Csepregen, Kemenesmihályfán, Szergényben, Vépen, Bükön, Csipkereken és Tompaládonyban, a Zala megyei Valkonyán, Hévízen, Reziben, Babosdöbrétén, Hahóton, Zalalövőn, ezenkívül Göcsejben és Hetésben általában, a Veszprém megyei Sümegen és a Somogy megyei Somogysámsonban található meg. Ez szintén a magyar nyelvterület nyugati régiója. Mindenütt máshol a *juhász* változat él.

Az *iszalag ~ juszalag* megoszlása. Az eredendően *iszalag*-nak nevezett növényt *juszalag*-nak nevezik az ÚMTsz. szerint a Csongrád megyei Makón és Hódmezővásárhelyen, a Szabolcs-Szatmár megyei Paszabon és Rakamazon, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Sajószentpéteren, a Komáromtól északra fekvő Martoson, a Nyitra város részeként meghatározható Alsócsitáron, továbbá Tatán és a Pest megyei Bagon. Ez a régió a magyar nyelvterület középső területe, jellegzetesen elkülönül tehát a nyugat-magyarországi régiótól. Az *iszalag* változatot csak akkor közli a szótár, ha attól alakilag kissé eltér a helyi változat. Így *inszalag* Nemespann községben (Nyitrától DK-re), *iszalg* Jágónakon (Baranya m.), *iszlog* Nagykanizsán, *iszolag* Gencsapátiban (Vas m.), *viszalag* Kőszeg-Hegyalján és Nyitragerencséren.

A három szó szóföldrajzi megoszlása alapján az *i*-s változat jellemző a Dunától nyugatra és kis mértékben északra eső régióban, míg a *ju*-s szókezdetű alakok inkább a Dunától keletre eső területeken jellemzők. Nem véletlen, hogy a köznyelv (mely a keleti nyelvjárásokon alapul) szintén a *juhar, juhász* változatot használja. (Lásd még ehhez IMRE 1971: 190.)

2. A nyelvjárási adatok alapján a szókezdő *ju ~ i* megfelelés stabil variációnak látszik. Olyannak tehát, amely nem mutat mozgást, csupán az általános változási tendenciának van kitéve (annak tudniillik, hogy a köznyelv hat a nyelvjárásra, és azt magához húzza, igazítja). Mivel a jelenségben szereplő szavak száma kicsiny, továbbá mivel a szókincs perifériku rétegébe tartoznak, különösebb mozgás nem is várható e területen. A mai stabil variációval szemben azonban a TESz. egy *jo/ju > i* változást említ, egyértelműen meghatározva a változás irányát, sőt még az idejét is. Az *iktat* szócikke kapcsán ugyanis arról ír, hogy az ugor kori **kt* hangkapcsolat az ősmagyarban kétirányú átalakuláson ment keresztül, továbbá „másrészt az *iktat* alakja az ómagyar korba is átnyúló szókezdő *ju > jo > i* változást is szemlélteti". A hangváltozás tehát az ősmagyar korban is jelen lehetett a nyelvben, erre utalnak az *iszik* és az *ívik* szavak: a magyar *iszik* őse egy PFU **juγe*, **juke* (EWUng.), az *ívik* őse pedig egy PFU **jokse* (EWUng.) lehetett. Néhány mai magyar köznyelvi szó régi formájában az *i* szó elején *jo/ju* megfelelést mutat: HB. *iorgossun: irgalmaz*, HB. *iochtotnia: iktat*, ÓMS. *iunhum: inh(a)* (Kl. 10), *yonkab: inkább* (TESz.), egyes alaki tájszavakban azonban a köznyelvi *j*-s szókezdet mutat *i*-t: *juh: ih, juhász: ihász, juhar: ihar, juha: éha/íha, juhfark: ifark* (TESz. és ÚMTsz.). *Ju > i* változás történt az *icce* (lat. *justitia*, TESz.), az *inas* (szl. *junos*, TESz.) szavakban, szláv *ja-* szókezdet folytatása az *iromba*, az *erge*, az *Eszény* helynév is (BENKŐ 1948: 54). Ugyanaz a tő rejlik a *jog*-ban és az *igaz*-ban. Az adatok azt mutatják, hogy néhány szóban az *i* állandósult egy korábbi *jo/ju/ja* állapotból *(irgalmaz, iktat, inkább, inas, icce, iromba, erge, iszik, ívik)*, és ezekben a szavakban se a mai köznyelv, se a nyelvjárások nem őriznek mássalhangzós szókezdetet. Más szavakban a köznyelvi szinten is megmaradt a kettősség *(igaz, jog)*, megint másokban pedig nyelvjárási megoszlást mutat a kétféle alak (ezt mutattuk be a bevezető részben). Egyetlen szó nyelvjárási változatai pedig egy fordított irányú alakulást is mutatnak: az eredeti *iszalag* népnyelvi változata bizonyos vidékeken a *juszalag*. Az adatok egymás mellé állításából úgy tűnik, hogy eredetibb a *jo/ju* szókezdet. Hipotézisként tehát feltesszük, hogy ez lehetett a kiinduló állapot, majd az ezt képviselő szavak némelyikében teljessé vált az átalakulás, más szavakban viszont területi megoszlás maradt fenn. Ha változási folyamatként kezeljük a jelenséget, állást kell foglalnunk abban a kérdésben, hogy tendenciának (vagyis széles hatókörű változásnak) vagy szórványos (azaz szűk hatókörű) változásnak tekintjük-e. BÁRCZI ezt a változást nem nevezi tendenciának (mint ahogyan a többi ómagyar kori mássalhangzó-változást sem; vö. 1958: 126), és a feltételezése szerint *jo ~ ju > *ji > i* átmenetet részben hasonulásnak (a *j*-hez), részben elhasonulásnak (a következő veláris magánhangzótól) tartja (i. m. 132).

Mi az oka annak, hogy ez a változás végbemehetett? Úgy vélem, nem más, mint az *i* fonetikai státusza. Az *i* hang a magyarban széles területen képezhető: abban a szakadatlan sorban, amelyben a hangokat képezzük (DEME 1953: 31–2),

az *i* főtípus változatai (*i*, hátrább képzett *i*, előrébb képzett veláris *i̯*, veláris *i̯*) a *j* és a *γ* közötti aránylag széles sávban képezhetők. Ennek igazolására elég, ha megvizsgáljuk a nyelv helyzetét a *titkon* és a *gigerli* szavak kimondása esetén. Az első esetben a nyelv első része közelít a szájpadlás alveoláris része felé, a második esetben pedig a nyelv hátulsó része közelít a szájpadlás veláris része felé. A predorzális alveo-palatális *i* és a posztdorzális palato-veláris *i* között oly mértékű a különbség, hogy vannak nyelvek (pl. a török), ahol külön fonémának számít az, ami a mai magyarban csak egy fonéma variánsának. (A veláris *i̯*-t IMRE SAMU is csupán hangtani variánsként határozza meg; vö. 1971: 60, 76.) A mai magyar köznyelvben levő *i*-t emiatt a fonetikusok egy része nem is a palatális hangok közé sorolja, hanem semlegesnek ítéli meg az *e/é*-vel együtt (KIEFER 1994: 55, 95–6). A magyar nyelvtörténetben is kérdéses, hogy beszélhetünk-e a korai ómagyar korban egyáltalán veláris *i̯*-ről (mármint fonéma-szinten, hiszen a hangképzés szintjén természetesen létezik) (vö. KIS 2005). Amennyiben az *i*-t semleges hangként definiáljuk, nem okoznak meglepetést azok a példák, amelyekben az *i* veláris hanggal váltakozik (*gyilkos ~ gyolkos, irt ~ ort/arat,* további példákat lásd TESz. *arat* a.).

Egy feltételezett folyamat (még ha szűk hatókörű is) térben és időben játszódik le. Éppen ezért volt célszerű megvizsgálni, hogy mit mutat az adatok nyelvföldrajzi elterjedtsége. A tanulmány elején felsorolt nyelvjárási megoszlások alapján lényegében a Dunát jelölhetjük meg mint e változás keleti határát: a megvizsgált szavakban itt kell meghúznunk a terjedés izoglosszáját. A térbeliség mellett fontos tényező az időbeliség is. A feltételezett folyamatnak kell, hogy legyen kiinduló ideje, erősödése, majd lecsengése is. A közszavak tanúsága alapján (az adatok mind a TESz.-ből valók) a következőket látjuk: az *icce yechye* alakja adatolható 1395-ből, de 1405-ből már az *ice* is. Az *ihar* 1232-ben *ihor-fa,* 1243-ban *Jawor,* 1255-ben *jaurfa,* 1257-ben *Ihar, yarfa,* 1330-ban *Johor* alakban adatolható. Az *iktat iochtotnia* alakja a HB.-ben jelenik meg, 1473-ban *iptat,* és 15. századi adatban *yktatasa, ihtatasa*-ként adatolható. Az *inas* 1524-ből adatolható először *ynasok* formában, s ez a változat marad meg napjainkig. Az *inkább* JókK.-beli *ynkab* alakja időben megelőzi az 1519-es *yonkább* alak megjelenését. A HB. *iorgossun* alakját a JókK. *yrgalmaz* alakja követi. Az *iromba* legkorábbi adata 1790-ből való, s a mai alakot adja. Az *iszalag* a 16. század első feléből származó adatban *yzalagh,* de 1621-ből már ismert a *juszalag* is. Az ÓMS. *iunhum* alakját 1456-ban követi az *ehal,* 1485-ből való az *ynh(a)* adat. Azt láthatjuk, hogy a közszók esetenként kései adatolása, továbbá lokalizálatlansága nem vezet közelebb bennünket a folyamat kiindulásának és lefolyásának remélt pontosabb rögzítéséhez.

Segíthetnek-e a helynevek ez ügyben, és ha igen, hogyan? Az adattárba olyan helységeket válogattam, amelyek történeti adatai GYÖRFFY és CSÁNKI alapján a *jo/ju ~ i* váltakozás példáit mutatják.

1. ***Irény (Jurén)*** (CSÁNKI szerint Örkény és Bőny mellett terült el Győr megyében) 1257: *Yuren, Yren,* 1262: *Juren,* 1346: *Irenfelde,* 1361: *Juren* (Gy. 2: 603, Cs. 3: 550).

2. ***Iván*** (Győr megye) 1234: *Ywan,* 1265: Villa *Johan,* 1379: *Iwan,* 1387: *Iuan* (Cs. 3: 612).

3. ***Irsa*** (CSÁNKI: puszta Zalalövőtől délre, ZMFN. 33/34) 1265: *Jarsa, Jorsa,* 1271: *Jerse,* 1334: *Jarsa,* 1426: *Jarsa,* 1424: *Irsa* (Cs. 3: 63).

4. ***Jáhom*** (CSÁNKI szerint puszta Zalalövőtől délre, ZMFN. 124/5) 1342: *Jahun,* 1351: *Iwahun,* 1426: *Johan,* 1461: *Jahon* (Cs. 3: 64).

5. ***Ihász*** (CSÁNKI szerint Ihászi puszta — ma Pápa városrésze, Gerzseny, ma Görzsöny — mellett) 1332: Terra *Johaz,* 1455: *Ihaz,* 1471: *Ihos* (Cs. 3: 234).

6. ***Iharos*** (Somogy m.) 1344: *Iharus,* 1420: *Hyharus* (Cs. 2: 613).

7. ***Jósva*** (GYÖRFFY szerint község Orahovica mellett keletre, Baranya m.) 1228/383/407: *Jalsaua,* 1258: *Ilsowa,* 1281/364: *Ylswa* (Gy. 1: 321), 1472: *Jalsawafolyas* (Cs. 2: 493).

8. ***Ivándárda*** (Baranya m.) 1296/324: *Jovan,* 1332–7: *Johan* (Gy. 1: 319), 1341: *Iwan* (Cs. 2: 492).

9. ***Inota*** (Fejér m., Várpalota mellett) 1193: *Jonata,* 1426. Poss. *Molnusinota,* 1492: *Inotha* (Cs. 3: 332).

10. ***Iklad*** (Fejér m.) 1281: *Yuklod,* 1331: *Iklod* (Gy. 2: 388), 1487: *Iklad* (Cs. 3: 332).

11. ***Iváncs(a)*** (Fejér m.) 1290/291: *Iwanch, Iuanch,* 1332–7: *Ivanch* (Gy. 2: 389).

12. ***Jolsva*** (Gömör m. Jelšava) 1243: *Ilswa, Ilsua(m),* 1271: *Elswa, Elsua,* 1299: *Ilsua, Elsua* (Gy. 2: 513), 1406: *Elsva,* 1427: *Ilswa,* 1435: *Ilswa* (Cs. 1: 128).

13. ***Borsodivánka*** (előbb Heves, majd Borsod m., GYÖRFFY Heves megyében tárgyalja) 1222/550: *Jouan,* 1277/325: *Iwan,* 1292/320: *Iwan,* 1323: *Juwan,* 1324: *Iwan* (Gy. 3: 103), 1323, 1381: *Iwan, Juwan,* 1380: *Juuan,* 1403: *Iwand,* 1451: *Iwanka* (Cs. 1: 63).

14. ***Jósva, Jósvafő*** (a régi Torna m.) 1340: *Ilswafeu,* 1430 k.: *Olswafew,* 1487: *Jolswafew* (Cs. 1: 239).

15. ***Jankafalva*** (Bihar m.) 1291–4: *Ivanka,* 1332–7: *Iuanka, Yohankahaza* (Gy. 1: 627), 1393: *Iwankahaza,* 1408: *Jankahaza,* 1438: *Jankafalwa,* 1486: *Iwankafalwa* (Cs. 1: 611).

16. ***Jánosd*** (Bihar m.) 1203: *Janosd,* 1213: *Janust,* 1291–4: *Janusd,* 1300: *Iwanusd,* 1332–7: *Ivanusd* (Gy. 1: 627), 1355: *Jovanosd, Janusd,* 1475: *Janusd* (Cs. 1: 611).

17. **Váncsod** (Bihar m.) 1213/550: *Vansud,* 1291: *Wanchud,* 1332–7: *Joanchud,* 1350: *Vanchud* (Gy. 1: 681), 1382: *Joanchod* (Cs. 1: 627)

A 17 helység adatait századonként felbontottam, történetileg rétegzett térképek készültek belőlük. (Lásd őket a tanulmány mellékleteként!) Mielőtt azonban értékelni kezdenénk az adatokat, előre kell bocsátani, hogy itt bizony nagyon

óvatosan kell eljárnunk. Olvasati problémák adódhatnak, hiszen egy *iw*, *iu*, *iv* betűcsoportot *ju*-nak is, *iv*-nek is olvashatunk, s ez főként a *János ~ Iván* megoszlást befolyásolhatja. Nem alapozhatunk másra, mint az úgynevezett nyelvtörténeti pótkompetenciára, amely a téves értékelés kockázatát is magában foglalja.

Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a helynevek hangtanilag általában archaikusabbak annál a nyelvállapotnál, amelyben adatként felbukkannak, ugyanakkor — amint erre TÓTH VALÉRIA rámutatott — számos hangtani újítást is hordozhatnak (2004: 204). Ez a tény megint csak a következtetések óvatos megfogalmazására utasít.

Mivel a jelenség elég szűk hatókörű, a vizsgálatára bevonható névanyag sem túl bő. A névmennyiség csekély száma megint csak óvatosságra int: általánosításaink (vagy azoknak egy része) esetleg megkérdőjelezhetők.

A térképekről a következők olvashatók le. A 13. század adatait tartalmazó térkép 13 helységből hoz adatokat (lásd 1. térkép). Ezek közül csak *jo/ju* szókezdet található 5 esetben, csak *i*-s kezdet 3 (+1 Váncsod) esetben és mindkettő 4 esetben. A 14. század térképén (lásd 2. térkép), amely 14 helységből hoz adatokat, két esetben találunk csak *jo/ju*-s szókezdetet, 5 esetben *i*-s kezdetet és 7 esetben található meg mindkettő. A 15. századi térképen (lásd 3. térkép), amely 12 helységből hoz adatot, 4 esetben találkozunk *jo/ju*-s szókezdettel (de ebből kettő *Jolsva* — erről lesz még szó, mert ez különleges), 6 esetben csak *i*-s szókezdettel, és két esetben lelhető fel mindkettő. Táblázatba foglalva ezt így szemléltethetjük:

1200–1300

csak *i*	csak *jo/ju*	mindkettő
3 (+1 Váncsod)	5	4

1300–1400

csak *i*	csak *jo/ju*	mindkettő
5	2	7

1400–1500

csak *i*	csak *jo/ju*	mindkettő
6	4 (ebből kettő *Jolsva*)	2

Következtetés: ha folyamatként tekintjük a három évszázad anyagát, akkor úgy tűnik, hogy a *jo/ju*-s névkezdetek csökkennek, az *i*-s kezdetek pedig növekednek. A második szinkróniában (14. század) jellemző, hogy gyakran mindkét változat megtalálható. Ebből tehát valamiféle átmenetre, folyamatra következtethetünk, mely az adott időben (13–15. század) zajlott le. Ugyanakkor kitapintható az is, hogy a szláv környezetben levő mai (későbbi) *Jolsva* nevek esetében a *jo*-s alak mintegy visszahatásként érvényesült, nem engedte megerősödni az *i*-s változatot (valószínűleg a szláv névalak hatására). Ez a tény a változás gyenge erejét mutatja, melyet a jelenlegi nyelvjárási stabil variáció léte is igazolni látszik.

További vizsgálatot igényelne, hogy a szó végi *jú ~ i* megfelelés (vö. Felsőőri Tsz. *dzsapcsi, soari, voari, hosszi, lasi*, ezek a köznyelvben *-jú* végűek ma is, vagy azok voltak valaha, vö. még ŐHA. 71., 72. térkép és IMRE 1971: 191, továbbá TESz. *szomjú*) becsatlakoztatható-e egy általánosabb fonetikai keretben a szó eleji *jo/ju ~ i* megfelelés körébe. (Az ÚMTsz. szerint a *hosszú* szó *hosszi* változata a teljes Dunántúlon adatolható — mintegy 70 helységet sorol fel a szótár —, és egészen kis mértékben — Szakmár, Fülöpszállás — a Duna bal partján is megtalálható, az Őrségben és a Hetésben szinte egyeduralkodó változat; vö. ŐHA. i. h.). Szintén további vizsgálatot igényelne az is, hogy a *Julián ~ Ilián*, a *Johann ~ Iván* változatok nem egy szélesebb fonetikai törvényszerűség példái-e. Ám erre ennek az előadásnak a keretei nem elegendőek.

Irodalom

BÁRCZI GÉZA (1958), *Magyar hangtörténet.* Második kiadás. Bp.

BENKŐ LORÁND (1948), *Enlaka. MNy.* 44: 54.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.

DEME LÁSZLÓ (1953), *A magyar nyelvjárások néhány kérdése.* NytudÉrt. 3. sz. Bp.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.

Felsőőri Tsz. = IMRE SAMU, *Felsőőri tájszótár.* Bp., 1973.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

IMRE SAMU (1971), *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Bp.

KIEFER FERENC szerk. (1994), *Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia.* Bp.

KIS TAMÁS (2005), A veláris *ị* a magyarban. *MNyj.* 43: 5–26.

Kl. = *Középkori leveleink (1541-ig).* Szerk. HEGEDŰS ATTILA–PAPP LAJOS. Bp., 1991.

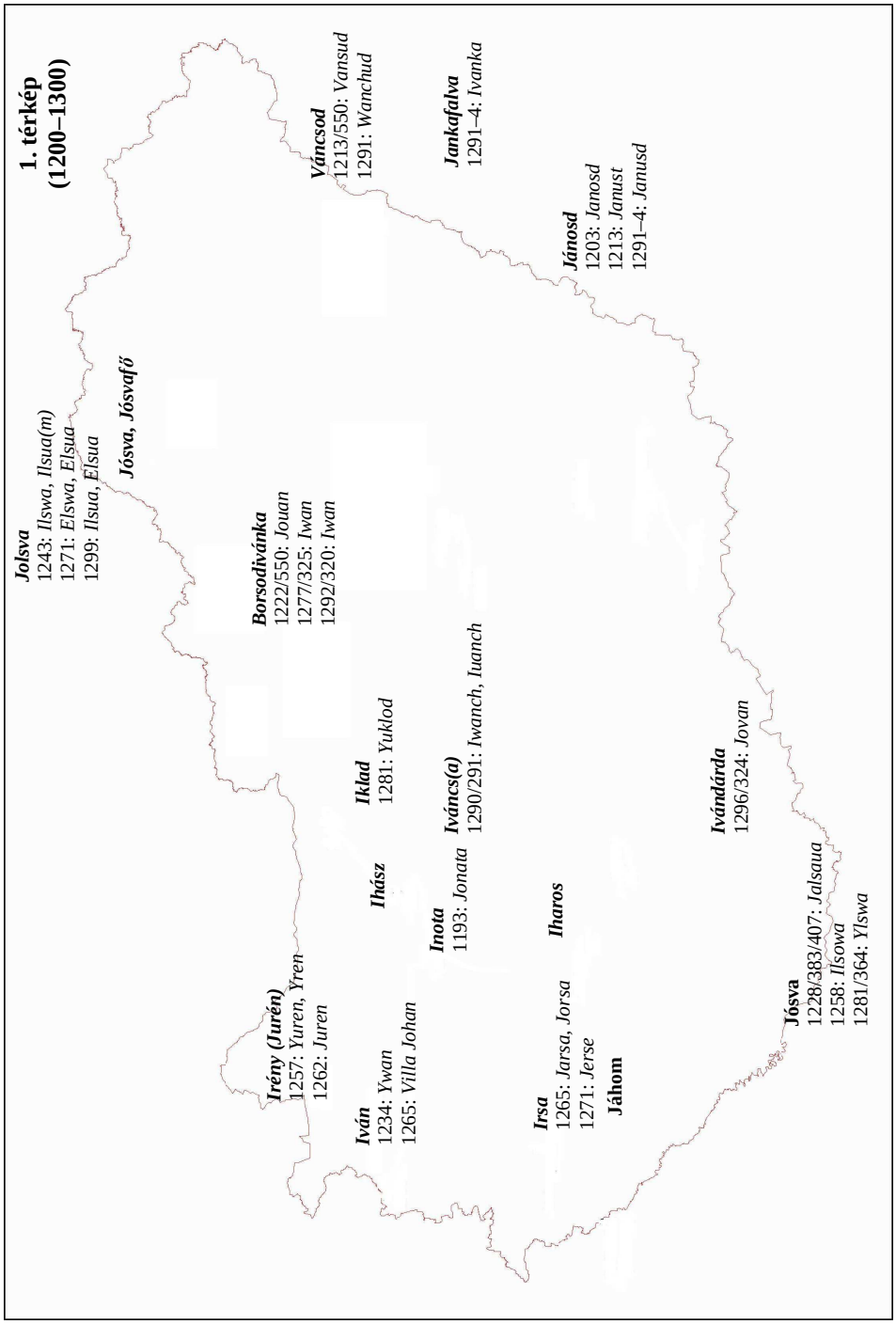
ŐHA. = VÉGH JÓZSEF, *Őrségi és hetési nyelvatlasz.* Bp., 1959.

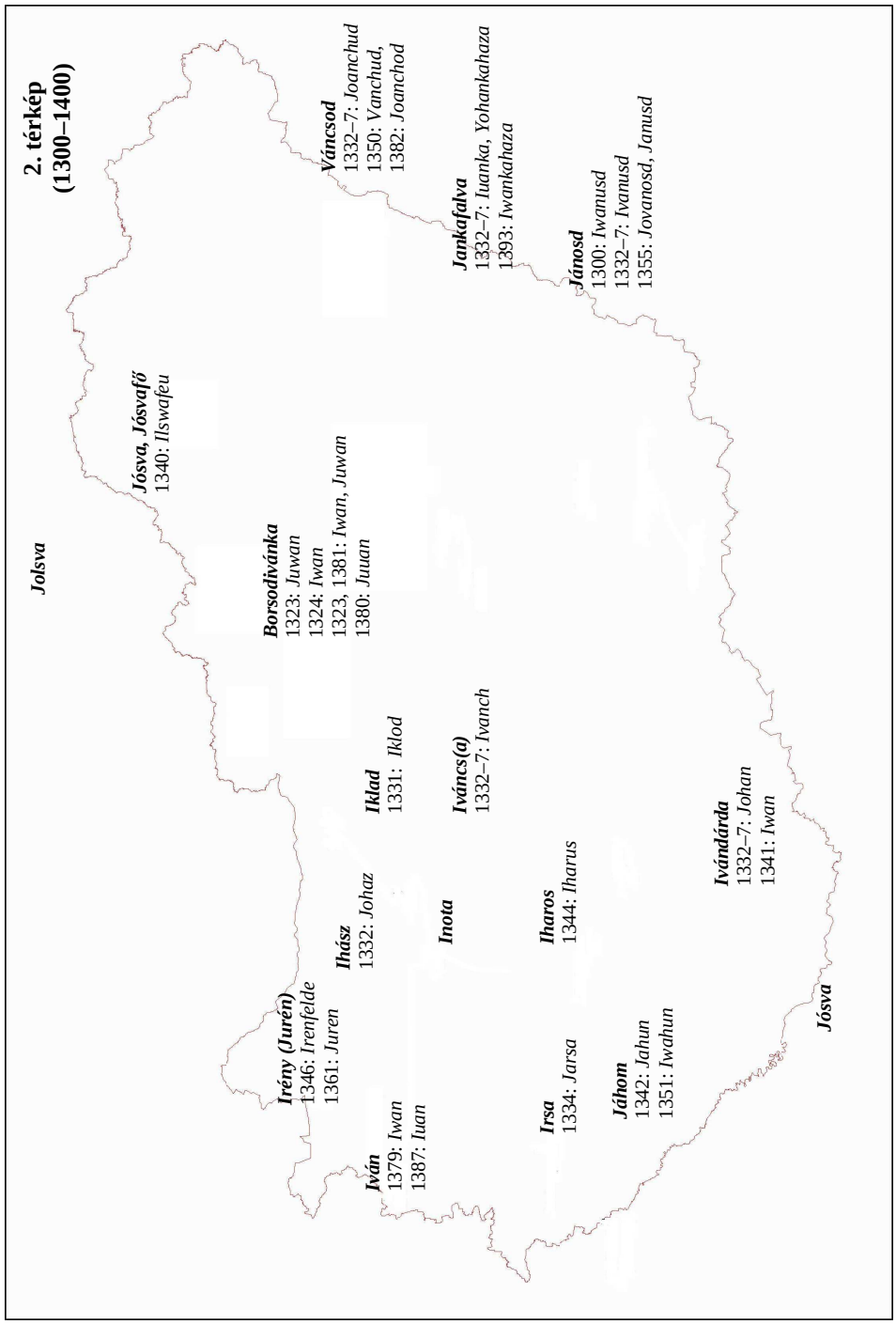
TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.

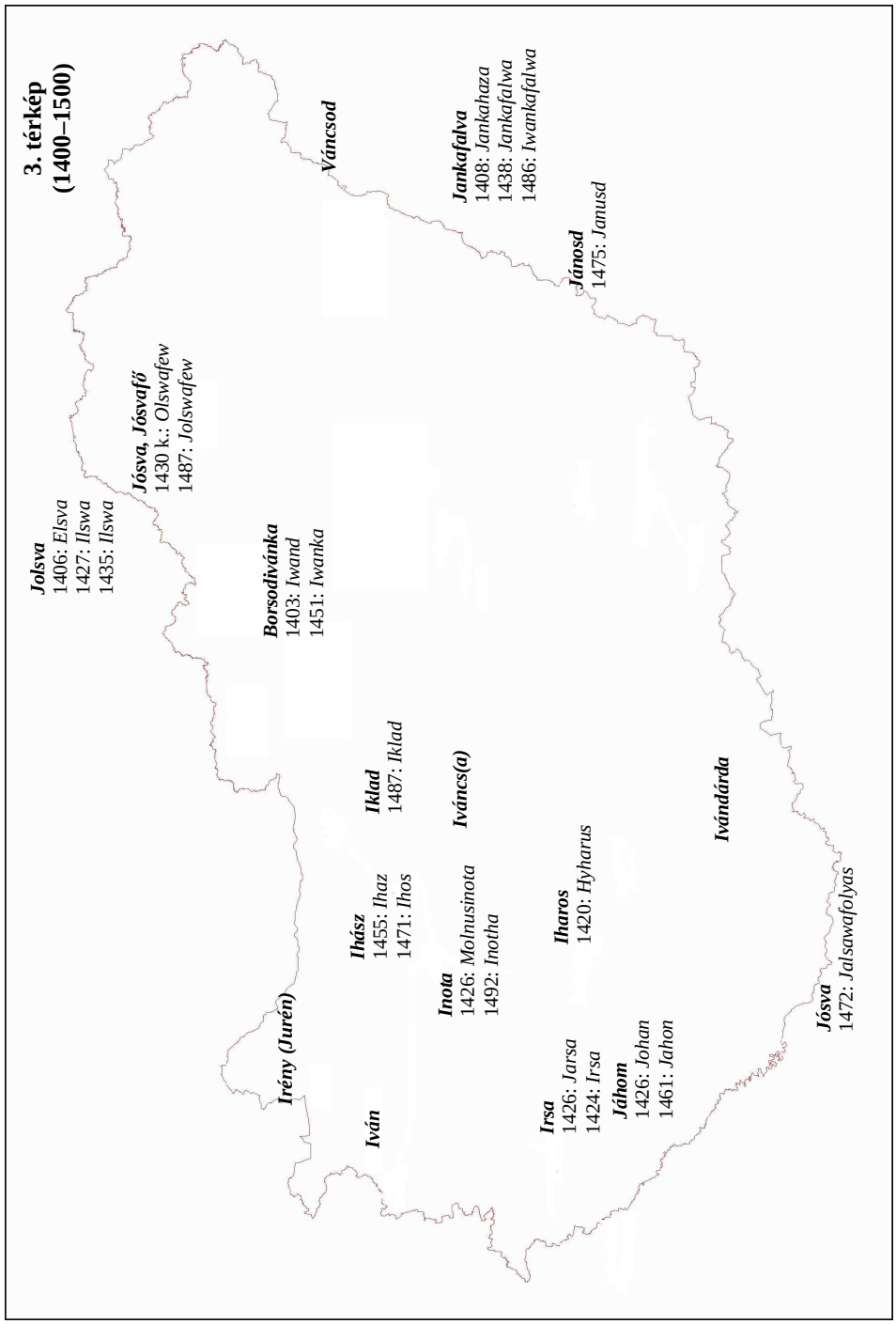
TÓTH VALÉRIA (2004), Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 183–207.

ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.

ZMFN. = *Zala megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.

1. térkép
(1200–1300)
Jolsva
1243: Ilswa, Ilsua(m)
1271: Elswa, Elsua
1299: Ilsua, Elsua
Jósva, Jósvafő
Borsodivánka
1222/550: Jouan
1277/325: Iwan
1292/320: Iwan
Váncsod
1213/550: Vansud
1291: Wanchud
Jankafalva
1291–4: Ivanka
Jánosd
1203: Janosd
1213: Janust
1291–4: Janusd
Iklad
1281: Yuklod
Ihász
Iváncs(a)
1290/291: Iwanch, Iuanch
Inota
1193: Jonata
Irény (Jurén)
1257: Yuren, Yren
1262: Juren
Iván
1234: Ywan
1265: Villa Johan
Irsa
1265: Jarsa, Jorsa
1271: Jerse
Jáhom
Iharos
Ivándárda
1296/324: Jovan
Jósva
1228/383/407: Jalsaua
1258: Ilsowa
1281/364: Ylswa

2. térkép
(1300–1400)
Jolsva
Jósva, Jósvafő
1340: Ilswafeu
Borsodivánka
1323: Juwan
1324: Iwan
1323, 1381: Iwan, Juwan
1380: Juuan
Váncsod
1332–7: Joanchud
1350: Vanchud,
1382: Joanchod
Jankafalva
1332–7: Iuanka, Yohankahaza
1393: Iwankahaza
Jánosd
1300: Iwanusd
1332–7: Ivanusd
1355: Jovanosd, Janusd
Iklad
1331: Iklod
Ivváncs(a)
1332–7: Ivanch
Ihász
1332: Johaz
Inota
Irény (Jurén)
1346: Irenfelde
1361: Juren
Ivándárda
1332–7: Johan
1341: Iwan
Iharos
1344: Iharus
Irsa
1334: Jarsa
Iván
1379: Iwan
1387: Iuan
Jáhom
1342: Jahun
1351: Iwahun
Jósva

3. térkép
(1400–1500)
Jolsva
1406: Elsva
1427: Ilswa
1435: Ilswa
Jósva, Jósvafő
1430 k.: Olswafew
1487: Jolswafew
Borsodivánka
1403: Iwand
1451: Iwanka
Váncsod
Jankafalva
1408: Jankahaza
1438: Jankafalwa
1486: Iwankafalwa
Jánosd
1475: Janusd
Iklad
1487: Iklad
Iváncs(a)
Ihász
1455: Ihaz
1471: Ihos
Inota
1426: Molnusinota
1492: Inotha
Irharos
1420: Hyharus
Irsa
1426: Jarsa
1424: Irsa
Jáhom
1426: Johan
1461: Jahon
Irény (Jurén)
Iván
Ivándárda
Jósva
1472: Jalsawafolyas

Tóth Valéria

Egy sajátos morfológiai jelenség a régi magyar helynévadásban

Az *-é* birtokjel helynévalkotó szerepéről

1. Annak ellenére, hogy a régi magyar helynévadást — csakúgy, mint valójában magát az ennek keretet adó ómagyar kor nyelvét is — egyre határozottabb vonásaiban ismerjük meg, még mindig gyakran vagyunk kénytelenek szembenézni e téren olyan kérdésekkel, amelyekre megnyugtató válaszaink egyelőre nincsenek. Ez a fajta bizonytalanság jórészt a források adatainak sokat emlegetett hézagosságából adódik, nemegyszer azonban éppen a meglévők felfejtésének nehézségei okozzák a homályos pontokat. A tudományos kutatásnak egyfajta paradoxonát láthatjuk tehát megnyilvánulni abban, hogy minél mélyebbre ásunk egy-egy problémakör tisztázása érdekében, azaz minél alaposabb ismereteink vannak az adott jelenségről, a kérdőjelek ezzel egyenes arányban nemhogy fogyatkoznának, hanem újabb tudásanyagunk birtokában gyakran csak még tovább szaporítjuk őket.

Előadásomban szándékaim szerint a régi magyar helynévadás — egyébként sem kis számú — kérdéses pontjaihoz igyekszem továbbiakat hozzátenni azáltal, hogy a településnevek, elsősorban is a személynévből való településnevek kapcsán egy olyan névadási mód meglétének a lehetőségét kívánom felvetni, amely ezidáig tudomásom szerint egyetlen szakmunkában sem fogalmazódott meg.

Amint az közismert, személynévből az ómagyar kor során alapvetően háromféle névalkotó eljárás teremthetett helyneveket. Noha a történeti helynév-tipológia igyekezett a puszta személynévi (pl. *Pál, Péter*), a képzővel történő (pl. *Pályi, Peterd*), illetőleg az összetétellel való névadás (pl. *Pálháza, Péterlaka*) kronológiai viszonyait meghatározni, és közöttük egyfajta időbeli egymásra épülésről is beszámolt, nagyvonalakban mégis azt mondhatjuk, hogy a korai ómagyar kor időszakában ez a három névadási eljárás valójában egyidejűleg létezett.

A puszta személynévi névadással keletkezett településnevek kapcsán ugyanakkor nemegyszer azt tapasztaljuk, hogy a kutatók csak „jobb híján” nyúlnak egy-egy névformával összefüggésben ehhez a megoldáshoz, mert az adatok az egyértelmű magyarázatot lényegében nem teszik lehetővé, s ebben akár több tényező is szerepet játszhat. Sokszor például a név etimonjaként feltett személynévi alapszó nem mutatható ki hazai oklevelekben a középkori Magyarország területéről, csupán idegen nyelvi (többnyire szláv vagy német) személynévi ana-

lógiák idézhetők rá, amint ezt például az Esztergom megyei *Bercse* (1248: pr. *Berchee,* 1295: *Berche,* Gy. 2: 228) vagy a Kolozs megyei *Báré* (1279/1345: *Bare,* 1326: *Baree,* Gy. 3: 343) feltételezett személynévi előzményével kapcsolatban tapasztalhatjuk (a FNESz. ugyanis mindkettőt puszta személynévi eredetűnek mondja). Az sem szokatlan, hogy a településnévi és a személynévi adat között feszülő (többnyire alaki) ellentmondásokat úgy oldják fel a nevek magyarázói, hogy kényszerűségből (mivel a helynévvel alakilag megegyező személynév nem dokumentálható) azt mondják, hogy az *-e* véggel álló településnév a tővel megegyező és valóban adatolható személynév kicsinyítő-becéző képzős származékából alakult. A Baranya megyei *Hetenye* településnévről (1322: *Hetene,* 1341: *Hetenye,* Gy. 1: 317) például úgy vélekedik KISS LAJOS, hogy az a m. R. *Hetény* személynév „*-e* képzős származékának látszik" (FNESz.), a Somogy megyei *Böhönye* (1510: *Byhnye,* FNESz.) pedig a R. *Buhun* személynévből való, amely „kicsinyítő *-e* képzővel egészülhetett ki" (FNESz.).

Mindezeket látva szinte önként adódik a kérdés: nem szolgálhatunk-e az efféle ómagyar kori névadatokra az előbb mondottaknál biztosabb talajon álló magyarázatokkal? Megítélésem szerint a *Bercse, Báré, Böhönye, Hetenye* és társaik azonos morfológiai struktúrával jellemezhetők, ahol az — Árpád-korban ténylegesen személynévként létező — *Hetény, Bercs, Bár, Böhöny* alapszóhoz olyan morféma járult, amely a) funkcionálisan nem idegen a helynévalkotástól, b) a jelenlétére a későbbi-mai névrendszer alapján hozhatunk analógiákat, és c) amelyet a hangtörténet oldaláról is össze tudunk hangolni a fennmaradt okleveles adatokkal.

2. Amint azt a korábbiakban említettem, a morfológiai névalkotás (főképpen a helynévképzés révén) meglehetősen régi jelensége a településnév-adásnak. Az ómagyar kori településnevek létrehozásában számos képzőelem vett részt: közöttük a legmarkánsabban jelen lévő *-i* és a szakirodalomban éles hangú vitát kiváltó, majd BÉNYEI ÁGNES rendkívül alapos és a körülményeket objektíven mérlegelő írásának (2007) köszönhetően végül is a legtöbb vitás ponton tisztázódott *-j ~ -aj ~ -ej* képző azonos gyökerekre megy vissza, és mindkettejüknek köze van etimológiailag (és részben funkcionálisan is) a birtokjelhez. Minthogy a képzők fejlődéstörténetét a szakirodalmi előzményekre támaszkodva BÉNYEI ÁGNES kellő részletezettséggel felrajzolta, a következőkben ezt csupán röviden érintem.

A morfémacsoport végső forrása az ősi, finnugor *-k ~ -γ* latívuszrag, amelynek 'valakihez vagy valamihez tartozást' kifejező jelentése volt. Ez a morféma még az ősmagyar kor előtt *-i̯-*vé vokalizálódhatott, és az akkor még alsó nyelvállású tőséghangzóhoz kapcsolódva azzal *-a͡i̯* ~ *-e͡i̯* diftongust alkotott. Ezt követően azonban többvonalú fejlődési iránnyal számolhatunk. Az ősmagyar kor folyamán a diftongus egyrészt monoftongizálódott, valamint az így létrejövő *-é ~ -í* morféma funkcionális megoszláson is keresztülment: az *-é* birtokjelként, az *-í*

> *-i* pedig melléknévképzői, illetve helynévképzői szerepre foglalódott le. Egy másik realizációként ugyanakkor bizonyos helynevek képzős formájában nem ez a folyamat ment végbe, hanem az alsó nyelvállású magánhangzó mellett álló *-i̯* konszonantizálódott, és a képző *-j*, esetleg a véghangzóval összakapcsolódva *-aj ~ -ej* formában rögzült, „a köznevek *-é*-jétől a helységnevekben közönséges hasadással helységnév-képzőként elkülönülve” (BENKŐ 1998: 168, illetve lásd mindehhez BÉNYEI 2002: 25–6, 2007: 68–9).

E három, eredetét és elsődleges funkcióját tekintve tehát szorosan összetartozó morféma közül az *-i* és a *-j ~ -aj ~ -ej* képzőt nagy számban megtaláljuk a korai ómagyar kor helyneveiben, az *-é* birtokjel efféle helynévalkotó szerepéről viszont nemigen vannak ismereteink, noha a FNESz. egy-két településnév etimológiája kapcsán fölveti — pontatlanul fogalmazva ugyan — a birtokjellel alakulás lehetőségét. Az erdélyi Fehér megye alsó részén fekvő *Táté*-ról (1332–6/PR.: Nyc. sac. de *Thathey*, 1343: Kemen de *Tathey*, Gy. 2: 187) tartja úgy például KISS LAJOS, hogy az a *Tát* személynév „birtoklást kifejező *-é* képzős származéka” (FNESz.). BENKŐ LORÁND pedig a *Rábé, Náré*-féle névalakokkal összefüggésben utal arra, hogy ezek „egyértelműen” a birtokjel jelenlétére mutatnak (vö. 1998: 166).

3. Az *-é* birtokjel kialakulását a legújabb nyelvtörténeti szakirodalom tehát — igaz, jórészt közvetett bizonyítékokra hagyatkozva — az ősmagyar korra (annak is inkább a korai szakaszára) teszi (vö. KOROMPAY 1991: 262–3), ám a legelső adatait csupán a kései ómagyar kor kódexeiből idézi; vö. pl. JókK. *fraterokee* (SÁROSI 2003: 158). Nehezen hihető, hogy egy ősmagyar kori nyelvi elemnek évszázadokon keresztül semmi nyoma se legyen a nyelvünkben. Ezt csak olyan esetekben tartom lehetségesnek, ha a források (pl. a természetük miatt) eleve nem tartalmaznak olyan lexikális egységeket, amelyekben az adott morféma egyáltalán előkerülhetne. Azt például, hogy a szórványemlékeinkben nem akadunk az elbeszélő múlt idő jelének a nyomára, noha az elsődleges *-i* időjelnek a véghangzóval történő összeolvadása diftongussá, majd annak az *-á ~ -é*-vé monoftongizálódása nagyjából egyidős lehet azzal a változási folyamattal, ami az *-é* birtokjel esetében végbement, nemigen tartjuk meglepőnek, hiszen a szórványemlékek magyar nyelvű múlt idejű igalakokat aligha tartalmazhatnak. A birtokjellel azonban más a helyzet. Az okleveles forrásokban tömegével szereplő helynevekben (és azon belül is főként településnevekben) a birtoklás kifejeződése az egyik legtipikusabb funkció: az *-é* birtokjellel közös gyökerekből táplálkozó *-i* képzős *Jánosi, Pályi*-féle neveket is például általában ’Jánosé’, ’Pálé’ szemantikai szerkezettel írják le a szakmunkák.

Az *-i* képző gyakori előfordulásával szemben az *-é* birtokjel hiánya a helynevekben persze akár egybe is vághat azzal a funckionális elkülönüléssel, amely végső soron az *-é* és az *-i* között bekövetkezett. A hasadás eredményeként ugyanis az egyik hangalakhoz (az *-é*-hez) a közszavak vonatkozásában foglaló-

dott le a birtoklás kifejezése, míg a másik alak (az *-i*) a helynevekben jelölte ugyanezt. Ez utóbbi esetében egyébként utóbb a morféma szerepe szélesebb hatókörűvé és egyidejűleg általánosabb jelentésűvé is lett, minthogy az elsődleges ’övé’ jelentés mellé magára vette a ’hely’ jelentést is (az *-i* ilyen változásához lásd BÉNYEI 2002: 25).

Noha ez a funkcionális megoszlás minden kétséget kizárólag bekövetkezett, az *-é* birtokjellel a helynevekben ettől függetlenül talán mégiscsak érdemes — többféle indíttatásból is — számolnunk. A birtokjel és a helynévképző közötti hangalaki és funkcionális elkülönülés ugyanis minden bizonnyal ingadozásokon keresztül valósult meg, amit KOROMPAY KLÁRA szerint a birtokjel kapcsán késői adatok éppúgy igazolnak, mint mai nyelvjárási alakok (1991: 263). Efféle ingadozást a településnevek korai adatsoraiban is felfedezhetünk: a Fejér megyei *Ősi* települést, amelyről KISS LAJOS úgy tartja, hogy az az *Ős* személynév (vö. 1206: *Hevs*, ÁSz. 294) birtoklást kifejező származéka, az Árpád-korban a következő adatokkal említik: +1082/XIV.: v. *Euse*, [1184–88]: de *Euse*, 1295: in *Eussy ~ Eusy*, 1304: *Euse*, 1333: de *Wsy* (Gy. 2: 399).[1] Amennyiben hihetünk az adatok jelezte váltakozásnak, és valóban *Ősé ~ Ősí* formában hangzott a település neve,[2] ez az *-é ~ -í* morfémának a korban egyfajta osztatlan, azonos funkciójú jelenlétét sugalja.[3]

Támogathatja továbbá az *-é* birtokjeles névszerkezet korai ómagyar kori meglétét az is, hogy ez a toldalékmorféma a magyar nyelvterület bizonyos (elsősorban keleti) részein a mai helynévrendszerben is aktív elemnek látszik: *Batézé, Gidró Ignácé, Somboriaké* stb. — hogy csak néhány példát említsek a csíki Karcfalva helynevei közül (vö. CSOMORTÁNI 2005: 177, 182, 198). (A jelenségről részletesebben lásd DITRÓI ESZTER tanulmányát e kötetben: 153–65.)

Minthogy tehát a) a birtokjel létezik az ősmagyar kor óta, b) a helynevekben jellegzetes a birtoklást kifejező funkció, és c) a mai helynévrendszerben is szép számmal vannak *-é* birtokjeles helynevek, majdhogynem érthetetlen lenne, ha a régi helyneveink között nem akadnánk e névszerkezeti típus és egyúttal e névke-

[1] Azt is meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a régi személynévrendszerben nem kis számban találkozunk nemcsak *Ős*, hanem *Őse* személynevekkel is (vö. pl. 1199: *Euse*, ÁSz. 294). BENKŐ LORÁND szerint Anonymus például épp a fenti Fejér és emellett Veszprém megyei *Ősi* (Anonymus korában feltehetően *Ősé ~ Ősî*) településnevek alapján alkotta meg *Eusee* vezérének a nevét (2003: 152).

[2] A Fejér és Veszprém megyei mai *Ősi* településnévről BENKŐ LORÁND is úgy tartja, hogy az ómagyarban ezek még hosszú névvégi vokálissal, *Ősé ~ Ősí* formában szerepeltek (2003: 152).

[3] Az *-i ~ -é* alaki váltakozása egészen késői időszakokban is megragadható. Az ómagyar kor személynévrendszerét vizsgálva — a személynevekben megjelenő „patronymicon-képzők” problematikáját feszegetve — KOROMPAY KLÁRA is idéz egymás mellett élő, 18. század elejéről való adatokban efféle kettősséget: „István *Kovácsé* János” ~ „Kanász *Miklósi* Erzsébet” (1981: 38). E rövidke írás ómagyar kori személynevekre vonatkoztatott tanulságai egyébként több ponton is párhuzamba állíthatók a helynevek kapcsán tapasztaltakkal.

letkezési mód nyomára. Mindezek fényében ezért a következőkben arra igyekszem választ adni, hogy a korai ómagyar kori településnevek (elsősorban is a személynévi eredetű településnevek) alkotásában e morféma milyen esélyekkel vehetett részt, azaz milyen lehetőségeink vannak arra, hogy az *-é* birtokjelet ne csak a kései, hanem a korai ómagyar korból is kimutathassuk.

4.1. A birtokjel korai ómagyar kori jelenléte után kutatva a legkevésbé nyilvánvalóan az olyan névadatok vallomására számíthatunk, amelyeknél a korabeli helyesírás jelezhet esetleg hosszú névvégi magánhangzót, a településnév személynévi alapszavát keresve pedig *e*-vel álló és anélküli változatra egyaránt ráakadhatunk. Az erdélyi Fehér megye alsó részén fekvő *Bese* történeti adatai között például 1322: *Besee* (Gy. 2: 196) formát is találunk, és a településnév elvileg — mivel birtoklástörténeti fogódzóink a település kapcsán nincsenek — nemcsak a *Bese* (+1086: *Bese*, ÁSz. 120), hanem a *Bes* személynévvel (1184: *Bes*, 1249: *Bees*, ÁSz. 119) is összetartozhat. Úgy vélem ugyanakkor, hogy a birtokjel ügyében pusztán a helyesírásra aligha alapozhatunk, nem is szólva arról, hogy a kétféle személynévi alapszó között a különbséget az az *-e* személynévképző is okozhatja, ami minden bizonnyal ugyancsak hosszú (azaz *-á ~ -é*) volt még a korai ómagyar kor elején (ehhez lásd SZEGFŰ 1991: 200).[4]

4.2. A birtokjel — még mindig halvány — gyanúja viszont fölmerülhet az olyan *-e* végű személynévi eredetű településnevek esetében, mint például az abaúji *Györke* (1323: *Gurke*, Gy. 1: 90) vagy a Baranya megyei *Hencse* (1264: *Henche*, Gy. 1: 316), ahol a feltehető személynévi etimon a középkori oklevelekben *e*-vel (1253: *Gurke*, ÁSz. 361; 1198: *Henche*, ÁSz. 376) és anélkül is (1138/1329: *Gurk*, ÁSz. 359; 1226: *Hench*, ÁSz. 376) előfordul ugyan, de az *e* végű adatok elenyésző számot mutatnak a rövidebb variánshoz képest, és ráadásul az Árpád-kori Magyarországon *Györk*, *Györklaka*, *Györkfölde*, valamint *Hencfalva*, *Henchida*-féle, azaz a személynév *-e* nélküli változatát felhasználó településnevek szép számban jelentkeznek. Az ilyen névformákban ezért — már pusztán az adott személynévi alapszó helynevekbeli előfordulásait együttesen szemlélve is — fölvetődhet egy esetleges *Györk-é*, *Henc(s)-é* morfológiai struktúra, vagyis a *Györk*, *Henc(s)* személynév *-é* birtokjeles származékával való névkeletkezés lehetősége.[5]

4.3. Az olyan, személynévből való településnevek magyarázatában pedig, amelyek *-e* névvéggel állnak a mai magyarban, és történeti adataik is kizárólag ilyenek, a személynévi alapszavuk viszont *e* nélküli, már egészen jó esélyekkel

[4] E. ABAFFY ERZSÉBET szerint közvetett bizonyítékok szólnak amellett, hogy a szóvégi *-á ~ -é* megrövidülésére a 13–14. században került sor (2003: 345, 348).

[5] Persze ilyen esetekben a puszta személynévi névadás esélyét a morfológiai névalkotással szemben jóval valószínűbbé teszi, ha a területen *Györke* vagy *Hencse* nevű birtokosról tudomásunk van.

gyanakodhatunk morfológiai névalkotásra. Az Esztergom megyei *Bercse* (1248: *Berchee,* Gy. 2: 228) alapszavául például a *Berch* személynév (1263/1280/1395: *Berch,* ÁSz. 116) szolgálhatott, a Csanád megyei *Lele* (1274>1340: *Lelee,* Gy. 1: 863, ma Maroslele) pedig a vezér nevével etimológiai szempontból azonosítható *Lél* személynévből ([895]/KrónKomp.: *Leel,* ÁSz. 486) származhat. Hasonló morfológiai szerkezettel számolhatunk az Esztergom megyei mai *Örs* településnév esetében is, amelynek elsődleges, korai ómagyar kori adatai *Örsé* hangalakra mutatnak (1237: *Vrse,* 1295: *Wrsee,* Gy. 2: 305), s ez az etimológiai szakirodalom (FNESz.) szerint az *Örs* személy- és nemzetségnévből magyarázható (vö. [895]/KrónKomp.: *Urs,* 1230: *Vrs,* ÁSz. 783). Egyik itt említett példa kapcsán sem tudunk a régi magyar nyelvben *Bercse, Lele* vagy *Örse* személynévi formákat kimutatni, ami véleményem szerint a birtokjellel való névalkotás lehetőségét komolyan megnövelheti. Az említett példákban ráadásul nemegyszer a helyesírás is hosszú névvégi magánhangzót jelez, ami akkor is említést érdemel, ha ebben a kérdésben — mint utaltunk rá — a helyesírásnak perdöntő szerepe nemigen lehet.

Az ilyen típusú településnevek kapcsán kell szólnunk egy sajátos fonotaktikai szerkezettel bíró névcsoportról is. A Baranya megyei *Hetenye* (1322: *Hetene,* Gy. 1: 317) a *Hetény* személynév (+1086: *Heten,* ÁSz. 385) származékaként jött létre, amely személynévből nagy számban alakultak puszta személynévi névadással is településnevek: csak az Árpád-kori Baranya megyében például három *Hetény* településről tudunk (ezekhez lásd Gy. 1: 316). A nyugati nyelvterületen ez a szótagszerkezet egyébként kimondottan jellegzetesnek tűnik: a baranyai *Bertenye* (1341: *Bertenye,* Gy. 1: 284) mellett ilyen még például a Somogy megyei *Böhönye* (1510: *Byhnye,* FNESz.) vagy a Vas megyei *Szemenye* ([1217]/1412: *Zcemene,* FNESz.), de efféle helységneveknek másutt is a nyomára akadhatunk, pl. a Szolnok megyei *Bökönye* (1472: *Bekenye,* Adatok 2: 13) jóvoltából. Meglátásom szerint e neveknek nem csupán a fonotaktikai jellege, hanem a morfológiai felépítése is egységesen ítélhető meg: ezek ugyanis vélhetően a *Böhöny* (vö. FNESz.), *Szemeny* (1281: *Zemeyn,* FNESz.), *Bököny* (1111: *Bukuen,* ÁSz. 160) személy- és nemzetségnevekből alakultak településnévvé, talán éppen az *-é* birtokjel segítségével, azaz *Hetény-é, Szemén-é* stb. formában rögzülve.[6] *Bertény* személynévről ugyan nem tudunk, nagy számban előfordul viszont ez a nyelvi elem településnévi funkcióban (vö. FNESz.), s talán nem zárható ki, hogy a baranyai település a *Bertenye* hangalakját analogikusan nyerte, amit akár *Hetenye* és a belőle levált *Kápolnáshetenye* majdhogynem közvetlen szomszédsága is elősegíthetett (e falvak középkori elhelyezkedéséhez lásd Gy. 1: Baranya megye térképmelléklete).

[6] KISS LAJOS az *-e* morfémát ezekben kicsinyítő képzőnek mondja (vö. FNESz. *Böhönye*).

4.4. A régi magyar településnév-adásban majdhogynem közönségesnek látszik az a változástörténeti jelenség, amely a puszta személynévi településnevekből másodlagos bővülés eredményeként képzős variánst teremt: *Póly* (1248/1366: *Paul*) > *Pólyi* (1280: *Pauly*, Gy. 1: 133, Abaúj vm.); *Iván* (1245/1588: *Ivan*, Gy. 2: 511) > *Iványi* (1610: *Iuani*, ComGem. 40, Gömör vm.), vagy amelynek során az eleve képzéssel létrejött névalak morfémáját névelemcsere folytán egy másik, ám vele azonos funkciójú elem (azaz helynévképző) váltja fel: *Jánosi* (1317: *Janusy*, Gy. 1: 96) > *Jánosdi* (1404: *Janusdy*, Cs. 1: 209) > *Jánosd* (1602: *Janosd*, ComAbTorn. 10, Abaúj vm.); *Kincsej* (1291: *Kunchey*, Gy. 2: 169) > *Kincsi* (1540: *Kincsi*, uo.) > *Kincses* (ma, erdélyi Fehér vm.).[7]

a) A puszta személynévi és a toldalékmorfémával álló variánsok jelenlétéről az *-é* birtokjel korai ómagyar kori előfordulásai után kutatva is beszámolhatunk. A bizonyára a *Vék* személynévből (vö. +1214/1334: libertinos *Wech*, ÁSz. 796) való Baranya megyei *Vék* település adatsorában éppúgy találkozunk ilyen kettősséggel (1227/1443: *Weyk*, Gy. 1: 405, 1308/1338: *Weyke*, Cs. 2: 535), mint a csupán alkalmilag fennálló és talán a *Penc* személynévvel (1301/1328: *Pench*, ÁSz. 623) összefüggésbe hozható Pest megyei *Penc(e)* (1328: *Penche*, 1390: *Pench*, Gy. 4: 537) esetében. Az ilyen váltakozást mutató névpárokat többféleképpen is magyarázhatjuk, s e magyarázatok egyike megítélésem szerint a puszta személynévi *Vék*, *Penc* és az *-é* birtokjellel alakult *Véké*, *Pencé* névformák párhuzamos alakulása is lehet.

A jelenséggel kapcsolatban érdemes egy rövid kitérőt tennünk annak érdekében, hogy belássuk, miért nem valószínű már pusztán elvi okok miatt sem az, hogy az ilyen esetekben a puszta személynév mellett *(Vék, Penc)* annak személynévképzős változatát *(Véke, Pence)* lássuk párhuzamosan felbukkanni a településnévben. A régi magyar személynévadásban az *-a ~ -e* mellett több más személynévképzővel is találkozunk: közülük itt részben a gyakorisága, részben a helynévképzőként való szereplése miatt is a *-d* analógiáját hívom segítségül.[8]

A személynévből való településnevek adatsorában nemritkán találkozunk azzal, hogy a puszta személynévi névváriáns mellett *-d* képzővel álló forma is felbukkan, sőt e két névszerkezet váltakozik egymással. A Bodrog megyei *Acsa ~ Acsád* (1290: *Acha*, Gy. 1: 704, 1341: *Achad*, Cs. 2: 192, 1343: *Acha*, Gy. 1: 704; vö. +1086: [equites] *Acha* szn., ÁSz. 43), a Csanád megyei *Agár ~ Agárd* (1211/1252: *Agard*, 1256: *Agar*, Gy. 1: 846; vö. 1219/1550: pristaldo *Agard* szn., ÁSz. 49), a Borsod megyei *Dédes ~ Dédesd* (1247: *Dedus*, +1268/+1271/XVIII.: castr. *Dedesd*, 1304: *Dedus*, Gy. 1: 769; vö. 1230: nomina iob-um castri … *De-*

[7] A két jelenséghez lásd bővebben TÓTH V. 2008: 110–31, illetve 131–40.

[8] Arra, hogy e képzőelemeknek volt-e kicsinyítő-becéző képző funkciója vagy inkább általánosabb személynévképzői szerepben álltak, itt — a kérdés mostani írásom témáját tekintve másodlagos volta miatt — nem térek ki.

dus, Gy. 1: 765, illetve lásd még nagy számban ÁSz. 239) vagy a Bars megyéből adatolható *Endre ~ Endréd* (1260: *Endred,* 1264: *Endre,* 1272: *Endred,* 1323: *Endreed*, *1332/PR.: *Andis ~ Andri,* Gy. 1: 439, 1340: *Endred,* Balassa 98; vö. a nagy számú *Endre* szn.-vel, ÁSz. 283–5) stb. mindegyike efféle váltakozást mutat a korai ómagyar kor időszakában. A képzős és képző nélküli variánsok viszonyáról azt szokás tartani, hogy azok vagy párhuzamosan alakultak a személynévből metonímiával és *-d* helynévképzővel, vagy pedig közöttük változásviszony tételezhető fel, tehát például a puszta személynévi változat az elsődleges, s belőle utóbb jött létre helynévképzővel való bővülés folytán a *-d* képzős alak, vagy pedig fordítva: a *-d*-vel álló névforma elsődlegessége esetén redukció eredményezte a változatokat. Még véletlenül sem gondol tehát senki arra (az újabb szakirodalomban legalábbis biztosan nem), hogy a birtokos alapnevéből és annak személynévképzős származékából magyarázza a variánsokat.[9] Ennek analógiája alapján pedig teljességgel érthetetlen, hogy az Árpád-kori *Weyk ~ Weyke, Pench ~ Penche* névadatok hátterében miért nem ugyanolyan morfológiai jelenséget lát a szakirodalom, mint az *Acsa ~ Acsád*-félék esetében, amely tehát a helynév (és nem a személynév) létrehozásában játszott szerepet; vagyis miért vélik úgy, hogy az *-e*-vel lejegyzett névvég a személynév eleme, nem pedig közvetlenül a helynévé. Véleményem szerint ezek a névszerkezetek és névváriánsok párhuzamosan ítélhetők meg, s ha ezt elfogadjuk, akkor az már önmagában is — egy újabb támogató érvként — az *-é* birtokjellel való azonosítás mellett szólhat.[10]

b) A képzőcsere jelensége — amint azt az illusztrálására felhozott példák is egyértelműen jelzik — nemcsak azonos gyökerű toldalékelemek között realizálódik, egyedüli feltétele ugyanis az adott pillanatban meglévő azonos, azaz valójában helynévképzői funkció (vö. ehhez TÓTH V. 2008: 136). Ezt a gondolatot alapul véve tehát, amennyiben ki tudnánk mutatni a régiségből olyan településnévi adatsorokat, amelyekben az *-i* elemmel álló névformával efféle változásviszonyba egy névvégi *e*-vel lejegyzett adat lép, az ugyancsak nagyban támogathatná a nevekben az elsődleges birtoklást kifejező funkció s egy esetlegesen osztatlanul meglévő *-é ~ -í* toldalékmorféma azonosítását. A már korábban emlí-

[9] A FNESz. nagyon diplomatikusan fogalmaz e kérdésben, amikor például az *Acsád*-ról vagy az *Endréd*-ről úgy vélekedik, hogy az az *Acsa*, illetve az *Endre* személynévnek a *-d* képzős származéka. Ez a megfogalmazás azért lényeges, mert KISS LAJOS a kicsinyítő-becéző képzőre többnyire szövegszerűen is utal, ha az azzal történő névalakulást feltételezi.

[10] Ezzel a gondolattal szorosan összefügg az a megfigyelésem is (a kérdést tüzetesen megvizsgálni egyelőre nem állt módomban), hogy míg a *Weyk ~ Weyke*-féle váltakozások a helynevek adatsoraiban nem is olyan ritkák, veláris hangalakú településnevek kapcsán ilyenekkel, tehát pl. **Bod ~ Boda*-féle váltakozással nemigen találkozunk. Márpedig ha az *-e* az efféle variánsokban személynévképző lenne, akkor nyilván ugyanilyen váltakozás jellemezné a veláris párját is. Ez is amellett szól tehát, hogy a *Weyke* adat *-e* eleme nem a személynévképzővel azonosítható.

tett Fejér megyei *Ősé ~ Ősí* (< *Ős* szn.) mellett ilyen váltakozásról tansúkodhatnak még a szintén Fejér megyei *Ercsi* településnév korai adatai is, minthogy közöttük a puszta személynévvel azonos *Ercs* (+1236: *Erch;* vö. 1263: *Herch* szn., ÁSz. 381) változaton túl *Ercsé* (1238/PR.: *Erche,* 1287: *Erche*) és *Ercsí* (1266: in *Erchy*, Gy. 2: 361) formák is felbukkannak.[11]

4.5. Ha egyik-másik itt felhozott névstruktúrában viszonylag jelentős valószínűséggel vethettük is fel egyik magyarázatként az *-é* birtokjellel alakulás lehetőségét, az mindenképpen szembetűnő, hogy mindezidáig kizárólagosan palatális alapszavakkal álló településneveket említettünk meg. Márpedig ha a régi helynévadásban az *-é* birtokjel aktív névalkotó szereppel bírt, joggal várható el tőle, hogy — nem illeszkedő toldalék révén, az *-i*-hez hasonlóan — veláris töveken is feltűnjön. Úgy gondolom ezért, hogy amennyiben az esetleges *-é* birtokjel jelenléte veláris alapszavakkal összefüggésben is reális esélyként merül fel (tehát például egyértelműen kimutatható veláris személynévhez kapcsolódóan találunk a lejegyzett okleveles adatokban *e* végződést), az döntő fontosságú tényező lehet az *-é* korai ómagyar kori névalkotó szerepét tekintve is. A veláris személynévi tő után álló *-é* ugyanis már nehezen téveszthető össze a személyneveken szereplő *-á ~ -é (> -a ~ -e)* személynévképzővel még akkor is, ha e képzőelemek kapcsolódási szabályai között az illeszkedés nem törvényszerű (vö. ehhez pl. D. BARTHA 1958: 111, SZEGFŰ 1991: 250), azaz például palatális tőhöz járulhat a palatális és a veláris variáns egyaránt (vö. pl. *Sceme ~ Scema, Pentheke ~ Pentheca*). És noha a fordított reláció (azaz a veláris tőhöz kapcsolódó palatális toldalék) is fellelhető ugyan (vö. pl. *Monkade*), ám az ÁSz. névvégmutatója alapján ez lényegesen ritkább (valójában erősen szórványos) jelenségnek látszik.[12] Mindez pedig azt jelenti, hogy amennyiben a forrásokban olyan településnévre bukkanunk, amely veláris személynévi alapszó + *-e* névvég struktúrával jellemezhető, az jó eséllyel mutat *-é* birtokjeles ómagyar kori alakra. Különösen valószínű ez abban az esetben, ha az adott településnév ma is *-é* névvéggel áll.

A történeti adatok között az ilyen névszerkezettel azonosíthatók sem hiányoznak. A feltehetően a *Bár* személynévből (1138/1329: *Bar,* ÁSz. 89) származó Kolozs megyei *Báré* (1279/1345: *Bare,* 1326: *Baree,* Gy. 3: 343), a *Pál*

[11] BENKŐ LORÁND annak a lehetőségét is fölveti, hogy „a birtokjelnek a magyar helynévadásban az *-aj/-ej* és az *-á/-é* mellett volt *-a/-e* formája is", amit olyan helynévadatok igazolhatnak, amelyekben „az *-i* helynévképző mellett az *-a/-e* végződésű alakok is megjelennek", s ezek meglátása szerint párhuzamosak a személynévadásban jelentkező *Ferenci ~ Ference, Jánosi ~ Jánosa* típusú váltakozásokkal (1998: 166–7). BENKŐ „közbevetőleg" tett megjegyzését igen figyelemreméltónak találom ugyan, ám magam — mint alább részletezni fogom — e variánsok viszonyát némileg másként látom.

[12] És ráadásul ezek egy része lehet például latin genitívuszi forma is, amint ezt esetleg a *Katha ~ Kathe* viszonylatában feltételezhetünk.

személynévből (1139/329: nomina servorum … Petir, *Paul,* Mogu, ÁSz. 618) való Baranya megyei *Pálé* (1542: *Palee,* Cs. 3: 445, de lásd még 1327: *Pauli,* A. 2: 325) vagy a *Gara* személynévi előzményre visszavezethető (FNESz.) ugyancsak Baranya megyei *Garé* (1329/XIV.: *Garee,* de vö. 1336: *Gara* is, Gy. 1: 305) például megítélésem szerint egyaránt jelentősen támogathatják az *-é* Árpád-kori jelenlétét a helynevekben. Mérvadó lehet ugyanakkor e nevek kapcsán az is, ha tisztázzuk a viszonyukat a mai *Rábé, Tápé*-féle településnevekhez, amelyek előzményeként *Tápaj* (1138/1329: *Tapai,* Gy. 1: 905, Csongrád vm.), *Rábaj* (1215/1550: *Rabay,* Gy. 1: 512, Békés vm.) ómagyar kori névstruktúrákat, vagyis nagy valószínűséggel *-j* helynévképzős alakokat találunk.[13]

A feltételezésem szerint birtokjellel alakult *Báré, Garé,* illetőleg az eredetileg vélhetően *-j* képzővel álló *Tápé, Rábé* a mai magyarban azonos hangszerkezetet mutatnak ugyan, ám ehhez minden bizonnyal más-más fejlődési folyamat vezette el őket. A *Tápaj* > *Tápé, Rábaj* > *Rábé* módosulás ugyanis — mint erre már többen is utaltak — szabályos hangváltozások (vokalizáció és monoftongizáció) eredménye,[14] s ezek a folyamatok talán már a korai ómagyar korban végbemehettek (vö. 1271/1284: *Rabey,* Gy. 1: 512, 1342: *Rabe,* A. 4: 230; 1247/1465: *Thapey,* Gy. 1: 905).[15]

A *-j (~ -aj ~ -ej)* fejlődéstörténeti és alaki kérdéseibe itt nem kívánok részletesebben belemenni, azt azonban a képző keletkezési folyamata alapján kiemelendőnek tartom, hogy mivel a konszonantizálódás alapjául szolgáló *-a͡i ~ -e͡i* diftongus *-a ~ -e* eleme történetileg véghangzó, e képző kapcsolódása nem eredményezett vegyeshangú formákat, vagyis a *Bor* személynévből (+1086: *Bor,* ÁSz. 89) származó Nyitra megyei *Borey* (1262, Gy. 4: 358), a *Kond ~ Kand* személynévből (1211: *Cond,* ÁSz. 473) való Pilis megyei *Kondey ~ Kandey* (1273/1356, 1299/1476, Gy. 4: 641) és az erdélyi Fehér megye alsó részén fekvő, *Tát* személynévvel (+1086: *Thati ~ Thatu,* ÁSz. 749) kapcsolatba hozható *Tathey* (1343, Gy. 2: 187) aligha tartalmazhatja a *-j ~ -aj ~ -ej* képzőt.[16] E nevek *ey*-nak írott végződésében véleményem szerint csakis egyalakú (pontosabban a palatális-veláris illeszkedésben részt nem vevő) toldalékmorfémát feltételezhe-

[13] A FNESz. mindkét névalakot puszta személynévi eredetűnek mondja, de — a valóban adatolható *Raby* forma mellett — meglehetősen bizonytalan szláv és török adatokat említ személynévi előzményekként (vö. *Nagyrábé, Tápé*).

[14] Amint az köztudott, az *-i̯* utótagú diftongusok monoftongizációja *-é ~ -í* magánhangzókat eredményezett, s az *-á* variánsok későbbi illeszkedés eredményei. Kisebb valószínűséggel ugyanakkor a szakirodalom felveti a közvetlenül *-á*-vá monoftongizálódás lehetőségét is (vö. E. ABAFFY 2003: 338).

[15] A kronológiai viszonyok kapcsán ugyanakkor a *Rábai, Tápai*-féle családnevek előfordulása, sőt meglehetős gyakorisága akár a jelenség (hangtani átalakulásának) az elhúzódását is mutathatja.

[16] Az erdélyi *Táté* településnevet KISS LAJOS a fent említett személynév „birtoklást kifejező *-é* képzős származéká”-nak mondja (FNESz.).

tünk: vagyis éppen olyat, amilyen a birtokjel. Ha mindehhez ráadásul még azt is tekintetbe vesszük, hogy például *Kandé* esetében egyidejűleg többféle hangtani stádiumot képviselő variánst találunk a korai ómagyar kor szinkróniájában (1299/1476: v. *Kandey,* 1348/1349: p. *Kande,* 1349: p. *Kandy,* Gy. 4: 641), *Bori* kapcsán pedig valamelyest tágabb időintervallumban tapasztaljuk ugyanezt (1262: t. *Borey,* 1263/1264: *Bore,* Gy. 4: 358), akkor megállapíthatjuk, hogy mindez meglehetősen nagy valószínűséggel jelentheti azt is, hogy az *-é* birtokjel változási folyamata nem feltétlenül zárult le — mint közvetett érvek alapján feltételezni szokás — az ősmagyar korban. A fenti gondolatmenet és bizonyos adatok ugyanis arra is utalhatnak, hogy a változás még a korai ómagyar kor időszakában is zajlik, s ennek köszönhetően aztán e morfémának több alakváltozata él a korban egymás mellett: részben a diftongusos előzményt képviselő *-ei,* részben pedig a hosszú monoftongusos *-é* és *-í* variánsok.

5. Amennyiben bizonyos ómagyar kori névszerkezetekben az *-é* birtokjellel reálisan számolhatunk is, az mindenképpen elgondolkodtató, hogy e névformák a legritkábban tartották meg a névvégi hosszú magánhangzójukat. Márpedig a birtokjel mind a közszói származékaiban, mind pedig a mai helynévrendszerben jól látható módon hosszú magánhangzós, azaz *-é* alakú. Mindez pedig azt jelenti, hogy ha a birtokjellel mint korai ómagyar kori névformánssal a továbbiakban számolni akarunk, a megrövidülésére is megnyugtató magyarázatot kellene adnunk.

Az nyilvánvaló, hogy az *-é* birtokjel mint morféma azért nem vett részt a szóvégi *á ~ é* hangok korai ómagyar kori általános megrövidülésében, mert amennyiben ez realizálódik, az zavaró grammatikai homonímiát eredményezett volna a birtokos személyjellel. A településnevekben ugyanakkor ennek a homonímiának a veszélye természetesen aligha áll fenn, hiszen míg a birtokos személyjel tipikusan a kétrészes nevekben jellemző (pl. *Acsatelke, Lőrincfölde; Atyaveleze, Detrevilye* stb.), az *-é ~ -í (> i)* morféma egyrészesekben fordul elő. Az *-é* megrövidülését a helynevekben tehát a homonímia elkerülésének igénye nemigen akadályozhatta. Annál több olyan tényező vethető ugyanakkor fel, amelyek mindegyike egyazon irányba mutatva éppenhogy elősegíthette a rövidülést.

A helynevek — mint arra más munkáimban már több ízben is utaltam (lásd pl. TÓTH V. 2004) — a névvé válás pillanatában valójában elszakadnak a közszói alapjuktól (amennyiben persze volt nekik ilyen hátterük), és önálló lexikális egységekként funkcionálnak, azaz a korábbi közszói rendszerkapcsolataik helyett immáron a névrendszeren belüli összefüggéseik lesznek meghatározóvá. Ezért sem meglepő, hogy nemcsak ugyanaz a lexéma, de ugyanaz a toldalékmorféma is másként viselkedhet közszói és helynévi kapcsolatokban.[17] A helyne-

[17] Erre az eltérő viselkedésre nagy számú példát hozhatunk mind a morfémák, mind a lexémák köréből. BENKŐ LORÁND — mint fentebb láthattuk — ilyen megoszlásról beszél a közszavak *-é-*

vekben az *-é* birtokjel lényegében egységes megrövidülését véleményem szerint kettős névrendszerbeli analógia is elősegíthette. Nyilvánvalóan befolyásolta a változását egyrészt a vele párhuzamos alakulású és azonos funkciójú *-í* (a szakirodalom általános álláspontja szerint jóval korábban bekövetkező) megrövidülése. Az *-í* változástörténete különösen erős analógiaként szolgálhatott abban az esetben, ha egy időben, lényegében a monoftongizációjuk időszakában az *-é* és az *-í* (majd *-i*) pusztán csak mint egymás alakváltozatai éltek, és ez az állapot — mint fentebb felvetettem — éppen a korai ómagyar korra tehető.

Az is természetes más oldalról, hogy a helyneveket (és közte a településneveket) a legtöbb kommunikációs helyzetben nem alapalakjukban, hanem helyhatározóragos alakjukban használjuk. Márpedig egy birtokjeles *Györké* nominatívuszi forma határozóragos alakja éppúgy *Györkén*-féle névvéget eredményez, mint például egy bármilyen eredetű, *-e*-re végződő fonotaktikai szerkezetű helynévvé: pl. *Szemere*, de *Szemerén.* Ez utóbbiak analógiáját felhasználva aztán a nyelvérzék könnyűszerrel kikövetkeztethetett egy rövid magánhangzós *Györke* típusú névformát.[18] Az adott morfémához kapcsolódó grammatikai funkció bizonyos mértékig nyilvánvalóan akadálya lehet egy egyébként általánosan ható hangváltozás bekövetkeztének, ám az eredeti funkció halványodásával, illetve különböző analógiás hatások (pl. az *eke : ekét, alma : almát* tőtípus analógiájának) eredményeként a morfématest ellenállása is csökken a hangalaki változásokkal szemben.

Megítélésem szerint ez a kettős analógia játszott alapvető szerepet az elsődlegesen birtokjeles településnevek névvégi megrövidülésében is. Ez azonban nem jelent valamiféle törvényszerűen bekövetkező módosulást, hiszen a településneveink között máig vannak olyanok, amelyek hosszú *-é*-vel állnak. Ezek egy

jével szemben a *-j ~ -aj ~ -ej* helységnévképző kapcsán, de a szakirodalom ilyen módon elkülönültnek mondja a birtoklás kifejezésének funkciójában az ugyancsak a helynevekre „specializálódott” *-i* morfémát is (újabban többnyire egységesen mint helynévképzőt tárgyalva). A morfémáknál maradva említhetjük meg továbbá az előzőekben más vonatkozásban már előhozott birtokos személyjelet: e morféma a településnevekben — egyfajta morfológiai archaizmusként — máig *j* nélküli formában kapcsolódik pl. a *-hida, -kuta, -földe* stb. földrajzi köznévi utótagokban, míg a közszói megfelelőik *-hídja, -kútja, -földje* formájúak. A lexémák elszakadását a közszói párhuzamuktól ugyancsak a helynevekbeli sajátos viselkedésük jelzi: a *Nemti, Besnyő*-féle alakok az előbbi morfológiai jelenség archaikus jellegével szemben éppen neologizmusokként ítélhetők meg a *némete-k, besenyő* közszavakhoz és a belőlük alakult *Németi, Besenyő* településnevekhez képest (a helynevekben megfigyelhető archaikus és neologikus jelenségekhez lásd részletesen TÓTH V. 2004).

[18] A nyelvérzék efféle analogikus „megtévedését” más esetekben is feltételezhetjük a településnevek változásaival összefüggésben. Így magyarázható véleményem szerint például a *falva* > *fa* módosulás is (vö. TÓTH V. 2008: 206–19), de a szláv eredetű *Cserenyén, Malonyán*-féle névalakokból is ilyen téves elvonás eredményezte a *Cserenye, Malonya* variánsok létrejöttét (i. m. 154–5).

része (mint pl. a *Báré, Garé*) lehet eredetileg birtokjeles alakként létrejött településnév, de — mint korábban említettem — találunk közöttük elsődlegesen szláv személynévi előzményből metonimikus névadással alakult névformát (pl. *Málej* > *Málé*) éppúgy, mint *-j* helynévképzős származékot (pl. *Tápaj* > *Tápé*), amelyek szabályos hangváltozások révén nyerték el mai alakjukat. Elképzelhetőnek tartom azt is, hogy e nevek névvégi *-é*-jének megmaradására (legyen az bármilyen eredetű) esetleg a veláris hangkörnyezet is befolyással lehetett.

6. Az *-é* birtokjel korai ómagyar kori helynevekbeli szerepével és általában a fentebb bemutatott elképzeléssel kapcsolatban persze felmerülhetnek további kérdések. Elgondolkodtató például többek között az is, hogy amennyiben az *-é* és az *-í (> -i)* egymás alakváltozatai voltak egykor, vajon miért nem találunk példát erre a kettősségre a közszavak köréből? Nos, ezek a párhuzamos használatra mutató alakok — amint azt KOROMPAY KLÁRA is kiemeli — nem hiányoznak teljesen: vö. pl. CzechK.: Ez akonẏu Mienk sr Maria *Victoryaÿ* (1991: 263). Az azonban, hogy a számuk elenyésző, valójában szükségszerű következménye annak a teljes funkcionális megoszlásnak, ami utóbb a két variáns között végbement: az *-i* ennek eredményeként — mint már több ízben is hangoztattam — a településnevekben fejezte ki a birtoklás funkcióját, az *-é* pedig a közszavakban látta el ugyanezt a szerepet. Ezt a végeredményben teljes körű alak- és funkcióhasadást esetleg az az előbb említett jelenség is nagyban elősegíthette, hogy az *-é* a helynevekben jórészt megrövidült, s ezzel a változással aztán elszakadt az az utolsó kötelék is, ami a közszavak *-é* morfémájával ezt a toldalékelemet még összekapcsolta.

Az *-é* és az *-i* közötti alaki és funkcionális elkülönülésről szólva ugyanakkor nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy a mai helynévrendszerben találunk nem is olyan kis számban *Jelesé, Vitézé*-féle birtokjeles névformákat, ami az említett elkülönülés fényében nehezen magyarázható. Csakhogy ezek a névalakok rendre mikrotoponimákban tűnnek fel, melyek újabb alakulásúak, s bennük ilyen formán a birtokjel felbukkanása (az *-i* képző helyett) többszörösen is érthető. Először is azért, mert a mikrotoponimákban az *-i* képzőt hiába is várnánk, ez ugyanis településnév-képző formánsként nem települést jelölő helynevekben a legritkábban jelentkezik. Ezen túl ráadásul településnév-képző szerepében is régtől improduktív eleme a névalkotásnak. Végül pedig mindezek fényében pedig nagyon is indokolható, hogy azokon a vidékeken, ahol a névalkotásban megjelenik a ’személy’ + ’övé’ szemantikai szerep kifejezésének az igénye, erre az egyik lehetséges megoldásként az *-é* birtokjelet használja fel a névadó közösség. Másként fogalmazva: maga a szemantikai modell tovább él lényegében az ómagyar kor időszakától kezdődően, ám az ennek a kifejezésére felhasznált nyelvi eszközök (azaz a morfológiai modellek) mindig az aktuális korszakhoz igazodnak.

Végezetül még egy kérdést érdemes ezzel a morfológiai struktúrával összefüggésben felvetnünk: vajon beszélhetünk-e az *-é* kapcsán is olyan jelentésfejlődésről, mint amit az *-i* esetében láthatunk, hogy tudniillik ez utóbbi helynévképzői szerepet öltve az ’övé’ jelentés mellé (vagy inkább talán helyett) magára vett egyfajta ’hely’ jelentést is. Ennek a jelentésváltozásnak a realizálódását az *-i*-vel kapcsolatban legnyilvánvalóbban azon mérhetjük le, hogy a formáns nemcsak személynévből alkotott településnevekhez (ahol a birtoklásfunkció a legtermészetesebben jelentkezik), hanem személyt, csoportot általában jelentő lexémákhoz is éppúgy kapcsolódott, mint — igaz, ritkábban — más szemantikai tartalmú szavakhoz (ez utóbbi típust lásd például az *Árki, Haraszti, Kereki*-féle településnevekben). Ahhoz tehát, hogy az *-i*-hez hasonló funkcióátalakulással az *-é* kapcsán is reálisan számolhassunk, a kapcsolódásának efféle kiszélesedését kellene igazolnunk. A korai helynévadásban ennek azonban alig-alig jutunk a nyomára: mindössze egy-két, nagyon is bizonytalanul megítélhető névalak került elém a nevek gyűjtése során (igaz, eközben mindvégig elsősorban a személynévi származékokra koncentráltam). Doboka és Zala megyében egyaránt találunk például az *igric* ’királyi énekmondó’ lexémából származó *Igrice* nevű települést, amelyek mögött akár birtokjeles alakokat is gyaníthatunk. E települések korai ómagyar kori adatsorai azonban *Igrici* (1379: *Igrichy*, Lip.: *Igricze*, Gy. 2: 72, ma *Kisigrice*), illetve *Igric* (1251/1255: *Igrich*, ÁÚO. 7: 329, 1321: *Igrichi*, Cs. 3: 63, ma *Zalaigrice*) névformákra mutatnak. Az persze nagyon valószínű, hogy a régiségben — noha adatolni nem tudjuk — létezhetett esetükben *Igric(i)* ~ *Igrice*-féle váltakozás, különben igencsak nehéz lenne a mai formák létrejöttét magyaráznunk. A Bihar megyei *Peszere* ugyancsak foglalkozásnévi eredetre megy vissza: a *pecér* ’kutyagondozó’ lexéma szolgált az alapjául, s a település régi adatai között *Peszér* (1400: *Pezer*, JAKÓ 1940: 319) és *Peszéré* (1407: *Pezere*, Cs. 1: 620) formákkal egyaránt találkozunk. RÁCZ ANITA elsődlegesnek a hosszabb formát tartja, s úgy ítéli meg, hogy az a *peszér* birtokos személyjeles alakjaként született meg. A *Peszér* változat pedig véleménye szerint redukció eredménye lehet (2007: 222). A korábban mondottak fényében én magam úgy látom, hogy inkább párhuzamos alakulással van dolgunk, ahol a két névforma részben metonímiával, részben pedig birtokjellel alakulhatott.[19] E szórványos példák azt jelzik tehát, hogy talán az *-é* birtokjel is megindulhatott az általánosabb érvényű névformánssá válás útján,[20] ám ebben a szerepben végül is az *-i* diadalmaskodott, az *-é* pedig szűkebb használati körrel bíró variáns maradt.

[19] Igaz viszont, hogy a település legkorábbi adataként (ám mindössze egyetlen ízben) *Pescera* lejegyzésű formát találunk, ami a fenti magyarázatot kissé el is bizonytalanítja.

[20] Amit jelezhetnek egyébként a modern kori *Kántoré, Papé* (Csíkmadaras), *Megyéé* (Karcfalva), *Egyházé* (Botpalád), *Három emberé* (Magosliget) névadatok is. (A csíki adatok forrása CSOMORTÁNI 1997, 2005, az utóbbi kettőé pedig KÁLNÁSI 1984.)

E szűkebb használati körben azonban mind a mai napig produktív (míg az *-i* visszaszorult), amit az említett, főként keleti területeken jellegzetes *Vitézé* mikronévi formák is jeleznek. Annak a megítélése azonban, hogy a *Vitézé* típusú névalakok névformánsát pontosan milyen funkcióban álló elemként fogjuk fel (ti. birtoklásra utaló birtokjelnek vagy olyan helynévképzőnek, ami pusztán azt a célt szolgálja, hogy egy személynévi lexémából helynevet hozzon létre, s valójában nem ez az elem, hanem maga a személynév utal a birtokviszonyra), már egy másik tanulmány témája lehetne.

Irodalom

A. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.

Adatok = KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ GYULA, *Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez I–II.* Szeged, 1973, 1974.

E. ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.

D. BARTHA KATALIN (1958), *A magyar szóképzés története.* Bp.

BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.

BÉNYEI ÁGNES (2002), Az *-i* helynévképző az ómagyar kori helyneveinkben. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTEK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 23–9.

BÉNYEI ÁGNES (2007), A *-j* képző szerepe a helynevekben. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 67–77.

ComAbTorn. = NEHRING, KARL, *Comitatus Abaujvariensis et Tornensis.* Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 7. München, 1977.

ComGem. = NEHRING, KARL, *Comitatus Gemeriensis.* Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 12. München, 1981.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.

CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1997), *Felcsík helynevei I.* MND. 149. szám. Bp.

CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2005), Karcfalva helynevei II. *MNyj.* 43: 173–212.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Negyedik, javított és bővített kiadás. Bp., 1988.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

HA. 1. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997.

JAKÓ ZSIGMOND (1940), *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Bp.
KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996), *A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei.* Debrecen.
KOROMPAY KLÁRA (1981), Az ómagyar személynévrendszer alaktani kérdéseihez. In: *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. MNyTK. 160. sz. Bp. 37–9.
KOROMPAY KLÁRA (1991), A névszójelezés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 259–83.
RÁCZ ANITA (2007), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
SÁROSI ZSÓFIA (2003), Morfématörténet. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 129–72.
SZEGFŰ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 188–258.
TÓTH VALÉRIA (2004), Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 183–207.
TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.

Szentgyörgyi Rudolf

Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe

1. Anyanyelvünk dokumentálható írásbeliségének első évszázadait vizsgálva — négy korai szövegemlékünk mellett — elsősorban az idegen nyelvű szövegekbe illesztett, hagyományosan szórványemlékeknek (vö. PAIS 1928) nevezett magyar nyelvi anyag fogható vallatóra. A rendelkezésünkre álló források a két-, illetve kevertnyelvűség (elsődlegesen az írásbeliségre jellemző) sajátos reprezentációi.

A magyar nyelvi szórványok közvetlenül egymásba fonódó, illetve „felemás" latin (ritkábban más idegen nyelv) és magyar nyelvű szerkezetekben tűnnek fel (vö. BENKŐ 1998: 114–5, HOFFMANN 2004a: 194). Mindazonáltal nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy e „kevertnyelvűség" — az élőnyelv vizsgálata során kialakított szociolingvisztikai terminológiát írásbeli forrásokra alkalmazva — mégsem kiegyenlített, ahogyan ezt a fenti megállapítás általános érvényűen véve sugallhatná. Forrásaink kétnyelvűségét minden esetben az idegen nyelv dominanciája jellemzi. A szövegalkotás szempontjából ez azt jelenti, hogy e szövegek szerzője (lejegyzője, fogalmazója, kompilátora) idegen nyelvű szöveget kívánt létrehozni, természetszerűleg érvényesítve az adott nyelv grammatikai szabályait (az olykor előforduló nyelvi interferencia jelenségétől egyelőre eltekintünk), és ebbe illeszt a befogadó szöveg nyelvét tekintve idegen — számunkra anyanyelvi — elemeket. (Ennek okaira újabban lásd HOFFMANN 2004a: 193–4, 2004b: 11–4, 2007: 12–5; illetve az ott hivatkozott korábbi szakirodalom.)

2. Előadásom címe túlmutat önmagán. Mindaz, amit a helynevek korai latin nyelvű oklevélszövegekbe történő beillesztéséről elmondani szándékozom, állítható más korú (természetszerűleg későbbi), más nyelvű (görög, héber: természetesen az adott nyelv grammatikai sajátosságaihoz igazodva), illetve más műfajú (történetírói munkák: krónikák, geszták; rabbinikus döntvények: responzumok stb.) szövegekről is. Másfelől az alább következő megállapítások nem csupán a helynevek, de bármely anyanyelvi elem (pl. a 15–16. századi kelengyelajstromok ruha- és ruhaanyagneveinek, illetve mutatis mutandis a személyneveknek) idegen nyelvű szövegbe illesztésére is érvényesek.

Hogy mégis a korai latin nyelvű oklevelekben előforduló helyneveket választottam vizsgálódásom anyagául, annak okai a következők: 1. Magyar nyelvű szórványokat tartalmazó korai szövegeinkben a h e l y n e v e k reprezentálják

az idegen nyelvű szövegbe illesztés változatainak legszélesebb repertoárját, így a feltárandó módozatok lefedik az egyéb természetű vernakuláris nyelvi elemek szövegbe illesztésének lehetőségeit, mindez fordítva nem állítható. 2. A szerény számú nem latin nyelvű forrással szemben a kiterjedt latin nyelvű oklevelezés alkalmas egyedül a teljes rendszer illusztrálására. 3. Korai oklevéleink — amint fentebb is említettük — nagyon fontos nyelvemlékek a korai ómagyar kor nyelvének megismeréséhez. Közülük több szempontból is kivételes helyzetű a Tihanyi alapítólevél. Ezen szempontok egyike a szövegében előforduló viszonylag terjedelmesebb, az alig dokumentálható legkorábbi, majd az egyre bőségesebb forrással rendelkező későbbi oklevelezési gyakorlattól részint eltérő szerkesztésű, változatosabb anyanyelvi anyag, így megállapításaimat elsősorban ezen oklevélből vett példákkal kívánom szemléltetni.

Előadásomban a szorosabb definíciókat félretéve általában helynévnek nevezek minden földrajzi helyre, tereptárgyra vonatkozó (szűkebb értelemben vett) helynevet, illetve alkalmi körülírással kifejezett helymegjelölést, legyen az közszói vagy tulajdonnévi természetű, névrendszertanilag egy- vagy kételemű, grammatikailag egy- vagy kéttagú, latin vagy magyar nyelvű. Ez utóbbi kitételt — vagyis azt, hogy a latin nyelvű helyneveket is számításba veszem — az indokolja, hogy figyelmemet nem szűkítem a szórvány és szöveg kapcsolatára, hanem az anyanyelvi névhasználatnak a forrásokban bármilyen helynévi realizációban jelentkező változata és a nem anyanyelvi szöveg kapcsolatát vizsgálom.

3. A magyar nyelvű szórványokat a nyelvtörténeti kutatás — szemben a történettudományi és diplomatikai kutatásokkal — kezdettől fogva (néhány korábbi, egy-egy szórványra vonatkozó megállapítás után elsőként SZAMOTA 1895) hosszú ideig jellemzően az idegen nyelvű szövegkörnyezetből kiemelve vizsgálta. Így fordulhatott elő például, hogy a *kangrez* szórvány értelmezése kapcsán NÉMETH úgy vélte, hogy „az útnév előfordulási helye sík vidék” (1940: 327; vö. SZENTGYÖRGYI 2008a: 32), miközben a szöveg magyarul is, latinul is völgyet, dombot említ („*aruk* tue, quę *uallis* usque ad kangrez uiam extenditur”, majd: „ad *aruk* fee post ad luazu *holma*”), avagy BÁRCZI egy-egy szórványt automatikusan birtokhatárnak tekintett, miközben a latin szövegben nem erről van szó (pl. 1951: 42; vö. SZENTGYÖRGYI 2008a: 30–1). Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a korábbi kutatók soha nem számoltak volna a nem magyar nyelvű szöveg tanúságtételével, mégis jobbára csupán az azonosítás kérdésében fordultak a szűkebb vagy tágabb szövegkörnyezethez (pl. BÁRCZI 1951: 26, 39 stb.).

A szövegkörnyezet vizsgálatának szükségessége a nyelvtörténeti (és a közben önálló diszciplínaként megjelenő történeti névtani) kutatástörténet utóbbi évtizedeiben fogalmazódik meg egyre határozottabban. BALÁZS JÁNOS (1980: 290–1, vö. 317–22, 1989: 101–3) után BENKŐ LORÁND figyelmeztet arra, hogy „tulajdonneveinket tartalmazó, korai szórványemlékeink helyesírását — és persze

morfológiáját, szemantikáját, általános onomasztikáját — nem szabad csupán az elvonatkoztatott névanyagra korlátozva, a latin alapszövegtől elszakítva vizsgálni, hanem csak a teljes szövegösszefüggés fényében, különösképpen figyelve a szöveg egészének helyesírására, a »latinos« és »magyaros« írásmódú nevek viszonyára, a neveknek a latin szövegbe való morfológiai beilleszkedésére stb." (2003: 70).

A szövegkörnyezet r e n d s z e r s z e r ű vizsgálatának igényét HOFFMANN ISTVÁN fogalmazza meg, s végez ilyen irányú kutatásokat (a fentebb idézetteken túl 2007: 17–20, vö. 20–70, 279–81). E kutatáshoz csatlakozik SZŐKE MELINDA, aki a garamszentbenedeki alapítólevél helynévi szórványainak beillesztési módozatait vizsgálja, és von le az adatokból figyelemre méltó rendszerszerű következtetéseket (2006). (A kérdéssel érintkezően vö. még SZŐKE 2008, 2009 is.)

4. Magam hasonlóképpen úgy vélem, hogy a szűkebb és tágabb idegen nyelvű szövegkörnyezet tanulmányozása elengedhetetlen a magyar nyelvi elemek teljes körű (s nem csupán a lokalizálást célzó) vizsgálata során. Erre három példát említek röviden.

4.1. A mondat élére helyezett, határozószóként álló *alias* okleveleink szövegében jellemzően a korábban említettől távolabb fekvő újabb birtoktest leírásának bevezetésére szolgál. A mondat éléről az állítmány utáni helyzetbe történő „elmozdítása" — a latin (hangsúlyos) jelzői szórendet követve: „cum his *est alias uilla* … fotudi" — annak feltételezésére ad okot, hogy összecserélődött az *alia* melléknévvel (vö. hangsúlytalan helyzetben: „*Locus est alius* … huluoodi", hangsúlyos helyzetben: „*est alius locus* in eodem bolatin" stb.), ez pedig megengedi — amint topográfiailag itt is erről van szó — közel fekvő, egymás szomszédságában lévő, esetleg egymással érintkező birtoktestek említését, amelyet (nevében, birtoktagolásában) az előzőtől mégiscsak el kíván különíteni (vö. HOFFMANN 2006a: 35, SZENTGYÖRGYI 2008b: 258–9).

4.2. A TA. legismertebb szórványa tekintetében — arra vonatkozóan, hogy az *ad castelic* szórvány nem önálló birtokhatárt jelöl, hanem része a *feheruuaru rea meneh hodu utu* minden bizonnyal alkalmi körülírással alkotott útnévnek — fontos érvnek bizonyult, hogy az oklevél szövegében a puszta (határozószó nélkül alkalmazott) vagy nem *inter … et …* praepositiós szerkezetben álló *et* kötőszó sosem vezet be új birtokhatárt (SZENTGYÖRGYI 2007: 25; a további érvekre vö. HOFFMANN 2006a: 52–60).

4.3. A latin szöveg értelmezésének segítségével egy a TA. kutatástörténetén végighúzódó félreértést (vö. SZENTGYÖRGYI 2010) sikerült tisztázni. A Balaton fölötti átkelőhelyet („Est et *portus* super lacum") a TA. ezen helyét korábban értelmező valamennyi kutató azonosította a foki átkelővel („Riuulus namque … fuk … hab& super se locum, in quo *transitus* est"). Ennek az olykor kényszeredett magyarázatokat is implikáló azonosításnak a forrása, hogy a fordítók fi-

gyelmét elkerülte a (klasszikus szórendi helyzetben alkalmazott) *namque* középlatinra kialakult új jelentése, így a szó a klasszikus latinban használatos (ott kizárólagos) magyarázói kötőszói jelentéssel került valamennyi korábbi fordításba (ezzel szemben lásd SZENTGYÖRGYI 2005: 60). A szó középlatin értelmezése nyomán világos, hogy két, minőségében is különböző (*portus:* csak vízi járművel, *transitus:* gyalog is járható) átkelőről van szó, melyek közül az előbbi minden bizonnyal a mai szántódi révnek feleltethető meg.

5. Az idegen nyelvű szövegkörnyezetre és a magyar nyelvi elemek beillesztésére vonatkozó eddigi kutatásokhoz néhány kiegészítő (módszertani és terminológiai) megállapítást kívánok fűzni.

A szövegbe illesztett vernakuláris elemek (illetve részben vagy egészen latinra fordított nevek, közszók, szintagmák) a nyelv különböző szintjein és különböző módokon épülnek a szövegbe. Ezt hivatott szemléltetni a következő táblázat.

morfológiai természetű szerkezet		super balatin	cuta rea
szintagma	dicitur tichon	loco (…) super balatin	ohut cuta rea
mondat	(…) in loco qui dicitur tichon (…)	sceptifer Andreas (…) quicquid (…) in loco qui dicitur tichon super balatin (…) tradidit	incipit terminus a sar feu (…) hinc ohut cuta rea
szöveg	inibi locum praescriptum in qua eadem insula illa (…) insula hunc insula ibidem	Est lacus in eodem lacu super lacum de prefato lacu ab eodem lacu ad magnum lacum ab eodem lacu bolatin iam sepe prenominatum lacum in eodem bolatin	[ad uiam quę ducit ad kaztelic]

Szűk értelemben vett beillesztésről azonban csak a m o r f o l ó g i a szintjén beszélhetünk (vö. BENKŐ 2003: 70), mely kizárólag morfológiai, illetve morfológiai természetű eszközökkel történik.

Nem tekinthetők tehát egy (hely)név beillesztésére szolgáló eszköznek azok a nyelvi megoldások, melyek a szövegkohézió megteremtését vagy mellékmondatok kapcsolását szolgálják, mint például a helynév mutató névmási határozószóval (pl. *ibidem:* ’erre a helyre [ti. Tihany szigetére]’), vonatkozó vagy számnévi névmással (pl. *quarum una:* ’melyek [ti. utak] közül az egyik’) való helyettesítése; illetve annak mutató névmással („*illa* … insula”: ’azon a szigeten’), azonosító névmással („in *eadem* insula”: ’ugyanezen a szigeten’), azonosító melléknévvel („de *prefato* lacu”: ’a fent említett tóból’) történő bővítése.

A *szövegbeillesztés* terminust — rövidsége miatt — magam is alkalmazom, annak ellenére, hogy igen vitatható. Minden esetben „a mondat szintaktikai szerkezetébe történő illesztés” pontosabb meghatározást értem alatta.

A beillesztést vizsgálva célszerűnek látom megkülönböztetni a szoros beillesztést, azaz a mondat szintagmatikus szerkezetébe történő teljes beépülést („in loco qui dicitur *tichon*"), a laza beillesztést, azaz jellemzően a ki nem tett állítmányhoz tartozó — a szintén hiányzó nominativusi állítmánykiegészítővel egyeztetett — nominativusi, illetve alanyesetű, azaz zérómorfémás felsorolásokat („Concluditur his terminis [:] Magna *uia* … aruk *tue*"), illetve a be nem illesztés eljárását (pl. a TAH. mutatói: *fuc*, *mortus* stb.). A beillesztés eljárásait a szoros beillesztések figyelembevételével vizsgálom, melynek adekvát változata a laza beillesztésre is alkalmazható.

Mivel a szövegbeillesztés vizsgálata mindeddig helynévi adatokon történt, természetszerűleg jelentkezett együtt a grammatikai és a (hely)névtani terminológia. Jelen vizsgálatomban arra teszek kísérletet, hogy — csupán a beillesztés nyelvi eljárásaira vonatkozóan — pusztán grammatikai megfontolásokra építve olyan, a névtani vizsgálatoktól függetleníthető rendszert mutassak be, mely egyéb névtípusok, illetve bármilyen közszó idegen nyelvi szövegbe történő beillesztésére alkalmazható.

A szövegalkotás folyamatában természetesen lényeges szerepe van a különböző névfajták több szempontú meghatározottságának, illetve elkülönítésének, hiszen a nevek a szövegben bizonyos típusok szerint „viselkednek" rendszerszerűen. Az ezzel kapcsolatos megállapításokat azonban célszerűnek látszik elkülöníteni a morfológiai beillesztés lehetőségeinek kérdésétől, mely pusztán grammatikai természetű.

6. Bár vizsgálatom gondolatmenetét tekintve látszólag kitérő, mégsem tanulság nélküli áttekinteni — mielőtt annak h o g y a n j á r a világítanánk rá —, hogy m i t illeszt a fogalmazó az oklevélbe.

Ahogyan a beillesztés eljárásától például a szövegkohézió biztosítását (lásd fönt) különválasztottuk (mint azt „követő" fázist), úgy a beillesztendő név(alak) kiválasztásának, esetleg (alkalmi) létrehozásának az eljárását (mint azt „megelőző" fázist) szintén érdemes különválasztani. A szöveg fogalmazója ugyanis a beillesztést „megelőzően", ha eleve több lehetőség áll rendelkezésére, kiválasztja a szerinte legmegfelelőbbet; ha a név közszói transzparenciája lehetővé teszi, esetleg lefordítja (ez is tekinthető egyfajta választásnak); illetve ha alkalmas név nem létezik, vagy a már létező valamilyen egyéb szempont miatt mégsem látszik megfelelőnek, létrehozza a nevet vagy névváltozatot. (Mindezeket a lehetőségeket összefoglalóan és némiképp leegyszerűsítve a továbbiakban *névválasztás*ként említem.) Abban, hogy adott konkrét esetben milyen döntés születik — szemben a beillesztés morfológiai természetű eljárásával —, elsősorban névszerkezeti és névhasználati kérdések a meghatározóak.

A névválasztás, a beillesztés, valamint a szöveg beszerkesztése természetesen egy adott írásmű létrehozása folyamatában nem feltétlenül egymásra következő, egymástól elválasztható szakaszok. Elkülönítésük módszertanilag mégis indo-

kolt, hiszen megvalósulásuk különböző (nyelvi és nyelven kívüli) megfontolások nyomán, valamint eltérő eszközökkel történik. A megelőző fázis eljárásai például elsősorban a lexémák (olykor a szintagmák) szintjén zajlanak, míg a beillesztés morfológiai természetű.

Ezzel együtt azt is módszertani kiindulópontnak kívánom tekinteni, hogy a névválasztás folyamatában előttünk álló helynév (személynév stb.) grammatikailag nem feltétlenül lexéma *(tichon, bolatin)*, hanem gyakran szintagma *(munarau kerekv, ugrin baluuana)* vagy szintagmalánc *(ad castelic & feheruuuaru rea meneh hodu utu, Geicha de genere Turul)*. A fentebb említett fázisok legalábbis elméleti elhatárolása nyomán világosan látszik, hogy a szövegalkotó — példaként ez utóbbi eseteket tekintve — a szövegbe nem a *mogyoró* köznevet, hanem egy birtokot határoló helynevet (’mogyoróerdő’) kívánt beilleszteni. Ugyanígy nem az *ugrin* név szövegbeli szerepeltetése volt a célja, hanem a konkrét helyet jelölő *bálvány* említése, melyet e név segítségével tett egyértelművé (akár ő, akár a határjárók vagy a névhasználók: ennek formális szempontból nincs jelentősége), mely újabb említésekor már önmagában is megáll („usque ad *baluuan*”). S nyilvánvaló, hogy nem *Fehérvár* nevét igyekezett szövegbe foglalni a fogalmazó (ezt minden bizonnyal latinul tette volna, vö. HOFFMANN 2006b: 144), hanem más helynevekhez viszonyítva *(Kesztölc, Fehérvár)* alkotott meg egy útnevet. Természetesen e több lexémából álló nevek létrejöttében ugyanazon morfológiai eljárások működ(het)nek, mint a konkrét szövegbe illesztés során, s ennek eredményeként a szintagma vagy szintagmalánc felépítésű nevek is szervesülnek a mondat szintagmatikus szerkezetében. A szövegbeillesztés eljárásait mégis a szövegtörzs és a kiválasztott (vagy alkalmilag megalkotott) név találkozásánál látszik célszerűnek vizsgálni, hiszen amely morfológiai eljárás akár tipikus is lehet a nevek létrejöttének, esetleg alkalmi megalkotásának folyamatában (pl. OklSz. 1338: [via] *Zenthiwan**ra** menu goluguth* [vocata], 1401: *Chaba**ra**menewth* [vocata], 1415: [riuulum] *Zykzo**ra**menewpathak* [vocatum], 1421: *Monyoros**ra**-yarowfeld* [vocata] stb.; vö. TA. *ad castelic & feheruuaru **rea** meneh … utu*), az esetleg atipikus (vö. ilyen funkcióban csak a TA.-ban található *rea* névutó), illetve igen ritka (vö. magyar határozóragok ebbéli funkcióban) mint az idegen nyelvű szövegbe illesztés eljárása.

7. Az alábbiakban röviden tekintsük át, hogy a szövegbeillesztést megelőző névválasztási eljárások közé milyen lehetőségek tartoznak! Mivel a jelen előadásnak nem ez a témája, ezért további részletező, különösen rendszerszerű megállapítások megfogalmazásától eltekintek. Célom csupán az, hogy a névválasztás lehetőségeit elkülönítsem a szövegbeillesztés eljárásaitól. (Ezúttal csak a helynevekkel kapcsolatos lehetőségeket tekintem át.)

7.1. A tényleges helynév használata. Az oklevélben történő említésre nézve a legtermészetesebb és leggyakoribb eljárás, ha a fogalmazó a megnevezendő helyet „nevén nevezi”, azaz annak tulajdonnévi használatú megnevezését adja

(tichon, balatin). (E szempontból a *balatin ~ bolatin* típusú írásváltozatoknak nem tulajdonítok jelentőséget.)

Elképzelhető, hogy egy adott hely több sajátnévi megfelelővel rendelkezik. Ezek lehetnek azonnyelvi (akár szinkrón, akár diakrón) névváltozatok, pl. *Gesnov vel Apaty* (PRT. 10: 526), de lehetnek különnyelvi megfelelők is (ezek általában nem pontos fordításai egymásnak), pl. *Alba, Alba Regia, Alba Regalis ~ feheruuaru.*

Több (többé-kevésbé egyenrangúnak tekinthető) változat esetén a névválasztást olykor esetleg szubjektív, az esetek többségében azonban bizonyosan objektív motivációk befolyásolják, melyek következményeként egyes rendszerszerű sajátosságok is kirajzolódni látszanak.

7.2. Latinosítás. A név latinosítása (tágabban: „idegennyelvűsítése") alatt többféle eljárást is megkülönböztethetünk. Ezen lehetőségek közös jellemzője (megkülönböztetendő az előző csoporttól), hogy alkalmazásuk eredendően alkalmi, e névváltozatok megalkotásának időpontjában nem tulajdonnévi, csupán nyelvi megfelelők jönnek létre. Ezek a későbbiekben természetesen idegen nyelvi tulajdonnévi megfelelőkként is funkcionálhatnak, ekkor azonban átkerülnek az előző csoport különnyelvi változatai közé.

A latinosítás három eljárástípust foglal magában. 1. Fordítás: szemantikailag transzparens nevek esetén a név közszói jelentéstartalma kerül át (alkalmilag) idegen nyelvre, pl. *Aranyas ~ Aureus* (DHA. 1: 218). 2. Latin képzővel ellátás: jellemzőbben, de nem kizárólagosan a szemantikailag nem transzparens nevek esetében gyakori, pl. TAH. *bezprenensis.* (A képzővel történő ellátás még nem szövegbeillesztési eljárás, azt a megfelelő esetrag biztosítja.) 3. Latin szóvégként azonosítás: egyes vernakuláris nevek végződése egybeesik tipikus latin (nominativusi) szóvégekkel, emiatt e neveket az oklevél fogalmazója quasi latin nevekként alkalmazza, pl. *Tollena* > TAH. *tollenę*. (A szövegbeillesztés ezúttal is esetragokkal történik.)

7.3. Félfordítás. Félfordításnak tekintem, ha a fogalmazó a több (grammatikai) tagból álló névnek csupán egyik tagját fordítja át a befogadó szöveg nyelvére. A félfordítások két, egymástól jól elhatárolható csoportot alkotnak, s mindegyik csoport — különösen a majdani szövegbeillesztés szempontjából — besorolható egy-egy másik kategóriába.

Az első csoportot azok a szerkezetek alkotják, amelyeknek az oklevél fogalmazója az alaptagját fordítja latinra. Ezek egyrészt ún. szűkítő szerkezetek — a teljes szerkezet és az alaptag rész–egész viszonyban áll egymással —, pl. 'árokszög' → *angulus aruk* → TA. „ad angulum aruk". Ez a megoldás igen ritka. (A TA.-beli *caput petre* szerkezet e tekintetben igen bizonytalan, vö. SZENTGYÖRGYI 2008b: 264–5.) E szűkítő jelentésű szerkezetekkel rokon a minősítő jelzővel alkotott helynév, pl. TA. „ad kangrez uiam", amennyiben a jelentése: 'lejtős út' (vö. SZENTGYÖRGYI 2008a: 47). Félfordításként ez sem túl gyakori, ezért egy

hasonló, ám nem helynévi példát is említek: 1336: equum *pey* coloris 'pej színű ló, pejló' (A. 3: 281).[1] Az előzőeknél jóval nagyobb számban képviseltetve ide tartoznak azok a helynévi szerkezetek is, melyekben a földrajzi köznevet egy — denotátumában közel eső — tényleges tulajdonnév pontosítja, pl. 'tó' → *lacus turku* → TA. „ad lacum turku", amennyiben a kifejezés értelmezése: '*turku* település tava' (vö. HOFFMANN 2006c: 73–6). E típusok — mivel a beillesztendő szerkezetek alaptagja latin — a beillesztés szempontjából a latin közszói említés csoportjába (lásd alább 7.5.) illeszkednének, ugyanakkor — keletkezésüket tekintve — mint alkalmilag bővült szerkezetek, valószínűbben az utolsó (7.6.) csoportba tartoznak.

A második csoportba a meghatározó tag — jellemzően megkülönböztető vagy megszorító értelmű melléknevek — fordításaival alkotott kétnyelvű szerkezetek tartoznak, pl. 1327>1410: *inferiori Gogy* ~ 1472: *Alsogagh*, 1208/1395: per *magnum aruc*, 1282: *maior Keres* (KMHsz. 1.). Mivel e szerkezetek alaptagja magyar tulajdonnév, illetve tulajdonnévi használatú földrajzi köznév, ezért — különösen a beillesztés tekintetében — az első csoportba sorolandók.

Az úgynevezett félfordításos eljárással említett helynevek tehát valójában nem alkotnak külön csoportot.

7.4. Névmási és határozószói helyettesítés. A nem fogalomjelölő szófajú lexémával történő helyettesítés motivációja jellemzően mondat- vagy szövegtani természetű. E választás oka lehet az ismétlés elkerülése, a megkülönböztetés igénye, a (vonatkozói) tagmondatok kötése, illetve a szövegbeli (jellemzően anaforikus) utalás szándéka.

A nevet helyettesítheti adverbium, pl. TA. *ibidem:* 'erre a helyre [ti. Tihany szigetére]', továbbá vonatkozó névmás, pl. TA. „*quę* ducit" 'amely [ti. út] vezet', vagy számnévi névmás, pl. „quarum *una*": 'melyek [ti. utak] közül az egyik'.

Nem fogalomjelölő helyettesítés kizárólag a befogadó szöveg nyelvén (példáinkban latinul) képzelhető el. (A szövegbe illesztés ragozhatatlan szó esetében zérómorfémás, egyébként azt az esetragok biztosítják.)

7.5. Közszói említés. A közszói — helynevek esetében jellemzően földrajzi köznévi — említés oka lehet a szóismétlés elkerülése, a (szemantikailag jellemzően nem transzparens) név által jelzett hely földrajzi köznévvel történő egyértelmű azonosítása, avagy a tulajdonnévi megjelölés hiánya.

Megfigyelhető, hogy míg a tulajdonnevet helyettesítő funkcióban álló földrajzi köznevek jellemzően latinul szerepelnek, pl. TA. „balatin … super *lacum*", „tichon … illa *insula*", addig a tulajdonnévi megnevezést pótló földrajzi köznevek latinul is, pl. TA. „ad publicam *uiam*", magyarul is állhatnak, pl. TA. „ad *munorau kerekv*". (Ebben minden bizonnyal bizonyos szabályszerű-

[1] Az adatra SLÍZ MARIANN hívta fel a figyelmem, köszönöm.

ség is megfigyelhető, az utak köznévi említése például jellemzőbben latinul történik.)

A pótló funkció esetén olykor felmerül, hogy a földrajzi köznév tulajdonnévi (de legalábbis quasi tulajdonnévi) használatú. A biztosnak tűnő eseteket célszerű a tényleges helynevek között, az első csoportban számon tartani, TA. *aruk* … quę uallis", 1299: „per fluvium *potok* vocatum" (KMHsz. 1.).

Itt tartom megjegyzendőnek, hogy az úgynevezett appozíciós szerkezetek *(lacus bolatin)*, illetve az ebből bővülő névszói, igenévi szerkezetek és álvonatkozói mondatok *(„lacus nomine bolatin", „lacus nominatus bolatin", „lacus qui nominatur bolatin")* nem tekinthetők beillesztett vagy beillesztendő helyneveknek, ezek már a latin szöveg szintagmatikus felépítésének részei (az appozíciós szerkezetekről lásd SZENTGYÖRGYI 2009). Ezen esetekben két — a szövegben egymásra vonatkoztatott — helynév (egy tényleges tulajdonnév, mely jellemzően anyanyelvi, valamint egy minden esetben latin földrajzi köznév) beillesztéséről van szó.

7.6. Alkalmi névalkotás. Az alkalmi névalkotást minden bizonnyal a tulajdonnévi megjelölés hiánya motiválja. A kifejezésben az „alkalmi" jelző arra hivatott utalni, hogy a helyi „adatközlők", a határjárók vagy akár a fogalmazó által is megalkothatott nem tulajdonnévi használatú nevekről, körülírásokról van szó.

Az ilyen helymeghatározások jellemzője, hogy „név a névben" szerkesztésűek, azaz egy meglévő tényleges tulajdonnévből, vagy (tulajdonnévi használatú) köznévből építkeznek. Valójában ide tartozik — amennyiben (még) nem tulajdonnevesült — az *aruk fee* (vö. TA.) típustól a legbonyolultabb alkalmi körülírásig minden olyan helymeghatározás, mely tényleges, de a meghatározandó helytől (legalább részben) eltérő denotátumú tulajdonnévhez viszonyítva jön létre. Ide sorolhatjuk (legalábbis születésüket tekintve) a személynévből, illetve egyéb személyre utaló megnevezésből szerkesztett helyneveket is, melyek eredetileg leginkább birtoklást fejezhettek ki, pl. TA. *bagat mezee, ugrin baluuana, luazu holma.* Mindazonáltal a rövidebb típusok erőteljesen ki vannak téve a tényleges tulajdonnévvé válásnak *(Árokfő, Lovászdomb)*, így gyakran legkorábbi előfordulásaikban is sok bizonytalanságot hordoznak.

E tényleges tulajdonnévből építkező helymeghatározások előfordulhatnak — ez látszik jóval gyakoribbnak — latinul is, pl. TA. „[uia] altera … quę ad sanctum clementem terminatur": az út a templomhoz képest határoztatott meg; magyarul is, pl. TA. „ohut cuta": a kút (forrás) az úthoz képest egyértelműsíttetett.

Mivel ezek a helynevek gyakran nem „előre gyártottak", azaz létrejöttük és szövegbe illesztésük csupán teoretikusan választható ketté, ezért leginkább rájuk jellemző a kevertnyelvűség. Ennek változatai: 1. félfordítások, pl. TA. „ad *lacum turku*"; 2. a latinul megfogalmazott helymeghatározásba szükségszerűen anyanyelvi tényleges tulajdonnév kerül, pl. TA. „ad uiam quę ducit ad *kaztelic*" (ez tulajdonképpen az előző változatának is tekinthető); 3. a kétnyelvű szerkesz-

tésben anyanyelvi hatásra magyaros szórend érvényesül, pl. TA. „ad *kangrez uiam*"; 4. a magyar nyelvű körülírásba illeszkedik latin elem, pl. TA. „ad castelic & feheruuaru rea meneh hodu utu".

8. A szövegbe (pontosabb megfogalmazással élve a mondat szintagmatikus szerkezetébe) történő beillesztés — amint arra már sokszor utaltunk — morfológiai (illetve morfológiai természetű) eszközökkel történik. Az oklevelek szerzői latin nyelvű írásműveket kívántak létrehozni, a latin nyelvű szöveg természete pedig azt kívánja, hogy e szövegek fogalmazói a magyar, illetve a részben vagy egészen latinra fordított vagy egyéb módon latinosított helyneveket (és egyéb nyelvi elemeket) latin nyelvi eszközökkel illesszék be. (A következő áttekintésben — ahol nagyon indokolt — a helyneveken kívül személynévi példák is szerepelnek.)

8.1. A beillesztés szabályos módozatai tehát a következők.

a) Valamely függő eset esetragja. Latin név esetén (pl. TA. *duabus … ui**is**; Signum Benedict**i** archiepiscopi*), képzővel latinosított szó esetén (pl. TAH. *bezprenens**is** mercati tributum*), illetve a magyar név latinban tipikus végződése miatt latin szóként ragozott nevek esetén (pl. *Tollena* 'Tolna' → TAH. *in terrytorio tollen**ę***) is eszköze a beillesztésnek.

b) Latin praepositio + függő eset esetragja. Latin név (pl. TA. ***ad** lac**um, ad** sanctum clement**em***), képzővel latinosított szó (pl. [1264]: ***de** castro Pestens**i,*** Gy. 4: 597), valamint tipikus végződése miatt latin szóként ragozott nevek (pl. 1075/1237: ***in** aquam Sitou**am,*** DHA. 1: 213; 1254: ***apud** Bud**am,*** Gy. 4: 596) esetén is.

c) Nominativusrag (mely gyakran zéró fokon áll). Latin és képzővel latinosított nevek (pl. TA. *est lacus, est uilla, locus mortis dictus; Thebaldus Sumugiensis*, DHA. 1: 383) esetén alkalmazva. (Ugyancsak nominativusi zéró-morfémával illeszkednek a laza beillesztések nominativusi felsorolásának anyanyelvű elemei, pl. „Concluditur his terminis [:] Magna uia … aruk *tue*".)

d) Zéró morféma függő eset helyén. Ragozhatatlan vagy ragozni nem kívánt idegen név (nomina indeclinabilia) függő esetű ragja helyett, általában praepositióval (pl. TA. *super balatin, inter putu ueieze & knez, ad seg*).

8.2. E természetes beillesztési módokkal szemben a latin szövegtől idegen, „szabálytalan" megoldás, amikor a nevet (ez esetben csak magyar névről, illetve beilleszteni kívánt szerkezetekről lehet szó) magyar morfológiai eszközökkel illeszti a szövegbe az oklevél fogalmazója.

a) Magyar viszonyrag. Helynevek esetében ez az eljárás jellemzően a beillesztést megelőző fázist, azaz a szószerkezetek (névszerkezetek) megalkotását jellemzi (lásd korábban). Két alkalommal bizonyosan tévesztésként fordul elő, melyek valójában attractiók: „**in** loco, qui dicitur Wagetu***in***", illetve „**in** eodem loco, qui dicitur Sitouatu***in***" (DHA. 1: 215); ezeken kívül egy a latin szövegben nehezen értelmezhető adat: 1327/1589: „a parte sinistra dumus voca-

tus Balseurekethye***re***" (KMHsz. 1., a szótár megjegyzése: „Talán helyragos alak lehet."). Személynevek esetében Anonymusnál — a „dedit terras" szerkezet melletti dativus helyett — igen gyakori: „dedit … terras … Edu***nec*** et Edumer***nec*** (Edumen***nec***)", „dedit Bunger***nec***", „dedit Tosu***nec***" stb.; illetve „dedit castrum Bezprem Usubu***nec***". Más forrásokban igen ritka: 1236: „Zegenozo pertinet Ieneu***nec***" (OklSz.), 1216/1550: „impecierunt … Iſepu***t,*** Bulſuhu***t,*** Chimon***t,*** Saſha***t,*** Medue***t,*** Ilobaru***t,*** hos omnes (ÓmOlv. 84).

b) N é v u t ó . Csak a TA.-ból adatolható: *monarau buku**rea,** ohut cuta**rea,** petre zenaia hel **rea*** stb. Funkcióját tekintve e névutós szerkesztés teljesen megfelel a viszonyragos szerkesztésmódnak.

c) L a t i n p r a e p o s i t i o + m a g y a r e s e t r a g .[2] A TA. szövegében nem fordul elő. Más oklevelekben, bár ritka eljárás, találunk rá példát: 1075/1237: ***In** Camar**on** > Camar**un*** (…) ***In** Sitouatu**in** dedi* (DHA. 1: 215), 1232: ***ad** Yciafuca**ra*** (OklSz.), +?1232/1384/1393: *venit **ad** Scerto**ra*** (KMHsz. 1., a szótár megjegyzése: „Az adat bizonyára helyragos alak lehet."), 1236: ***ad** Choykacuzdy**re** et **per** Choykacuzdy**re*** (KMHsz. 1., a szótár megjegyzése: „Elképzelhető, hogy *-re* határozóragos alak."), 1265/1272: *uenit **ad** Balwanku**re*** (OklSz.), 1273: ***ad** menytegudur**re*** (OklSz.), +?1282/1300: *venit **in** Houd**on*** (KMHsz. 1.), 1412: ***in** Alfaluramene**ben*** (OklSz.).

d) L a t i n p r a e p o s i t i o + n é v u t ó . Csak a TA.-ból adatolható: ***ad** brokina**rea, ad** holmodi **rea, ad** oluphel**rea.*** Talán ide tartozik leghosszabb és legismertebb szórványunk is, ha a következő tagolást feltételezzük: ***ad** ([caſtelic & feheruuaru] rea meneh hodu utu) **rea.*** Ez esetben az út két irányát az első *rea* névutó fejezi ki, a két településnevet összefogva. A szerkezetnek azonban más tagolása is elképzelhető: *(ad — caſtelic ¦ & feheruuaru — rea) meneh hodu utu rea:* ez esetben az *ad* csupán az egyik irányt (Kesztölc) jelöli — magam ezt a tagolást tartom leginkább valószínűnek. Esetleg még: *ad (caſtelic & feheruuaru) rea meneh hodu utu rea:* e tagolást feltételezve az útnévben megadott két irányt közösen jelöli az *ad* és az első *rea* névutó. A két utóbbi tagolás szerint az útnév beillesztése a b) csoportba sorolandó.

8.3. Korábban a fenti d) pontban bemutatott szerkesztést kettős vagy kétszeres jelölésnek gondoltuk, mely „latinul is, magyarul is ki van fejezve" (BÁRCZI 1951: 190). Ha azonban megfontoljuk az a) és a b) pont funkcionális összetartozását, akkor azt kell mondanunk, hogy ezek a szerkezetek pedig a c) pontban említettel kapcsolhatók össze, azaz a névutó funkcionálisan a rag megfelelője, mely valójában a latin esetrag helyett áll, így e szerkesztés nem kétszeres, inkább — a c) lehetőség példáihoz hasonlóan — kontaminált jelölésnek tűnik.

[2] Korábban — a vonatkozó adatok ismeretének hiányában — e szerkesztésmódot valószínűtlennek tartottam (SZENTGYÖRGYI 2009: 66). Az azóta gyűlt adatok azonban azt igazolták, hogy ha ez a szerkesztésmód nem is mondható gyakorinak, mégis előfordul.

9. Okleveleink nyelvi anyagában a névválasztást és a szövegbeillesztést (leírásuk tekintetében) célszerűnek látszik külön vizsgálni. Ugyanakkor szélesebb nyelvi anyagon is érdemes lenne feltárni, melyik választás melyik beillesztési eljáráshoz kapcsolódik tipikusan. Másfelől a nem tipikus esetek is tanulsággal szolgálhatnak, egyes esetekben talán a rendszerszerűek mellett kivételes motivációk is feltárulhatnak.

A névválasztási, beillesztési és szövegszerkesztési eljárások egy-egy oklevélre, avagy egyes műhelyek gyakorlatára is jellemzőek lehetnek. Úgy tűnik például, hogy a TA. szövegében az álvonatkozói mondattá bővülő appozíciós szerkezetek (*qui vocatur* típus) kiemelt szerepbe helyezik a helynevet, a víznevek pedig jellemzően egyszerű appozíciós szerkezetekben fordulnak elő.

A kutatás további perspektívája a legtágabb szövegkörnyezet: hogyan viszonyulnak mindezen eljárások a korabeli európai oklevelezési gyakorlathoz? Mindezek feltárása elvezethet a korai magyar oklevélkiadás európai hátterének szélesebb feltárásához, valamint a korabeli európai, különösen a német és a francia diplomatikai gyakorlat hazai hatásának mélyebb megismeréséhez.

Irodalom

A. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.

BALÁZS JÁNOS (1980), *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai modell.* Bp.

BALÁZS JÁNOS (1989), A latin a Duna-tájon. In: *Nyelvünk a Duna-tájon.* Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 95–140.

BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Bp.

BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.

BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Bp.

DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

HOFFMANN ISTVÁN (2004a), Régi helyneveink mint (nyelv)történeti források. In: *Magyar névtani kutatások itthon és határon túl.* Szerk. FARKAS FERENC. Jászberény. 192–8.

HOFFMANN ISTVÁN (2004b), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.

HOFFMANN ISTVÁN (2006a), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj.* 44: 29–67.

HOFFMANN ISTVÁN (2006b), Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi apátság alapítólevelében. In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára.* Szerk. GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 142–7.

HOFFMANN ISTVÁN (2006c), A Tihanyi alapítólevél három szórványáról: *Huluoodi, Turku, Ursa*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 67–82.

HOFFMANN ISTVÁN (2007), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései.* Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.

KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.

NÉMETH GYULA (1940), 1055: Kangrez. *MNy*. 36: 326–7.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.

ÓmOlv. = *Ó-magyar olvasókönyv*. Szerk. JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ. Pécs, 1929.

PAIS DEZSŐ (1928), Szórvány-nyelvemlék, szöveg-nyelvemlék. *MNy*. 24: 338–40.

PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.

SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. *NyK*. 25: 129–67. (Különnyomat: 1896.)

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005), A tihanyi apátság alapítólevele. Betűhív átírás és magyar fordítás. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma. 57–65.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), A Kesztölcről Fehérvárra menő hadút. *NÉ*. 29: 23–47.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008a), A Tihanyi alapítólevél *kangrez* szórványáról. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 29–52.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008b), A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 255–67.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009), Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű helymeghatározásaihoz. *MNy*. 105: 62–8.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), Tihanyi alapítólevél két vízrajzi nevéről. In: *Dénes György-emlékkönyv*. Szerk. BÁRTH JÁNOS. Megjelenés alatt.

SZŐKE MELINDA (2006), A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében szereplő szórványok nyelvi alkata és szövegbeli helyzete. In: *Juvenilia I. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Szerk. KOVÁCS ZOLTÁN–SZIRÁK PÉTER. Debrecen. 263–74.

SZŐKE MELINDA (2008), Régi helyneveink latinizálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 267–71.

SZŐKE MELINDA (2009), A hiteleshelyi oklevelek helynévi szórványainak nyelvészeti hasznosíthatóságáról. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 149–62.

Holler László

Az 1055. évi tihanyi oklevélben említett két birtok lokalizálása

Javaslat a *lacus segisti* és a *bagat mezee* határú birtok elhelyezkedésére

Bevezetés

A jelen tanulmányban az I. András király által 1055-ben a tihanyi apátságnak juttatott birtokadományok közül kettő lokalizálásával foglalkozom. Az adományok felsorolását tartalmazó eredeti oklevelet a pannonhalmi apátság levéltára őrzi Tihany Fasc. 1., nr. 1. jelzet alatt; DL. DF. 208368. Regesztája: RegArp. I, 6/12; kritikai kiadása: DHA. 1: 145–52; betűhű átírása: SZENTGYÖRGYI 2005a, magyar fordítása: SZENTGYÖRGYI 2005b. Az oklevélre a szakirodalomban meghonosodott TA. rövidítéssel utalok.

Nem véletlen, hogy a 2005 óta intenzív kutatói érdeklődés tárgyát képező oklevél birtokadományai közül éppen e kettőnek a vizsgálatát választottam első ezirányú tanulmányom tárgyául. Ugyanis a legelsőként vizsgálandó *lacus segisti* az összes adomány közül a legegyszerűbb megfogalmazású — ennél egyszerűbb el sem képzelhető —, leírása mindössze ennyi: „addidit etiam lacum *segisti*"; tehát az adományozó király „Átadta még a *segisti* tavat is." (SZENTGYÖRGYI 2005b: 62). A birtokleírás egyetlen objektuma, illetve egyetlen helyneve arra predesztinálja ezt az adományt, hogy a lokalizálási feladatok modelljéül szolgáljon. Mint az alábbiakból látható lesz, a hely azonosításának kérdése még ebben a látszólag egyszerű esetben sem triviális. A kutatástörténeti áttekintésből ki fog derülni, hogy az elmúlt évszázadban milyen érvek alapján alakult ki egy majdnem konszenzusos elgondolás, egy-egy tartózkodó, illetve ellentmondó kutatói álláspont mellett. Azt is látjuk majd, hogy az idők során egyre bővebb diplomatikai forrásanyag mobilizálására került sor. E példával rá szeretnék mutatni arra, hogy a lokalizálási probléma kezeléséhez az okleveles és nyelvi anyag gondos és kritikus elemzésére van szükség, s ennek eredményeképpen — talán meglepő módon — a korábban önmagában álló, a kutatók nagy többségének véleményével ellentétes nézet helyessége mellett fogok érvelni.

Az általam támogatott korábbi kutatói vélemény összekapcsolta a *segisti* tó lokalizálásának kérdését azzal az erdőbirtokkal, amelynek határleírásában szerepel a *bagat mezee* kifejezés. Mint látjuk majd, az összekapcsolás érvei valójában

nem voltak teljesen hibátlanok, de a lényeget illetően vizsgálataink eredményeképpen mégis helyesnek bizonyulnak, s az erdőbirtok álláspontom szerint a *segisti* tó közvetlen közelében helyezkedett el. E birtok lokalizálása során is a középkori okleveles anyag vizsgálatának fontosságára szeretnék rámutatni, itt a tihanyi oklevéllel kapcsolatban korábban még nem használt diplomatikai anyagra támaszkodom. E birtoktest helyének behatárolása céljából az eszközök szélesebb palettájának igénybevétele vált szükségessé: a helynévanyag mellett topográfiai és paleográfiai érvek egyaránt szerepet kapnak.

A jelen tanulmány eredeti változata 2008-ban készült el. Azóta SZENTGYÖRGYI RUDOLFnak három olyan publikációja is napvilágott látott, amelyben érintette e két birtok lokalizálásának, illetve a második birtok határleírásában szereplő szórványok értelmezésének a kérdését. Az első 2009 márciusában jelent meg; ebben SZENTGYÖRGYI a *lacus segisti* birtok GYÖRFFY GYÖRGY-féle lokalizálását megnyugtatónak nevezi, csatlakozik tehát a kutatók nagy többsége által a mai napig képviselt nézethez, amellyel ellentétesek az én következtetéseim. Ezzel szemben a második birtok lokalizálására vonatkozó egyes eredményei azonosak az enyémmel, és például a birtokhatár leírásában szereplő *caput petre* szórvány 'Kő-völgy feje' értelmezése és ennek alapján a helyére vonatkozóan általa felvetett lehetőség (SZENTGYÖRGYI 2008) — amellyel én magam nem foglalkoztam —, tökéletesen beleilleszthető a birtoktest alábbiakban ismertetendő lokalizálásába. Ugyanekkor jelent meg a „Magyar Nyelv" 2009. évi 1. számában SZENTGYÖRGYI „széljegyzete" az oklevél kétnyelvű szórványaihoz, s e dolgozatának egy-egy bekezdése foglalkozik az erdőbirtok leírásában olvasható *caput petre,* illetve *portus ecli* kifejezésekkel. Az elsővel kapcsolatban ismerteti előbb említett tanulmányának értelmezési javaslatát, a másik esetében felveti egy egészen új értelmezés lehetőségét (SZENTGYÖRGYI 2009a: 65). A „Magyar Nyelv" következő számában önálló dolgozatot is szentel a *portus ecli* kérdésének, amelyben egy rendkívül alapos és mintaszerű kutatástörténeti összefoglaló végén saját értelmezési javaslatát ismerteti (SZENTGYÖRGYI 2009b). SZENTGYÖRGYI elgondolásától különbözik az általam helyesnek tartott magyarázat, amelyet a jelen tanulmány II. részének 2.4. alfejezetében fogalmazok meg.

A fentiek önmagukban is példát szolgáltatnak arra, hogy a birtokok elhelyezkedésének kérdése, amely lényegében a történeti földrajz tárgyköréhez tartozik, valamint az oklevél egyes szórványai jelentésének a vizsgálata, amely elsősorban nyelvtörténeti probléma, csak lépéséről lépésre haladva, a két különböző területen elért eredményekre kölcsönösen támaszkodva, egy iteratív folyamat során juthat el az adatokkal összhangban lévőnek tekinthető, megnyugtató megoldásig. A tanulmány végén még röviden vissza fogok térni a kutatási folyamatnak erre az általam lényegesnek tartott jellegzetességére.

I. A *segisti* tó lokalizálása

1. Kutatástörténet

Előzetesen megjegyzem, hogy az oklevélben a *segisti* szóvégi *i* betűje *o*-ra van javítva, s emiatt a kutatók kezdetben ezzel az *o* végű alakkal számoltak.

SZAMOTA ISTVÁN ezt a birtokot az oklevél magyar nyelvi adatainak elemzése során a *Tó* szónál említi, „Addidit eciam lacum *segisto*" formában, és ehhez kapcsolva *tó* szavunk korai előfordulásai közül hoz néhány példát (1895: 143). A hangtörténet szempontjából is hasznosíthatónak tartja: „*segis* = Segös, vagy *d* képzővel Segösd" (i. m. 145).

ERDÉLYI LÁSZLÓ „A tihanyi apátság kritikus oklevelei"-ről írott munkájában szintén *Segisto* olvasattal említi, és lokalizálását így adja meg: „Végül említve van (…) Segis-tó, a későbbi Segesd, *Sükösd* falunál Solt vármegye déli szélén, (Bajától északra)." (1906: 35).

Az ERDÉLYI által megvizsgált, az Árpád-korra datált tizenöt tihanyi oklevél közül mindössze kettő bizonyult hitelesnek (1906: 110). A birtokok lokalizálása során az összes oklevél anyagát igyekezett teljes mértékben kihasználni, a hamisítványokét is. A tihanyi apátság birtokai között az általa összeállított táblázat szerint „Segisto lacus" az 1055. évi A jelű, hiteles oklevélen kívül csak az I. László király korára hamisított oklevélben fordul elő ismét, mégpedig ilyen alakban: „Segusd villa, piscin. Segusd-to" (ERDÉLYI 1906: 41). Ez utóbbi oklevél hamisítása ERDÉLYI LÁSZLÓ elemzése szerint 1389–90-ben történt, mivel egyrészt felhasznált egy Zsigmond uralkodásának második vagy harmadik évében, 1388–1389-ben készült oklevelet, másrészt az eredetije megvolt 1390-ben (i. m. 86, 110).

1908-ban jelent meg ERDÉLYI LÁSZLÓ nagyszabású munkája a tihanyi apátság történetéről a „Pannonhalmi rendtörténet" 10. köteteként. Ebben a fent említett táblázatot vette át módosítás nélkül (PRT. 10: 238). Az oklevéltári részben közölte az 1092-re hamisított oklevél szövegét is.

A birtok lokalizálását illetően ERDÉLYI először lényegében megismétli az 1906-ban már közölteket: „Végül megemlíti az alapítólevél (…) a *Segis-tó*, utóbb Segesd-tó birtokát, a mai Sükösd falu területét a solti járásban, egykor Fejér, ma Pest megyében, a Dunánál." (PRT. 10: 12). Az apátság birtokainak részletes ismertetése során pedig az alábbi kommentárral egészíti ki: „Sükösdöt először a tihanyi alapítólevél említi »lacus Segisto« néven. A Szent László-féle (1092?) hamisítvány szerint a tihanyi egyházé Segösd falu a Segösd-tó nevű halászóhellyel (Segusd, Segusdtou), Halom (Holm) falu szomszédságában. E Halom ma is megvan Sükösd-től északra Szántó pusztánál. Az 1416 táján készült alapítólevél-utánzatnak készítőjét a hiteles alapítólevél figyelmeztette, hogy megemlítse a Segesd-tavat s mégsem tette, bizonyára azért, mert már nem bírták, sőt visszaszerzésére sem gondoltak Tihanyban." (PRT. 10: 426). A birtokleírások mellékleteként ERDÉLYI térképet is tervezett, amelyen a Duna bal partján *Segösd* is fel van tüntetve.

1923-ban JAKUBOVICH EMIL „A tihanyi alapítólevél olvasásához" című dolgozatának első részét a „*segisto*-kérdésnek" szenteli. Először hosszas elemzéssel igazolja, hogy a szóvégi *-to* — a birtok jellegét meghatározó *lacus* ellenére —, nem lehet a magyar *tó* szó írott alakja, majd ezután rámutat, hogy az eredeti oklevélben a szó *i*-re végződött, s csak későbbi kéz javította át *o*-ra (1923–1924: 78–87). Lokalizálásáról az alábbiakat írja, ERDÉLYI LÁSZLÓt szó szerint követve: „Feküdt pedig Kalocsától délre, a Duna balpartján, egykor Fehér-, ma Pest megyében a solti járásban, a mai *Sükösd* falu határában." (i. m. 87).

1927-ben PÁPAY JÓZSEF, ismertetve a kérdés történetét, a lokalizálást illetően ERDÉLYIétől és JAKUBOVICHétól lényegesen különböző véleményt fogalmaz meg: „ennek a *segisti*-nek (…) semmi köze sincs a (…) *Sükösd* névhez, sem a Duna balpartján, Kalocsától délre fekvő *Sükösd* faluhoz. A tihanyi apátság 1055. évi alapító levelében előforduló *segisti* szerintem a somogymegyei *Segësd* helynévnek felel meg (ma A l s ó - és F e l s ő - *segesd* a nagyatádi járásban). Ez a *Segësd* már az Árpádok korában királyi birtok volt, s egy 1269. évi oklevélben »Predium nostrum (regis) de *Segust*« néven említik. (…) Az a tó tehát, amelyet András király a tihanyi barátoknak adományozott, minden valószínűség szerint a somogymegyei *Segesd* határában lehetett." (PÁPAY 1927: 213, 214). Bizonyára SZAMOTA is erre a lokalizációra gondolt (1895: 145).

PÁPAY még az alábbi észrevételt teszi: „A l s ó *segesd*hez tartozik A l s ó - *bogát* puszta, melynek helyén *Bogát* nevű helység feküdt, amelyről elsőízben 1229-ből van adatunk *(Bogat)*, s 1336–1742-ig a székesfejérvári káptalané és főleg a pannonhalmi apátságé volt (…). Igen valószínű, hogy a tihanyi apátság alapító levelének következő passzusa: »Hinc uero ad caput petre posthec ad *bogat mezee*« szintén erre a *Bogát* falura vonatkozik." (1927: 213–4). A *segisti* szó etimológiájával kapcsolatban arra a megállapításra jut, hogy a „*Segësd* helynév (…) a h e g y , d o m b , h a l o m jelentésű régi magyar *sêg, ség* származéka" (i. m. 214). PÁPAY dolgozatával a lokalizálás kérdése akár nyugvópontra is juthatott volna, azonban nem így történt.

1935-ben MIKOS JÓZSEF dolgozta fel a székesfehérvári kereszteseknek adományozott birtokok felsorolását tartalmazó 1193. évi oklevél helyneveit. Az oklevélben szerepel egy *Sequest* és egy *Quiestou* helynév. *Sequest*-hez MIKOS JÓZSEF az alábbi lokalizálást és etimológiát csatolja: „Ma A l s ó - és F e l s ő *-Segesd* Somogy m. (…) Csurgótól ék [északkeletre]. SZAMOTA szerint volt a magyarban egy *ség* 'domb' jelentésű szó (…); ennek *-s* és *-d* képzős származéka lehetne *Segesd*, de akkor eredetileg nyílt *e*-vel hangzott. A szó jelentésére és történetére figyelemre méltó, hogy az 1193-i *Quiestou* később 1423-ban: »*Quiesd* que nunc *Segesd* appelaretur« (…). Esetleg a két szó rokon jelentése alapján kaphatta a tó az új nevet." (MIKOS 1935: 293). *Quiestou*-hoz a *kövestó* olvasatot adja, s az alábbiakat említi: „A Halászhoz tartozó tó későbbi neve *Segesd:* 1370: »alias *quiestho* vocatam, quam nunc prenotatus Stephanus (…)

malitia et (…) consilio ductus *Segestho* appellasset et nominari fecisset« (…) | 1370: *Segusd* (…) | 1385: »*Quiesd*, que nunc *Segesd* apellaretur«." (i. m. 256–7). MIKOS JÓZSEF szerint *Sequest* tehát a Somogy megyei Alsó- és Felső-Segesd területén volt, *Quiestou* pedig a dunabalparti *Halász* birtok része. MIKOS nem hivatkozik sem a TA. *segisti* adatára, sem PÁPAY közleményére.

1951-ben jelent meg BÁRCZI GÉZA monográfiája, melyben a *segisti* tó lokalizálásával kapcsolatban erős bizonytalanságát fejezi ki. „ERDÉLYI a kérdéses helyet a Kalocsa táján lévő *Sükösd*del illetőleg ennek tavával azonosítja (…), s ezt elfogadják többen. (…) Ám az 1093-ra datált oklevél, melyben előfordul *Sugusd* (sic) cum piscina *Segusdtou*, kései hamisítvány, s (…) a kései oklevélből sem derül ki, hol lett volna a kérdéses *Segusd*. Erre az azonosításra tehát nincs bizonyíték. (…) a *segisti g*-jével nehezen illik (…) *Sükösd*höz (…) PÁPAY (…) a somogymegyei *Segesd* táján keresi (…), azonban a név teljes azonosságán kívül semmi érvet sem lehet felhozni sem a feltevés mellett, sem ellene. Később az apátságnak nem volt itt tava. A tó elhelyezése tehát teljesen bizonytalan." A szó etimológiáját illetően BÁRCZI véleménye: „sokkal valószínűbb, hogy a *seg* alapszót kell benne keresni *-s* + *-t*^{i} képzőbokorral." (1951: 58–9).

A hamis oklevelet BÁRCZI azért említi 1093-as évszámmal, mert SZENTPÉTERY IMRE az Árpád-házi királyok okleveleinek jegyzékében azt 1093. augusztus 25-i dátummal közli (RegArp. I, 10–1/26). Monográfiájához BÁRCZI térképet is csatolt, amelyen feltüntette az általa vizsgált helynévi szórványok lokalizációját. Az adatokat négy csoportba sorolta az azonosítás valószínűségének erőssége szerint; pontosabban öt csoportot képezett, ugyanis a 76 adatból négynek a lokalizációját — mint teljesen bizonytalanokat — meg sem kísérelte. Ezek közé tartozik a 76-os számú *segisti* is.

1963-ban jelent meg GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának első kötete, amely Bodrog vármegye települései között említi *Segesd*-et, s az okleveles adatok felsorolása után az alábbiakat mondja: „A Segesd halastót I. Endre adta 1055-ben a tihanyi apátságnak. Az 1092-re datált hamis összeírásban Segesd falu szerepel a hozzátartozó Segesd halastóval. — 1055-ben Tolna után, 1093-ban a Duna–Tisza közi Tas és Péterréve között, Halom falu szomszédságában fekvőnek mondják, ami Solt szék vagy Bodrog megye területére mutat. A XIV. és XV. században a Dalocsa melletti Halász határperében emlegetik a Segesd halastót. Tekintve, hogy ez a mai Sükösd, ill. Ósükösd psz. szomszédságában fekszik, ezzel azonosíthatjuk, annál is inkább, mert az 1093-ban szomszédosnak mondott Halom falu ma psz. Dusnok mellett DDNy-ra (…). Lehet, hogy Segestó nevét az ugyanitt található *Sebesfok* neve őrzi." (Gy. 1: 727). Néhány sorral lejjebb külön településként van feltüntetve Sükösd, itt az egyetlen Árpád-kori adat az 1092-es hamis oklevél. Bodrog vármegye térképén jelöli GYÖRFFY a *Segesd tó* helyét, Sükösd falutól mintegy 8 km-re északnyugat felé, Bodrog és Fejér megyék határa közelében.

Az 1987-ben megjelent 2. kötetben Fejér vármegyénél is szerepel Segesd. Az 1055. évi hiteles és az 1092-re datált hamis oklevél mellett GYÖRFFY ide sorolja az 1211. évi birtokösszeírás *stagnum Secues ~ Segues* adatát is (Gy. 2: 437).

1992-ben jelent meg legkorábbi okleveleink kritikai kiadása. Ennek névmutatójában GYÖRFFY korábbi álláspontja szerint lokalizálja a *Segisti, Segisto,* valamint *Segusd* címszók alatt említett tavat, illetve falut, és ettől különböző településként szerepel a Somogy megyei *Segust* (DHA. 1: 506).

1999-ben BENKŐ LORÁND foglalkozott a fehérvári keresztesek 1193. évi adománylevelében szereplő halastavakkal; itt *Quiestou* is terítékre kerül. Ezt írja: „Az oklevél hatodik halastava a *Quiestou* (…). Pontos lokalizációját külön is szerencsésnek mondhatóvá teszi, hogy a tó kettős nevet viselt", és idéz három idevonatkozó oklevélrészletet. Majd így folytatja: „Igen nagy a valószínűsége annak, hogy ez a *Segesdtó* piscina szerepel a TA.-ben (…); továbbá ez van meg a tihanyi Szent Ányán monostor javainak összeírásában is, melyet hamisítva előbbre kelteztek: +1092 [1325 k.]: »Villa *Segusd* cum piscina *Segusdtou,* cui vicinatur villa Holm« (…). BÁRCZI (…) bizonytalan a lokalizációban, de a Fajsztól délre levő *Holm*-nak és az átellenben, a Duna másik oldalán *Tolná*-nak az emlegetése alig hagy a tó fekvésére nézve kétségeket (…). Kétséges viszont, hogy a tó valószínű helyétől (…) délkeletre fekvő *Sükösd* (…) van-e valami összefüggésben a tónévvel." (BENKŐ 1999: 31–2, 2003: 27).

2005-ben ZELLIGER ERZSÉBET ezt írta: „Halastó Fejér és Bodrog vármegye határán; a név alakilag megegyezik *Segesd* nevével. — A szó a 'domb, halom' jelentésű *seg* szó *-s* és *-d* > *-t* képzős származéka." (2005: 40).

2008-ban HOFFMANN ISTVÁN tanulmányában a magyar nyelvi szórványok között 82-es sorszámot viselő „lacum *Segisti*" a térképen a mai Bács-Kiskun megyei Sükösd helyére került (2008: 14) pontosan ugyanoda, ahová ERDÉLYI LÁSZLÓ tette száz évvel korábban.

A nyomtatásban megjelent vélemények áttekintése alapján megállapíthatjuk, hogy a 20. és 21. században a tartózkodó BÁRCZI GÉZÁtól eltekintve egyedül PÁPAY JÓZSEF helyezte a *segisti* tavat a Somogy megyei Segesd körzetébe, a többi kutató: ERDÉLYI, JAKUBOVICH, GYÖRFFY, BENKŐ, ZELLIGER és HOFFMANN a Dunától keletre, az egykori Bodrog és Fejér vármegyék határára lokalizálta.

2. Az általánosan elfogadott lokalizációs elképzelés érveinek cáfolata

2.1. A *segisti* tó *Sükösd* közelébe történő lokalizálása

A *segisti* tavat ERDÉLYI LÁSZLÓ lokalizálta *Sükösd* térségébe; emlékeztetek arra, hogy ekkor még *segisto*-nak olvasták. A két név között az I. László korára hamisított oklevél *villa Segusd cum piscina Segusdtou* részlete szolgáltatott kiváló összekötő kapcsot: *piscina Segusdtou* szinte kínálta az azonosítást *lacus segisto*-val egyfelől, és *villa Segusd* hangalakja elég jól illeszkedett *Sükösd* nevéhez

másfelől. Azonban közelebbről megvizsgálva ezt az azonosítást, lényeges nehézségekkel találjuk szembe magunkat.

Ezek egyike a *Sükösd* településre vonatkozó okleveles adatok feltűnő hiánya. GYÖRFFY GYÖRGY egyetlen további okleveles említését sem adja *Sükösd*-nek az 1330 előtti időből (Gy. 1: 727). CSÁNKI DEZSŐ egyetlen hiteles adata is meglepően késői: *Sykesd,* az 1520–21. évi tized-lajstrom alapján (Cs. 2: 207). Említ ugyan még egy oklevelet: „E helységgel látszik azonosnak a Töttös birtokában 1341-ben említett «possessio *Sukedeghaza*» is". Túl azon, hogy az azonosításban CSÁNKI maga is bizonytalan, ez az adat sajnos, nincs benne az AOklt. 1341. évi kötetében, annak névmutatója szerint. Ha viszont az okleveles említés valóban *Sükösd* ősére vonatkozik, akkor a név a második *s* hiánya miatt még messzebb kerülne *segisti*-től. Az okleveles adatok hiánya felveti azt a kérdést, hogy vajon létezett-e egyáltalán hasonló nevű település a 11. században a mai *Sükösd* környékén?

Még ennél is súlyosabbak a hangtani nehézségek. Ugyanis minden, a *Sükösd* helynévvel kapcsolatba hozható, általam ismert korai névalak első vokálisa *i.* Ilyen a CSÁNKI által Veszprém vármegyéhez tartozóként felsorolt *Sükösdfalva* 1341-ből való említése: „Villa *Sykesdfolwa*" (1341: A. 4: 98, Cs. 3: 251; ez az adat valóban szerepel az AOklt. megfelelő kötetében a 236-os szám alatt). Vagy Veszprém vármegye főbb birtokosai között említi a *Sükösd* (korontáli) családot egy 1430-beli *Sykwsd* hivatkozás alapján. Küküllő vármegye főbb birtokosai között pedig szerepel a *Sikesd* (teremi) család; róluk azt mondja, hogy a „*Sikesd (Sigesd)* név, a család egyik tagjának keresztneve, mint család- vagy vezetéknév állandósul, következőkép: *Sygesd,* ill. *Sykesd*". Az előbbihez egy, az utóbbihoz számos okleveles előfordulást ad meg. Azt is megjegyzi CSÁNKI, hogy „A *Sikesd (Sükösd)* magyaros név alatt a latin *Sixtus* értendő." (i. h.).

Ezt a nézetet PAIS DEZSŐ is vallja (1916: 369). Feltűnő, hogy PAIS dolgozatában említett összes korai névalak első magánhangzója *[i]*. PAISot követve a földrajzi nevek etimológusai is elfogadták ezt az eredeztetést. VIRÁGH RÓZSA így vezeti le Sükösd nevét: „S ü k ö s d < Siküsd, Sikusd < Sicust szn. (< lat. Sikst < lat. Sikstus (írva Sixtus) szn.-ből való elvonás)." (1931: 76). KISS LAJOS ugyan beleveszi *Sükösd* szócikkébe GYÖRFFY adatai alapján a hiteles és hamis tihanyi említéseket is, de a személynévi eredetre vonatkozóan egy 1274/1328-as *Sycusd* adatot említ (FNESz.).

Látható tehát, hogy az összes, *Sükösd*-del kapcsolatba hozható korai név első vokálisa *i;* az *i* > *ü* labializáció problémamentes, jól ismert jelenség (E. ABAFFY 2005: 323–4). Ezzel szemben a *segisti* első vokálisa *e,* s ebből törvényszerűen nem lesz *i,* illetve *ü.* Tehát hangtörténetileg *segisti* és *Sükösd* összekapcsolása aligha lehetséges.

BÁRCZI GÉZÁnak az a kifogása, hogy „a *segisti g*-jével nehezen illik (…) *Sükösd*höz" (1951: 59), csak egy másodlagos jelentőségű különbségre mutat rá.

A fontosabb nehézség a hangsúlyos, első szótag magánhangzója. Feltételezem, hogy erre az aligha feloldható nehézségre gondolva írta BENKŐ LORÁND a 14–15. századi oklevelekben említett *Segeftho*-ról: „Kétséges viszont, hogy a tó valószínű helyétől (…) délkeletre fekvő *Sükösd* (…) van-e valami összefüggésben a tónévvel." (1999: 31–2, 2003: 27)

2.2. Áttekintés a *Quiestho* és *Segestho* tóneveket említő oklevelekről

Mivel ERDÉLYI LÁSZLÓ érvei nem bizonyultak elég erősnek, így a *segisti* tó *Sükösd* környékére történő lokalizálásának alapját a fehérvári keresztesek *Quiestho* halastavának több, 14–15. századi oklevélben megemlített másik neve, a *Segestho* szolgáltathatja. Vizsgáljuk meg ezeket az okleveleket!

A tónevek az alábbiakban ismertetésre kerülő oklevelekben meglehetősen változatos alakban szerepelnek: egyfelől a *Quiestho, Quiesto, Kiestho, Kyestho, Kyesto, Kyesthyw,* de még *Quiesd* alakban is, másfelől a *Segestho, Segwsdtho, Segesthow* és a *Segesd* változatok fordulnak elő.

A *Quiestho* nevű halastó a fehérvári keresztesek 1193. évi adománylevelében már szerepel mint a Halász nevű birtokhoz tartozó nyolc halastó egyike. Az alábbi oklevelek azt mutatják, hogy a „*Quiestho* alias *Segestho*" birtoklásáért folytatott küzdelem — amely hol a nyers erő, hol a jogbiztosító oklevelek eszköztárát használta —, hosszú időn keresztül tartott.

A fehérvári keresztesek Halász nevű birtoka felmerül Kont Miklós nádornak 1366. június 7-én a kalocsai káptalanhoz intézett oklevelében, amelyben a nádor a Jeruzsálemi Szent János Keresztes Rend magyarországi és szlavóniai perjele, Baldonus, valamint Donatus alperjel panaszára *Food* és *Halaz* birtokoknak a keresztesek számára történő visszaadását rendeli el (CD. IX/7: 245–8/165). Ekkor a néhai Paksi Olivér tárnokmester fiai szerették volna megszerezni a birtokokat, akik — az apjuktól látott példát követve — a későbbiek folyamán is nagy igyekezettel próbálták a faddi halószóhelyeket birtokba venni: Rodosz szigetére ellátogatva még a keresztes lovagok nagymesterétől is kicsikartak egy birtokcserét engedélyező oklevelet (CD. IX/5: 149–51/71).

A birtokperek során Kövestó neve először 1370-ben merül fel. A veszprémi káptalan által 1370. május 22-én kibocsátott oklevélből kiderül, hogy az előbb említett Baldonus perjel és Donatus alperjel azért tiltakoztak, mert Halmi Péter fia István a keresztesek *Halaz* nevű birtokához tartozó *Quiestho* halastavat *Segestho*-nak (máshol *Segwsdtho*-nak) nevezve azt elfoglalta (CD. IX/4: 258–60/153). Az oklevélből megtudjuk, hogy az illető Halász nevű birtok „in Comitatu Albensi" található, s azt a keresztesek egyházuk megalapítása óta, „amely emberemlékezetet felülmúló" idővel ezelőtt történt, békésen birtokolták, s annak felsorolását olvassuk, hogy a tavat korábban ki mindenki bérelte tőlük évi díj fejében. Nyilvánvalónak tűnik, hogy az átnevezés és az elfoglalás összefüggnek egymással, mégpedig kétségtelenül az átnevezés volt hivatott arra, hogy jogalapot szolgáltasson Halmi Istvánnak a tó birtokbavételéhez. Egy hónappal később,

1370. június 26-án a fehérvári káptalan is kiállított egy, a veszprémiével szinte szószerint megegyező szövegű oklevelet (DL. 106156). Ennek szövegét FEJÉR nem közli, de a veszprémi káptalani oklevélhez fűzött jegyzetében utal egy ilyen létezésére. Emellett korábban már közölte ez utóbbi regesztáját, csak tévesen 1360. június 26-i dátummal (CD. IX/3: 196/92). A káptalan a kereszteseknek adott igazat.

A másfél évtizeddel később a királynő elé került ügyben már nemcsak a *Quiesd* (másképpen *Segesd*) nevű, hanem két másik halastó: Gorumbuta és Narasd, valamint két birtok, Halász és Dolosa is vita tárgyát képezte. 1385. február 19-én Mária királynő Visegrádon kelt oklevelében „megparancsolja a székesfehérvári káptalannak, hogy a kereszteseket vezessék be Halaz, Dolosa, és *Quiesd*, most *Segesd*, Gorumbuta, és Narag, most Narasd nevű halászóhelyek birtokába." (CD. X/1: 223–4/115). Ennek megtörténtéről tájékoztat a fehérvári káptalan 1385. március 4-én kelt, eredetiben fennmaradt oklevele (DL. 106201), mely szerint „a királynő parancsára Chepch-i Benedek fia Kelemen királyi ember és István pap február 27-én bevezetik a kereszteseket Halaz, Dolosa és a környező *Quiesd*, jelenleg *Segesd*, Gorumbuta, Narag, jelenleg Narasd halászóhelyek birtokába". (Ezt az oklevelet fenntartotta a fehérvári káptalan 1424. március 28-án kelt átírása is: DL. 106303. FEJÉR GYÖRGY az oklevél szövegét a fehérvári káptalan 1446. évi átírása alapján közli: CD. X/1: 233–5/122.)

A Halász-birtok ügye azonban ezzel nem rendeződött, mivel a tó bitorlása apáról fiúra szállt: a 15. század elején már Halm-i Péter fia István fia Jakab tartja birtokában a halastavat. Egy 1400. július 29-i keltezésű oklevélben a fehérvári káptalan Zsigmond királyhoz fordul amiatt, mert Jakab a fehérvári keresztesek halászi halastavát elfoglalta (CD. X/2: 801–2/403, Zs. II/1: 51/420). A Zsigmond-kori oklevéltár kommentárban közli, hogy egy szó utólag, más kézzel lett az oklevélbe betoldva és megjegyzi: „A királyi cím, amely Zsigmondot birodalmi helytartónak és Csehország kormányzójának mondja, az oklevél hamisítvány voltát tanúsítja."

Majd ismeretes a kalocsai káptalan 1407. július 29-én keltezett jelentése Zsigmond királyhoz, amely szerint a káptalan „Fejér megyében *in districtu Sarkwz* vizsgálatot tartva megállapította, hogy a keresztesek *Halaz* nevű birtokához tartozó *Quiesto* halastavat Halm-i Péter fia István fia Jakab, miután azt elődei *Segesthow*-nak nevezték el, elfoglalva használja, miért is eltiltja őt attól" (CD. X/4: 647–8/309, Zs. II/2: 75/5650, DL. 106245). Ehhez a Zsigmond-kori oklevéltár megjegyzése: „A keltezésben a *septimo* szó, a *potentialiter et indebite occupative uteretur* kifejezésben pedig az *occupative* szó más kézzel utólag van betoldva. Zsigmond címe: Magyarország, Dalmácia, Horvátország királya, brandenburgi őrgróf korábbi állapotnak felel meg." (i. h.).

1422. november 30-án ismét amiatt tiltakozik István, a fehérvári konvent tagja Nagymihályi Albert vránai perjel és a fehérvári keresztesek nevében a kalo-

csai káptalan előtt, mert Halum-i István fia Jakab a *Halaz* birtokhoz tartozó *Kiestho* nevű halastavat elfoglalta. A káptalan a birtoksértőt ettől eltiltja (CD. X/6: 492–3/204, Zs. IX, 387/1210, DL. 106301).

1424. március 23-án kelt Zsigmond király oklevele a fehérvári káptalanhoz, amelyben „megparancsolja, hogy a székesfehérvári kereszteseknek a káptalan sekrestyéjében vagy más őrzőhelyén lévő, Dolosa birtokra és az ahhoz tartozó *Quiesd*, másnéven *Segesd*, Gorombuta és Naragh, vagy Narasd nevű halászóhelyekre vonatkozó okleveleket keressék ki és írják át, továbbá adják ki a kereszteseknek, hogy peres ügyeikben azzal védekezhessenek." S alig öt nappal később már jelenti is a fehérvári káptalan, hogy „a király parancsára előkeresték levéltárukból és átírva kiadták a székesfehérvári kereszteseknek a náluk lévő Dolosa és az ahhoz tartozó *Quiesd*, másnéven *Segesd*, Gorombota, Narasd, vagyis Naragh halászóhelyekre vonatkozó okleveleket" (DL. 106303).

Ekkoriban már Halm-i István unokái is a pereskedés részeseivé váltak. Ugyanis Kompolti István országbírónak a székesfehérvári káptalanhoz 1424. június 27-én küldött idézőleveléből megtudjuk, hogy: „Halmy-i István fia Jakab, Vörös (rufus) Mihály, Jakab fiai: János, István és György, valamint leányai: Orsolya, Ilona és Dorottya, nemkülönben Vörös (rufus) Mihály fia Péter, János, Gáspár és Pál, mivel a Ponka halastóhoz tartozó *Kyestho* ügyében május 1-én nem jelentek meg a vránai perjellel szemben, megidézik őket augusztus 1-jére." (CD. X/6: 669–70/301, DL. 106307).

A bitorlók azonban ezt a lehetőséget is elmulasztották. Ezért 1425. március 4-én Kompolti István országbíró a székesfehérvári káptalannak megparancsolja, hogy a többszöri idézésre meg nem jelent Halmi-i Vörös (rufus) Mihályt idézzék meg április 14-re a vránai perjellel szemben a Ponka halastóhoz tartozó *Kyesto* ügyében (DL. 106312). Kompolti István halálát követően Pálóci Máté veszi át az országbírói hivatalt és ezzel *Kyestho* ügyét is. Pálóci Máté rendkívül részletes és terjedelmes perbeidéző parancsot küld 1425. május 25-én a székesfehérvári káptalannak, „mivel Halum-i István fia Jakab a királyi mandatummal április 15-ről május 1-re halasztott időpontban, — Nánai Kompolt István halálával — Pálóci Máté országbíró előtt nem jelent meg, ezért megidézik augusztus 1-re *Kyesto* ügyében" (CD. X/6: 763–7/344, DL. 106315). Az országbíró külön perbeidéző parancsot küld Jakab fiának, Györgynek (CD. X/6: 772–3/349, néhány betű eltéréssel, azonos szöveggel: X/6: 776–8/351).

S ha talán ekkor sikerült is a kereszteseknek birtokba venniük a halastavat, alig négy év múlva a veszprémi káptalan Zsigmond királynak küldött, 1429. július 18-i jelentéséből arról értesülünk, hogy „július 2-a körül Farkas Pál Tholnawar-i jobbágyaival Fayd birtok Althalberek nevű erdejét és a *Kyesthyw* nevű halastavat elfoglalták, amivel a perjelnek több mint 300 új forintnyi kárt okoztak" (CD. X/7: 127–9/29, DL. 106330).

2.3. Következtetések a *Quiestho*-t és *Segestho*-t említő oklevelek alapján

Milyen következtetések levonását teszik lehetővé a néhány halastó feletti birtokjogért hat évtizeden keresztül meg-megújuló erővel folyó küzdelemről tájékoztató oklevelek? Abból, hogy a döntések a keresztesek javára szóltak és mindig az ellenérdekű fél igyekezett kibújni a bírói döntés alól, arra következtethetünk, hogy az igazság a fehérvári keresztesek oldalán állt. Ezt a feltételezésünket a szerencsésen fennmaradt 1193. évi oklevél is megerősíti.

A hosszú időszak alatt kiadott több oklevél egyértelműen megfogalmazza, hogy a tó átnevezését a halastavat éppen bitorló személy, illetve ősei hajtották végre, így a veszprémi káptalan 1370. május 22-én, valamint a kalocsai káptalan 1407. július 29-én keltezett oklevele. Sőt még arra is van utalás az előbbiben, hogy az átnevezés és az elfoglalás egyszerre történt.

Nézetem szerint a fentiek meggyőzően igazolják, hogy az eredetileg *Quiesto* nevű halastó átnevezését a jogtalan birtokbavételt valamiképpen igazolni próbáló szándék motiválta. Vagyis azon oklevelek alapján, amelyek kétféle néven említik a halastavat, semmiképpen nem vonhatunk le olyan következtetést, hogy a *Segestho* forma a 11–13. században is valóban használt neve lett volna a pereskedés tárgyát képező *Quiesto*-nak. Még azt a feltételezést is megkockáztatom, hogy 1385 után, amikor már három halastó feletti jog képezte a pereskedés tárgyát, a *Narag* nevű tó azért lett a kissé eltérő és bizonyára használt *Narasd* néven is megemlítve, hogy *Quiesto* kétféle elnevezése, különösen az eredetitől lényegesen eltérő új neve ne legyen túlságosan feltűnő, kirívó a vitában ítélkezni hivatottak számára.

Végigolvasva ERDÉLYI LÁSZLÓ kritikus elemzését a tihanyi apátság „kritikus" okleveleiről, okkal lepődünk meg a hamisítások rendszerének kifinomultságán, de hasonló csodálkozásra késztethet bennünket a hamis veszprémvölgyi oklevelek ügye is, amelyet néhány évvel ERDÉLYI után HÓMAN BÁLINT vizsgált meg (1911: 167–73).

Hogy a fenti csalárd birtokbavételhez miképpen kapcsolódott a tihanyi apátság Szent László korára hamisított oklevele, az idézett oklevelekből nem tűnik ki. De talán nem alaptalan az a feltevésem, hogy jelentőséggel bírhatott Halmi István leszármazottainak pereskedésében a hamis birtoklevél „Villa *Segusd* cum piscina *Segusdtou*, cui vicinatur villa Holm" részlete (PRT. 10: 499), amely támaszkodott az 1055. évi oklevél *segisti* tóra utaló adatára, és ehhez hozzátoldotta a *cui vicinatur villa Holm* kitételt. Ennek a hamisított oklevélbe történő befoglalása bizonyosan konkrét célok miatt történhetett. Ez lehetett esetleg közvetlenül az apátság birtokba juttatása — nyilván pereskedések árán —, de mivel a veszprémi káptalan 1370. május 22-én kiadott okleveléből tudjuk, hogy korábban a halastó hasznosítása bérbeadással történt, ezért sokkal valószí-

nűbb, hogy az erőszakos birtokbavétel és azt jogi háttérrel megtámogató hamis oklevél egyaránt szolgálni próbálta a halastavat birtokban tartó személy és a tihanyi apátság érdekeit.

Annak igazolására, hogy a hamisítók eszköztára mennyire kifinomult volt, és hogy alkalmasint a fehérvári keresztesek is élhettek — vagy kénytelen voltak élni — hasonló eszközökkel ellenfeleikkel szemben, egy *Quiesto*-hoz közeli területre, csak épp a Duna másik oldalára vonatkozó példát említek. Az oklevél a fehérvári keresztesek iratai között maradt fenn, mint II. András adománylevelének részlete, a *Feldwary* és *Foud* közt fekvő földjük határainak leírásával, s amelyet 1417-ben Garai Miklós nádor írt át (CD. V/1: 295–6, VII/5: 202–3/97). Azonban, mint SZENTPÉTERY IMRE megállapította: „A töredék (…) nem a székesfehérvári keresztesek okleveléből való (ilyen nem is volt), s a határleírás nem is a keresztesek földjére vonatkozik, hanem az 1211-i tihanyi oklevél részlete." (RegArp. I, 85/264).

2.4. Az I. László korára datált oklevél hamisításának idejéről

Szükségesnek érzem, hogy röviden kitérjek a Szent László korára hamisított oklevél hamisítási idejének kérdésére. Ugyanis a fentiekben azt a feltételezést fogalmaztam meg, hogy a hamis oklevélnek szerepe lehetett az 1370-ben kezdődött és 1425-ben még folyamatban lévő peres ügyben, és mivel az 1370. évi vallomások szerint ezt megelőzően háborítatlanul adták bérbe a halastavat a fehérvári keresztesek, ezért *Segusdtou*-nak *Holm* közelében történő okleveles említése csak 1370-től kezdve bírhatott jelentőséggel a perek folyamatában. A figyelmes olvasóban nyilván felvetődik a kérdés, hogy ezzel hogyan egyeztethető össze a hamisítás GYÖRFFY GYÖRGY által 1324 körülire tett időpontja (DHA. 1: 281–2). Ennyire előrelátók lettek volna a tihanyi apátságban?

Noha GYÖRFFY GYÖRGY 1953-ban még ERDÉLYI LÁSZLÓ datálását elfogadta (1952–1953: 102, 233. lábjegyzet), de 1966-ban németül (GYÖRFFY 1966), majd 1968-ban magyarul is megjelent dolgozatában azt írta: „Erdélyi a két szöveg hamisítását 1389/90-re datálta (…). Az 1092-i oklevelet átíró 1274-i oklevelet azonban már 1325-ben is említik egy kellő alappal nem támadható oklevélben, az 1092-i birtokfelsorolásban pedig olyan vitás birtokok szerepelnek (pl. *comitatus Posega, Nena*), amelyekre az apát csak 1324 körül formálhatott igényt. A hamisítás időpontját a »Diplomata Hungariae Antiquissima« számára készített kiadás kommentárjában bővebb megokolással 1324 tájára teszem." (GYÖRFFY 1968: 5, 9. lábjegyzet). Ezután még egy negyed évszázadot kellett várnia a magyar tudománynak arra, hogy az ígért mű megjelenjen. Itt GYÖRFFY fenti indokait részletesebben is kifejti; egyfelől arról, hogy az 1325. évi oklevelet miért nem tartja — ERDÉLYIvel ellentétben — hamisnak (DHA. 1: 278–9, 9. lábjegyzet), másfelől milyen érvek alapján gondolja, hogy az 1092-re hamisított oklevél már 1324 körül elkészült (DHA. 1: 281–2).

Terjedelmi okokból mellőznöm kell GYÖRFFY érveinek elősorolását és részletesebb elemzését, ezért csak az ezek vizsgálatából levont következtetéseimet közlöm. GYÖRFFY érvei figyelemre méltóak és arra utalnak, hogy három konkrét birtoktest tekintetében a tihanyi apátságnak valóban 1324 körül állt érdekében azokra vonatkozó tulajdonjogot bizonyító hamis oklevelek elkészítése. GYÖRFFY ERDÉLYItől különböző módon rekonstruálja az egyes hamis oklevelek készítésének sorrendjét és egymáshoz való viszonyát, de véleményem szerint nem cáfolja ERDÉLYI gondos elemzésének azt a következtetését, hogy a korunkra jutott szövegű hamis oklevél 1389–90-ben készült. Kétségtelenül indokolt GYÖRFFYnek az a megállapítása, hogy az 1092-es oklevél összeállítója használta I. István király tihanyi hamis oklevelét, továbbá használta I. András oklevelét és ennek II. András által készített megújítását, I. Béla király 1061. évi oklevelét, Dávid herceg 1090 körül kiadott adománylevelét, IV. Kelemen pápa 1267-es bulláját és IV. László 1278-as privilégium levelét (DHA. 1: 281).

Magam azt feltételezem, hogy a fentieken kívül korábban készített hamis oklevelek szövege is beleépült a Szent László idéjére datált oklevélbe, így a GYÖRFFY gondolatmenete alapján feltételezhetően 1324 körül készülteké is, továbbá egy 1370-ben készült oklevélé, s ebből ered a „Villa *Segusd* cum piscina *Segusdtou*, cui vicinatur villa Holm" részlet.

2.5. A *Secues/Segues* tó *Süköd* közelébe történő lokalizálása

Amint a kutatástörténeti összefoglalóban láttuk, GYÖRFFY 1987-ben Segesd adatai közé sorolja a TA. *segisti* tava mellett az 1211. évi birtokösszeírás *stagnum Secues* (a fogalmazványban *stagnum Segues*) adatát is.

Az 1211. évi oklevélnek erről a részletéről ERDÉLYI LÁSZLÓ ezt írta 1904-ben: „Secues (Segues) stagnum: Székös (Szikes) tó Faddnál" (1904: 399). Majd 1908-ban: „Ugyanazon nembeliek (halászok) laknak a *Szeges* (Secues, Segues, v. ö. a határjárás végén Zegge, Zegthelegu) *tavon*" (PRT. 10: 419). ERDÉLYI tehát a nevet korábban *Székös*-nek vagy *Szikes*-nek, később *Szeges*-nek olvasta, s összekapcsolta a *Zegge, Zegthelegu* helynevekkel. Ez bizonyosan téves összekapcsolás, mivel az oklevél helyesírása alapján a *Zegge, Zegthelegu* szókezdő hangja *sz*, a *Secues/Segues* esetében valószínűen *s*. Itt jegyzem meg, hogy a mai Fadd területén ismert a *Várszeg* helynév (TMFN. 92/88: *Várszëg, Fősővárszëg*, 92/89: *Āsóvárszëg*, 92/168: Kompátkelőhely *Várszegre*, 92/169: *Várszëg*).[1]

[1] A földrajzi névgyűjteményekre történő hivatkozásaim esetében a lehető legkönnyebb visszakereshetőség érdekében az alábbi eljárást alkalmazom. Ha az adattári részen belül adatra hivatkozom, akkor nem az oldalszámot, hanem a település számát, majd azt követően / jellel elválasztva a településhez tartozó adat sorszámát közlöm. Ha ugyanazon településhez tartozó több adatra hivatkozom egymás után, akkor a / jelet követően vesszővel elválasztva közlöm az adatok sorszá-

GÁCSER IMRE 1941-ben megjelent munkájában gondosan elemezte az 1211. évi összeírás hangtani és helyesírási sajátosságait. Ezt mondja: „A fogalmazvány helyesírása (…) gondosabbnak és következetesebbnek látszik, mint a hitelesített példányé." (1941: 3); „A fogalmazvány helyesírása, kivéve utolsó negyedét, amely a helyesírását tekintve, sok hasonlóságot mutat a hitelesített példányéval, kissé korábbinak látszik." (i. m. 14). A *stagnum Secues/Segues* részlet a szöveg első háromnegyedén belül fordul elő. A fenti észrevételek alapján vegyük mérvadónak a fogalmazványbeli *Segues* alakot. A *gu* betűkapcsolatot joggal tekinthetjük a *g* hang jelének, amiképpen ezt a jellegzetességet a szakirodalom a 12. századi és 13. század eleji oklevelek helyesírásában többször is kimutatta (KNIEZSA 1928: 265, BÁRCZI 1935: 77, SZABÓ 1937: 108, GÁCSER 1941: 9).

Vizsgáljuk meg, hogy *stagnum Segues* mennyiben lokalizálható a mai Sükösd körzetébe, az egykori Fejér és Bodrog vármegye határára! *Fotud*-ot a mai Faddal azonosítva és azt feltételezve, hogy az itteni szolgálók felsorolása közben említett, a *Segues* tó „felett" élő halászok is a mai Fadd közvetlen környezetében éltek, *stagnum Segues* meglehetősen távol eshetett a mai *Sükösd* településtől. Ugyanis Fadd és Sükösd távolsága elég jelentős, légvonalban kb. 20 km. Az is biztosan állítható, hogy már a 13–14. században is a Duna ágrendszerének különböző oldalaira estek: Sükösd a bal parttól keletre, Fadd pedig a jobbparton volt; s mivel észak-dél irányú távolságuk mintegy 18 km, az semmiképp sem mondható, hogy egymással szemben lettek volna a Duna két oldalán.

Ami *Segues* és *Sükösd* összekapcsolhatóságának hangtörténeti problémáit illeti, pontosan ugyanazok a nehézségek merülnek fel, mint amelyekről korábban *segisti* és *Sükösd* összetartozásának cáfolatakor írtam. Tehát *stagnum Segues* Sükösdhöz kapcsolása mind földrajzi, mind hangtörténeti okokból erősen kétséges. S mivel elvesztettük *lacus segisti*-nek *Sükösd* közelébe történő, általánosan elfogadott lokalizációjának utolsó indokát is, helyesnek látszik visszatérni PÁPAY JÓZSEF 80 év előtti elgondolásához.

3. *Lacus segisti* = Segesd település tava?

3.1. A somogyi *Segesd* település névalakjai

PÁPAY JÓZSEF ezt írta: „*segisti* (…) a somogymegyei *Segësd* helynévnek felel meg (…) *Segësd* már az Árpádok korában királyi birtok volt, s egy 1269. évi oklevélben »Predium nostrum (regis) de *Segust*« néven említik. (…) Az a tó tehát, amelyet András király a tihanyi barátoknak adományozott, minden valószínűség szerint a somogymegyei *Segesd* határában lehetett." (1927: 213, 214).

BÁRCZI GÉZA szerint „a név teljes azonosságán kívül semmi érvet sem lehet felhozni sem a feltevés mellett, sem ellene" (1951: 59). Bár BÁRCZI a névalakok

mát. Amennyiben a hivatkozásom az adattári részen kívülre utal, pl. a földrajzi köznevek értelmezésére vagy a névmutatóra, akkor az oldalszámot adom meg.

teljes azonosságáról beszél, ez apró pontosítást igényel, mivel *segisti* végvokálisa Segesd névalakjaiból hiányzik, de ezt jól ismert hangtörténeti változások indokolják (E. ABAFFY 2005: 321–3). Egy másik különbség, hogy *Segesd* neve *-d*-re végződik, szemben a *segisti*-ben ennek megfelelő *-t*-vel. PÁPAY kétségtelenül azért választotta épp a fentit CSÁNKI adatai közül, mert nála ez az egyetlen *-t* végű, noha nem a legkorábbi. PÁPAY elgondolása mellett szól, hogy a *Segesd*-et említő, az elmúlt évszázadban napvilágra került oklevelek közül a legkorábbiak éppen *-t* végű névalakot tartalmaznak.

Segesd nevének legkorábbi említése a fehérvári keresztesek 1193. évi birtokösszeíró oklevelének egyik határleírásában található, az „*In(de) ad via(m) sequest*" kifejezésben. Bár a szóközepi *q* a ma szokásos nyomtatott *g* alakjához nagyon hasonló, de összevetve az oklevél többi *q* és *g* karakterével, megállapítható, hogy a szóban ehelyütt *q* látható. Amint a 2.5. alfejezetben már röviden említettem, az *e* és *i* előtt álló *g* hang lejegyzésére — a *gy*-től való megkülönböztetés céljából, francia hatás következtében — a 12. században használatos volt a *gu* betűpár. Ehhez hasonlóan fordul elő a *qu* betűpár is mint a *k* hang jele; ez is egyértelműen francia hatás következménye (BÁRCZI 1935: 77; lásd még KNIEZSA 1928: 264, GÁCSER 1941: 9). BÁRCZI egyébként kifejezetten franciás helyesírásúnak említi a fehérvári keresztesek 1193. évi oklevelét. Az alábbiakban ismertetendő számos korai névalak *g*-je miatt azonban azt tételezem fel, hogy itt valójában nem *se**q**uest*-et, hanem *se**g**uest*-et szándékozott írni a másoló, s csak az írott formájukban egymáshoz rendkívül hasonlító betűk közül nem a megfelelőt írta le.

Időben következő hiteles adat Segesd nevére a veszprémi káptalan levéltárában fennmaradt egyik oklevélben található. Ez a rendkívül érdekes okmány 1216. április 11-én kelt, és a III. Ince pápa megbízásából János esztergomi érsek és Róbert veszprémi püspök között a lateráni zsinaton létrejött egyezséget tartalmazza. Ebben olvasható az *Eccl(es)iam de Segest* kifejezés.

Róbert püspök 1226-ban *Segust*-ről keltezett oklevelet (ÁÚO. 6: 433/275).

Segesd időben következő említései Rogerius „Siralmas éneké"-ben maradtak fenn, de mivel ennek szövege csak Thuróczy János 1488-ban kiadott krónikájából ismert, ezért az itt olvasható hibás *fegusd* és *Segesdinum* alakok valószínűleg nem követik hűen a kéziratot (SRH. 2: 571, 15. sor; 575, 24. sor). Ugyanis IV. Bélának 1242-ből, illetve 1244-ből való, Segesdről keltezett okleveleiben a *Segust*, illetve *Seguest* változatok szerepelnek (RegArp. I, /727, /785). Hasonlóképpen *Segust* névalakot tartalmaz IV. Béla egyik 1245. évi oklevele is (H. 8: 45–6/33), valamint feleségének, Mária királynénak egy 1248. évben kiadott oklevele (SMIČIKLAS, CD. 4: 374–6/332, fényképe: DL. 33406). Megjegyzem, hogy ez utóbbi oklevélnek a pozsegai káptalan által 1300-ban készített átiratában már *Segusd* szerepel (ÁÚO. 2: 202–4/128, DL. 32691).

A *-d* végű alakok egyébként először a 13. század 60-as éveiben bukkannak fel (1266: *Matheus archidiaconus Segusdiensis*, GUTHEIL, VVO. 47–8/22,

OL. DF. 200666). De még 1271-ben is V. István király *Segust*-ról keltez okleveleket (RegArp. II/1: /2081, /2082; ÁÚO. 8: 419/289, 421/291).

Összefoglalva tehát, Segesd nevének a 13. század közepe előtti lejegyzéseiben kétségtelenül *-t* volt, megegyezően a *segisti* névalakkal.

Végül hasonlítsuk össze *Segesd* legkorábbi említéseinek és a *segisti* tónévnek a második vokálisait! Az 1193. évi *sequest* adatot — a 13. században számos esetben konzekvensen jelentkező szóközepi *g* miatt — íráshibának gondolom, s a névalakot *seguest*-re korrigálom. Eszerint mind az 1193. évi adat, mind az 1216. évi *Segest* településnév a *[segëst]* átírása, melynek második magánhangzója *ë*. A 13. század második negyedéből való *Segust* változatok *[següst]*-jében ez viszont *ü*. Összevetve ezeket a *segisti i*-jével, az ómagyar hangtörténet ismert jelenségével találkozunk: a palatális *i* nyíltabbá vált vagy labializálódott (E. ABAFFY: 2005: 320).

A fentiek alapján hangtörténetileg nem látszik semmi akadálya annak, hogy a *segisti*-t azonosítsuk *Segesd* nevének korai változatával. Mivel a Segesd településnév — Erdélyen kívül — nem ismeretes Magyarországon, ez önmagában elég erős érvet jelent a PÁPAY-féle lokalizáció mellett.

3.2. Hol lehetett a *segisti* tó Segesd körzetében?

Segesden és a környező településeken, így Somogyszobon, Ötvöskónyiban, Kutason számos mai helynév utal arra, hogy errefelé korábban rengeteg kisebb-nagyobb tó volt, melyek jelentős része ma már száraz terület; csak a régi helynevekben tükröződnek vissza az egykori tavak (SMFN. 1140 *tó* a.)

A mai térkép szerint jelentősebb tavat Segesd körzetében a településtől 5-6 km-re kelet felé találunk, amely a dél felé folyó Rinya által táplált jelentős halastó; közel 1300 m hosszú, de szélessége nem több 100 m-nél. A tó a Segesd és Kutas között húzódó határvonal mentén fekszik; SMFN. ezt írja róla: „*Halastó [Víztároló]* (…) 1964-ben létesítették." (SMFN. 208/165). A környezetében fennmaradt korábbi helynevek azonban bizonyossá teszik, hogy helyén korábban is tavak voltak, s a mai Halastó déli végén egykor malom működött. A tórendszerre utaló helynevek: 208/127, 128, 129, 132, 151, 152, 154, 168; a malomra utaló helynevek: 208/166 *(Malmi-dülő)*, 169 *(Malmi-ut)*.

Tehát PÁPAY JÓZSEF elgondolásának lényegét elfogadva feltételezem, hogy az 1055. évi tihanyi oklevél *segisti* tava a mai Segesd és Kutas határán elhelyezkedő nagy halastó helyén lehetett, az északi szélesség 46º 20' 17" — 46º 21' 00" és a keleti hosszúság 17º 24' 32"– 17º 24' 39" között.

3.3. *Apáti* helynevek Segesd határában

Egy észrevétel talán egy további érvvel támogathatja ezt a lokalizálást. „Somogy megye földrajzi nevei" több mint 40 ezer helynévadatot regisztrál, közülük a névmutató tanúsága szerint mindössze tíz rendelkezik *Apáti-* előtaggal, s ebből

kilenc éppen Kutas nyugati szélén, az előbb vizsgált halastó keleti partján bukkan fel.

Először is vizsgáljuk meg, hol voltak *Apáti* nevű helyek a középkori Somogy megyében! CSÁNKI három ilyen településről tud: egyik Kaposvár környékén, a másik Bár vidékén, a harmadik Szigetvártól északnyugatra feküdt. LIPSZKY térképe egy ezektől különböző *Apáthi* nevű prédiumot is mutat, Segesdtől mintegy 5-6 km-re keletre. Így az nem meglepő, hogy pontosan a LIPSZKY térképén jelzett *Apáthi* körzetében találjuk a kilenc *Apáti-* kezdetű helynevet Kutas területén: 208/109, 110, 111, 112, 127, 128, 150, 153, 168. Ami rendkívül figyelemre méltó, hogy ezek a helyek átfedésben vannak az előbbiekben számbavett, az egykori tórendszerre utaló helynevekkel. A tórendszerre utaló 11 darab és az *Apáthi-* előtagú 9 helynévből 3 közös, így például a 208/168 számú az *Alsó-nagy-tói-dűlő* nevet viseli, ami a régi kataszteri térkép szerint *Apáti mező* része volt. Az összesen 17 adat észak-déli irányban 2 és fél km hosszú, 1 km széles sávon belül helyezkedik el.

Az erre utaló adatok hiánya miatt kizárhatónak tartom, hogy a tihanyi apátság több évszázadon keresztül folyamatosan birtokolta volna ezt a területet. Legalábbis ERDÉLYI LÁSZLÓ a tihanyi apátságra vonatkozó oklevelek *Apáti* adatait vagy magán a Tihanyi félszigeten fekvő Apátira (PRT. 10: 242–7), vagy a Bár közelében fekvő Apátira (PRT. 10: 409–12), vagy a Török falunál lévő Apátitelekre (PRT. 10: 61, 349, 664), vagy a Telekinél lévő Apátivölgyre (PRT. 10: 366–8, 651, 654) vonatkoztatta, de egyiket sem Segesd közelébe helyezte.

Segesd környéke a 13. század végén a királyné fennhatósága alá tartozó *comitatus Segesdiensis* része volt, de amint az 4.3. alfejezetben látni fogjuk, egyes birtokok elajándékozásáról már 1269-től vannak okleveles adataink. Későbbi, ugyanebben a körzetben történt királyi-királynéi adományokról lesz szó a II. rész 1.5. alfejezetében. Ha valóban a tihanyi apátság birtokolta a tavat a 11. században, később valószínűleg visszakerült az uralkodócsalád tulajdonába. Mindazonáltal a helynevek stabilitása alapján feltehető, hogy a 19. század elején feljegyzett *Apáthi* prédiumnév több évszázaddal korábbi eredetű, ami arra mutat, hogy a tavat, illetve tórendszert egykor egy apátság birtokolta.

4. További megjegyzések *lacus segisti*-vel kapcsolatban

4.1. A *stagnum Segues* és *lacus segisti* összetartozásának lehetőségéről

A 2.1. alfejezetben azt indokoltam, hogy miért nem fogadható el *lacus segisti* és *Sükösd* egyeztetése, a 2.5. alfejezetben pedig — az 1211. évi összeírásban a Fotud-i szolgálók felsorolása közben említett — *stagnum Segues* és *Sükösd* összetartozása ellen érveltem. Most azt a kérdést vizsgálom meg, hogy vajon összetartozhat-e *lacus segisti* és *stagnum Segues?*

Amint a 2.5., majd a 3.1. alfejezetben említettem, a *gu* betűkapcsolat a *g* hangot jelöli, s az 1055. és 1211. közötti másfél évszázad kellően indokolja a szóvégi

-i eltűnését a *segisti*-ből. Így, ha figyelembe vesszük Segesd nevének egybecsengő 1193. évi *Seguest* és 1216. évi *Segest* alakját, akkor az 1211. évi *Segues*-hez képest az eltérés „mindössze" annyi, hogy az utóbbiban hiányzik a *-t* (helynév)képző. Vagyis *lacus segisti* és *stagnum Segues* azonossága nem szükségszerű, de lehetséges: vonatkozhatnak különböző tavakra, de akár ugyanarra is. Mivel a *segisti*-t Segesd tavának tekintettem és a település közelében lokalizáltam, ezért ha *stagnum Segues*-t *Fotud* (azaz Fadd) közelében keressük, akkor a két tó nyilvánvalóan különböző. De elképzelhető más lehetőség is!

Az 1211. évi tihanyi összeírás egy rendkívül terjedelmes oklevél, nyilván alapos előkészítő munka előzte meg az összeállítását. Az oklevél szövege folyamatos, de ERDÉLYI LÁSZLÓ körültekintő közlésében külön bekezdésekbe kerültek a különböző birtokokra vonatkozó részek és az egyes birtokokat meg is számozta. Így ebből látható, hogy az oklevélben helyenként korábban már tárgyalt birtokokhoz tartozó egyes adatok csak néhány további birtok ismertetése után kerülnek sorra. Ilyen következetlenséget többet is találunk az oklevélben, így a 10. számú *villa Fured* után a korábban hatodikként tárgyalt *villa Ozoufeu* jobbágyai kerülnek említésre (PRT. 10: 506), a 13. *villa Vazil* után a 11. *villa Dercuche* pár szolgálója szerepel (PRT. 10: 507), a 35. *villa Thurkh* után a 19. *villa Cheuuz* néhány szolgálójának neve áll, s az utolsó, 37. egységet követően még a 35. *villa Thurkh* és a 34. *villa Zamthou* birtokok határleírása következik (PRT. 10: 516; ERDÉLYI tévedésből 34., illetve 33. sorszámot írt). Ezért nem tekinthető kizártnak, hogy az oklevél, miközben a *villa Fotud*-hoz tartozó szolgálókat sorolja fel és eljut a halászokig, ekkor — mintegy közbeszúrva — az apátság egy másik taván dolgozó 12 halász felsorolását adja. A részlet így kezdődik: „Et de eodem genere morantur super stagnum Secues/Segues" azaz: „Ugyanebből a nemzetségből [mármint a halászok közül] a Secues/Segues tó mellett [szó szerint felett] laknak [a következők]". A körültekintő ERDÉLYI LÁSZLÓ ezt a részletet egy-egy gondolatjellel el is különítette a szöveg többi részétől. Így lehetséges, hogy ez a 12 halász a tihanyi apátság szolgálója volt Segesd halastavánál, még ha az egész tó nem is tartozott a tihanyi apátsághoz.

Ez az értelmezés magyarázati lehetőséget kínál a Segesd és Kutas határán lévő tó mellett előforduló, s a 3.3. alfejezetben tárgyalt *Apáti-* helynevekre is.

4.2. A *Segues* és a *segisti* lehetséges etimológiai hátteréről

Lacus segisti és *stagnum Segues* kapcsán szeretnék egy etimológiai természetű megjegyzést tenni. Amint a kutatástörténeti részben láttuk, PÁPAY JÓZSEF, MIKOS JÓZSEF, BÁRCZI GÉZA, ZELLIGER ERZSÉBET, továbbá HOFFMANN ISTVÁN (2008: 22) is a *segisti*-t a 'domb, halom' jelentésű régi magyar *seg* szóból származtatja. BÁRCZI a *segisti*-nél visszautal a *seg* szórványra, ahol ezt tárgyalja (1951: 18). A szót tulajdonképpen SZAMOTA ISTVÁN „fedezte fel". A tihanyi oklevélről írt 1895. évi tanulmányában a *Ség* címszó alatt négy adatot

közöl, amelyek alapján levonja a következtetést: „miként a föntebbi példákból világosan kitünik, az eddig teljesen ismeretlen *ség* szó dombot jelentett” (1895: 141).

Szeretném felhívni a figyelmet egy másik lehetőségre. A régi magyarban ugyanis létezett egy ’forrás’ jelentésű *seg* szó is. A TESz. által 1395. körülre datált Besztercei szójegyzékben bukkan fel a „fons: *seg*” és a „fonticulus: *kis seg*” adatpár (MELICH 1893; lásd még HOLLER 2009: 192). Könnyen lehetséges, hogy a *Segues* állóvíznév és a településnévként is funkcionáló *segisti* is ebből a ’forrás’-ból fakad. Sőt, a TA. *seg* szórványa esetében is joggal felvethető a ’forrás’ jelentés.

4.3. Az egykori Segesd melletti tórendszer elhelyezkedéséről

A helynevek stabilitására hivatkozva az egykori tórendszer nyugati kiterjedésének meghatározására alkalmasnak látszó adatot szeretnék ismertetni.

Segesd monográfusának, BOZSÓKY PÁL GERŐnek (1922–2004) anekdotaszerű visszaemlékezését olvashatjuk a város történetéről írt könyve elején: „A csákszegi erdőszélen volt a Tófeji-erdészház. Az erdészt ugyan már nagyon régóta nem hívták Tófejinek, de az erdészház az ő nevét őrizte továbbra is. Így hát az éppen szolgálatot tevő erdészt egyszerűen Tófeji bácsinak hívtuk.” Valamivel lejjebb olvashatunk az egykori csákszegi halastavak kiszárításáról; a tavak helyén mocsár lett, s annak kiszárítására fákat ültettek (BOZSÓKY 2001: 6–7). A segesdi „Tófeji” erdészházat „Tófejü-ház” néven a földrajzi nevek gyűjteménye is számon tartja (SMFN. 207/238).

Az egykori Felső- és Alsó-Segesd melletti *Csákszeg*-ről említéseket találunk a PESTY FIGYES által gyűjtött dűlőnevek között mind Felső Segesd, mind Alsó Segesd adatainál (PESTY, Somogy 102, illetve 19), s a megyei földrajzi névgyűjteményben is szerepel (SMFN. 207/298, 302, 303, 304, 306, 336, 338, 368). A *Csák*- előtag a birtokos nemzetségre utal, mint pl. a *Csákberény* vagy *Csákvár* településnevek esetében (FNESz.). Márpedig egy 1269. április 9-én IV. Béla által kiadott adománylevél a *Chak*-nemzetségből való Péter fiának, Mihálynak adományoz több somogyi birtokot, többek között a *segust*-i királyi birtokhoz tartozó részeket a királyné hozzájárulásával (CD. IV/3: 490–3, RegArp. I, /1605, DL. 671). Ez arra utal, hogy a 20. század eleji helynevek visszautalhatnak akár több évszázaddal korábbi birtokosra vagy a topográfiai viszonyokra.

Elgondolásom szerint az a bizonyos „Tófeji erdészház” nem egy valamikori erdészről kapta a nevét, ahogyan azt az 1920-as években a gyerekek képzelték, hanem onnan, hogy korábban innen kezdődött a tó, i t t v o l t a t ó f e j e . S így a „Tófeji” erdészház helye az egykori tórendszer nyugati irányú kiterjedéséről nyújthat pontos tájékoztatást.

II. A *bagat mezee* határral rendelkező erdőbirtok lokalizálása

1. Hol helyezkedett el *bagat mezee?*

1.1. Az erdőbirtok leírása

Amint a *segisti* szórványra vonatkozó kutatástörténeti összefoglalóban láttuk, PÁPAY JÓZSEF összekapcsolta ennek lokalizálását egy másik birtok leírásában említett *bagat mezee*-vel. Ez utóbbit az Alsósegesdhez tartozó Alsóbogát pusztával azonosította. Mivel megalapozottnak találtam PÁPAY megállapítását a *segisti* tó elhelyezkedésével kapcsolatban, felvetődik a kérdés, hogy az utóbbi azonosítását is helyesnek tarthatjuk-e.

Az oklevélrészlet SZENTGYÖRGYI RUDOLF átírásában a következő:

„[E]x alia parte • est locus & terra arabilis cu(m) pratis quę ibi simil[it]er designata est a ministris regis • Infra terminos huius ruris silua est quę hab& ini(ci)um ad portu(m) *ecli* usq(ue) ad *fidemsi* • exinde ad magna(m) uia(m) [q]uę ducit ad *aruk tue* • hinc uero ad caput *p&re* post hęc ad *bagat mezee* • & exinde [ad] *asauuagi* • Contin& hęc silua qua(m)plures paruulas piscinas [q]uę om(ne)s sunt p(re)scripte ęccl(esi)ę p(re)ter tres • quaru(m) duę sunt regis • tercia na(m) q(ue) s(an)c(t)i mich(a)elis • *Opoudi* • *& lopdi* • regis sunt" (SZENTGYÖRGYI 2005a: 51).

Fordítása: „Egy másik helyen van egy terület, egy szántóföld rétekkel, melyet hasonlóképpen a király ministerei jelöltek ott ki. Ezzel a birtokkal határos egy erdő, mely *ecli* révénél kezdődik, elnyúlik *fidemsi*-ig, ezután a nagy útig, amely az *aruk tue*-hez vezet, innen pedig *petre* fejéig, azután elér *bagat mezee*-ig, majd innen az *asauuagi*-hoz. Ebben az erdőben található jó néhány kicsiny halastó is, melyek mind az említett egyházéi, három kivételével, melyek közül kettő a királyé, a harmadik pedig a Szent Mihály egyházé. *Opoudi* és *lopdi* a királyéi." (SZENTGYÖRGYI 2005b: 61)

A birtokleírás *bagat mezee* kifejezése teljesen transparens: egy birtokos szerkezet, amelyben a *bagat* személynév, s a kifejezés jelentése 'Bagát mezeje'. A *Bogat, Bogath, Bogad, Bagat, Bagath, Bugath, Bukath* névelőfordulásokat FEHÉRTÓI KATALIN egyetlen fő címszó alatt tárgyalja (ÁSz. 133).

1.2. Kutatástörténeti áttekintés

Tekintsük át a birtoktest lokalizálására vonatkozó korábbi elgondolásokat! 1908-ban ERDÉLYI LÁSZLÓ viszonylag röviden foglalkozott e birtoktesttel. „E helynek az 1211. évi tihanyi összeírásban a Fadd (Fotud) és Martos (Mortus) tolnamegyei birtokok után, a somogymegyei falvak előtt említett »*Fedeh*« falu felel meg, (…) Az 1358? évi hamisítvány Fadd (Fotud) után említi *Fede* falut és Szokoly, Koppány tolnamegyei birtokok után *Fyden* falut. Az 1092? évi hamisítvány Tolna megyében *Fyden* faluban 13 házat mond tihanyi birtoknak és *Fedeh* falut, a melyben Szent Mihály egyháza van az apát erdeivel s más tarto-

zékaival. Ezen 1388–1389-ben készült hamisítványok valószínűleg a legrégibb Fidemsi (Fidencs?) és az ugyanazon birtokot jelentő XIII. századi Fedeh (Fedő?) nevekből alkották a két falut s az utóbbinak Szent Mihály egyházát is megtalálták az alapítólevélben Fidemsinél említett Szent Mihályban, mely azonban jelenthette a veszprémi egyházat is. (…) A sok apró halastó és az említett rév miatt ezen ősrégi s talán Faddba olvadt birtokot legvalószínűbben ez utóbbi falu tájékán, a tolnamegyei Duna közelében kereshetjük." (PRT. 10: 420).

1927-ben — amint már idéztem az I. rész 1. fejezetében — ezt írta PÁPAY JÓZSEF: „A l s ó *segesd*hez tartozik A l s ó *bogát* puszta, melynek helyén *Bogát* nevű helység feküdt (…) Igen valószínű, hogy a tihanyi apátság alapító levelének következő passzusa: »Hinc uero ad caput petre posthec ad *bogat mezee*« szintén erre a *Bogát* falura vonatkozik." (1927: 213–4).

1951-ben BÁRCZI GÉZA a Csepel-sziget déli részére lokalizálta, bár az *ecli* és *fidemsi* szórványokat olyan jellel jelölte, melyek jelentése: „Oly bizonytalan elhelyezésű hely, melytől más földrajzi nevek helyhez rögzítése függ" (1951, Térképmelléklet). BÁRCZI reflektál PÁPAYnak a *bagat mezee*-vel kapcsolatos nézetére is: „Kétségtelenül téves PÁPAY azonosítása, aki a somogymegyei Alsósegesdhez tartozó Alsóbogát pusztában látja e hely utódát. Ugyanis *bagat mezee* az oklevél szövege szerint *ecli* rév (…) közelében van, Alsósegesd táján pedig révet nem lehet találni. Különben is a név azonosságán kívül semmi nem támogatná ezt a föltevést, még a Segesd — *segisti* esetleges azonosság sem (…), mert az oklevél *bagat mezee* és *segisti* között sem kapcsolatra, sem közelségre nem céloz, hanem egymástól függetlenül és igen távol említi őket." (BÁRCZI 1951: 46).

2005-ben ZELLIGER ERZSÉBET a birtoktest első szórványaként tárgyalt *ecli*-hez az alábbi megjegyzést fűzte: „Dunai rév, a *fidemsi* melletti erdőbirtok egyik határpontja. Pontos helye egyelőre meghatározhatatlan." (2005: 36).

2008-ban HOFFMANN ISTVÁN a mai Fadd környékére lokalizálta a birtokot, magáévá téve ERDÉLYI LÁSZLÓ száz évvel korábbi elgondolását (2008: 14).

1.3. Az 1229. évi oklevél *villa Bagat* adatának lokalizálása

PÁPAY JÓZSEF elgondolása szerint a TA.-beli *bagat mezee* az Alsósegesdhez tartozó Alsóbogát pusztával azonos, és erre a helyre vonatkozik az a *villa Bogat* (helyesen *Bagat*) említés, amely II. András királynak a pannonhalmi apátság és a székesfehérvári káptalan közötti birtokviszonyokat rendező 1229. évi oklevelében fordul elő. Ez az oklevél eredetiben is és a pannonhalmi apátság *Liber Ruber*-jében is fennmaradt (ÁÚO. 6: 466–77, PRT. 1: Oklevéltár 107). Ebben az oklevélben *villa Bagat* mint a szent király rendkívül jelentős adománya szerepel (120 mansioval), továbbá még kétszer olvasható a falunév a környezetében lévő más települések kapcsán. Számunkra két okból fontos ennek vizsgálata: egyrészt *villa Bagat* vajon valóban azonos-e a PÁPAY által felemlített Segesd melletti Bogátpusztával, másrészt azonosítható-e a TA. *bagat mezee*-vel.

Ezt a kettős célt szem előtt tartva az 1229. évi oklevélbeli *villa Bagat*-ot, továbbá az előtte és utána említett 5-5 települést (azaz összesen 11 falut) megpróbáltam azonosítani egyrészt LIPSZKY JÁNOS 19. század eleji térképe, másrészt Somogy megye földrajzi neveinek 1974. évi gyűjteménye alapján. Ennek eredményét az alábbi felsorolás mutatja. Minden adat esetében először az 1229. évi oklevél említése szerepel, majd = jel után LIPSZKY térképén látható névalak, ezt követve zárójelben a LIPSZKY-térkép névmutatójának utalása, s végül egy újabb = jel után az SMFN. alapján elvégzett azonosítás. Ha az SMFN.-ben szereplő településnév összevethető az oklevélbelivel, akkor csak ezt a nevet és a település gyűjteménybeli számát közlöm. Ha viszont egy mai település részét képezi, akkor megadom ennek nevét és az egykori falunévre utaló helynévi adatok sorszámát is. Amennyiben LIPSZKY térképén a falu nem azonosítható, ezt (…) jelöli.

villa Baba = K. Bába (Kis-Bába, praedium) = Kisbaba: Felsőmocsolád területén 111/64, 65, 79, 87, 89, 90, 94, 95.

villa Muchula = Mocsolád (Mocsolád, pagus) = Felsőmocsolád 111.

villa Merena = Mernye (Mernye, pagus) = Mernye 119.

alia [villa] Merene in feriori = (…) = Kis-Mernye: Felsőmocsolád területén 111/143, 149; lásd még 114/151, 153.

villa Tumurken = Tömörke (Tömörke, praedium) = Tömörke: Orci területén 143/28, 37, 38.

villa Bagat = F., A. Bogáth (Alsó-Bogát praedium, Felső-Bogát praedium) = Bogát: Edde területén 117/22, 24, 35, 36, 37, 88, 118, 135; lásd még: 118/122, 143; 123/62, 95.

villa Egis sociorum Bagat = Magy.Egres (Magyaregres, pagus) = Magyaregres 129.

villa Mehus sociorum eorundem = (…) = ? Méhesi/Mihesi Szentgálaskér területén 120/27, 47.

villa Kara sociorum Bagat = (…) = ? Krája/Korpa Edde területén 117/42, 57, vagy 117/143, 145; lásd még Pesty Frigyes anyagában: Kis karai 120/+ (nem azonosítom Kára 72. településsel).

villa Bev = Bü (Bő vel Bű, praedium) = Bű: Bodrog területén: 124/7, 11, 12, 28, 41, 45, 49, 71, 82; lásd még 116/198, 123/32.

villa Oztupan = Osztopány (Osztopány, pagus) = Osztopán 116.

A tizenegy hajdani falu közül kilencet lehetett teljes biztonsággal azonosítani, közülük öt esetében a település mai neve is összevethető a 13. századi névvel, négy esetben a helynévi adatok alapján megállapítható, hogy mely mai település területén feküdt az egykori falu. Mind a kilenc azonosított 13. századi falu egy 20 x 20 km-es körzeten belül feküdt.

Ebből adódik az a következtetés, hogy PÁPAY JÓZSEF tévedett, ugyanis az oklevélben nem a Segesd melletti Felső-, illetve Alsóbogátról történik említés, hanem a légvonalban mintegy 35 km-re északkeletre, a 19. század eleji Edde közelében fekvő (s ma ahhoz is tartozó) másik Felső- és Alsó-Bogát helyén volt egykori *Bagat* faluról.

De mivel ezen a területen sok erdő és halastó volt korábban, így lehetőségként számon kell tartanunk, hogy a TA.-beli *bagat mezee* esetleg az Edde melletti *villa Bagat*-tal lehetett azonos.

1.4. *Bogát*-adatok Segesdtől keletre

Megvizsgálva Észak-Somogy térképét, valamint Somogy megye földrajzi neveinek gyűjteményét, arra a következtetésre jutunk, hogy t o v á b b i k é t Felső- és Alsóbogát nevet viselő területpárt tudunk azonosítani, mégpedig egy összefüggő körzeten belül. Az egyik páros keletre helyezkedik el az egykor különálló Felső-Segesd és Alsó-Segesd településektől. Ezeknek ma is van nyomuk térképeinken, mint Felsőbogátpuszta, illetve Alsóbogáterdő, a Rinya, illetve a Segesdi-Rinya közötti területen. Felső-Bogátra vonatkozó adatok Segesd területén: SMFN. 207/209, 210, 212, Alsó-Bogátra vonatkoznak: 207/372, 374.

Azonban a Segesdtől délkeletre fekvő Ötvöskónyiban is találunk Fölső-Bogátot: 212/48 és Alsó-Bogátot is: 212/111. Megállapítható, hogy LIPSZKY ezeket jelölte térképén *F.* és *A. Bogáth*-ként. Ezekhez csatlakoznak kelet felé a Beleg település területére eső adatok: 209/123, 126, 141, 138. További *Bogát*-adatok Ötvöskónyiban dél felé haladva: 212/113, majd 212/140, amelyhez az adatgyűjtő a következő megjegyzést tette: „Nagy erdők és halastavak vannak ezen a területen.” A következő 212/145: „Halastói árok: Bogáti árok” s a legdélibb adat: 212/191: „Bogát-ajja : Bogát ajja-rét.”

A három, egymás melletti településen dokumentált összesen 15 darab *Bogát* adat egy észak-déli irányban mintegy 10 km hosszú és kelet-nyugati irányban északon kb. 2 km széles, délebbre keskenyedő területet jelöl ki, amelyet keleten a Rinya, nyugaton pedig a Segesdi-Rinya határol. A terület középvonala a keleti hosszúság 17º 23' 00" és 17º 23' 10" között fut. Észak-déli irányban az északi szélesség 46º 21' 50"-től (Felső-Bogát puszta) 46º 16' 12"-ig terjed. Dél felé haladva fokozatosan egyre közelebb kerül egymáshoz a két patak, összefolyásuk koordinátái: 46º 16' 11" : 17º 22' 57".

Egy ilyen nagy területre igen jól ráillik a „mező” kifejezés, és jellemző módon képezhette egy sok halastóval rendelkező, nagy erdőbirtok határát.

A fentiek alapján tehát olyképpen kell megfogalmazni kérdésünket, hogy a TA.-ban olvasható *bagat mezee* vajon azonosítható-e az Edde melletti település körzetével, vagy a mai Segesd keleti szélén, illetve attól délre elhelyezkedő nagy területtel, vagy egyikkel sem.

1.5. Fejezetek az egykori *Zub ~ Zwb ~ Zoob* birtok történetéből

Kérdésünkre a választ az egykori somogyi *Zub ~ Zwb ~ Zoob* birtok (ma Somogyszob) határleírásai alapján kaphatjuk meg. Tekintsük át a birtokra vonatkozó, 1295 és 1365 közötti okleveleket!

1295-ben III. András király anyja, Thomasina, a fia érdekében tett önfeláldozó szolgálatai elismeréseképpen Miklós fiának, László comesnek adományozza

a *Segusd* nevű birtokához tartozó *Zub* nevű földet minden hasznával és tartozékával együtt. Az adományt maga a király is megerősítette (OL. DF. 236474, MonStrig. II, 383–4, RegArp. II/4: 148/4016, BORSA 1978–1979: 1. közlemény 58–9/2–3).

1329. december 15-én I. Károly király a somogyi konventhez írott parancslevelében kéri, hogy végezzék el a határjárást a *Zub* nevű, egykori királynéi birtokon, amelyet Tenguld-i Miklós fia Miklós megszerzett. A konvent 1330. január 3-án jelentette a királynak a határjárás megtörténtét és Miklós beiktatását. Az oklevélben a határvonal részletes leírása megtalálható (DL. DF. 236478, MonStrig. III, 155–6, AOklt. 13: 385–6/650, 14: 11–2/6, BORSA 1978–1979: 1. közlemény 63–4/12–3).

Miklós alig egy esztendeig élvezhette Zub birtok jövedelmeit, mivel 1331. augusztus 1-je előtt — örökösök nélkül — elhunyt. Emiatt I. Károly király felkérte a budai káptalant, hogy Miklós összes birtokába iktassa be [Széchényi] Tamás erdélyi vajdát (AOklt. 15: 171/298). A hat somogyi és két veszprémi birtokba történő beiktatással szemben azonban Hench fia János mester tiltakozást jelentett be, ezért megidézték Tamás vajda ellenében augusztus 1-re a királyi jelenlét bírósága elé (AOklt. 15: 171–2/300). A szeptember 3-ra halasztott per során Hench fia János két birtokra vonatkozó igényének részbeni fenntartása mellett, a többi vitatott birtokra vonatkozó ellentmondását visszavonta, így Tamás vajda beiktatása elől elhárultak az akadályok (AOklt. 15: 211/368). A beiktatásra szeptember 24-én sor is került a szomszédok jelenlétében, amit a budai káptalan 1331. október 8-án jelentett írásban a királynak (A. 2: 558–66, AOklt. 15: 236–9/408). Ez az oklevél is részletes határleírását adja *Zoob* birtoknak.

1365. február 16-án I. Lajos király felesége, Erzsébet királyné gyűrűs pecsétje őrének, Dénes fia Miklós mesternek, valamint testvérének, Györgynek és unokatestvérének, János fia Miklósnak adományozta új adományként a Somogy megyei *Zoob* nevű birtokát, ami szomszédos más királynéi birtokokkal. A királyné megparancsolja a somogyi konventnek az új birtokosok beiktatását, s közli, hogy a királynéi jobbágyok tiltatkozását nem kell figyelembe venni. A beiktatásra március 6-án sor is került, s a királyné számára erről készült március 22-i jelentésben a birtok részletes határleírása is olvasható (OL. DF. 236494, BORSA 1978–1979: 1. közlemény 74–5/40–1). A jelentés alapján — BORSA IVÁN dátumkorrekciója szerint — 1365. április 20-án Erzsébet királyné privilégiális oklevelet állított ki a birtokosok számára, amelyben leírta a birtokhatárokat, elkülönítve azt a többi királynéi földtől (OL. DF. 236493, BORSA i. m. 75/42).

Tehát rendelkezésünkre áll *Zub ~ Zwb ~ Zoob* birtok részletes határleírása 1330-ból, 1331-ből és 1365-ből. E határleírások számos, a mai napig fennmaradt településnevet tartalmaznak könnyen azonosítható alakban. Az 1330. éviben szerepel *Zub ~ Zwb* (Somogyszob) mellett *civitatis Segusdiensis* (Segesd), *Bolhas* (Bolhás), *Scenta* (Szenta), *Chycho* (Somogycsicsó), *Churgo* (Csurgó). Ezeken

kívül jó néhány más helynevet is tartalmaz a határleírás, amelyek szintén könnyen azonosíthatóak a mai adatok alapján: *Barath* földe, Szent Lászlói nemesek földje, *Balatafeu* nevű tó, *Ronnya* nevű erdő. Egészen meglepő a makro- és mikrotoponimák fennmaradása több mint hat évszázadon keresztül.

Az 1330. évi határleírás és a mai helynevek összevetése segítségével meglehetős pontossággal megállapítható *Zub* birtok egykori határvonala. A határleírás alapján arra a következtetésre jutottam, hogy Somogyszob határa egyes részeken ma is annak a nyomvonalnak a közelében fut, amit az 1330. évi leírás megad. Így elsősorban déli határának keleti részét illetően, valamint az északi határvonalának szintén a keleti felén. Ezzel szemben Somogyszob keleti határa ma 1-2 km-rel keletebbre esik, mint 1330-ban, viszont már nem tartozik hozzá az a jelentős terület, amely manapság Szenta település északkeleti részét alkotja.

1.6. A *Lapud ~ Lapod* folyó *Zub ~ Zwb ~ Zoob* birtok keleti határán

A mi célunk szempontjából kulcsfontosságú a mindhárom határleírásban említett *Lapud* (1330) ~ *Lapod* (1331, 1365) folyó, amely *Zub ~ Zwb ~ Zoob* birtok keleti határát alkotta egykor. Az 1330. évi határleírásban szerepel a *Lapudtelek* nevű hely, az 1331. éviben *terra Lapod.* Ezeket összevethetjük egyfelől a TA. vizsgált birtoktestének belsejében említett *lopdi* nevű tóval, másfelől Somogy megye földrajzi nevei között Segesd és Somogyszob területén kimutatható *Lapodi-* kezdetű helynevekkel.

Keletről nyugatra haladva olvashatjuk a mai Segesd területén a *Lapodi-erdő, Lapodi-álé, Lapodi-tó, Lapodi-csárda* neveket (SMFN. 207/263, 220, 219, 217). Áttérve Somogyszob területére, itt bukkannak fel északról dél felé a *Lapodi-kut, Nagy-Lapodi rét : Nagy Lapod, Kis-Lapod,* egy másik *Lapodi-kut,* s végül a *Lapodi-rét* adatok (211/113, 111, 115, 150, 149).

Ezek közül különösen figyelemre méltó a Segesdhez tartozó *Lapodi-tó : Lapod* adat (207/219). A *Lapodi-tavat* megtaláljuk Észak-Somogy mai térképén is, a *Lapod* területnév és a *Lapodi-erdő* utalásoktól északra. A *Lapodi-tó* ma már szárazulat, mintegy 4 km-re nyugatra az egykori Felsősegesd központjától. Koordinátái: északi szélesség 46º 20' 44", keleti hosszúság 17º 17' 42". Műholdfénykép alapján megállapítható, hogy egy ovális alakú, észak-déli irányban mintegy 400 m hosszú, keresztirányban 200 m-es tó volt egykor.

A *Lapud ~ Lapod* folyó 14. századi említései, a mai *Lapodi* helynévi adatok, s közöttük különösen a *Lapodi-tó* szereplése alapján, ez utóbbi joggal azonosítható a TA. *lopdi* tavával.

Ezt a víznevet a jövőben magyar hangtörténeti folyamatok illusztrálására is felhasználhatjuk: az 1055: *lopdi* > 1330: *Lapud* > 1331, 1365: *Lapod* adatsor első két tagja a szóvégi vokális lekopásának, az így létrejövő szóvégi mássalhangzó-torlódás feloldásának, valamint a magánhangzók nyíltabbá válásának szemléltetésére is alkalmas. A második és harmadik változat, bár időben egymáshoz

közeli, de mutatja a második szótagbeli *u* > *o* nyíltabbá válását. Az 1138/1329. évi dömösi birtoklevélben három faluban is felbukkanó *Lapudi* személynév a második változatnak feleltethető meg (ÁSz. 482).

A birtok leírásában említett *bagat mezee* a mai Segesd keleti sávjára, illetve Ötvöskónyi északnyugati sarkára lokalizálható, s a fentiek alapján azt a választ adhatjuk a II. rész 1.4. alfejezetének végén feltett kérdésre, hogy a TA.-ban említett erdőbirtok a mai Segesd, Ötvöskónyi, Somogyszob, Bolhás és Vése által elfoglalt területen belül feküdt.

2. Az erdőbirtok lokalizálása

2.1. Egyszerű topográfiai és geometriai megállapítások

Az előző fejezetben a TA. birtokleírásának két kifejezését azonosítottuk: *bagat mezee*-t és a területen belül elhelyezkedő *lopdi* tavat. Ezek már lényeges támpontot jelentenek a birtok lokalizálásához.

A feladat megoldásához először néhány egyszerű topográfiai megállapítást szeretnék tenni. A somogyi dombvidék északi részén, Külső-Somogyban a patakok a Balatonba folynak; a Segesd térségében kb. az északi szélesség 46º 25'-nél lévő választóvonaltól délre viszont a Drávába vezetik a vizet. A vízfolyások jellemzően a Balaton–Velencei-tó által meghatározott fő törésvonalra merőlegesek, így Balatonfenyvestől keletre, Észak-Somogyban, enyhén északnyugat felé hajlanak, de attól nyugatra a Balaton partja jó közelítéssel kelet-nyugati irányú, s így az árkok, a patakok és a tavak is meglehetős pontossággal az észak-déli irányt követik, s ez érvényes a vízválasztóvonaltól délre is. Mivel nagyobb birtokok határait a terepviszonyokhoz alkalmazkodva célszerű megállapítani, ezt az eljárást a jelen esetben is valószínűsíthetjük.

Vegyük számba az erdőbirtok határobjektumait: 1. portus *ecli*, 2. *fidemsi*, 3. magna via (que ducit ad *aruk tue*), 4. *caput petre*, 5. *bagat mezee*, 6. *asauuagi*.

Az nyilvánvaló, hogy a felsorolt objektumok egy körbezárt terület határvonalának pontjait, illetve szakaszait adják meg, így a birtok körbejárása során a 6. után ismét az 1. következik. Meglepő a határobjektumok kicsiny száma, hiszen egy egyszerű, szabályos téglalap alakú birtok határának a leírásához is legalább a négy sarokpont azonosítása szükséges.

Arra vonatkozóan, hogy a fentiek közül melyik pontszerű és melyik vonalszerű határobjektum, több esetben nem tudunk érdemben nyilatkozni, de *bagat mezee* jelentős kiterjedése alapján joggal feltételezhetjük, hogy ez hosszabb szakaszon képezi a birtok határát. Emellett kijelenthető, hogy az 1. objektum a birtoktesthez képest pontszerű, s feltételezhetően a birtok határvonalának egy töréspontja is egyben. Hasonlóképpen a 4. objektum a *caput* 'fej' előtag alapján szintén valószínűleg pontszerű objektumnak tekinthető.

A leírás azonban több bizonytalanságot is rejt magában. Nem derül ki, hogy a határ egy hosszabb szakaszon követi-e a *magna via* vonalát, vagy csak keresztezi

azt. Nem teljesen világos, hogy esetleg a határvonal a *magna via* mentén eljut-e *aruk tue*-ig, vagy ez az utalás csak a *magna via* azonosítására szolgál. Az sem tudható, hogy ha az erdőbirtok térképét magunk elé képzeljük, akkor annak körbejárása vajon az óramutató járásával azonos, vagy ellenkező irányban történik-e.

Mivel az előző fejezetben megállapítottuk a *lopdi* tó valószínű helyét, amely az észak-déli irányban húzódó *bagat mezee*-től nyugatra helyezkedik el, ezért *bagat mezee* nyilvánvalóan a birtoktest keleti határát képezi, vagy legalábbis annak egy részét. A terület topográfiai jellegzetességére vonatkozó megjegyzésem alapján úgy vélem, hogy a birtoktest nyugati határvonala is többé-kevésbé észak-déli irányú lehetett, s a kis számú határobjektum miatt kiindulásként azt feltételezem, hogy az erdőbirtok nagyjából egy téglalap alakú területet foglalhatott el.

Lényeges előrelépést jelentene, ha azonosítani tudnánk a 4. határobjektumot, amelynek 'főút' jellegét a latin szöveg teljesen világossá teszi. Ezért a következő lépésben erre teszek kísérletet.

2.2. A *magna via* azonosítása

Annak tudatában, hogy a fő közlekedési utak meglehetősen stabil képződmények, ugyanis a terepviszonyokhoz alkalmazkodva a legcélszerűbb nyomvonalat követik, megpróbáltam a római kori, illetve a középkori úthálózatot azonosítani Segesd térségében. A szakirodalom áttekintése azonban nem vezetett értékelhető információhoz, így a vizsgálataim ismertetésével nem terhelem az olvasót. Világossá vált, hogy a kérdést magamnak kell megoldanom.

A legkorábbi adat a *segisti* tó tárgyalásakor többször is említett 1193. évi oklevélben található. A fehérvári keresztesek oklevelében *Chergou* birtok határainak leírásánál olvasható az „*In(de) ad via(m) sequest*" részlet (CAH. 94), amely a Csurgóról Segesdre vezető útra vonatkozik.

A somogyi *Zob* birtok korábban említett 1330-as határleírásában is találkozunk a *Churgo* faluba vezető nagy úttal, s az 1331. évi részletes határleírás többször is említi a *magna via*-t. Így ebben az oklevélben a *Zoob* birtok határleírásában olvashatók a „viam per quam itur ad Chorgow", illetve a „cadit in viam magnam per quam itur de Chorgow ad Segusd" részletek (A. 2: 563). Egyfelől a szöveg közvetlen utalásaiból, másfelől a határjárás nyomvonalának követése alapján megállapítottam, hogy a fenti oklevelekben említett Csurgó és Segesd közötti nagy út követi a mai közút vonalát: Segesdről délnyugati irányban indul, áthaladva a mai Somogyszob település közepén innen először nyugati, majd északnyugati irányba fordulva vezet a mai Kaszó falu felé, és észak felől kerüli ki a Baláta tavat.

Ugyancsak említi ezt az utat a somogyi Szentához tartozó *Berenj* birtok ügyét tárgyaló, a zágrábi káptalan által kiadott 1338. évi oklevél, ebben olvasható a

„videlicet magnae viae, per quam itur de Chergou in Segesdinum" részlet (CD. VIII/7: 302–3/235).

A TA. *magna via* utalását ezért a Csurgóról Segesdre vezető egykori — s nyomvonalát tekintve a maival azonos — útra vonatkoztatom, a nyomvonala alapján megállapítható, hogy keresztezte az erdőbirtok nyugati határát.

2.3. Az *aruk tue* azonosítása

Az *aruk tue* jelentését éppen a TA. ezen mondatának értelmezését nyújtó TESz.-ből tudhatjuk meg: „folyó, árok stb. torkolata, vége" (TESz. *tő* a.). Hol lehetett vajon ez a torkolat, amely felé a nagy út tartott?

Kézbe véve Somogy megye földrajzi neveinek gyűjteményét, meglepetéssel vettem észre, hogy Somogyszob település 290 földrajzi nevéből 45 adat e g y k o r i t a v a k r a utal! (A névmutató szerint 32 *tó* és 15 *tói* adat szerepel Somogyszobnál, közülük kettő azonos: SMFN. 1140, 1141.) Közelebbről megvizsgálva ezek elhelyezkedését, megállapítottam, hogy Somogyszob mai településközpontját dél felől félkörívben körülölelő, viszonylag kicsiny területen csak úgy hemzsegnek az egykori tavakra utaló helynevek. Nyugatról kelet felé haladva ezek a következők: *Kis-Kovács-tói-dülő* (211/230), *Nagy-kovács-tói* (211/233), *Büdös-tó* (211/232), *Dencsi-tó* (211/52, 237), *Zala-tói* (211/240), *Peti-tói* (211/259), *Mákos-tó* (211/56, 241), *Kuruc-tói* (211/244), *Váj-tó* (211/245), *Hosszu-tói nyugati*, illetve *Hosszu-tói-keleti-dülő* (211/267, 249), *Szélös-tó* (211/247), *Csire-tó* (211/254), *Devecseri-tó* (211/255), s valamivel délebbre: *Patyak tó : Faggyas-tó* (211/269).

A településközponttól északra pedig észak-déli irányú árkok sorozatát láthatjuk. Nyugatról kelet felé haladva: *Kis-pince-vőgyi-árok* (211/10), illetve *Kis-pincei-árok* (211/140), *Szomorú-pusztai-árok* (211/107), *Mihájfai-árok : Sió-éri-árok* (211/137), *Csarai-árok* (211/145).

A földrajzi nevek nagyon érzékletesen mutatják meg a domborzati viszonyokat: az észak felől déli irányba futó árkok egy alacsonyabban fekvő lapályos területen egykoron sok tavat tápláltak. Ez teljes összhangban van a birtok leírásával: „Ebben az erdőben található jó néhány kicsiny halastó is." S a domborzatra vonatkozó megfigyelésünk egyúttal megmagyarázza a Segesd–Csurgó közötti út nyomvonalát is, amely Somogyszob központjában megtörik: a Segesd felől érkező, valamely árok vonalát déli irányban követő út hirtelen nyugat felé fordul, hogy elkerülje a tóvidéket.

S éppen ott, ahol a Segesd felől érkező út befut a mai Somogyszob centrumába és nyugatra fordul, található a *Kis-pince-vőgyi-árok* (211/10). Ettől 2-300 m-rel délebbre már a *Dencsi-tavat* találjuk (211/52), ezért a közlekedési útnak erre a töréspontjára lokalizálom a birtoktest leírásában olvasható *aruk tue* helyét. A hely koordinátái: északi szélesség 46º 17' 38", keleti hosszúság 17º 17' 32".

Ezáltal a *magna via* és az *aruk tue* egymást megerősítő lokalizálást nyert.

2.4. A *portus ecli* értelmezése

Ami a birtoktest leírásában olvasható *ad portu(m) ecli* részletet illeti, kételkedem abban, hogy *ecli* „felsőnémet személynév rövidült becéző változata" lenne, ahogyan ZELLIGER ERZSÉBET tömören összefoglalta BÁRCZI GÉZÁnak — JAKUBOVICH EMILtől átvett — elgondolását (ZELLIGER 2005: 36; lásd részletesen BÁRCZI 1951:44).

S úgy vélem, hogy nem is Dunai-révről van szó, ahogy ERDÉLYI LÁSZLÓ feltételezte. Ugyanis nemcsak jelentős távolságokat áthidaló vizi átkelőhelyek léteztek, hanem jóval szerényebbek is. Ilyenekre mutat példát a fehérvári keresztesek 1193. évi adománylevelének az általunk vizsgált terület közelébe eső *chergou*-i birtokának határleírása. Ebben olvasható az „ad portu(m) *Sorcod*" és az „ad portu(m) *Libauz*" részlet (CAH. 94; az utóbbi olvasata MIKOS 1935: 257 szerint *[libau̯ts]*), melyek a környezet vízrajzának ismeretében bizonyosan csak kisebb átkelőhelyek lehettek.

Az *ad portu(m) ecli* esetében íráshibát tételezek fel. Véleményem szerint az erdőbirtok kezdőpontjának feljegyzésekor a *portus ecclesiae,* vagyis az 'egyház révje' meghatározást használták. Az *ecclesia*-t, *ecclesiae*-t stb. meglehetősen változatos formákban rövidítették a középkori latin oklevelekben és kódexekben (CAPPELLI, LA. 115, 10); s a rövidített *ęccłam, ęccła, ęccłę* alakokkal többször találkozunk a TA. szövegében is. Úgy vélem, hogy ebben az esetben — feltehetően a gondatlanul írt fogalmazvány, illetve annak rossz olvashatósága miatt — a másoló nem realizálta a rövidítéssel lejegyzett szó eredeti jelentését. Emiatt, a rendelkezésére bocsátott fogalmazványt követve írta le az *ecli*-t, két *c* helyett csak egyet írt, elhagyta a rövidítés jelét s a szóvégi *e*-caudata helyett csak egy *i* került a pergamenre. Ugyanaz a rosszul olvashatóan leírt szó egy folyamatos latin szövegen belül könnyen rekonstruálható a szöveg redundanciája miatt, ellentétben egy helymeghatározás esetével, amennyiben a szkriptor nem tudta pontosan, hogy a kifejezés mire vonatkozik. Tehát az *ad portu(m) ecli* feloldása elgondolásom szerint *ad portum ecclesiae,* s így az *ecli* szót kiiktathatjuk az oklevél szórványai közül.

2.5. Hol lehetett a *portus ecclesiae?*

Először is szeretnék kitérni arra, hogy önmagában a *portus ecclesiae* r é v - j e l l e g e már támpontot ad arra, hogy a határleírás az óramutató járásával azonos vagy ellentétes irányt követ-e. Ugyanis a *rév* egy legalább jó néhány méter szélességű vízfolyást vagy tavat feltételez, ezért ezt nem a birtoktestnek a vízválasztó vonalhoz közelebbi északi, hanem az attól távolabbi déli határán kell keresnünk. A fehérvári keresztesek *chergou*-i birtokának határleírásából a 2.4. alfejezetben említett *portus Sorcod* helye igen nagy pontossággal megállapítható, mivel *Sarkad* az észak-déli irányban hosszan elnyúló Csurgó település délnyugati *sarkában* van, s az 1920-as évekig önálló község volt (SMFN. 202/182).

Ennek helye 2,5 km-rel esik délebbre, mint Bogátmező legdélibb pontja, amely valószínűsíthetően az erdőbirtok délkeleti sarokpontja. E gondolatmenet alapján a rév feltehetően az erdőbirtok d é l i h a t á r á n helyezkedett el. Ebből viszont a hat határobjektum sorrendje alapján — mivel *bagat mezee* a keleti, a *magna via* a határ nyugati oldalára esik — az ó r a m u t a t ó j á r á s á v a l m e g e g y e z ő k ö r ü l j á r á s ú határleírás egyszerűen következik.

A *portus ecclesiae* bizonyosan olyan átkelőhelyre vonatkozik, amely már a tihanyi apátság részére juttatott adományt megelőzően is egyházi kezelésben lehetett, s így valamilyen egyházi épület, templom közelében kellett lennie.

Elgondolásom szerint a rév a Bolhás falutól délre lévő *Szentlászlói-halastó*-nál volt (214/116). (Megjegyzem, hogy a 214/93 adat vagy egy másik tavat jelöl, vagy az adat térképi elhelyezése téves. Bolhás adatai között találtam nyilvánvalóan téves megállapításokat is, pl. 214/21 alatt.) Erre a tóra utaló további adatok a földrajzi nevek között: *Halastói-ut* (214/97), *Kettős-tó* (214/99), s e két adattal jelölt hely között a „*Szentëgyházi-tábla : Szentëgyházi-főd* (…) A néphagyomány szerint itt állt a középkori Bolhás falu egyik temploma. A romok kb. 50 négyszögölnyi területen ma is láthatók." (214/98). Az egykori templom romjai műholdfelvételről jól azonosíthatók, a rom koordinátái: északi szélesség 46º 14' 41", keleti hosszúság 17º 16' 38". A műholdkép alapján a romok egy észak-déli irányban 65 m-es, keresztirányban 25 m széles területre lokalizálhatók. A révátkelő indulási helyét a mai Szentlászlói-halastó keleti partjára lokalizálom, amely a romoktól kb. 160 m-re nyugatra van jelenleg. Azt feltételezem, hogy az itteni révátkelő volt az erdőbirtok délnyugati határpontja.

2.6. Az erdőbirtok elhelyezkedése

A fentiek alapján az erdőbirtokot egy nagyjából trapéz alakú területre lokalizálom. Délnyugati sarokpontjának koordinátái: északi szélesség 46º 14' 42", keleti hosszúság 17º 16' 32"; ez a határjárás kiindulási pontja. Innen a határvonal észak felé halad, a tó északi végétől a Nagy-árok (214/21) vonalát követi, majd a kiindulási helytől kb. 5,5 km-re keresztezi a Somogyszob felől jövő utat a 46º 17' 40" : 17º 15' 51" koordinátájú pontnál. Az árok vonalát követve egyenesen halad északi irányban és kb. a 46º 21' 30" : 17º 16' 00" koordinátájú helyen éri el a birtok északnyugati sarokpontját. Ezután délkeleti irányban haladva jut el *bagat mezee*-re, kb. a 46º 20' 14" : 17º 23' 28" koordinátákkal jellemezhető pontra. Innen déli irányban halad a Rinya és a Segesdi-Rinya összefolyásáig, ahonnan a Rinya vonalát követve eljut Nagyatád északi részéhez. Itt nyugat felé fordul, keresztezi a Nagyatád központja felé menő autóutat, egyenesen követi a jelenlegi dűlőutak vonalát, eljut Szentlászlópusztára (214/178) és innen érkezik meg a Szentlászlói-halastóhoz. A nagyjából trapéz alakú birtok határvonala nyugaton kb. 13 km, keleten kb. 11 km és összesen mintegy 42 km hosszú; az erdőbirtok területe 116 km^2.

2.7. A *lacus segisti* és a *bagat mezee* határú birtok közelsége

Eredményeink ahhoz a következtetéshez vezettek, hogy *lacus segisti* az erdőbirtokon kívül, bár északkeleti sarkához nagyon közel helyezkedett el.

Ha megnézzük a két birtok oklevélbeli említésének helyét, meglepőnek tűnhet, hogy nem egymást követően vannak felsorolva. Ami azonban még meglepőbb, hogy *lacus segisti*-t még a vámjövedelemekre vonatkozó adomány is megelőzi. Véleményem szerint ennek az az oka, hogy a már előre megbeszélt és határjárással azonosított birtokadományok, illetve egyeztetett vámjövedelem oklevélbe foglalása közben, *ad hoc* került sor a *segisti* tó adományozására. Bár az oklevélben semmilyen explicit vagy a felsorolás rendjéből kikövetkeztethető implicit utalás nincs arra, hogy *lacus segisti* a korábban említett birtokok bármelyike közelében helyezkedne el, de meglehetősen illogikusnak tűnne a többi birtoktól távoli, különálló tó adományozása. Így *lacus segisti*-nek valamely birtok határán kívüli, de ahhoz közeli fekvését elég természetesnek tekinthetjük.

E megfigyelés némi bepillantást is enged a majdnem ezer évvel ezelőtti adományozás folyamatának rejtélyeibe.

III. Kitekintés: néhány módszertani megjegyzés birtokrendszerek lokalizációjához

Befejezésül a lokalizálási feladathoz felhasznált információk elsődleges forrásairól, valamint az eljárás lépései alapján levonható általános módszertani következtetésekről szeretnék röviden szólni.

Legkorábbi okleveleinkben említett birtokok lokalizálásához és a nem latin szórványok értelmezéséhez az 1526 előtti hatalmas oklevélanyag szolgáltatja az alapvető forrásbázist. Ezek magyar nyelvi anyagának feldolgozásában SZAMOTA ISTVÁN és ZOLNAI GYULA a „Magyar oklevélszótár" közreadásával, a helynévi anyag összegyűjtésében CSÁNKI DEZSŐ és GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzi munkáikkal már óriási szolgálatot tettek. Érezhetően nehezebbé tette számomra a lokalizálási feladat megoldását, hogy nem áll még rendelkezésre az Árpád-kori történeti földrajz Somogy megyei kötete, és ennek hiánya több kérdés megválaszolásához is az okleveles anyag önálló vizsgálatát tette szükségessé.

Sok részletkérdés megoldásánál támaszkodtam a Somogy megyei helynévi adattárra. Ennek alkalmazhatósága bizonyítja egyfelől a helynevek rendkívüli stabilitását, melyre a tanulmány több helyén is rámutattam, másfelől az ilyen gyűjtemények összeállításába fektetett jelentős munka hasznossága is demonstrálható az adataik segítségével elért eredmények révén.

Az elsőnek vizsgált birtokadomány esetében a négyszavas leírás egyetlen tulajdonnévi adatával mindössze két mai településnév tűnt egyeztethetőnek: az apátság épületétől légvonalban 110 km távolságra lévő Sükösd és a 75 km-re fekvő Segesd. Az előbbivel való azonosítás mellett egy hamis és jó néhány hite-

les oklevél szólt, azonban a diplomatikai és nyelvtörténeti érvek mérlegelése alapján ezt az azonosítást el kellett vetnem. Viszont az okleveles anyag vizsgálata és a nyelvtörténeti érvek a második településsel való azonosítást problémamentesnek mutatták. Elemzésem alapján az a fontos következtetés vonható le, hogy a hamis oklevelek helynévanyagát csak nagy körültekintéssel lehet alkalmazni a lokalizálási problémák megoldásánál, mivel ezek szándékosan megtévesztő információkat tartalmaznak, s ezek nemcsak a korabeli joghatóságok, hanem a jelenkor kutatói megtévesztésére is rendkívül alkalmasak. Emiatt előfordulhat — mint a jelen esetben is —, hogy egy lokalizálást számos kiváló kutató egy évszázadon keresztül elfogad és igaznak tart, ez azonban még nem bizonyítja szükségszerűen annak helyességét.

A másik birtoktest lokalizálásához is egy oklevélbeli és egy mai helynév: *Bagát mezeje*, illetve *Bogát* majdnem azonos hangzása adta a kiindulópontot. Némi nehézséget jelentett, hogy *Bogát* nevű hely több is létezett a tihanyi apátságtól elfogadható távolságon belül. Szükség volt tehát további fogódzóra, találni kellett legalább még egy azonosítható helyet a birtokleírásból. Ilyennek bizonyult a *Lopdi* tó, mivel részben 14. századi oklevelek határjárásai, részben a 20. századi helynévanyag segítségével azonosítható volt a ma már kiszáradt medrű, egykori *Lapodi-tó*-val. E tó és a *Bogát* helynevek egyik csoportjának közelsége alapján ezek körzetébe lehetett tenni az egykori birtoktestet, ez nyújtotta az első, közelítő lokalizációt. Ennek ismeretében, az e körzetbe eső középkori határjárások segítségével lehetett meghatározni a *nagy út* helyét, majd a helynévanyag gondos elemzése alapján az egykori árok- és tórendszer jelent meg szemünk előtt, s ez tette lehetővé az *ároktó* helyének azonosítását. Így a birtok feltehető elhelyezkedése egyre jobban kirajzolódott. Az egyik határpont *rév* jellege annak körülbelüli elhelyezkedését világította meg, majd három nagyon különböző jellegű információ, nevezetesen a rév *ecli* nevének egy paleográfiailag lehetséges rekonstrukciója, a vízrajzi viszonyok elemzése, s végül a műholdfelvételek alapján azonosítható egykori templomrom együttesen alapozta meg az annak helyére vonatkozó hipotézisemet. Ezután egyszerű geometriai és topográfiai érvek alapján megrajzolható lett az egykori birtok helye, ez már egy pontosnak mondható lokalizációt eredményezett.

A fenti összefoglalás alapján joggal vonhatjuk le azt a következtetést, hogy legrégibb okleveleinkben jelentkező bizonyos birtokok lokalizálása k o m p l e x f e l a d a t, amely különböző jellegű információk és gondolatmenetek alkalmazását igényli. Másrészt i t e r a t í v f e l a d a t is, amely során a földrajzi és nyelvészeti lépések egymást követően, egymás segítségével visznek előbbre a megoldás során. Ez az i t e r a t í v j e l l e g érvényes egy-egy b i r t o k t e s t r e és egy t e l j e s b i r t o k r e n d s z e r r e egyaránt. A követendő cél az, hogy minden egyes birtok esetében földrajzilag és nyelvészetileg egymást jól kiegészítő és magyarázó hipotézist kell konstruálnunk, s csak

akkor érezhetjük úgy, hogy a helyes úton járunk, ha az egyes birtoktestek összeillesztésével egy birtoktörténeti és nyelvészeti szempontból is konzisztens rendszer képét sikerült kialakítani.

Úgy vélem, hogy az 1055. évi tihanyi oklevél első — részleges — publikálása óta eltelt két és egyharmad évszázad folyamán még nem lettek kimerítve a tudomány lehetőségei: számos új, érdekes eredmény várható még a magyar nyelv e felbecsülhetetlen értékű dokumentumával összefüggésben. És ezek azért tekinthetők rendkívüli jelentőségűeknek, mert időben visszafelé haladva az anyanyelvünk múltjának mélységei felé vezető úton éppen ennek az oklevélnek a magyar nyelvi szórványai jelentik a legutolsó szilárd és széles lépcsőfokot.

Irodalom

A. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.

E. ABAFFY ERZSÉBET (2005), Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Második kiadás. Bp. 301–51.

AOklt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–.* Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874. Reprint: Pápa, 2001–2003., XIII. (Mutató) kötet: Pápa, 2003.

BÁRCZI GÉZA (1935), Az ó-magyar *sc* hangjelölés. *MNy.* 31: 74–84.

BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.

BENKŐ LORÁND (1999), Barangolások egy ómagyar tulajdonnév körül. *MNy.* 95: 25–40.

BENKŐ LORÁND (2003), *Kölpény* és ami körülötte előkerül. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Bp. 20–37.

BORSA IVÁN (1978–1979), A szenyéri uradalom Mohács előtti oklevelei. *Levéltári Évkönyv* 9: 57–86, 10: 59–149.

BOZSÓKY PÁL GERŐ (2001), *Királyok és királynék városa. Segesd.* Segesd–Kaposvár.

CAH. = *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196. Árpár-kori oklevelek 1001–1196.* Composuit GEORGIUS GYÖRFFY. Bp., 1994.

CAPPELLI, LA. = CAPPELLI, A., *Lexicon abbreviaturarum.* 6. kiadás. Milano, 1967.

CD. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI.* Stvdio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.

DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.

ERDÉLYI LÁSZLÓ (1904), A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *NyK.* 34: 388–416.

ERDÉLYI LÁSZLÓ (1906), *A tihanyi apátság kritikus oklevelei.* Értekezések a történeti tudományok köréből. XXI/3. sz. Bp.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Bp., 1988.

GÁCSER IMRE (1941), *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátságai.* MNyTK. 58. sz. Bp.

GUTHEIL, VVO. = GUTHEIL JENŐ: *Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból. 1002–1523.* Szerk. KREDICS LÁSZLÓ. Veszprém, 2007.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

GYÖRFFY GYÖRGY (1952–1953), A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. *MTA Társ. Tört. Oszt. Közl.* 2: 325–62, 3: 69–104.

GYÖRFFY, GYÖRGY (1966), Ein Ungarischer Palimpsest aus dem 11. Jahrhundert. *Byzantinische Forschungen* 1: 150–7.

GYÖRFFY GYÖRGY (1968), Egy XI. századi magyarországi palimpszeszt. *Levéltári Közlemények* 39: 3–8.

H. = *Hazai okmánytár I–V.* Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHELY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. *VI–VIII.* Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHELY DEZSŐ. Bp., 1876–1891.

HOFFMANN ISTVÁN (2008), A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–27.

HOLLER LÁSZLÓ (2009), Egy XIII. századi remetekápolna — *Idegsÿt Beatae Elizabeth* — lokalizálása. Nyelvészeti vizsgálatok a *séd* és *kút* szavak körében. *MNy.* 105: 17–29, 188–202.

HÓMAN BÁLINT (1911), A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége. *Turul* 29: 123–34, 167–74.

JAKUBOVICH EMIL (1923–1924), A tihanyi alapítólevél olvasásához. *MNy.* 19: 78–87, 20: 9–21.

KNIEZSA ISTVÁN (1928), A magyar helyesírás a tatárjárásig. *MNy*. 24: 188–97, 257–65, 318–27.

LIPSZKY = LIPSZKY JÁNOS, *A Magyar Királyság és társországai térképe és névtára.* Pest, 1804–1808. *Repertorium locorum objectorumque.* Buda, 1808.

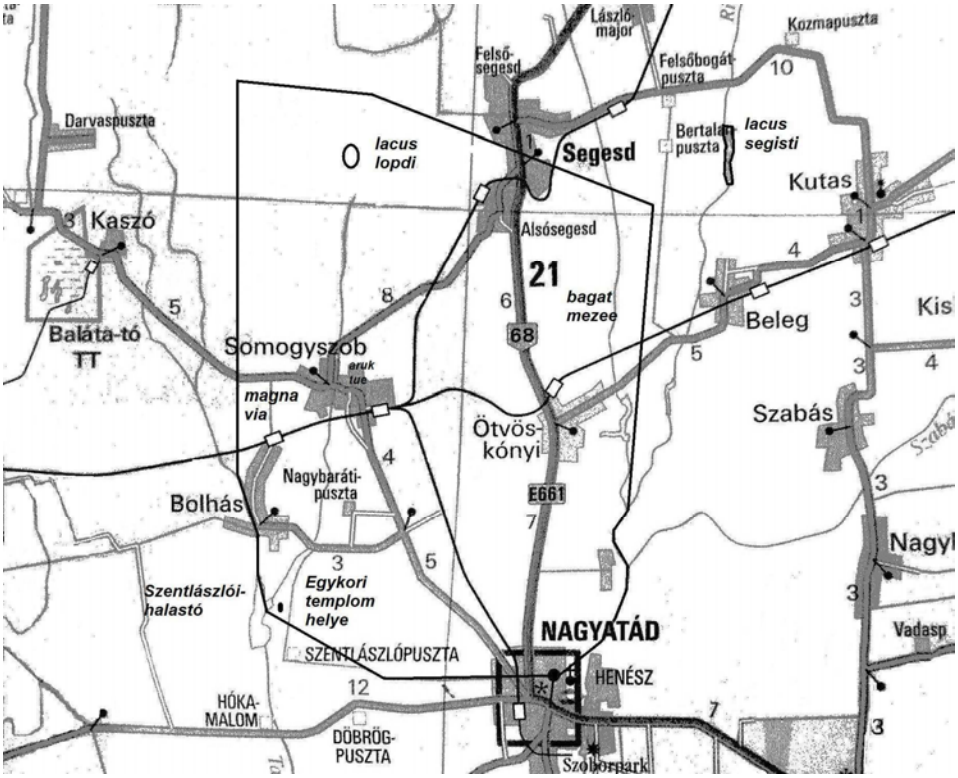
MELICH JÁNOS (1893), A Besztercei Szójegyzék. *Nyr.* 22: 117–24.

MIKOS JÓZSEF (1935), A székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. *MNy.* 31: 152–67, 243–58, 288–308.

MonStrig. = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz.* I. Strigonii, 1874. II. 1882. III. Collegit et edidit Ludovicus Crescens Dedek. 1924. IV. Ed. G. DRESKA et al. Esztergom–Bp., 1999.

PAIS DEZSŐ (1916), A *Sixtus* keresztnév magyarosításai. *MNy.* 12: 365–70.

PÁPAY JÓZSEF (1927), Segesd és Segesvár. *MNy.* 23: 213–4.
PESTY, Somogy = PESTY FRIGYES, *Somogy vármegye helynévtára.* Szerk. GŐCSY ZOLTÁN–POLGÁR TAMÁS. Kaposvár, 2001.
PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* I–II/1. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Bp., 1923–1943. II/2–3. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Bp., 1961.
SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
SMIČIKLAS, CD. = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae.* Ed. SMIČIKLAS, T. II–XV. Zagrabiae, 1904–1934.
SRH. = *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II.* Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Bp., 1937–1938.
SZABÓ DÉNES (1937), A dömösi prépostság adománylevelének helyesírása. *MNy.* 33: 99–109.
SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégibb hiteles és egykorú emléke. *NyK.* 25: 129–67.
SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005a), A tihanyi apátság alapítólevele *betűhív átírás.* In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma. 47–55.
SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005b), A tihanyi apátság alapítólevele *magyar fordítás.* In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma. 57–65.
SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008), A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 255–67.
SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009a), Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű helymeghatározásaihoz. *MNy.* 105: 62–8.
SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009b), A Tihanyi alapítólevél *ecli* szórványáról. *MNy.* 105: 216–19.
TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei.* Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
VIRÁGH RÓZSA (1931), *Magyar helységnevek eredete.* Szeged.
ZELLIGER ERZSÉBET (2005), *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma.
Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I (1387–1399), II/1. (1400–1406), II/2. (1407–1410).* Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp., 1951–1958.

1. térkép. *Az 1055. évi tihanyi oklevélben említett két birtok elhelyezkedése Somogy megye térképén.*

Kovács Éva

Gamás birtok leírása a Tihanyi összeírásban

1. A Tihanyi összeírás harminckettedikként ismerteti a *Gamás* nevű birtokot. A falubeli jobbágyok, lovas szolgák, udvarnokok, kézművesek, szűcsök, földművesek, szőlőművesek, tárnokok és harangozók neveinek felsorolása után részletezi a birtok határait az alábbi módon:

„Hiis connumeratis tendendum est iam ad metas. Itaque prima meta terre prefati predii egreditur de lacu, quod vulgo dicitur *Bolotun (Bolotin),*[1] tendendo usque ad basillicam Beati Clementis; inde per vallem dirigitur versus orientem usque ad silvam nomine *Bethcu (Betcu),* que est ecclesie. Deinde circuit eandem silvam et vergit versus australem plagam ad montem, qui dicitur *Zaarhegy (Zaharegi),* et ibi sunt mete (facit metas) cum IIII-[quatu-]or villis. Inde per eundem montem tendit versus occidentalem plagam ad viam, que dicitur *Hodvth.* Inde per eandem viam avenit ad predictam villam *Gomas (Gamas).*[2] Deinde [utána: iterum] revertitur ab occidentali parte ad prefatum *Bolotin.*" (PRT. 10: 514).

A szöveg magyar fordításban így hangzik: „Ezek számbavétele után térjünk át immár a határokra. Az említett birtok határa tehát a tótól indul, melyet a nép nyelvén *Bolotun (Bolotin)*-nak neveznek, a Szent Kelemen-templom felé tartva. Innen a völgyön keresztül kelet felé halad, egészen a *Bethcu (Betcu)* nevű erdőig, mely az egyházé. Azután megkerüli ugyanezen erdőt, majd dél felé fordul, a hegyhez, melyet *Zaarhegy (Zaharegi)*-nek neveznek, ott a faluval [közös] négy határjel található. Innen ugyanezen hegyen át nyugat felé tart, az útig, amit *Hodvth*-nak mondanak. Ezután ezen az úton ér el a fent nevezett *Gomas (Gamas)* faluba. Azután keletre fordul, a nevezett *Bolotin*-hoz." (SZENTGYÖRGYI 2009a: 11).

Gamás birtok határvonalának leírásában a megjelölt határpontok megnevezései, illetve az ezt jelölő szerkezetek főtagjai határozói szerepben állnak, mivel a határjárás valahonnan elindulva a sorban következő határjeleket egymás után érinti: *de lacu, quod vulgo dicitur Bolotun (Bolotin); ad silvam nomine Bethcu*

[1] A két különböző betűhív alak közül az első mindig az oklevél eredeti példányában szerepel, a második, zárójelben álló pedig a fogalmazványban tűnik fel.

[2] *Gamás* település neve már a falubeli személyek neveinek felsorolása között is többször megjelenik („in villa *Gamas*", „in villa eadem *Gomas*", „in eadem *Gomas*", „in eadem villa *Gomas*", „in eadem sepedicta villa *Gomas*", PRT. 10: 513–4).

(Betcu); ad montem, qui dicitur Zaarhegy (Zaharegi); ad viam, que dicitur Hodvth; ad predictam villam Gomas (Gamas); ad prefatum Bolotin. Amint azt megfigyelhetjük, a latin szöveg állítmányaihoz a határjárás kiindulópontját jelölő *de*-t követően az *ad* határozói funkciót jelző latin prepozíció kapcsolja a főtagjukon keresztül a többnyire megnevezőszós szerkezetben álló magyar neveket. Az ilyen szerkezetben a latin szövegkörnyezet közvetlen módon, különféle lexikális elemek felhasználásával arról ad felvilágosítást, hogy miképpen nevezik a kérdéses helyet. Ez a szerkesztési mód a magyar név említését idézetszerűvé, metanyelvi jellegűvé teszi, s ezzel gyakran nagyobb nyomatékot, kiemelt szerepet biztosít a használatának (HOFFMANN 2006a: 143, 2007a: 19). A fent említett szerkezetekben a helynév mellett mindig áll egy megnevezést jelentő szó passzív igei formában *(dicitur),* egy esetben adverbiumi bővítménnyel is kiegészítve: *vulgo,* amelynek az általános jelentése (’általában, gyakran, rendszeresen’) mellett a középkori oklevelekben speciális értelme is van: ’az adott helyen közönségesen beszélt nyelven’ (HOFFMANN 2004: 40). Mindez együttesen mellékmondatként a főmondatban előforduló latin nyelvű földrajzi köznévhez kapcsolódik. SZENTGYÖRGYI RUDOLF megítélése szerint ezek a kétnyelvű helymegjelölések kataforikus jellegűek (2009b: 63). Vannak azonban olyan esetek is *Gamás* birtok határának leírásában, amikor nem mellékmondatos szerkezetben fordul elő a megnevezést jelentő szó és a magyar helynév, hanem közvetlenül kapcsolódik a hely fajtáját megnevező latin földrajzi köznévhez. A helynévnek e közvetlen kapcsolódása figyelhető meg az *ad predictam villam Gomas (Gamas)* és az *ad prefatum Bolotin* esetében is, amelynek funkciója lényegében a már említett megnevezőszós szerkezetekével egyezik meg (vö. HOFFMANN 2004: 39–41, SZŐKE 2006: 266–7). Itt az előzőektől eltérő szövegbe foglalási eljárást az magyarázhatja, hogy a leírásban már korábban említett helynevek ismételten *(ad predictam, ad prefatum)* jönnek elő.

Gamás birtok az 1055. évi alapítólevélben is feltűnik, leírása SZENTGYÖRGYI RUDOLF fordításában a következőképpen hangzik: „Másutt van egy falu, melyet *gamas*-nak hívnak, ebben a fent említett egyháznak földje van, melyet két út fog közre: közülük az egyiknek *ziget zadu* a neve, a másik egy nagy út [később módosítva: *a másik a nagy út*-ra (SZENTGYÖRGYI 2007: 24)], s mindkettő Szent Kelemen egyházánál végződik. Az itteni erdő pedig, mely korábban a királyé volt, a körülötte [fekvő mezőkkel és völgyekkel együtt] (lábjegyzetben: kb. hét szó nem olvasható, mert kivakarták), a fent említett egyházhoz tartozik, azok kivételével, melyekről fentebb nyilvánvaló említés történt.” (2005: 60–1).

Az 1092-ből való és az 1358-ra keletkezett hamis oklevelek is említik a gamási (és boglári) határjárást.

Ezen leírások alapján kísérlem meg *Gamás* falu 1211-ben fennálló határainak az azonosítását és a birtokleírásban szereplő szórványok elemzését.

2. *Gomas ~ Gamas*

A középkorban egy viszonylag kis területen két azonos nevű *Gamás* település is feküdt. A Tihanyi alapítólevélben és az összeírásban említett *Gamás* falu már régóta nem létezik, egykori helyét azonban pontosan tudjuk lokalizálni: Lelle és Boglár között helyezkedett el (PRT. 10: 11, 375). A 13–15. században több falura oszlott, amelyeket különféle jelzői előtagokkal különböztettek meg egymástól, s mindez viszonylag nagy kiterjedésre enged következtetni: 1328: *Felgamas,* 1331: *Felgemas, Algamas,* 1344: *Eghazasgamas,* 1435: *Naggamas,* 1419–1511: *Thythewsgamas* (Cs. 2: 607). Ugyanakkor nem zárhatjuk ki természetesen azt sem, hogy ezek között szinonim megnevezések is előfordulhatnak. Ma határrésznévként több névben is megtalálható Balatonlelle nyugati határrészén a Balatontól egy-két kilométer távolságban: *Főső-Gamás, Gamási-domb* stb. (SMFN. 54). E helytől délre, mintegy 20 kilométer távolságban fekszik egy másik, ma is *Gamás*-nak nevezett falu, amelynek az első előfordulása az 1221. évből való: *Games* (FNESz. *Gamás*).

ERDÉLYI LÁSZLÓ véleménye szerint az 1211. évi összeírásban szereplő Balaton menti Gamás népéhez (58 ház) hozzászámítva a szomszédságában fekvő 16 csopaki és 3 boglári udvarnokházat, „ez a hármas határ együttes területe tenné az apátság legnépesebb birtokát, mely körülbelül akkora volt, mint a tihanyi sziget s néhány házzal több a lakója (a szigeté 74 ház)” (PRT. 10: 377). Bőséges oklevélanyag alapján azonban egyértelműen kijelentette, hogy a délebbre fekvő, ma is meglévő Gamás települést — amely részben a pannonhalmi apátságé, részben a királyé volt — el kell különítenünk az 1055. évi alapítólevélben és az 1211. évi összeírásban említett falutól (PRT. 10: 375–97). S határozottan megállapította, hogy „a tihanyi apátság eredetileg s az Árpádok kora végéig egyedüli földesura a Balaton melletti Gamásnak” (i. m. 381). Ezzel összefüggésben azonban felvetődhet az a kérdés, hogy vajon nem az egész Gamás birtok felső részét adta-e az apátságnak a király 1055-ben?

Hasonló esettel találkozhatunk a Tihanyi alapítólevélbeli *turku* településsel kapcsolatban is, amely ugyancsak királyi birtok volt, s a határleírások szerint csak az északi, a Balaton felé eső részeit adományozhatta I. András a tihanyi apátságnak (HOFFMANN 2007a: 149). Az eladományozás után bizonyára az apátságnak juttatott birtokrészen is létesülhetett település, amit az mutat, hogy az +1092/ +1274//1399. évi összeírás két azonos nevű falut említ egymás mellett: „*villa Turuk* cum silva inter *aliam villam Turuk* et inter villas Jod, et Endred” (DHA. 1: 283). A névazonosság megszüntetésére később a korábbi, délebbre fekvő település megnevezésében a tulajdonosra való utalást figyelhetjük meg: 1229-ben *Kiralturky* formában említik (Cs. 2: 620, 653). Majd az apátsághoz tartozó település a természeti környezetére utaló új nevet kapott, s ezt követően *Tóköz(i)(puszta)* néven szerepel (vö. HOFFMANN 2007a: 149–50).

A fent említett *Gamás* településsel kapcsolatban is elképzelhető egy ilyen birtokmegosztás, az tudniillik, hogy I. András király az egykori nagy kiterjedésű Gamás birtok felső, Balatonhoz közeli részét adta volna a tihanyi apátságnak. A *Gamás* területén kialakuló több település egy ideig ugyanezt a nevet is viselhette — ugyanúgy, ahogyan az a fent említett *turku* esetében is történt —, és esetleg ez magyarázza azt is, hogy a 14–15. századból idézett adatok szerint több azonos nevű települést jelzői előtaggal különböztettek meg egymástól. E névazonosság azonban birtoklástörténeti, tájszemléleti stb. szempontból további feldolgozást igényel. Azt viszont kétségtelenül nehéz lenne megmagyarázni, hogy egymástól teljesen függetlenül kapta volna két (vagy később több) egymáshoz közeli település ugyanazt a nevet.

A *Gamás* helynév a Tihanyi összeírásban többször is előfordul, s bennük az első szótagi magánhangzó *a*-val és *o*-val írva egyaránt megjelenik: „in villa *Gamas*”, „in villa eadem *Gomas*”, „in eadem *Gomas*”, „in eadem villa *Gomas*”, „in eadem sepedicta villa *Gomas*”, „ad predictam villam *Gomas (Gamas)*” (PRT. 10: 513–4). Az 1055-ös Tihanyi alapítólevélben egyszer szerepel: „uilla que uocat(ur) *gamas*” formában (SZENTGYÖRGYI 2005: 50). A 11. századi *a*-val való jelölés bizonyára illabiális ejtést jelöl *[gȧmȧs ~ gȧmás]* (BÁRCZI 1951: 26), az 1211-es *o*-val írott (többségben lévő) adatok jelölhetnek ugyan labiális *a*-t vagy *o*-t is akár, a későbbi-mai alakok azonban inkább a *[gamás]* ejtést valószínűsítik.

BÁRCZI GÉZA úgy vélte, hogy a *Gamás* szó ismeretlen eredetű, de „nem lehetetlen, hogy valamiképen összefügg a görbülést jelentő *gam-* tővel, ezt azonban nem lehet bizonyítani” (1951: 26). A TESz. a bizonytalan, talán hangfestő eredetű *gamó* ’kampó’ tájszó legkorábbi adataként kérdőjellel jelzi a Tihanyi alapítólevél itt tárgyalt szórványát. A közszó elsődleges jelentése ’kampó’, de azonos jelentéskörbe tartozó más tájszavakat is ismerünk mellette: *gama, gamancsos* (ÚMTsz.) stb., amelyek hang- és alaktani szempontból megfeleltethetők neki, s így etimológiai kapcsolatuk is valószínűsíthető. HOFFMANN ISTVÁN elgondolása szerint „e szócsaláddal a *Gamás* helynevek névtipológiai és szemantikai szempontból elvileg összefüggésbe hozhatók, ám ezt kézzelfogható bizonyítékokkal nem tudjuk alátámasztani” (2007a: 173).

A mai helynévállományban is igen ritka az ehhez hasonló név. Tolna megyében Báta településről ismerünk *Gamó* nevet, amelyről megtudjuk, hogy jó halászóhely, amit 200 évvel ezelőtt vájt ki a Duna vize (TMFN. 523). Ez az elnevezés talán összefüggésben lehet a fent említett *gamás* tájszóval. Somogy megyében Balatonszabadi és Balatonkiliti településeken *Gamásza, Főső-Gamásza, Alsó-Gamásza, Gamásza puszta* stb. (SMFN. 137–8, 152) helynevek szerepelnek, ezek KISS LAJOS megítélése szerint személynévből keletkeztek (vö. FNESz. *Gamásza*). Esetleg ugyanez a tő van jelen az egykori Temes vármegyei településnévben: 1352, 1457: *Gamza* (Cs. 2: 38). Véleményem szerint nem el-

képzelhetetlen, hogy a *Gamás* és *Gamásza* nevek között etimológiai összefüggés kereshető.

A *Gamás* nevet KISS LAJOS a régi magyar *Gama* személynév *-s* képzős származékának tekintette, de feltüntette a lehetséges lengyel családnévi párhuzamát is: *Gamasz* (FNESz. *Gamás*). Ezt az elképzelést ZELLIGER ERZSÉBET is átvette, s az esetleges szláv eredetet tételezte föl (2005: 26). FEHÉRTÓI KATALIN azonban az „Árpád-kori személynévtár" anyagára hivatkozva úgy gondolta, hogy a *Gama* névalak — amely később *Giama* (ÁSz. 336) alakban is szerepel — *Gyama* ejtésű lehetett (2006: 163), s így hangtani okok miatt nem hozható összefüggésbe *Gamás* település nevével. FEHÉRTÓI véleménye szerint „Jó példa a *Gama* személynév helyes olvasatára a *Gyoma* helynevünk *Gama* alakja" (i. h.). Ezzel együtt szláv eredetűnek tartotta az alapítólevél *gamas* helynevét, ez a vélemény összecseng a KISS LAJOS által említett lengyel családnévi megfeleltetéssel. HOFFMANN ISTVÁN azonban rámutatott arra, „hogy egy magyar helynév és egy szláv személynév esetleges formai azonossága semmiképpen sem magyarázható a helynév szláv eredetével, mivel a ma általánosan elfogadott vélemény szerint személynevekből képzőformáns vagy összetételi utótag alkalmazása nélkül a szláv nyelvekben nem alakulhattak helynevek" (2007a: 171–2). A puszta személynévből (képző és összetételi utótag nélkül) helynévvé válás ugyanis speciális magyar sajátosság (vö. KNIEZSA 1943–1944/2001: 18, KRISTÓ 1976: 15–38), „az ilyen nevet adó közösség a Kárpát-medencében más, mint a magyar, nem lehetett, e helyneveket magyarok adták a Kárpát-medencében, sőt Közép-Kelet-Európában egyedül rájuk jellemző módon. A névadásnak ezt a módját sem a szlávoknál, sem a németeknél, sem a románoknál kimutatni nem lehet." (KISS L. 1996: 444–5). A *Gamás* helynévnek a szláv személynévvel való kapcsolatát legfeljebb úgy képzelhetjük el, hogy a település névadója (akár szláv, akár magyar volt is) ilyen eredetű nevet viselt, s a magyar névadói környezete adta nevét a településnek. E magyarázat valószínűségét nagyban csökkenti azonban, hogy *Gamas* személynevet a Kárpát-medencéből nem tudunk adatolni.

3. *Bolotin ~ Bolotun*

Gamás birtok leírásában két alkalommal találhatjuk meg a Balaton nevét, innen indul a határjárás: „de lacu, quod vulgo dicitur *Bolotun (Bolotin)*", és ugyanide ér vissza „ad prefatum *Bolotin*". A Balaton neve az 1211-es birtokösszeírás hitelesített példányában további hat esetben szerepel: „Tychon super *Bolotin*", „Zeuleus iuxta *Balatin*", „ad basillicam Sancti Petri iuxta *Bolotyn*", „ad *Bolotyn*", „*Bolotyn (Bolatin)*, de quo egreditur fluvius, qui vocatur Foc", „iuxta *Bolotyn*" (PRT. 10: 503, 507, 514, 516).

A Balaton tó nevének szláv eredetét régóta ismeri a nyelvtudomány (vö. FNESz.). A Tihanyi összeírásban, de már az alapítólevélben is megtalálható *Balatin ~ Bolatin ~ Bolotin* formákból világosan magyar nyelvhasználókra kö-

vetkeztethetünk, ugyanis az eredeti szláv alakban meglévő szókezdő *bl-* mássalhangzó-kapcsolat a következő szótagbeli magánhangzó jellegének megfelelő bontóhanggal van feloldva (vö. KESZLER 1969: 23, NYIRKOS 1993: 39, ABAFFY 2003: 309). Az 1055-ös oklevélben háromszor, az 1211-es összeírás hitelesített példányában pedig hétszer szerepel a harmadik szótagban *i*[3] magánhangzó, amely bizonytalanná teszi a névforma nyelvi helyzetének pontos megítélését. HOFFMANN ISTVÁNnal egyetértve magam is úgy gondolom, hogy ezek esetében a magyarrá vált névből alakított, de még nem végleges formában rögzült latinos változattal kell számolnunk (vö. HOFFMANN 2007b: 11–2). Az oklevelekben többnyire latinosított *Balatinum*-féle alakokat használnak. A Tihanyi alapítólevélben és az összeírásban azonban a megfelelő esetrag nélkül *(Bolotin ~ Balatin)* szerepelnek ezen formák, s ebben különböznek a minden kétséget kizáróan latinnak tekinthető „szabályos" változatoktól: 1121/1420: *a Balatino, ultra Balatinum* (DHA. 1: 412). Egyetlen alkalommal — éppen *Gamás* leírásában — a Tihanyi összeírás hitelesített példányában azonban előfordul egy *Bolotun* forma is, amely a fogalmazványban *Bolotin* alakban szerepel. Ez a *Bolotun* alak akár elírás is lehet, ugyanis ERDÉLYI LÁSZLÓ szerint majdnem mindig a fogalmazvány tartalmazza a helyes szöveget (1904: 390–1), de persze nem lehetetlen az sem, hogy éppen ez mutatja a valós nyelvhasználatbeli (vulgáris) formát, ahogyan erre esetleg a szövegkörnyezete is utal: „de lacu, quod vulgo dicitur *Bolotun*" (PRT. 10: 514).

4. *Bethcu ~ Betcu*

ERDÉLYI LÁSZLÓ, a tihanyi oklevelek talán legjobb ismerője e helynevet kétrészes mikrotoponimaként említette: *Betk-erdő* (PRT. 10: 375–6). Ennek alapja talán az lehet, hogy a Tihanyi összeírás szerzője a magyar helynév elé egy a hely fajtáját megnevező latin földrajzi köznevet is illesztett, amely egyébként a nevek latin nyelvi környezetbe való beillesztésének leggyakoribb módja (vö. HOFFMANN 2004: 44–5). Ez esetben nehéz megítélni, hogy a latin köznév esetleg nem a magyar helynév földrajzi köznévi részének a fordításaként értelmezhető-e. A gamási birtokleírásban szereplő *ad silvam nomine Bethcu (Betcu)* szerkezet esetében azonban — a *nomine* megnevezőszó jellegű bővítmény megléte miatt — kevésbé valószínű, hogy névfordításról lenne szó.

ERDÉLYI véleménye szerint a *Betk* azonos a saját korából ismert *Bedegh* nevű hellyel (i. m. 375), amely JANKÓ JÁNOS közel egykorú gyűjtésében *Bedegh puszta*-ként szerepel (SMFN. 54). Ez a név ma Balatonlelle belterületétől délre tűnik fel *Betegi-puszta, Betegi-dülő, Betegi-kut* formában egymástól több kilométer távolságra. Azt, hogy az általa jelölt terület egykor jókora kiterjedésű

[3] Az *i* és *y* betűk váltakozása az *i* hang jelölésében teljesen általános volt (vö. BÁRCZI 1951: 128, KNIEZSA 1952: 17, 30, KOROMPAY 2003: 290–1).

lehetett, az is jelzi, hogy a szomszédos Látrány határában is feltűnik *Bedegi-dűlő*-ként (SMFN. 54–5, 64). A *Betegi-* formák a *Bedegi*-ből bizonyára népetimológiás változással (reszemantizációval) jöttek létre. *Bedeg* települést találunk egyébként Somogy megye keleti részén is (ma *Bedegkér* nevet visel; vö. FNESz.), ezt az Árpád-korban Tolna megyéhez számították: 1275: *Bedeg, Bedegh,* (Cs. 3: 416). A településnevet KISS LAJOS személynévi eredetűnek mondja (FNESz. *Bedegkér*). A *Bedeg ~ Bedek* személynévre van néhány adatunk az Árpád-korból: 1285/1346: *Bedek,* 1286/1343: *Bedeg* stb. (ÁSz. 101–2). FEHÉRTÓI KATALIN e nevet összefüggésbe hozza a *Bedech, Bedke, Beged*-típusú személynévi formákkal.

A *Bedeg* helynév etimológiailag összetartozhat a *Bödöge*-típusú helynevekkel is (bár ezeket KISS LAJOS **Budigoj*-féle szláv személynévre vezeti vissza; FNESz. *Homokbödöge*). Így egy *Bedegü ~ Bedekü* alakú helynév *Bedkü ~ Betkü ~ Betk* típusú változáson átmenve nyerhette el az összeírásbeli *[betkü]* ejtését. A későbbi *Bedeg* forma pedig párhuzamos alakként, a véghangzó eltűnésével jöhetett létre.

Az 1092-ből való és az 1358-ra keletkezett hamis oklevelek gamási és boglári határleírásában egy *Path* erdőnév jelenik meg (+1092/+1274//1399: „silva, *Path* nomine", DHA. 283–4; 1358: „a terris ac silvis *Path* abbatis", PRT. 10: 384–5). Nehéz azonban megítélni, hogy e két helynév *(Bethcu, Path)* azonos denotátumra vonatkozik-e, és ha igen, akkor milyen nyelvtörténeti kapcsolat mutatható ki közöttük. Somogy megyében a Balaton melletti Gamás közelében sem a régi, sem a mai helynévanyagban nem találtam *Path-(erdő)*-re utaló helynévi nyomokat.

5. *Zaarhegy ~ Zaharegi*

Gamás birtok leírásában a *Szár-hegy*-nek nevezett hegy az egyik viszonyítási pontot adja, ugyanis a fentebb említett birtok határa a *Bolotun*-tól a *Bethcu* nevű erdő körül megy, és a délen lévő hegy felé tart, amelyet *Zaarhegy (Zaharegi)*-nek neveznek — ad montem, qui dicitur *Zaarhegy (Zaharegi)* —, ahol Gamásnak négy faluval vannak közös határjelei.

A *Szár-hegy* helynév a *szár* 'világos színű, sárgás, vöröses; kopasz, tar' (TESz. *szár*[1]) jelentésű melléknév és a *hegy* 'dombnál magasabb kiemelkedés a föld felszínén; halom' (TESz. *hegy*) jelentésű földrajzi köznév összetétele.

A TESz. szerint a *szár* eredeti jelentése 'világos, fehér' lehetett, de eredete bizonytalan, talán a *sár* 'sárga, szőke' jelentésű szó nem csuvasos török nyelvből átvett párja (vö. TESz.). A szó török eredete már MUNKÁCSI BERNÁTnál feltűnik, aki a *sző, szár* 'világos sárga, szőkés sárga' értelmű szavakat a törökből származtatta, és a *sár, sárga* és *sárog* mellett külön nyelvjárásból való átvételnek gondolta (1928–1930: 462). PAIS DEZSŐ közös etimológiát tulajdonított a 'sárga, vörös', valamint a 'tar, kopasz' jelentésű *szár* szónak (1939: 20–2), BÁR-

CZI GÉZA megítélése szerint azonban a *szár* 'kopasz, sárgás' melléknévnek a *sár* 'sárga' szóval való kapcsolata csak „bajosan igazolható" (1941: 282, *szárcsa*). BÁRCZIval egyetértve a 'sárgás, sárgás vörös' jelentésű és a 'kopasz' értelmű *szár* azonosságát BEKE ÖDÖN is kétségbe vonta (1952: 468–9). Újabban, a TESz. megjelenését követően LIGETI LAJOS nyilvánított véleményt a szóról, aki a *Szárberény* helynévvel kapcsolatban megjegyezte, hogy a *szár* szó török származtatása kétségbe vonható, eredete bizonytalan (1986: 66).

A régi és újabb helynevekben is előfordul a *szár* szó, az azonban nem dönthető el minden esetben, hogy e névrész a talaj színére, a növényzet hiányára utal-e, vagy esetleg más eredetű. E szó ugyanis a régiségben személynévként is használatos volt (1280: *Zaar*, ÁSz. 833), így a helynévbeli előfordulások körül ez a magyarázat sem zárható ki. *Szár-hegy* mikrotoponimák a magyar nyelvterületen a Gamáson említett név mellett máshol is előfordulnak a régiségben, például Abaúj vármegyében 1321: *Zarhyg*, mo. (Gy. 1: 153, KMHsz. 1. *Szár-hegy*), Gömör vármegyében 1295/1315: *Zarheg*, mo. (Gy. 2: 461, 530; HA 2: 69). Az újabb korból is több adatunk van rá, például Fejér megyéből: 1783: *Szar Hegy* (FNESz. *Kőszárhegy*); a Veszprémi járásban két ilyen nevű hegy is található Szentgálon és Nemesvámoson (*Szár-hëgy*, VeMFN. 4: 223, 314), de előfordul Somogy megyében, Szabadiban is: *Szár-högy* (SMFN. 487). A *Szár-hegy* nevek esetében a szakirodalom többnyire azt tartja, hogy a növényzet hiánya adhatta a névadás alapját, tehát e neveknek 'kopasz hegy, tar hegy' jelentése lehetett (vö. KÁLMÁN 1989: 134, EWUng. *szár*[1]). PAIS azonban arra hívta fel a figyelmet, hogy e nevek nem minden esetben vonatkoznak 'kopasz hegy'-re, hanem lehet köztük 'sárgahomok-hegy' jelentésű is (1939: 22).

A Tihanyi összeírásban szereplő *Szár-hegy* névadási motívumát nem tudjuk pontosabban meghatározni: az előtag akár a növényzet hiányára, akár a hegy színére is utalhatott. Szólni kell még a fogalmazványában szereplő *Zaharegi* alakról is, amely PAIS szerint arról tanúskodik, hogy ezen a vidéken élt a *szahar* forma (1939: 22) Ez ugyan elvileg elképzelhető, ám ez esetben nem tudjuk magyarázni a névalakban utótagként szereplő *hegy* szó *h* nélküli írásmódját. Ezért inkább azt valószínűsíthetjük, hogy — noha ERDÉLYI szerint az összeírás fogalmazványa tartalmazza többnyire a helyes szöveget — itt mégis inkább íráshibával állunk szemben, és a *Zaharegi* formát [ɔ: *Zaarhegi*]-re javíthatjuk.

Az első katonai felmérés anyaga — amely viszonylag jól tükrözheti még akár az Árpád-kori viszonyokat is — azt mutatja, hogy a Lelle és Boglár közötti területet nagy kiterjedésű mocsár határolta. Ez a 2–3 kilométer szélességű földsáv a terület déli részén említett *Zaarhegy* felől félszigetként nyúlott be a Balaton sík vize felé. HOFFMANN ISTVÁN véleménye szerint talán ennek a félszigetnek az elejét, Balaton parti részét jelölhette a Tihanyi alapítólevélbeli *Ziget zadu* megnevezés (2007a: 174). Ennek a földnyelvnek a déli szélét zárhatta le az 1211-ben *Szár-hegy*-nek mondott kiemelkedés, amely azonban később ilyen néven nem

szerepel. Valószínű, hogy az egykori *Szár-hegy* a Balatonlelle déli határszélén fekvő, ma *Várszói-domb*-nak nevezett magaslattal lehet azonos (SMFN. 54).

6. *Hodvth*

Út utótagú helynevek a Tihanyi alapítólevélben is feltűnnek, *Mortis* határában említik például az *ohut* (*ohut cutarea*, SZENTGYÖRGYI 2005: 51) és a *hodu utu* elnevezéseket (*castelic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, SZENTGYÖRGYI 2005: 51). Ezekből az előfordulásokból világosan kiderül, hogy az 1055. évi alapítólevélben az *út* főnév tővéghangzós és véghangzó nélküli formában egyaránt szerepel, míg az összeírásban kivétel nélkül véghangzóhiányos alakban áll (*Hodut, Hodvth, Hoduth,* PRT. 10: 511, 514, 516). BÁRCZI véleménye szerint a *hodu utu* tekinthető körülírásnak (1951: 66) vagy birtokos jelzős, de sokkal inkább magyarázó főnévi jelzős összetételnek (i. m. 183). HOFFMANN inkább jelentéssűrítő összetételnek mondja, amelynek jelentése ’hadak vonulására alkalmas nagy út’-ként adható meg (vö. 2006b: 57).

A Tihanyi összeírásban háromszor fordul elő a *Hodut* megnevezés. Egy a Balatontól délre vezető út két szakaszára vonatkozóan először Gamás birtok leírásában: „ad viam, que dicitur *Hodvth*”, valamint a későbbi Szántód falu határában: „ad magnam viam, que dicitur *Hoduth (Hodut)*” (PRT. 10: 514, 516), a Tolna környékén lévő hadút pedig *Fotud* birtokon (a későbbi *Fadd* településen) tűnik fel: „venit per campum metis interpositis ad *Hodut*” (PRT. 10: 511).

A Balatontól délre vezető *Hoduth*-nak nevezett utat az 1055. évi alapítólevél latinul, *magna uia*-ként nevezi meg. Ennek az útnak a nyomvonala feltehetően már az Árpád-korban is ott haladt, a Balaton déli partjával nagyjából párhuzamosan, ahol az első katonai felmérés 18. század végéről való térképe is feltünteti. Ez az út Lellénél délnyugat felé kanyarodott, hogy a Boglártól nyugatra elterülő mocsarakat elkerülje (EKFT.). Az 1211-ben *Hoduth*-nak mondott út Balatonlelle területén ma is megtalálható, ezt a helybeliek nyolc évszázad múltán is a korábbi szemléletnek megfelelően *Hadak utjá*-nak nevezték (SMFN. 54).

Irodalom

ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.

BÁRCZI GÉZA (1941), *Magyar szófejtő szótár.* Bp.

BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Bp.

BEKE ÖDÖN (1952), *Szárcsa. Nyr.* 76: 466–9.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.

DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.

EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–85.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
ERDÉLYI LÁSZLÓ (1904), A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *NyK.* 34: 388–416.
EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
FEHÉRTÓI KATALIN (2006), Az 1055. évi Tihanyi alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. *NÉ.* 28: 161–70.
FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
HA 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999.
HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
HOFFMANN ISTVÁN (2006a), Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi alapítólevélben. In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára.* Szerk. GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 142–7.
HOFFMANN ISTVÁN (2006b), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj.* 44: 29–67.
HOFFMANN ISTVÁN (2007a), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései.* Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
HOFFMANN ISTVÁN (2007b), A Tihanyi alapítólevél szórványaihoz: *Tichon, Balatin, Petre, Fuk. NÉ.* 29: 7–22.
KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa.* Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen.
KESZLER BORBÁLA (1969), *A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása a korai jövevényszavainkban.* NytudÉrt. 63. sz. Bp.
KISS LAJOS (1996), A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50.
KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944/2001), *Kelet-Magyarország helynevei.* KISS LAJOS bevezető tanulmányával. Bp.
KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Bp.
KOROMPAY KLÁRA (2003), Helyesírás-történet. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 697–709.
KRISTÓ GYULA (1976), *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Szeged.
LIGETI LAJOS (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Bp.
MUNKÁCSI BERNÁT (1928–1930), *Sző* és *szőke. NyK.* 47: 462.

NYIRKOS ISTVÁN (1993), *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban.* Debrecen, 1993.

PAIS DEZSŐ (1939), *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék.* MNyTK. 50. sz. Bp.

PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.

SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005), A tihanyi apátság alapítólevele *betűhív átírás* és *magyar fordítás.* In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma. 47–65.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), A Kesztölcről Fehérvárra menő hadút. *NÉ.* 29: 23–47.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009a), *A Tihanyi összeírás (1211) fordítása.* Kézirat.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009b), Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű helymeghatározásaihoz. *MNy.* 105: 62–8.

SZŐKE MELINDA (2006), A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében szereplő szórványok nyelvi alkata és szövegbeli helyzete. In: *Juvenilia I. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája.* Szerk. KOVÁCS ZOLTÁN–SZIRÁK PÉTER. Debrecen. 263–74.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.

TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei.* Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.

ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. I–. Bp., 1979–.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A Veszprémi járás.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA. MNyTK. 194. sz. Bp., 2000.

ZELLIGER ERZSÉBET (2005), *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma.

Szőke Melinda

A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti forrásértékéről

1. A magyar oklevelezési gyakorlat kiformálódási időszakából, azaz a 11. századból a későbbi évszázadokhoz viszonyítva kevés diplomával rendelkezünk. Nyelvtörténészeink ugyanakkor e kevés számú oklevél közül is érthető okokból elsősorban azokat vizsgálták, amelyek hitelessége kapcsán semmiféle kétség nem merült fel. KNIEZSA ISTVÁN például helyesírásunk történetét tárgyalva a 11. századot felölelő első korszak helyesírási jellegzetességeit a tihanyi apátság alapítólevele (1055), Dávid duxnak a tihanyi apátság számára szóló oklevele (1090) és a pannonhalmi apátság birtokösszeíró oklevele (1093) alapján vázolta fel, valamint e korszak keretein belül tárgyalta a 12. század elején született veszprémvölgyi oklevél latin nyelvű renovációját is (1952: 14–8). Ezt megelőzően a 20. század elején folytatásokban megjelenő munkájában azonban a hamis okleveleket is felhasználta helyesírás-történeti vizsgálataihoz, bár azokról úgy vélekedett, hogy adataik sem a hamisított korra, sem a hamisítás korára vonatkozóan nem tekinthetők megbízható forrásoknak. Ezek az oklevelek természetesen az eredeti és valódi oklevelek szórványaival szemben fontosságukat tekintve csak másodrendű források lehetnek. A csak átiratban fennmaradt oklevelek KNIEZSA ISTVÁN e korai munkájában a hamis oklevelekhez hasonlóan ugyancsak helyet kaptak. Az 1240-ig átírt oklevelek magyar nyelvű tulajdonneveit az eredeti oklevél korának helyesírási jellemzésekor idézi annak ellenére, hogy a legtöbb esetben nehezen dönthető el, vajon a jelölésmód az eredeti oklevél írójának vagy az átirat készítőjének a munkája-e (1928: 190).

A nyelvtörténeti kutatások vérkeringésébe a valamilyen vonatkozásban kétes hitelű okleveleket a kutatók tehát kevésbé kapcsolták be. Ez valamelyest érthető is, hiszen az efféle oklevelek — ahogyan ezt KNIEZSA ISTVÁN imént idézett véleménye is mutatja — kevésbé alkalmasak arra, hogy a bennük szereplő magyar nyelvű elemek alapján egyértelmű nyelvtörténeti következtetéseket vonhassunk le. Arról sem szabad azonban megfeledkeznünk, hogy a „diplomatikai és a történeti hitelesség nem feltétlenül esik egybe” (SOLYMOSI 2001: 157). Ez a vélemény egyértelműen azt sugallja, hogy a kutatóknak a hamis oklevelek forrásértékéről sem kell lemondaniuk, ugyanis az effajta oklevél is tartalmazhat — történeti és nyelvi szempontból egyaránt — valós adatokat (vö. SZENTPÉTERY 1930: 7). Ugyanakkor a hiteles oklevelek forrásértéke sem egyforma. A legnagyobb

nyelvtörténeti haszna kétségkívül az eredetiben fennmaradt okleveleknek van, a másolás, átírás alkalmával ugyanis — még ha azok az eredeti oklevéllel egy időben készültek is — a lejegyzett szöveg változtatásokon eshetett át. A kutatók ezért fordultak oly nagy figyelemmel az első eredeti formájában fennmaradt oklevelünk, a tihanyi apátság 1055-ös alapítólevele felé. A kitüntetett figyelmet jól mutatja, hogy a 11. századi oklevelek közül ezidáig csupán a tihanyi alapítólevélnek született — tudományos (BÁRCZI 1951) és tudománynépszerűsítő céllal (ZELLIGER 2005) egyaránt — monografikus feldolgozása. BÁRCZI GÉZÁnak a 20. század közepén írott, valójában máig viszonyítási alapnak tekintett munkája hosszú időre el is metszette a TA.-val kapcsolatos további kutatásokat. Első eredeti és hiteles nyelvi emlékünkre az utóbbi évtizedben aztán — a 950. évfordulótól bizonyosan nem függetlenül — újfent nagy figyelem terelődött. Számos olyan tanulmány látott ennek köszönhetően napvilágot, amelyek többnyire a BÁRCZI által nem tárgyalt szempontok figyelembevételével vizsgálják felül az egyes szórványokról korábban alkotott véleményeket. (A teljesség igénye nélkül lásd pl. FEHÉRTÓI 2006; HOFFMANN 2006a, 2006b, 2007a, 2007b, 2008, 2009a; JUHÁSZ 1992, 2008; SZENTGYÖRGYI 2007, 2008a, 2008b, 2009; ZELLIGER 2005, 2006.)

Hiba lenne ugyanakkor a nyelvtörténészeknek megfeledkezniük arról, hogy a magyar oklevelezési gyakorlat első évszázadában a tihanyi alapítólevél mellett további olyan iratok születtek, amelyek — még ha nem is olyan mértékben, mint az 1055-ös diploma — érdemesek lehetnek a nyelvészek figyelmére. A korábbiakban a kétes hitelű oklevelek nyelvészeti vizsgálatoknak való alávetését a már említett okok mellett (vagy azzal összefüggésben) az is akadályozta, hogy az oklevelek szövegei kritikai apparátus nélkül láttak napvilágot. A GYÖRFFY GYÖRGY nevével fémjelzett „Diplomata Hungariae Antiquissima” (DHA.) című forrásközlő munka ezt az akadályt jórészt elhárítva a nyelvészeti vizsgálatokat is fellendítheti, és a kutatások számára új lehetőségeket teremthet. Ez a nagy ívű munka ugyanis az 1000 és 1131 között kiállított oklevelek kritikai kiadását tartalmazza bőséges kommentárt is fűzve az egyes oklevelekhez.

2. Megítélésem szerint a kétes hitelű oklevelek nyelvtörténeti hasznosításáról az említett buktatók ellenére is aligha mondhat le a tudomány, különösen nem a hazai oklevelezési gyakorlat legkorábbi évszázadaiban, a meglehetősen gyér forrásanyag időszakában. A negatív viszonyulás helyett azt tartom célszerűnek végiggondolni, hogy a bizonytalan kronológiai értékű oklevelek nyelvi adatainak értékelését milyen fogódzók alapján végezhetjük el valamelyest megnyugtatóan. E problémakört az alábbiakban a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapító oklevele alapján kívánom fő vonásaiban felvázolni.

Nyelvtörténész szakembereink I. Géza alapítólevelét bizonyos mértékig az eddigiekben is igyekeztek a nyelvtörténeti kutatásokban hasznosítani. A 20. század elején KNIEZSA ISTVÁN például „A magyar helyesírás a tatárjárásig” című

munkájában ezt az iratot mint hiteles átiratban fennmaradt oklevelet szerepelteti és használja fel (1928–1929). Jóval később pedig TÓTH VALÉRIA vélekedik úgy, hogy fenntartásokkal bár, de nyelvtörténeti (elsősorban hangtörténeti) és névrendszertani vizsgálataiban a garamszentbenedeki oklevél adataival is érdemes számolni (2001a).

Célszerűnek látom, hogy e helyütt röviden kitérjünk az oklevél szakirodalmi megítélésére is, amely a 19. századtól kezdődően korántsem volt mindig egységes.[1] KNAUZ NÁNDOR, aki a 19. században megírta a garamszentbenedeki apátság történetét, az 1075-ös, az 1124-es és az 1217-es oklevelet is hitelesnek fogadta el, az oklevelek hitelességével összefüggésben azt a véleményt megfogalmazva, hogy az átiratok „egyenlők voltak az eredetivel" (1890: 3–21). SALAMON FERENC KNAUZéval gyökeresen szembenálló véleménye, mely szerint mindhárom oklevél hamis, sőt I. Géza és II. István oklevelei (1075, 1124) soha nem is léteztek, a saját korában nem talált követőkre, annál többen bírálták viszont nézeteinek jogosságát (ehhez lásd például KNAUZ 1886: 242–60). SALAMON vetette fel elsőként azt is, hogy II. András oklevelének az 1217. évre való datálása nem tükrözi az oklevél kiállításának a valós időpontját (1885: 13–7). 10 évvel később FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ szintén úgy látja, hogy II. András oklevele a 13. században íródott ugyan, de annak nem első, hanem sokkal inkább a második felében. FEJÉRPATAKY a másik átiratot, tudniillik István királyét is későbbi időpontra datálja. Nem adja meg a pontos évet, de abból kiindulva, hogy az irat szerkezete és stílusa a 13. századi oklevelezési gyakorlat jellegzetességeit viseli magán, azt vallja, hogy az oklevél 150 évvel 1124 után keletkezhetett (1895: 29–43). Az egyik ilyen 13. századi jellegzetesség az átírás módja, az az eljárás, hogy az átírt oklevél szövegét az átíró oklevél keretbe foglalja. Ez az úgynevezett insertio-típusú átírás ugyanis Magyarországon csak 1210 tájékán jelentkezett (vö. SOLYMOSI 2001: 155).

A legújabb kutatások szerint I. Géza eredeti oklevele még megvolt a 16. század első éveiben, ezt az iratot azonban már 1237 körül interpolálták, azaz az oklevél szövegét bizonyos részekkel kibővítették, majd az oklevél 1270 után újabb módosításnak esett áldozatul. Mind II. István 1124-es, mind II. András 1217-es oklevelét — ami az 1124-es diplomát írja át — az 1270 környékén történt hamisítás után jegyezték le. I. Gézának a garamszentbenedeki apátság részére szóló adományát a II. András korára hamisított okmányból ismerjük (DHA. I, 205, 212).

3. Megítélésem szerint aligha lehet kérdéses, hogy a garamszentbenedeki oklevél — koraiságát és rendkívül gazdag szórványanyagát (kb. 280 szórvány) figyelembe véve — a nyelvtörténeti, névtörténeti kutatások értékes forrása lehet-

[1] Az oklevél datálásában három évszám bukkan fel: az első (1075) az eredeti oklevél megírásának az idejét, a másik kettő (1124, 1217) pedig az 1075-ös diploma átírásának az évét jelzi.

ne. Az irat nyelvészeti hasznosíthatóságát azonban több tényező is megnehezíti. Nagy körültekintést kíván a kutatóktól már önmagában az a körülmény is, hogy az oklevél két évszázaddal későbbi átiratban maradt ránk. Az átiratok lejegyzői ugyanis változtat(hat)tak a magyar szavak írásmódján. Ez a változtatás főként a latinból hiányzó hangok jelölésében mutatkozott meg, amelyek írásmódja hosszú időn keresztül ingadozott. A változtatás ugyanakkor nem volt következetes, így az átiratban fellelhető szavak helyesírását — több körülményre kiterjedő vizsgálat nélkül — sem az eredeti, sem az átíró oklevél korára nem vonatkoztathatjuk egyértelműen.

Ennek a körülménynek az illusztrálására nézzük meg a garamszentbenedeki oklevél két helynevét! A *Taka* hegynév II. András 1217-re datált oklevelében *Taka* (DHA. I, 217), Péter szerémi püspök levelében — aki 1338-ban az eredeti (nem pedig az interpolált) 1075-ös oklevélnek egy részletét írta át — *Tacha* (DHA. I, 205) alakban bukkan fel. E név lejegyzése esetében tehát az interpolált oklevél az eredeti, az 1338-as oklevél pedig egy későbbi formát őriz. De talán ezt sem jelenthetjük ki egyértelműen, mert az is előfordulhatott, hogy az eredeti oklevélben *Taca* szerepelt, az mindenesetre bizonyos, hogy az 1338-as irat későbbi állapotot tükröz, mint az 1217-es. Ahogyan ugyanis a problematikus hangok jelölésére használt egyszerű jeleket a 12–13. században kezdik felváltani az összetett jelek, úgy a *k* hang jeleként is ebben az időszakban tűnik fel a *ch* (vö. KNIEZSA 1952: 14–37). Az 1217-re datált interpolált oklevél, illetve az 1338. évi iratban található rövid részlet összevetése alapján az is megállapítható, hogy az átíró okleveleket nem lehet kategorizálni, a bennük szereplő neveket nem lehet együttesen kezelni, ugyanis az átírást készítő oklevélírók bizonyos nevek esetében éltek a változtatás lehetőségével, más esetekben pedig nem. *Ug-ér* neve például az 1338-as oklevélben szerepel eredeti formában, II. András oklevele pedig megváltoztatott alakban tünteti fel: 1075>1338: *Hucu eru* (DHA. I, 205), 1075/+1124/+1217: *Huger* (DHA. I, 217). Mindkét oklevélben (1217, 1338) előfordulnak tehát olyan adatok, amelyek inkább az eredeti oklevél írásmódjához állnak közel, illetve olyanok is, amelyek lejegyzését az átírások alkalmával módosították az oklevélírók. A második példában előkerülő hangtörténeti probléma, tudniillik a véghangzó eltűnésének a kérdése arra is példát mutat, hogy a változtatás nem merült ki abban, hogy egyes hangok jelei közül az átírás korában használatosat alkalmazták a lejegyzők, hanem bizonyos esetekben a megváltozott kiejtést is jelezte az új írásforma.

Az oklevél nyelvtörténeti felhasználhatósága elé további akadályokat gördít az, hogy az alapítólevél esetében nem egyszerű átiratról van szó, tehát nem az eredeti (1075) irat eltűnése, illetve megerősítése miatt vagy ezen oklevél épségének óvása érdekében készült II. András átirata, hanem az átírást megelőzte a szövegének a kibővítése, interpolálása. Így az általunk ismert oklevélben találhatók olyan részletek is, amelyek nem I. Gézától származnak.

A DHA. kritikai szövegközlése alapján azonban — ahol az interpolált részek ⟨⟩ zárójelek között szerepelnek — úgy tarthatjuk, hogy a szöveg jelentős része mégis az eredeti oklevélből származik. A kommentárban ugyanis GYÖRFFY GYÖRGY megemlít néhány támpontot, ami alapján az oklevél két különböző századból származó részei többnyire elkülöníthetők egymástól. Ilyen támpont például az, hogy a latin szövegben a 11. és 13. században használatos szavak együttesen jelentkeznek: az oklevél határleíró részeiben például a 11. században használatos *terminus* mellett a 13. században jellegzetes *meta* is felbukkan. Egyértelmű interpolációra utal az is, hogy II. András oklevelében olyan birtokok nevei is feltűnnek, amelyek birtoklásának ügyében az eredeti diploma megírása után 150 évvel pereskedett az apátság. Az utólagos beszúrások felfedésében segítségül hívhatjuk továbbá a településtörténet eredményeit is. Garamszentbenedek felett, a Garam völgyében fekvő Goznica, Gelednek és Keresztúr a 11. században még gyéren lakott területek voltak, így nehezen képzelhető el, hogy I. Géza ezen a vidéken három vámot is adományozott volna az apátságnak (vö. DHA. I, 212–8, valamint Gy. 1: 418)

Az itt említett (nyelven kívüli) támpontok mellett vannak azonban olyan fogódzóink is, amelyek nyelvi, névtani természetűek. Az oklevélben szereplő két *-falu* utótagú helynévről (*Mikolafalu* és *Saroufalu*, DHA. I, 215) GYÖRFFY GYÖRGY névrendszerbeli-kronológiai jellegzetességek alapján állapítja meg, hogy azok csakis az irat interpolálása során kerülhettek bele a szövegbe (Gy. 1: 418). A *-falu* utótagú nevek ugyanis csupán a 13. századtól kezdve ismeretesek a magyar helynévadásban (vö. KÁZMÉR 1970: 10, 30–1, 56–7). Ezt a kronológiai meghatározást a KMHsz., a FNESz. és az OklSz. helynevei is megerősítik: egyik munkában sem akadtam 13. századinál korábbi említésre.

A két település neve más 13–14. századi oklevélben többnyire puszta személynévi helynévként szerepel, csupán a garamszentbenedeki oklevélben tűnik fel a *-falu* utótag (Gy. 1: 462, 471 és TÓTH V. 2001b: 218, 232). Minthogy az adatok kronológiai szempontból nem különülnek el élesen egymástól, illetve egyetlen adatunk van a kétrészes névre, nehéz megállapítani a variánsok elsődlegességét, vagyis azt, hogy a *Mikola* névből kiegészüléssel alakult-e a *Mikolafalu*, vagy a *Mikolafalu* formából ellipszissel jött létre a *Mikola*, esetleg a név alapjául szolgáló személynévből párhuzamosan keletkezett a két névforma (vö. TÓTH V. 2008: 71–2, HOFFMANN 2007c: 139).

KNAUZ NÁNDOR a *Mikolafalu* név szintaktikai szerkezetének a változását ellipszissel magyarázza, azt mondja ugyanis, hogy a hely neve eredetileg *Mikolafalu* volt, és ebből alakult a puszta személynévi elnevezés, vagyis a *Mikola* névforma (1890: 165). Ezt a határozott kijelentését minden bizonnyal az magyarázza, hogy a garamszentbenedeki oklevél hitelessége mellett állást foglalva annak szórványait fenntartások nélkül a 11. századra vonatkoztatta.

Ha a változás irányát nem is tudjuk egyértelműen meghatározni, az mindenesetre bizonyos (és az itteni kérdés szempontjából csupán ennek van jelentősége), hogy a *-falu* utótagú helynevek a 13. századtól jelentkeztek a helynévadásunkban.

A másik nyelvi fogódzónk a véghangzó meglétének vagy hiányának a kérdése lehet. GYÖRFFY GYÖRGY erre a hangtörténeti kapaszkodóra latin nyelvű kommentárjában ugyancsak utal (DHA. I, 212), ám az is bizonyos, hogy a véghangzó ügyét érdemes óvatosabban kezelnünk. Ha ugyanis megnézzük például az oklevélben több ízben is felbukkanó *Bars* helynév előfordulásait, azt találjuk, hogy azok az utólagos beszúrásként megjelölt részekben véghangzó nélküli *Bors* (DHA. I, 214) és véghangzóval álló *Borsu* (DHA. I, 213) formában egyaránt előtűnnek.

4. A 11. és 13. századi hiteles és főként eredeti formában fennmaradt okleveleink hangtörténeti, helyesírás-történeti, valamint latin szövegszerkesztési sajátosságainak a feltárása után — az átírt oklevelek különböző századokból származó részeinek a szétválasztását lehetővé tevő — fogódzók száma nagy valószínűséggel még tovább gyarapítható. A nyelvészeti kutatások számára e fogódzók haszna a kétes hitelű oklevelek forrásértékének a megteremtésében mutatkozik meg, általuk ugyanis az egyes szórványok kronológiai értékét határozottabban állapíthatjuk meg. Az elmondottakból ugyanis reményeim szerint világosan kitűnik, hogy a nyelvtörténeti vizsgálatokhoz messze nem elégséges annak az ismerete, mely részek kerültek utólag az oklevél szövegébe, mert — amint ezt a példáink is jelezték — a többszörös átírás miatt az oklevél egészére jellemző az, hogy bizonyos részei 11. századi, más részei pedig 13. századi jellegzetességeket mutatnak. Mindez pedig azt jelenti, hogy egy névforma 11. vagy 13. századi hangalakja önmagában még nem jelzi, melyek lehetnek az oklevél eredeti, illetve interpolált részei.

Bizonyos hangok jelölésében fel lehet ugyan fedezni következetességet abban a tekintetben, hogy az utólag beszúrt részek 13. századi, az eredeti részek pedig 11. századi állapotokat tükröznek, és ez nyilvánvalóan az adott helyek vonatkozásában jó támpont is lehet. A *c* hang jeleként például az interpolált nevekben legtöbbször *cz* jelölés szerepel: *Prestucz* (DHA. I, 213), *Knesecz* (DHA. I, 213), és egy-egy alkalommal feltűnik a *z: Wydrizki* (DHA. I, 214), valamint a *ch: Knesech* (DHA. I, 218) is, nem interpolált nevekben pedig minden esetben a *c* jelet alkalmazta az oklevélíró: *Kestelci* (DHA. I, 215), *Curice* (DHA. I, 217). Ezeket a megfigyeléseket (pontosabban az ezekből levont általánosabb tanulságokat) ugyanakkor semmiképpen sem vetíthetjük ki az oklevél egészére.

Az itt elősorolt bizonytalansági tényezőket látva persze szükségszerűen az a kérdés vetődik fel, hogy ha a mégoly gazdag nyelvi anyag ellenére valóban ennyi nehézséggel kell az átírt oklevelek kapcsán szembenéznünk, van-e lehetőség egyáltalán a nyelvtörténeti hasznosításukra. Megítélésem szerint feltétlenül. Úgy

vélem ugyanis, hogy meglévő nyelvtörténeti ismereteink, illetve más, nyelvi anyagukat tekintve az adott korra vonatkozóan hiteles 11. és 13. századi oklevelek segítségül hívása és jelenségeik párhuzamos tanulmányozása jó esélyekkel teremt lehetőséget arra, hogy a koraiságánál és nagy szórványanyagánál fogva is jelentős garamszentbenedeki oklevél hasznát a nyelvtörténet maradéktalanul kiaknázhassa. A 11. századra vonatkozó lehetséges vizsgálati irányok — minthogy a 13. század oklevélmennyiségéhez mérten meglehetősen csekély azon 11. századi okleveleknek a száma, amelyeket egy efféle vizsgálatba bevonhatunk — már körvonalazódni látszanak. Egyrészt célszerűnek tartom azon oklevelek összevetését egymással, illetve a garamszentbenedeki oklevéllel, amelyek alapján KNIEZSA megállapította helyesírásunk első korszakának jellemzőit, következő lépésként pedig a komparatív vizsgálatba be kell kapcsolni az összes 11. századi hiteles oklevelet.

Végezetül a garamszentbenedeki oklevél helynévtörténeti forrásértékéről kell még szólnunk. Azt tapasztalhatjuk ugyanis, hogy az efféle kutatások is jórészt a hiteles oklevelek adataira alapozzák következtetéseiket. Legutóbb HOFFMANN ISTVÁN hangsúlyozta a IV. Helynévtörténeti szemináriumon tartott előadásában azt, hogy a helynévtörténeti kutatásoknak az eredetiben fennmaradt oklevelek mellett a többszörös átiratban, másolatban fennmaradt oklevelek is értékes forrásai (2009b). Az oklevelek jogbiztosító szerepe a záloga ugyanis annak, hogy valóban létező helynevek kerültek az oklevél szövegébe. Ugyanez vonatkozik a teljesen hamis, illetve a csak részleteiben hamis (azaz interpolált) oklevelek helynévtörténeti forrásértékére is azzal a megkötéssel, hogy ezen oklevelek esetében mérlegelnünk kell, vajon az adott helynév a hamisított kor vagy a hamisítás korának a névhasználatát tükrözi-e.

A garamszentbenedeki oklevél tehát mind a nyelvtörténeti, mind a névtörténeti kutatásokat értékes adatokkal gazdagíthatja.

Irodalom

BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.

DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.

FEHÉRTÓI KATALIN (2006), Az 1055. évi Tihanyi alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. *NÉ.* 28: 161–70.

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (1895), *Oklevelek II. István király korából.* Bp.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Bp., 1988.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

HOFFMANN ISTVÁN (2006a), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj.* 44: 29–67.

HOFFMANN ISTVÁN (2006b), A Tihanyi alapítólevél három szórványáról: *Huluoodi, Turku, Ursa*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 67–82.

HOFFMANN ISTVÁN (2007a), A Tihanyi alapítólevél szórványaihoz: *Tichon, Balatin, Petra, Fuk. NÉ*. 29: 7–22.

HOFFMANN ISTVÁN (2007b), *Gisnav* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. In: *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére.* Szerk. BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR. Kolozsvár. I, 354–70.

HOFFMANN ISTVÁN (2007c), *Helynevek nyelvi elemzése.* Második kiadás. Bp.

HOFFMANN ISTVÁN (2008), A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–27.

HOFFMANN ISTVÁN (2009a), *Tolna.* In: *Helynévtörténeti tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 185–92.

HOFFMANN ISTVÁN (2009b), Helynévtörténeti megjegyzések évfordulós okleveleinkhez. Előadásként elhangzott a IV. Helynévtörténeti szemináriumon. Vasvár, 2009. június 2–5.

JUHÁSZ DEZSŐ (1992), *eri iturea.* Ómagyar helynévi nyomokon. In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* Szerk. KOZOCSA SÁNDOR–LACZKÓ KRISZTINA. Bp. 124–30.

JUHÁSZ DEZSŐ (2008), Ómagyar helynévi nyomokon 2. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 169–74.

KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század.* Bp.

KNAUZ NÁNDOR (1886), A Szent Benedeki apátság alapító levele. *Új Magyar Sion* 12: 241–61, 321–44.

KNAUZ NÁNDOR (1890), *A Garan-melletti Szent-Benedeki apátság I.* Bp.

KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.

KNIEZSA ISTVÁN (1928–1929), A magyar helyesírás a tatárjárásig. *MNy*. 24: 188–97, 257–65, 318–27; 25: 27–34.

KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.

SALAMON FERENC (1885), *Budapest története III. Kútfő bírálatok.* Bp.

SOLYMOSI LÁSZLÓ (2001), Oklevéltan. In: *A történelem segédtudományai.* Szerk. BERTÉNYI IVÁN. Második, javított és bővített kiadás. Bp. 176–93.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), A Kesztölcről Fehérvárra menő hadút. *NÉ*. 29: 23–47.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008a), A Tihanyi alapítólevél *kangrez* szórványáról. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 29–52.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008b), A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 255–67.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009), A Tihanyi alapítólevél *ecli* szórványáról. *MNy.* 105: 216–19.

SZENTPÉTERY IMRE (1930), *Magyar oklevéltan.* Bp.

TÓTH VALÉRIA (2001a), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2001b), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.

ZELLIGER ERZSÉBET (2005), *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma.

ZELLIGER ERZSÉBET (2006), A TA. *u[gr]in baluuana* adata. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 83–6.

Slíz Mariann

A helynévi adatok szerepe az Anjou-kori személynevek vizsgálatában

Az *Egrimihalhaza* típus

1. A történeti helynevek egyik nagy becsben tartott csoportját az *Egrimihalhaza* (1353, OklSz.) típusú nevek alkotják. Különlegességük abban rejlik, hogy már igen korán jelzik egy, a 13. századtól kialakulóban lévő új névtípus, a többelemű személynév meglétét. Az adatközlésen kívül ugyanakkor mindeddig kevés szó esett arról, hogyan hasznosíthatók ezek a különleges helynévi adatok a történeti személynévtani kutatásokban. Munkámban e kérdést igyekszem megválaszolni: röviden kitérek arra, hogy mire alkalmasak ezek az adatok, majd részletesebben bemutatom, hogy mire és miért nem használhatók.

2. A személynevet tartalmazó korai helynévi adatok egyik nagy előnye, hogy bennük a személynevek — ellentétben a személynévi adatokkal — nagyon gyakran nem latin vagy latinosított változatukban, hanem magyarul szerepelnek a latin nyelvű forrásokban; pl. 1328: *Nogmiclos, Nogmyclos* (A. 2: 354–5), 1340: *Myhalfelde* (A. 4: 17). Természetesen vannak olyan helynévtípusok, amelyekre ez az állítás kevésbé igaz: a *Szent-* előtagú településneveket például — különösen a névtípus keletkezésének idején (lásd ehhez részletesebben TÓTH V. 2007, főleg: 409–13) — csaknem kizárólagosan latinul adták vissza (pl. 1332–1337: *Albertus sacerdos Sancti Jacobi;* PT.), de azért adataik között szép számmal találunk magyar alakokat is; pl. 1311: *Zentmihal* (A. 1: 242), 1332: *Scenthleurinch* (A. 2: 621). Ennélfogva a fenti helynevek kiegészítő adatként szolgálhatnak a személynévkutatásban: megmutatják, milyen volt egy-egy személynév magyar változatának hangalakja az adott korban.

Az *Egrimihalhaza* típusú helynevek emellett arra is bizonyságul szolgálnak, hogy a magyar személynevekben a megkülönböztető névelem (később pedig az ebből kialakult családnév[1]) kezdettől fogva megelőzte az egyénnevet.[2] Ennek

[1] A családnevek kialakulása több évszázados folyamat volt. Kezdetben — gyakran csak a szövegösszefüggés megteremtése érdekében vagy tájékoztató-magyarázó céllal — a névhez különböző jelzők kapcsolódtak. Ezeket az általam a későbbiekben *körülírások*-nak nevezett jelzőket (ritkábban egyéb mondattani szerepben álló kiegészítéseket) alkalmi voltuk miatt még nem tekinthetjük a név részének. Egy idő után a körülírások sokféleségéből kialakult néhány, egymástól többé-kevésbé jól elkülöníthető, megkülönböztető funkciójú névelemtípus. Ezekre a továbbiakban MEZŐ

felmérhetetlenül nagy jelentőségét persze csak akkor érzékeljük, ha tudjuk, hogy a 15. századig a források szinte kizárólag latin sorrendben közölték a megkülönböztető neves szerkezeteket: pl. 1324: *Ladizlaus de Elyed* (A. 2: 135), 1337: *Johannes dictus Tompa* (A. 3: 347), a ritka ellenpéldák egyikeként lásd 1302: *Nogmiklous* (A. 1: 28).

3. Nem használhatóak viszont a személynévi eredetű vagy személynévi elemet is tartalmazó helynevek egy adott korszak személynév-statisztikájában. Birtoklástörténeti bizonyítékok hiányában ugyanis nem tudhatjuk, hogy az a személy, akiről a hely a nevét kapta, élt-e még az oklevél keletkezésekor. Amennyiben viszont olyan szerencsések vagyunk, hogy találunk ilyen bizonyítékot, például az oklevélben szerepel a helynévben megjelenő személynévvel azonos nevű birtokos, a helynév mint segédeszköz (természetesen csak a személynév-statisztika szempontjából!) teljesen fölöslegessé válik számunkra, hiszen rendelkezésünkre áll a személynévi adat is.

Az *Egrimihalhaza* típusú helynevekre mint a családnevek kialakulását jelző adatokra már BENKŐ LORÁND is felhívta a figyelmet, abban a kérdésben azonban, hogy ezekben az egyénnevek melletti személynévi elemek családnévnek tekinthetők-e, nem foglalt állást (1949: 9–10, 11, 12). HAJDÚ MIHÁLY ezzel szemben egyértelmű bizonyítékként kezeli e korai helyneveket arra, hogy a családnévhasználat a 14. század elejére általánossá vált Magyarországon (2003: 738–9). Mivel úgy érzem, ez az állítás kisebb finomításra szorul, a továbbiakban megvizsgálom, milyen érvek szólnak ezen állítás mellett és ellen.

4.1. Az *Egrimihalhaza* típusú helynevek — ahogyan azt HOFFMANN ISTVÁN is kiemelte (2004: 34), FEHÉRTÓI KATALIN korábbi vélekedésétől eltérően (1969: 4) — időnként nemcsak magyar, hanem latin alakban is szerepelnek; pl. 1369: *villa Nicolai filii Prebyl*, 1389: *Pribifyamyclosfalwa* (KÁZMÉR 1970:

ANDRÁS terminusát, a *megkülönböztető névelem*-et használom (1970: 78). Nem keverendő össze e terminus a FEHÉRTÓI KATALIN által bevezetett *megkülönböztető név*-vel; az ugyanis ennél szűkebb, a *filius*-os és a *de*-s neveket nem tartalmazó kategória (FEHÉRTÓI 1969: 5). A megkülönböztető névelem már a név részének tekinthető, mivel egy-egy személy többszöri említésekor kevés variációval ismétlődő típusai vannak, vagyis a körülírásnál kevésbé alkalmi. Ezenkívül típusonként rögzült, meghatározott grammatikai viszonyban áll a névvel, míg a körülírás grammatikai viszonyai esetenként változnak. A terminus használatát másfelől az indokolja, hogy e névelemek még csak egy adott személy nevéhez kötődnek, családtagjai és leszármazottai nevéhez nem. Nem nevezhetőek tehát *családnév*-nek, hiszen a családnévség legfőbb kritériuma az öröklődés (vö. pl. FEHÉRTÓI 1969: 6).

[2] Mivel a *keresztnév* az Árpád-korra és az Anjou-kor első felére vonatkozólag a világi és az egyházi nevek egyidejű jelenléte miatt félreérthető lehet, az *utónév* pedig legfeljebb a már megszilárdult kettős névben értelmezhető, a továbbiakban a már FEHÉRTÓI KATALIN által is használt, HAJDÚ MIHÁLY által javasolt *egyénnév* terminust használom (lásd HAJDÚ 1984–1985; a lehetséges terminológia rendszerében lásd HAJDÚ 2003: 348).

234). Amennyiben csak latin változattal rendelkezünk, nem lehetünk biztosak abban, hogy helynévvel, nem pedig egyszerű körülírással (’Prebyl fia Miklós faluja’) van dolgunk. Ráadásul a latin *filius*-os szerkezetet semmiképpen sem tekinthetjük családnévnek, csupán megkülönböztető névelemnek, hiszen nemzedékenként változott (vö. BENKŐ 1949: 10, FEHÉRTÓI 1969: 4).

4.2. Amellett, hogy e helynevek latin és magyar formában is megjelenhettek, magyarul is többféle változatukkal találkozhatunk a különböző forrásokban; pl. 1459: *Prybyjakabfalwa*, 1473: *Prebythfalwa* (KÁZMÉR 1970: 234); 1365: *Aprodhaza*, 1367: *Aprodpalhaza* (KÁZMÉR 1970: 181). Ha csak a *Prebythfalwa* adatot ismerjük, fel sem merül bennünk, hogy esetleg családnévvel van dolgunk, a személynévi elemet egyszerű egyénnévnek tekintjük. Az *Aprodhaza* ennél is kevesebbet árul el önmagában, hiszen nem tudhatjuk, hogy személynévi vagy méltóságot jelölő köznévi elemmel van-e dolgunk.

4.3. E helynevek között nem ritka a *-fi, -fia* képzős/utótagos személynévi elemet tartalmazó megnevezés, pl. 1322: *Ernefyastephanpaulia* (A. 2: 45), 1337: *Deseufiastephanloka*, *Gywrynfiamarkloka* (A. 3: 331). Erről a személynévszerkezetről FEHÉRTÓI KATALIN megállapította, hogy a 14. században kizárólag helynevekben fordult elő (1998: 463).[3] A *-fi, -fia* képzős formák ritkaságát saját, a 14. század első feléből származó mintegy 15 000, jórészt az „Anjoukori okmánytár”-ból és az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékből gyűjtött személynévi adatom is alátámasztja: ezek között egyetlen ilyen szerkezetű név sem fordul elő. Ezért valószínűnek tartom FEHÉRTÓI KATALIN megállapítását, s magam is úgy vélem, hogy ezek a személynévszerkezetek eredendően mesterséges alakulatok lehettek (1998: 463).

4.4. A vizsgálatban érdemes azt is számba vennünk, hogyan keletkezhettek az ilyen személynévi alakulatokat tartalmazó helynevek. Az oklevelek, amelyekben előfordulnak, birtokügyekkel kapcsolatosak (adományozás, eladás, öröklés stb.). Az ilyen ügyekben szokásos korabeli jogi folyamat egyik fázisa a határjárás volt, amelynek során a birtokot és környékét nem ismerő hivatalos megbízott helybeliek segítségével rögzítette a kérdéses birtok határait. Ennek az eljárásnak köszönhető számos vulgáris nyelvű szórvány megjelenése a latin oklevelekben. Ennek magyarázatául nem szolgálhat az oklevél megszövegezőjének hiányos latintudása, hiszen már a Tihanyi alapítólevélbe is számos, a legalapvetőbb szókincsbe tartozó, tehát lefordításához komolyabb latintudást nem igénylő szó került be magyarul. A vulgáris nyelvű névhasználattal kapcsolatban az is felmerülhet okként, hogy a nevek más nyelvre lefordíthatatlanok voltak; ennek cáfolatát azonban fentebb láthattuk.

[3] Meg kell ugyanakkor azt is jegyezni, hogy ebben FEHÉRTÓI ellentmond saját, korábbi állításának (1969: 11), amely szerint maga is talált efféle személynévszerkezeteket, bár igen keveset.

Ezeket a szempontokat elvetve már PAIS DEZSŐ arra a következtetésre jutott, hogy a vulgáris nyelvű szórványok tudatos eljárás következtében kerültek be az oklevekbe (1955: 6). GYÖRFFY GYÖRGY ezt továbbgondolva úgy vélte, a határjáró azért a magyar megnevezéseket jegyezte fel, hogy a lehető leghívebben adja vissza a neveket, hiszen ezek a birtokjog igazolásának eszközei voltak (1970: 200). HOFFMANN ISTVÁN ezzel egyetértve hozzátette: ha a név a valós használattól eltérően szerepelne az oklevélben, akkor épp az azonosító funkciója veszne el (2004: 11). Ezért a neveket feljegyző megbízottnak igyekeznie kellett a lehető legnagyobb pontossággal megadnia az egyes határjelölők nevét.

A birtokokat, malmokat gyakran nevezték meg tulajdonosukról, a telepített falvakat telepítőjükről vagy birtokosukról. Mivel azonban a 14. századra már jóval kevésbé volt változatos az egyénnevek állománya, nem is beszélve a későbbi századokról, így a legmegterheltebb egyénnevek kevésbé voltak alkalmasak a megkülönböztetésre: egy **Mihalhaza* — személynévi eleme kevésbé egyedi lévén — magában rejthette azt a veszélyt, hogy egy birtokperben több *Mihály* nevű személy is hivatkozhatott volna a névre mint tulajdonjoga bizonyítékára. Hogy a névnek jogi szempontból bizonyító ereje lehetett, azt kiválóan alátámasztja egy FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ által bemutatott 1335-ös oklevél, amelyben Rikolf mester fiai a szepesi káptalantól kérvényezik a *Thyadar*, *Theodorus*, *Detricus* és *Theodoricus* nevek egymáshoz való viszonyának megállapítását. A kérés hátterében természetesen nem jámbor filológusi érdeklődés, hanem egy jogi ügylet áll. A család 1289-ben kapott oklevelében ugyanis még *Theodoricus* állt, a királyi kancellária viszont ezt később *Thyadar* és *Theodorus* alakban írta át; e keveredés egy birtokperben komoly gondokat okozhatott (FEJÉRPATAKY 1918). Hasonló esetet találtam egy 1325-ös oklevélben (A. 2: 176): az országbíró utasítja a pozsegai káptalant, hogy állapítsa meg, Benedek fia Miklós apját a *de Saagh* vagy a *de Zueyboch* névvel illették-e; a kérdés nyilvánvalóan a két említett birtok tulajdonjogát érintette.

A névnek a jogi eljárásban játszott fontos szerepe miatt érthető tehát, hogy a határjáró — vagy még inkább a tulajdonos, leendő birtokos (illetve többnyire annak megbízottja), akinek a pontosság a leginkább érdekében állt — a jogvita minden lehetőségének kizárására újabb megkülönböztető elemet illesztett az önmagában nem eléggé egyedítő névhez. Elgondolásomat az is alátámaszthatja, hogy a saját anyagomban, illetve KÁZMÉRnál (1970) található *Egrimihalhaza* típusú helynevekben (a vitathatóakat kihagyva[4] összesen 44 névben) szereplő egyénnevek általában a középkorban nagy megterheltségű személynevek közül kerültek ki *(András, Benedek, Demeter, Dénes, György, István, Jakab, János,*

[4] Ezekben olyan névelem szerepel, amely nemcsak az egyénnév melletti megkülönböztető névelemnek, hanem esetleg a településnév-korreláció eszközének is tekinthető (pl. *Kis-, Nagy-, Tót-, Horvát-* stb.).

László, Márton, Mátyás, Mihály, Miklós, Pál, Péter), és mindössze háromban (6,9%) szerepelt alacsonyabb megterheltségű egyénnév: 1410: *Forrayfruthafalua* (KÁZMÉR 1970: 202), 1406: *Kazdagtyuadarfalua* (KÁZMÉR 1970: 203), 1508: *Papstanchwlfalwa* (KÁZMÉR 1970: 231).

E megállapítás persze feltételezi, hogy az ily módon megnevezett határpontnak vagy településnek nem volt állandósult neve. (Az efféle nevek nem feltétlenül településeket jelölhettek; lehettek földbirtokok, malmok, erdők stb. nevei is.) Ezt már PAIS DEZSŐ sem tartotta lehetetlennek, ahogyan ezt a következő idézet is mutatja: „többször a bizonyára tulajdonnévvé még nem is rögződött határrész- vagy határpontjellemzőket is a hazai nyelven fejezik ki" (1955: 6). Ennek az elgondolásnak az alátámasztására fentebb már bemutattam néhány példát. A legújabb kori névanyagban szintén jelen vannak az efféle nevek, habár jellemzően nem a településnevek, hanem a mikrotoponimák között; történeti folytonosságukat jól tükrözi SZABÓ T. ATTILA 15–20. századi anyagot felölelő gyűjtése (1988: 460–2). E nevek erősen körülírás jellegűek:[5] gyakran ma is többféle változatban élnek, és nem rögzült, változatos grammatikai szerkezettel rendelkeznek (pl. *Kökösi Pistiné uccája ~ Pistiné uccája ~ Pistiné uttya ~ Kökösi Pistiné uttya ~ Kökösi Károj uttya ~ Kökösi út;* BÖLCSKEI–HAVAS–SLÍZ 2008: 84). Egy rögzült név esetében tulajdonosváltáskor is meg kell maradnia a korábbi tulajdonos nevének, a példák azonban nem ezt tükrözik: *Kökösi Pistiné uccája ~ Kökösi Károj uttya* (lásd fentebb; az utca arról a házról kapta a nevét, amelyben Kökösi Istvánné, majd fia, Károly lakott), *Bokor Jóska bá parcellája ~ Demeter büteje* (BÖLCSKEI–HAVAS–SLÍZ 2008: 97), *Kuria ~ Méltósága kuriája ~ Pócsa kuria ~ Székej kuria* (FARKAS–ZÁNTÓ 2008: 31). Nem véletlen, hogy a bonyolultabb szerkezetű, nehézkesebb neveknek valamelyik személynévelem kiejtésével rövidebb, egyszerűbb felépítésű változataik is létrejöttek: *Pistiné uccája ~ Kökösi ut, Bokor Jóska bá parcellája ~ Bokor-bütü.*

Összegezve tehát az *Egrimihalhaza* típusú nevek keletkezésére vonatkozó gondolatmenetet megállapíthatjuk: a tulajdonos nevének egyedítésére való igény megvolt; eszközként pedig természetesen adódtak a 13. század közepétől egyre tömegesebben használt megkülönböztető névelemek, a későbbiekben pedig az ezekből kialakult családnevek.

5. Mindezek alapján úgy tűnik, az e típusba tartozó nevek a jogi eljárás egy meghatározott pontján, egy alkalmi körülírásból a határjáró, illetve az őt segítő helybeliek (köztük legnagyobb valószínűséggel az akkori vagy leendő tulajdonos) által létrehozott mesterséges alakulatok voltak. Ezt támasztja alá az is, hogy a mai településnevekre nem jellemző e típus; csupán a mikrotoponimák között találhatjuk meg, ezek azonban — mint láthattuk — megmaradtak erősen körülírás jellegűnek.

[5] Ez a megállapítás természetesen nem jelenti azt, hogy nem tekintem őket neveknek.

Mindebből pedig következik az e helynevekben található személynévi szerkezet első elemére vonatkozó megállapítás: annak eldöntése, hogy még megkülönböztető névelemmel vagy már családnévvel van-e dolgunk, pusztán a helynév alapján nem lehetséges, hiszen abból nem derül ki, hogy az egyénnév mellett álló névelem csak alkalmilag kapcsolódott-e az egyénnévhez, vagy már öröklődött. A kérdés csakis a korabeli személynévanyag alapos vizsgálata alapján válaszolható meg. Mivel a 14. század első feléig az egyénnevek melletti névelemek akár egy oklevélen belül is gyakran váltakoztak, cserélődtek és kombinálódtak (pl. 1338: *Sebus filius Abrae dicti Abychk de Sancto Georgio,* A. 3: 456; 1338: *magistri Sebus de Bozyn,* A. 3: 512), és elenyésző esetben mutatható ki az öröklődés (a 15 000 adatomból ötben; bővebben lásd SLÍZ 2008: 129–31), bizton állíthatjuk, hogy az ebből az időszakból származó helynevekben szereplő személynevek első eleme nem családnév, hanem megkülönböztető névelem. Természetesen minél távolabb kerülünk időben ettől a korszaktól, annál óvatosabbnak kell lennünk: a 15. század első felében még elképzelhető, hogy nem családnévvel van dolgunk, a későbbiekben viszont már egyre nagyobb valószínűséggel családnévnek, nem pedig megkülönböztető névelemnek tarthatjuk a személyneveknek ezeket az egységeit. Ebből pedig az is egyértelművé válik, miért említem a tárgyalt helynévtípust legismertebb tagja, az *Egrimihalhaza* alapján: jobb híján, mivel a SZABÓ T. ATTILA által jórészt közép- és újmagyar kori anyagra vonatkoztatott, szerkezeti alapon létrehozott „kategóriaelnevezés" (vezetéknév + keresztnév + köznév + egyes szám 3. személyű birtokos személyrag; 1988: 460) nem minden korszakra alkalmazható.

6. E megállapítás alapján leszögezhetjük: az *Egrimihalhaza* típus, bármilyen csábítónak tűnik is a lehetőség, nem megfelelő adat a családnévgyűjtés számára. Egyrészt azért nem, mert a családnévség megítélése a lehetséges nyereséghez képest aránytalanul nagy kockázatot rejt magában. Ráadásul e döntést csak jelentősebb méretű személynévi korpusz alapján lehet meghozni; ha viszont nagyszámú személynévi adat áll rendelkezésünkre, akkor nemigen van szükségünk a vitatható helynévi adatok felhasználására. Másrészt ha az adat viszonylag kései volta miatt (pl. 1808: *Pap-Györgyfalwa;* KÁZMÉR 1970: 174) biztosak lehetnénk is abban, hogy a helynévben szereplő személynévszerkezet első eleme családnév, egyéb adat hiányában akkor sem tudhatjuk, hogy a megnevezés a korabeli tulajdonosra, vagy egy jóval korábbira utal-e. (Hogy ez lehetséges, arra jó példa az imént KÁZMÉRtól idézett helynév egy korábbi adata: 1645: *Pap Gyeorgy Falva.*) (A családnévnek az adat koránál nem későbbi használatát ugyanakkor természetesen igazolja ez a típusában késeinek tekinthető helynév.)

Mindezeket figyelembe véve úgy vélem, a személynévkutatásban való felhasználásakor kritikusan kell hozzáállnunk e különlegesnek tartott helynévtípushoz, alaposan mérlegelve, minek az alátámasztására alkalmazható kellő biztonsággal, és mire nem. Munkámmal természetesen nem az volt a célom, hogy

csökkentsem az e nevek iránt a névkutatók körében megmutatkozó vonzalmat és bizalmat; csupán igyekeztem felhívni a figyelmet mechanikus felhasználásuk lehetséges buktatóira.

Irodalom

A. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.

BENKŐ LORÁND (1949), *A régi magyar személynévadás.* Bp.

BÖLCSKEI ANDREA–HAVAS PÉTER–SLÍZ MARIANN (2008), *A háromszéki Angyalos és Kökös család- és helynevei.* MND. 203. sz. Bp.

FARKAS TAMÁS–ZÁNTÓ EDINA (2008), *A háromszéki Kilyén és Szotyor család- és helynevei.* MND. 202. sz. Bp.

FEHÉRTÓI KATALIN (1969), *A XIV. századi megkülönböztető nevek.* NytudÉrt. 68. sz. Bp.

FEHÉRTÓI KATALIN (1998), A *-fi, -fia* utótagú magyar családnevek kialakulása. *Nyr.* 122: 458–67.

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (1918), Hiteleshely mint névmagyarázó. *MNy.* 14: 169–73.

GYÖRFFY GYÖRGY (1970), A helynevek és a történettudomány. *NytudÉrt.* 70: 196–200.

HAJDÚ MIHÁLY (1984–1985), A Garam–Ipoly közének személynevei a XV–XVI. században. *NÉ.* 9: 31–54; 10: 35–47.

HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan.* Bp.

HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.

KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század.* Bp.

MEZŐ ANDRÁS (1970), *A Várdai-birtokok jobbágynevei a XV. század közepén.* Kisvárda.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.

PAIS DEZSŐ (1955), 1055–1955. *MNy.* 51: 3–9.

PT. = *Rationes Collectorum Pontificiorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai 1281–1375.* Monumenta Vaticana Hungariae. Bp., 1887.

SLÍZ MARIANN (2008), Az egy személyre vonatkozó adatok mennyiségének szerepe a névtörténeti kutatásokban. *NÉ.* 30: 121–34.

SZABÓ T. ATTILA (1988), A személynevek helyneveinkben. In: SZABÓ T. ATTILA, *Nyelv és település.* Bp. 433–72.

TÓTH VALÉRIA (2007), A templomcímből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *MNy.* 103: 408–19.

Rácz Anita

Törökségi népek elnevezései régi magyar tulajdonnevekben*

1. A népnévi lexémák jól körülhatárolható csoportját adják a magyar szókincsnek: bizonyos meghatározható tulajdonságokkal bíró embercsoportnak, egy népnek a megjelölésére szolgálnak. A nép fogalmát a Czuczor–Fogarasi-féle szótár a XIX. század közepén a következőképpen értelmezi: „Mint gyűnév jelent kisebb vagy nagyobb számu, s különböző viszonyokban és körülményekben valami egészet tevő embersokaságot, pl. nyelvre nézve: magyar, német, szláv nép; lakhelyre: városi, falusi, pusztai nép; rangra, állapotra: úri, polgári, pór nép, hadi nép, fegyveres nép, szolga nép, köznép, házi nép; nemre férfinép, nőnép v. fehérnép, néhutt nősténynép.” (CzF.). A jó évszázaddal később megjelent értelmező szótárunk pedig a következő jelentés-meghatározását adja: „Valamely területen élő vagy eredetileg azonos területről származó nagyobb közösség, amelyet a közös eredet és nyelv, valamint az ezekhez kapcsolódó hagyományok fűznek egybe.” (ÉrtSz.).

A történészek közül többen, így KRISTÓ GYULA is felhívta a figyelmet arra, hogy a XI. századra vonatkozóan a nép, pontosabban az etnikum fogalmát a mai felfogástól eltérően kell értelmeznünk: valamely népet, etnikumot meghatározza az eltérő eredet, ennek következményeként az eltérő életmód, szokások és viselkedési normák, más lakáskultúra, öltözködési sajátosságok, az ún. „mi-tudat” és végül a nyelv (2000: 11). Ezek alapján az ide sorolható fogalmak világosnak és egyértelműnek gondolhatók, ám ha e szócsoport tagjainak jelentéstörténetét megvizsgáljuk, nagyfokú változékonyságot tapasztalunk a körükben. Ennek egyik fő oka talán éppen az lehet, amire SZŰCS JENŐ figyelmeztet: „A népnevek általában nyelvileg és tradícióikban különböző néprészek összefoglaló megjelölései. Maga a név vagy annak tartalma is gyakran változik a népalakulatok osztódása, egyesülése, új keretek képződése nyomán.” (1997: 182). Megfigyelhetjük, hogy ugyanazt a népcsoportot egyazon időben vagy éppen az idők során egymást követően különböző nevekkel illették, illetve másfelől az is előfordulhat, hogy egyetlen elnevezést több népcsoport megjelölésére is használtak. Az etnonimák jelentése bővülhet, szűkülhet, vagy éppen teljesen meg is változhat.

Korai írásos forrásaink a magyarság által ismert más népcsoportokat többnyire latin nyelven jelölik meg. Ezek elnevezései az ómagyar korban rendre megje-

* A tanulmány megjelenését a Bolyai Kutatói Ösztöndíj támogatta.

lennek azonban a településnevek névalkotó elemeiként, illetve a korabeli úgynevezett egyelemű személy- és a később kialakuló családnevek rétegében is. Ezek figyelembevétele azért tartható indokoltnak, mert mind az egyelemű nevek, mind pedig a kialakuló családnevek — egészen az öröklődővé válásukig — motivált névként jöttek létre. E nevek népnévi eredetű rétege igen kevés kivétellel a névviselő személy etnikai hovatartozására vagy legalábbis valamiféle azzal összefüggő körülményre utalhatott. Felbukkanásuk (azaz első írásbeli előfordulásuk) persze esetleges, a „véletlen faktor" szerepe nagyon is számításba veendő, ám ahogyan általában a magyar nyelv korai állapotának megismeréséhez, úgy értelemszerűen a népnevek vizsgálatához is jobb híján ezeket a forrásokat lehet és kell felhasználnunk. A népnevek történetére közvetve a mai családnevekbeli megjelenésükből is következtetni lehet: mivel a magyar családnevek nagy többsége a kései ómagyar korban alakult ki, joggal tehető fel, hogy azok a népnevek, amelyek valamilyen oknál fogva korán kivesztek a nyelvünkből, vagy éppen csak később váltak elterjedtté, a családnevek rétegében is gyérebben képviseltetik magukat, míg a kérdéses korszakban aktívan használt etnonimák ebben a tulajdonnévi csoportban is nagyobb számban jelen lehetnek.

A népnevek közép- és újmagyar kori történetéről egyre gazdagabb képet nyújt a fokozatosan kibontakozó magyar szótárirodalom. Két-, majd egynyelvű szótáraink forrásként való felhasználása értelemszerűen megkerülhetetlen egy ilyen természetű vizsgálatban, mivel e szócsoport elemeinek jelentéséről, esetleges jelentésváltozásáról e szótárak megfelelő szócikkei adhatnak legpontosabb tájékoztatást. Igaz, hogy mindez a szótárak összeállítóinak szűrőjén keresztül valósul meg, és ez a tény néha esetleg még egy-egy népnévnek valamely szótárban való megjelenését vagy éppen hiányát is befolyásolhatja, de ezek a munkák mégis viszonylag megbízható képet adhatnak kiadásuk időszakának ismereteiről. Természetesen ugyanez igaz a mai szótáraink anyagára is: mai ismereteinket közvetítik a szerkesztők szűrőjén át. Az általam e dolgozatban felhasznált szótárak a szakirodalom által kiemelkedő jelentőségűnek ítélt munkák a XVII. századtól napjainkig: SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótára 1611-ből[1] (Dictiones Ungaricae, summo studio collectae et Latine conversae. Hanau), PÁPAI-PÁRIZ FERENC műve 1708-ból[2] (Dictionarium Ungaro-Latino-Germanicum. Pozsony), KRESZNERICS FERENC munkája 1831-ből (Magyar szótár gyökérrendszerrel és deákozattal. Buda), CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS szótára 1862-ből (A magyar nyelv szótára. Pest), BALLAGI MÓR könyve 1873-ból (A magyar nyelv teljes szótára, melyben az egyes szók különböző értelmeinek körülírás általi

[1] Szenczi Molnár szótárának a számomra hozzáférhető 1611, 1621 és 1708-ból származó három különböző kiadását lapoztam át, az általuk közölt szócikkek között egyetlen helyen van csupán eltérés, ezt az adott népnévnél jelzem. Az adatokat a legkorábbi, 1611-es kiadás alapján közlöm.

[2] Én a munka 1801-ből való kiadását használtam, a továbbiakban erre hivatkozom.

szabatos meghatározásán kívül különös figyelem van fordítva azoknak szójárásos, közmondási, irodalmi stb. használatára, valamint a szaktudományi és iparbeli műszókra is. I–II. Pest. Első kiadás: 1873. Hasonmás kiadás: 1998), s végül A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. kötete (Bp., 1959–1962).

Dolgozatomban azokat a népneveket veszem górcső alá, amelyek az Árpád-korban etnonimaként használatban voltak, s a mai nyelvben is használatosak, de egykori jelentésük a mai nyelvhasználatbeli jelentéstől eltér. Nem kapnak viszont helyet, így egy újabb írás témái lehetnek azok a népnevek, amelyek bár az ómagyar korban névalkotó szerepűek voltak, az idők során azonban nyom nélkül eltűnt népcsoportot neveztek meg, s ezért maguk is vagy kivesztek a magyar nyelvből, vagy csak történeti fogalomként, szakszóként fordulnak elő: *avar, besenyő, káliz, kavar, koroncó, kozár, kölpény, szabir, szerecsen, úz, varang, várkony, velence, vendég.* Szintén nem vizsgálom azokat a neveket sem, amelyeket a kezdetektől jórészt változatlan formában ugyanannak az etnikumnak a megnevezésére használunk: *tatár, török.*

2. *nándor (lándor) – bolgár*

BENKŐ LORÁND nagyjából egy évtizede publikálta azt az írását, amelyben a szlávok Anonymus által használt népneveit, s ezek magyar megfelelőit vette vizsgálat alá (1998: 58–75). Közöttük szerepel a latin *Bulgari, Bulgarii* kifejezés is, amelynek egyik magyar megfelelője az ótörök eredetű *bolgár* népnév. Ez az etnikumjelölő a szakirodalom egyöntetű véleménye szerint körülbelül az 5. századtól kelet-európai török népcsoportot jelölt, a 7. században pedig az elszlávosodott, a nyelvcserén is áteső bolgár-törökök, a mai bolgárok elnevezésévé lett. A magyar nyelvbe a dunai bolgár-szlávból kerülhetett, de az átvétel időpontja bizonytalan. Eredetére nézve vagy a török *bulγa-* 'összekever, felkavar' ige *bulγar* 'keverék' jelentésű származéka vehető tekintetbe (TESz., NÉMETH 1991: 130), vagy a török *bulγa-* 'lázadást kelt' ige lehet a végső forrása (NÉMETH i. h., KMTL. *bulgar*). A magyarban az eredeti *bulgár* alakból szabályos hangfejlődéssel jött létre a *bolgár* forma. A magyar tudományos nyelvben az előbbi népnevet a szláv, utóbbit a török népre és nyelvre használják (vö. KMTL. i. h.). A TESz. a főnévi 'bolgár (ember)' jelentésére legkorábbról az 1138/1329-es dátummal álló *Bulgar* személynévi alakot idézi, de első közszói említését csak 1527-ből tudja felmutatni.

A történeti kutatások szerint ezzel a népcsoporttal a magyarság még a honfoglalás előtt érintkezésbe került, de intenzív betelepedésükről a Kárpát-medencébe csak a késő Árpád-korban beszélhetünk (vö. GYÖRFFY 1977: 513, KRISTÓ 2003: 109–16). *Bolgár* elnevezésük a magyar helynévkincsben igen szerényen képviselteti magát, amit jól mutat, hogy az általam összegyűjtött ómagyar kori helynévanyagban mindössze 4 olyan település található, amely 12 névadatában a

bolgár népnevet tartalmazza.[3] Legkorábbi helynévi előfordulása Kolozs vm.-ből idézhető, amely egy 1284-es oklevél XV. századi másolatában jelenik meg (*Bolgar,* Gy. 3: 367).

Mindennek az lehet az egyik sajátos oka, hogy korszakunkban a *bolgár* ~ *bulgár* névnek létezett egy szinonimája, a szintén török eredetű, az *onogur* népnévre visszavezethető *nándor (*onaγundur* > **naundur),* amelyet valószínűleg ugyancsak a honfoglalás előtt vettünk át (vö. KMTL.). Az említett *nándor* etnikumjelölő szintén nem gyakori, de a *bolgár*-hoz képest mégis jelentősebbnek mondható a jelenléte az ómagyar kori névkincsben. BENKŐ e név legkorábbi helynévi megjelenéseként a Csongrád megyei Szegvár határában fekvő tó 1075-ös *Nandurtou* adatát jegyzi (1998: 66), de a KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ szerzőhármas által összeállított „Adatok" ugyanennek, esetleg egy másik, szintén e megyebeli, de Alpár határában lévő állóvíznek még korábbi, +1037-es *Nandur* formáját is közli (15), igaz, hamis oklevélből. Ezeken kívül a *nándor* ismereteim szerint az ómagyar korban 11 település 43 adatában bukkan fel,[4] s a legrégebbi, valószínűleg Pilis vármegyebeli településnév 1276-os datálású (*Nandurt,* Gy. 4: 659).

Ha a helynevek földrajzi megjelenését vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy a *nándor* előfordulása a történeti Magyarország területén elszórva figyelhető meg, de elterjedtebbnek látszik, a *bolgár* viszont inkább a keleti részen jellemző, s elterjedtsége igen csekélynek mondható.

A fentiek azt mutatják, hogy a vizsgált népcsoport jelölésére a magyar nyelv a korai ómagyar korban előnyben részesítette a *nándor* alakot, ami esetleg azzal függ össze, hogy használata időben valamelyest meg is előzhette a *bolgár* névformáét. A szakirodalom szerint az Árpád-kor végére azonban a *nándor* mint

[3] Erdélyi Fehér vm.: *Csergőd ~ Bolgárcsergőd* (1303: *Bolgarchergewd,* Iczkovits 52 ~ *Bolgarchergeud,* Iczkovits 52, Gy. 2: 137) ~ *Bolgárfalu* (1388: *Bolgarfalu,* Iczkovits 52, Adatok 14: 21), illetve *Örmény ~ Székes ~ Örményszékes ~ Bolgárszékes* (1398: *Bolgarzekes,* Iczkovits 60, Adatok 14: 24), Nógrád vm.: *Bolgárom* (1435: *Bolgarom,* Cs. 1: 95, Adatok 14: 3), Kolozs vm.: *Papfalva ~ Bolgár* (1284/XV.: *Bolgar,* Balázs 13, Adatok 14: 16).

[4] Csongrád vm.: *Nándord(i)* (1075/+1124/+1217: *Nandirdi,* Gy. 1: 898, Adatok 15: 13), Erdélyi Fehér vm.: *Nándor* ([1339]/1344/1448: *Nandor,* AOklt. 23: 63/104) ~ *Nándorlaka* (1311: *Nandurlaca,* AOklt. 3: 24/36 ~ *Nandurlaka,* Iczkovits 60, Adatok 15: 16, AOklt. 3: 24/36), Hunyad vm.: *Nándor* (1330: *Nandor,* Cs. 5: 114, Adatok 15: 19), Komárom vm.: *Nándor* (1247 u.: *Nandur,* Cs. 3: 508), Nógrád vm.: *Nándor* (1278: *Nandor,* Cs. 1: 104, Adatok 15: 5), Pest vm.: *Nándor* (1352/1354: *Nandur,* Gy. 4: 532) ~ *Nándorfölde* (1352/1354: *Nandurfelde,* Gy. 4: 532), Pilis vm.: *Nándor(d)* ([1290]: *Nandur,* Gy. 4: 659), Somogy vm.: *Nándord* (1413: *Nandord,* Cs. 2: 631, Adatok 15: 14), Szerém vm.: *Nándor* (1417: *Nandor,* Cs. 2: 250, Adatok 15: 22), Temes vm.: *Nándortelke* (1395: *Nándortelke,* Adatok 15: 20, Zs. 1: 451) ~ *Nándortelek* (1471: *Nandorthelek,* Cs. 2: 53, Adatok 15: 20), Torontál vm.: *Nándorfehérvár* (1388: *Nadurfeyrwar,* Adatok 23, F. 10/1: 415).

népnév eltűnt nyelvünkből,[5] s átadta helyét a korábban ritkábban használt *bolgár ~ bulgár* névnek (vö. NÉMETH 1991: 106, LIGETI 1986: 268, GYÖRFFY 1990: 65, BENKŐ 1998: 63–6, KRISTÓ 2003: 54).

Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy mindkét elnevezés személynévként is funkcionált. Ennek a ténynek azért van nagy jelentősége, mert a személynévi használatot minden etnikumjelölő esetében nyilvánvaló módon meg kellett előznie a közszói használatnak (vö. KISS L. 1996: 446). Ezért aztán a mostani vizsgálati szempontunkból irreleváns, hogy egy-egy konkrét település neve közvetlenül népnévre vagy az abból alakult személynévre vezethető-e visszza. A fent említett két etnonima közül a *nándor* személynévként való megjelenése adatolható korábbról, az ÁSz. szerint elsőként egy hamis oklevélben bukkan fel 1086-ban *(Nandir)*, a továbbiakban azonban FEHÉRTÓI KATALIN csakis helynévi adatait említi. Ugyanez a munka a *bolgár* népnévből lett személynév legkorábbi alakját 1138/1329-es dátummal *(Bulgar)* idézi, s ezen kívül három másik adatot sorol föl a szerző.

Családnévi szerepben a *bolgár* legkorábbi előfordulását KÁZMÉR 1356-ból *Bolgar* alakban idézi (RMCsSz.), s további adatait nagyjából egy hasában keresztül sorolja fel. A *nándor* családnév a RMCsSz. szerint 1456-ból adatolható először *(Nandor)*, ami arra utal, hogy a családnévrendszer kialakulásakor még használták közszóként is, bár a szótár az általa felölelt négy évszázadból ezen kívül csupán öt másik nevet tud idézni. Igen figyelemre méltó, hogy ez az arány máig megmaradt, hiszen napjainkban a nagyjából tízmillió magyar állampolgár közül 486 viseli a *Bolgár*, s csupán 18 a *Nándor* családnevet.[6] A jelentős számbeli különbség is arra utal, hogy a *nándor* a családnevek kialakulásakor már kevésbé volt használatban, de e tulajdonnévfajta öröklődővé válása miatt mégis máig megőrződött a magyar családnevek között.

Az etnonimák közszói előfordulásáról régi szótárainkat fellapozva kaphatunk közvetlenül képet. A 17. század elején jelent meg SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótára (1611), amelynek a vizsgált két népnévre vonatkozó ismeretei azonosak a későbbi PÁPAI-PÁRIZ- (1801) és a KRESZNERICS-szótáréval (1831). E szótárak sem *bolgár*, sem *nándor* szócikket nem tartalmaznak. Az utóbbi műhöz képest három évtizeddel későbbi CZUCZOR–FOGARASI-szótár (1862) népnévként 'a déli szláv népek egyik ága; a török birodalomhoz tartozó személy; Bolgárország la-

[5] MAKKAI LÁSZLÓ a *nándor* név eltűnését 1000 utánra valószínűsíti, s a bolgár birodalom bizánci uralom alá kerülésével magyarázza (1987: 251), az adatok viszonylag nagy száma azonban ezt a feltevést nemigen valószínűsíti.

[6] Dolgozatomnak a népnevek mai családnevekként való használatára vonatkozó adatait HAJDÚ MIHÁLY szíves közlése alapján adom meg, ez úton is köszönöm a segítségét. Frissen megjelent monográfiája — mivel abban a válogatás gyakorisági szempont szerint történt — az itt tárgyalt népnevek közül csak a *kun*-t tartalmazza.

kosa' jelentéssel írja le a *bolgár*-t, a *nándor*-t viszont nem találhatjuk meg benne. Ez utóbbi lexémát BALLAGI MÓR szótára (1873) sem tartalmazza, a *bolgár* viszont mint főnév 'a török uralom alatt élő, a magyarokkal rokon törzsből származott, elszlávosodott nép', illetve 'Bolgárország lakosa' jelentésekkel olvasható benne. A mai nyelvállapotot tükröző ÉrtSz.-ban szintén csak a *bolgár* van jelen közszóként, népnévi jelentéssel ('tömegében a Balkán-félsziget keleti részén, az Aldunától délre a Fekete-tengerig lakó, részben török származású, délszláv nyelven beszélő nép'). Mindez arra utalhat, hogy a *nándor* a magyar köznyelvben etnonimaként a 17. században már teljesen ismeretlen volt, s ez helyzet jellemző napjainkban is. Természetesen a történettudomány szakszavaként a magyarsággal egykor kapcsolatban lévő etnikumot megnevező népnévként továbbra is létezik. A *nándor* eltűnését azzal magyarázhatjuk, hogy a népcsoport önelnevezése a *bolgár* volt, s mivel a magyar nyelvben ez az elnevezés ugyancsak létezett szinonim jelentéssel, az etnikum belső elnevezéséhez igazodva ez maradt hosszabb távon használatban.

3. *komán – kun – palóc*

A magyar nyelvben *kun* néven ismert kipcsak nép a nyugat-szibériai sztyeppéken tűnt fel a 9. században, később a tatár támadások miatt egyre nyugatabbra menekült: a 11. században az Al-Duna vidékén jelent meg, a 13. század első harmadában már Havasalföld és Moldva területére szorult vissza. Magyarországon először ugyancsak a tatárok támadásai következtében bukkantak fel, ám uralkodójuk halála után elhagyták az országot. A tatárjárás után IV. Béla hívására érkeztek meg újra, ekkor figyelhető meg nagyobb arányú betelepülésük a néptelen középső, keleti területekre, ahol néhány évszázad alatt elmagyarosodtak (GYÖRFFY 1990: 200, KRISTÓ 2003: 219). A latin nyelvű forrásokhoz hasonlóan Anonymus Gestája is *Cumanus* néven említi őket. A magyar vonatkozású latin kútfőkben *Cuni* néven szerepeltek, magyar, illetve nyugati források pedig néha *Tartari*-ként is emlegették e népcsoportot (GYÖRFFY 1990: 201, 218).

A magyar *kun*-nak megfelelő *Cuni* elnevezés a 11–12. század fordulójáig a korai forrásokban a keleti nomádok összefoglaló neve lehetett, így valójában besenyő, úz és komán népességet egyaránt jelölhetett. Ugyanakkor ez idő tájt megkezdődhetett a név jelentésének megváltozása: a fehér kománok megnevezésére is kiterjesztették, s miután a besenyők és az úzok eltűntek, felolvadtak a magyarságban, egyedül a fehér kománok megnevezőjévé lett (GYÖRFFY 1990: 210–9), tehát a szó jelentéskörében jelentésszűkülés történt. A 12–13. században azután ezt váltja fel nyugati hatásra a magyarországi latinságban is a *Cumanus* forma. A magyarországi kománok később elmagyarosodott utódai magukat a magyar *kun* lexémával nevezték meg, bár az eredeti török *komán* nevük a 15. század közepéről adatolható *Komondor* családnévben fennmaradt (1454, RMCsSz.). Ez tehát az önelnevezésük is volt *(qumandur)*, amely a *quman* nép-

névnek a török valamihez tartozást kifejező *-dur* képzős alakja (vö. RÁSONYI 1931: 316, 1941–1943: 289, PAIS 1934: 128). Ma e lexéma a magyarban egy kutyafajtát jelöl, amelyet minden bizonnyal e nép hozott magával, s neve a *komonor eb/kutya* 'kun eb' szerkezetből jelentéstapadással alakult ki (TESz., PAIS 1934: 128, LIGETI 1986: 278).

A népcsoport *kun* elnevezése a török *qū* 'sárgás, szőke, fakó' jelentésű melléknévből származó *qūn* szóra megy vissza, s a kománok, azaz a fehér kunok, a szlávok által poloveceknek nevezett nép jelölője volt (TESz., Adatok 22, KMTL. *kunok*). Ennek első magyar nyelvbeli közszói előfordulásaként a TESz. csak egy kései, 1527-ből adatolható *kwn* formát tud idézni. A *komán* elnevezésük szintén a fent említett tőre megy vissza, annak egy *-n* denominális képzővel megtoldott alakja, s a jelentésük is azonos: a sápadt arcszínre vonatkozik (NÉMETH 1942: 171, 174–8).

A harmadikként említett, a magyar nyelvhasználatban elterjedt *palóc (< polovec)* elnevezést eredetileg szláv (óorosz, valamint cseh) források használták egy a XIII. század előtt Dél-Oroszországban élt, török-tatár eredetű nép, illetve a kunok megjelölésére (vö. KÓSA–FILEP 1975: 157). MELICH JÁNOS véleménye szerint ez a *polovcy (plavci)* etnonima azt a török törzset jelölhette, amely magát *sary, sarig* 'sárga' néven nevezte, s ezt fordították le a szlávok saját nyelvükre. Az ócseh és az ólengyel elnevezés *plavъ* töve 'fehér, fakó, szőke, kék' jelentéssel bírt (1903: 49). A *palóc* tehát a szláv, leginkább óorosz *polovcy* népnév szabályos fejleménye. KNIEZSA a fenti etimológiát elfogadta (1955: 378), de a név használatával kapcsolatban a következő kételyét fogalmazta meg: „hogyan kapta ez a magyar néptörzs a kúnok nevét, mikor tudomásunk szerint a kúnokhoz semmi köze sem volt, a kúnokat viszont sosem hívták palócoknak!" (i. h.). Kérdés tehát, hogy mely népcsoportot jelölhette ez az etnonima a magyar nyelvhasználatban, s hogyan kaphatta e csoport ezt a nevet?

A *palóc* szóra első adatunkat 1656-ból idézi a TESz. (Tiz pár gyöngyházas késeket vettem *palóczoktúl*), s GYÖRFFY megfogalmazása szerint „úgy látszik, hogy a *palóc* név itt mint az Alföldön közismert etnikai megnevezés szerepel" (1990: 319). Egykori lakóhelyük azonban nem határozható meg biztosan. Annyi látszik bizonyosnak, hogy központjuk a Mátra vidékén volt, a 18. századtól kezdve pedig leginkább a Borsod, Gömör, Heves és Nógrád megye érintkező területein élő népekre használták, s e területet Palócföldnek nevezték, amit KÓSA LÁSZLÓ–FILEP ANTAL munkája „fiktív tájfogalom"-nak mond (1975: 156, vö. JUHÁSZ 1988: 94, KMTL. *Palócföld*). Ahogyan már korábban is láttuk, a név eredetét a szláv nyelvekre lehet visszavezetni, s bizonyos, hogy a szó a 11–15. századi orosz és lengyel nyelvben is ismert és használatos volt. Ezek a népcsoportok részt vettek a felvidéki területek benépesítésében, s beolvadtak az ottani magyarságba. Elképzelhető, hogy betelepülésükkor e területen egy olyan népességgel találkoztak, amely a hazájukban *polovci* névvel illetett népcsoportra ha-

sonlított, így őket szintén ezzel a névvel kezdték emlegetni (vö. GYÖRFFY 1990: 320). Szemléletes példa lehet e jelenségre a Nyitra és Pozsony nyugati határszélén feltűnő sasvári székely ispánság, amely „az Árpád-korban a Morva-folyó és a Kiskárpátok közötti területet foglalta el; területén létesült a sasvári esperesség. Etnikai szempontból figyelemre méltó, hogy a területén épült Detrekővárat a csehek és szlovákok *Plavecký-Zámek*nek mondják s azon négy községet, melyet magyarul *Detrekő*- előnévvel különböztetnek meg, ők *Plavecký*- jelzővel nevezneK. Minthogy a *plavecký* szó jelentése 'kun' s e területen kunokról nem tudunk, arra kell gondolnunk, hogy az itt lakó székelyeket nevezte el a szláv lakosság analógiás alapon *plavec*-nek. Az elnevezők olyan területről jöhettek, ahol a hasonló megjelenésű nomád kunokat *plavec* néven ismerték." (GYÖRFFY 1958: 86, vö. MELICH 1903: 51).

A három etnonima közül az ómagyar kori településnevekben a *kun* és a *komán* jelenik meg. A *komán* név 6 kései ómagyar kori településnévben bukkan fel, a legkorábbi 1358-ból *Kumanpataká*-ban Krassó vármegyéből (Adatok 22: 24). Ezen kívül Bihar, Hont, Temes, Torontál és Valkó megyékben 1-1 településnévben szintén megtalálható névalkotóként.[7] A kései megjelenés miatt azonban feltételezhetjük, hogy ezek a lexémák közvetlenül inkább személynévre, pontosabban esetleg román családnévre vezethetők vissza (vö. GYÖRFFY I. 1915/1942: 384 *Komán,* illetve IORDAN 1963: 269–70 *Coman(a)* és változatai Romániában). Az ÁSz.-ban nem is találunk rá adatot. A *kun* lexéma 19 településnévből adatolható, s a korszak névkincsében végig jelen van. Legkorábbi előfordulása 1235–70-es dátummal Gömör megye egyik településének neve *Kwn ~ Kun* (Adatok 22: 5, Cs. 1: 139, ÁÚO. 11: 612) formában. Személynévi funkcióban az ÁSz. legkorábbi adatát a 13. század végéről *Kuun* (1290) alakban idézi. A TESz. által kérdőjellel 1130–40/12–13. sz. dátummal említett *Cuna* névalakkal azonos forma FEHÉRTÓInál önálló címszó *(Kuna, Cuna)* alatt szerepel, amelynek azonban a szerző nem jelzi a kapcsolatát a *Kun, Kuun* szócikkel.

Régi családneveinkhez mindhárom etnikumjelölő alapul szolgálhatott. Közülük legkorábbról, 1324-ből a *kun* lexémából alakult elnevezés mutatható ki (*Kuun* [András], RMCsSz.), s ez után két hasábban sorolja KÁZMÉR az általa még fellelt adatokat. Mintegy három és fél évszázad múlva, 1680-ból a *palóc*-ból lett (Georgius *Palocz,* RMCsSz.) családnév is adatolható mindössze kilenc névvel, s újabb fél évszázaddal később, 1727-es datálással bukkan fel írott forrásban a *komán* etnonimából alakult családnév első és egyetlen korai előfordulása (*Komán* Lázár, RMCsSz.). Ez utóbbi nevet egyedülálló volta és nagyon kései megjelenése miatt talán román jövevény családnévnek tarthatjuk (lásd az előző bekezdésben).

[7] Bihar vm.: *Kománfalva* (1439: *Kományfalva,* Adatok 22: 15), Hont vm.: *Kománszeg* (1359: *Komanzeg,* Adatok 22: 7, Bakács 141), Temes vm.: *Kománfalva* (1369: *Comanfalua,* Adatok 22: 18, Cs. 2: 46), Torontál vm.: *Kománd* (é. n.: *Kumánd,* Adatok 22: 17), Valkó vm.: *Komanovci* (1476: *Kwmanoczy ~ Kwmanowczy,* Cs. 2: 327).

Napjainkban a tízmilliónyi magyar állampolgár közül 10 306 viseli a *kun* népnévből alakult *Kun ~ Kún ~ Kunn ~ Kuun ~ Kunh ~ Kum* (HAJDÚ 2010: 289), 734 a *palóc*-ból létrejött *Palócz ~ Palocz ~ Palóc ~ Paloc ~ Pálócz*, és 139 talán a *komán*-ra visszavezethető *Komán ~ Koman*, illetve 4 az esetleg abból származtatható *Kumann ~ Kuman* családnevet.

Régi szótáraink közül SZENCZI MOLNÁR (1611), PÁPAI-PÁRIZ (1801) és KRESZNERICS (1831) munkájában a *komán*, az első kettőben ezen kívül a *palóc* sem szerepel, a *kun* jelentésénél viszont azt olvashatjuk, hogy 'Cumanus'. Itt jegyzem meg, hogy amíg a SZENCZI MOLNÁR-mű 1621-es kiadásában még változatlanul jelen van a *kun* szócikk, addig az 1708-as szótárban már nem találjuk meg. KRESZNERICS szótárában szerepel a *palóc* is, amelyet Hont vármegyebeli magyarokként értelmez nyelvjárási használattal: 'Palóczok. Sunt Hungari, ia Comitatu Hontensi, propria dialecto hungarica utenses'. A CZUCZOR–FOGARASI-szótár (1862) a *kun*-t mint egy „nemzet nevé"-t határozza meg, „melynek egy része maiglan mint tiszta magyar nép, a kis- és nagy-kunsági kerületeket lakja". A lexéma etimológiai és szemantikai elemzése során kerül elő a *komán* elnevezés is, ez azonban nem kap önálló szócikket, amit az alábbi idézet meg is magyaráz: „a mostani magyarországi kunok között (…) későbbi századokban már előbbi lakhelyeiken is kezdettek tatárosodni: azonban a mostani kún népség általában eredetileg is magyarnak tartotta magát, s tartja is mind ez ideig (…); és nincsen is történelmi nyoma (…), hogy egészben valaha más, mint magyar nyelvüek voltak volna. S habár a Kuma folyam melletti fő lakhelyökről (…) némely idegeneknél és latin nyelven itthon is kumánoknak (cumani) neveztettek: mégis saját nyelvökön más mint 'kun', (azaz 'hun') nevök, egészben véve, soha sem vala." Ebben a munkában a *palóc* népnév szócikkét is olvashatjuk, amely a jelentésen túl a lexéma etimológiájára is rávilágít: „a régi szláv, különösen orosz és lengyel krónikaírók *polowcze* néven hítták a magyar nemzetnek azon felekezetét, kik szabad csapatokban a hadsereg előtt portyáztak". BALLAGI MÓR szótára (1873) *komán* szócikket nem tartalmaz, a *kun* lexémát pedig olyan népcsoport neveként értelmezi, amely 'a magyarral rokon nemzet, néptörzs, mely az Árpádok alatt többször harcolt a magyarral, de most már velük teljesen egygyé van olvadva'. A *palóc* értelmezése itt is a KRESZNERICS-féle meghatározáshoz hasonlóan a népcsoport földrajzi helyzetéből indul ki, amely szerint „Heves, Borsod, Nógrád és Gömör megyében lakó, a többitől némi tekintetben elütő tajnyelvü nép v. személy a magyar fajból". Az ÉrtSz. elsőként mint történelmi szakszót határozza meg a 'Kelet-Európában a X–XI. században feltűnt török nép, amelynek több törzse a XIII. században hazánkban — főleg a Kis- és Nagykunságban — telepedett le, és később beolvadt a magyarságba' jelentéssel; illetve 'e népnek a Kis- és Nagykunságban letelepedett, a magyarságba beolvadt leszármazottjai; nagy-, ill. kiskunok' közszói jelentését adva meg.

Az itt tárgyalt etnikumjelölők közül a nyugati hatásra nyelvünkbe került *komán* gyér településnévi előfordulása, majd a személynevekben, családnevekben megfigyelhető elenyésző jelenléte arra utal, hogy a magyar nyelvből igen korán kiveszett. A népcsoport Magyarországra került, később elmagyarosodott utódai magukat a *kun* lexémával nevezték meg, ez a belső megnevezésük került át a magyarba is, s mint az elmagyarosodott etnikum jelölője a *kun* népnév máig használatban maradt. A *palóc* korábban sajátos megítélés alá esett. KNIEZSA a szláv jövevényszavakról írott munkájában jegyezte meg, hogy e népnevet gúynévként is értékelték: „a palóc terület mindig a s z o m s z é d községnél kezdődik, (…) senki nem akarja vállalni" (1955: 379). Hasonlóan vélekedik a „Magyar néprajzi lexikon" is: „Az adott földrajzi kereteken belül az elnevezés alapján pontosan megállapíthatatlan a palócok lakóhelyének kiterjedése, mivel a szó a parasztság körében gúnyos, pejoratív jelentésű." (NéprLex. 4: 163). A *palóc* etnonimának a mai sztenderd nyelvhasználatban azonban (már) nincs negatív mellékjelentése. A *kun* és a *palóc* népnév máig tartó fennmaradása a fentebb mondottakon túl annak is köszönhető, hogy a két népcsoport a lezajlott nyelvcsere ellenére sem tűnt el nyom nélkül a történelem süllyesztőjében (s ez még akkor is igaz, ha ma inkább csak mint néprajzi csoportként tartjuk számon őket), sőt éppen ellenkezőleg, mindkét népcsoport leszármazottai máig őrzik és ápolják eredetük emlékét, az adott népcsoporthoz tartozás tudata ma is élénken él bennük.

4. *jász – oszlár (eszlár)*

A jászok a 13. század elején a Fekete-tenger és a Kaszpi-tenger közötti területen éltek. A kunokhoz hasonlóan a tatárok előrenyomulása elől menekültek nyugat felé, és a moldvai, havasalföldi területek után kisebb szórványaik eljutottak Magyarország vidékére is. A két nép útja ugyan hasonló, sőt a KMTL. azt írja, hogy „általános vélemény szerint" együtt is érkeztek a Kárpát-medencébe (KMTL. *jászok*). Mások szerint viszont semmi nem bizonyítja ezt (KÓSA–FILEP 1975: 121, GYÖRFFY 1990: 313, KRISTÓ 2003: 235), hiszen a történeti kútfők egészen a 14. századig nem említik a *jász* népcsoportot. Maga a népnév először egy 1318-as oklevélben tűnik fel „natione *Jazonice*"-ként (AOklt. 5: 71/156, KRISTÓ 2003: 234). A röviddel ezután, még a század elején történt nagyobb arányú megtelepedésüket már biztos történeti adatok bizonyítják. KRISTÓ GYULA újabb kutatásai alapján ez a beáramlás délről történhetett, mégpedig az Al-Dunától délre lévő területekről érkező szláv, zömmel bolgár etnikummal együtt, ám megtelepedésük helyéről keveset tudunk. A 14. század közepéig semmi nem mutat arra, hogy e népcsoport a ma ismert Jászság (vö. JUHÁSZ 1988: 82) területén élt volna, ekkoriban, sőt még a 15. században is Esztergom és Pilis vármegye látszik a központi területüknek, ezeken kívül pedig még a Temes és az Al-Duna vidékén is tömeges lehetett a jelenlétük. A Jászságban KRISTÓ szerint inkább a délről, a

Havasalföld és Moldva felől érkező félnomád népcsoport a 14. század második felében jelent meg (erről egy 1366-os oklevél tájékoztat), s hozzájuk a pilisi jászok egy csoportja is csatlakozhatott. A következő évszázadban pedig már ez a terület lett a központjuk (KRISTÓ 2003: 233–43, GYÖRFFY 1990: 312–5).

A jász népcsoportot össze szokták kapcsolni a kunokkal, de igazából csak hasonló sorsuk kelthette az összetartozás érzetét, illetve esetleg az is hozzájárulhatott e tévhit kialakulásához, hogy a korai időkben (feltehetően) kun főemberek vezetése alatt segédnépként működhettek. Valójában azonban a 15. századig teljesen függetlenek voltak a kunoktól, „majd részint azért, mert a Jászság közel feküdt a kun szállásterületekhez, részint pedig mert a jászok sokkal kevesebben voltak a kunoknál, a kunokkal egységesen kezdték kezelni őket, és így alakult ki a történelmileg helytelen és félrevezető jászkun elnevezés." (KRISTÓ 2003: 243).

A *jász* etnonima óorosz eredetű (vö. or. *ясъ* 'az alánok egyik ágát alkotó jászok közé tartozó személy'), végső forrásának az iráni nyelvek tekinthetők, vö. oszét K. *Asy*, Ny. *Asi*, *Assi* 'Balkaria; Balkaria török nyelvű lakói' (TESz.). KNIEZSA valószínűtlennek tartja a délszláv közvetítést, a népnevet inkább közvetlenül az orosz nyelvből való átvételnek tartotta (1955: 230). Első magyar nyelvbeli adataként a TESz. a fentebb már említett 1318-as formát (ancille sue empticie nacione *Jazonice* Elysabeth nominate) idézi, jelentéseként pedig az eredeti szláv jelentéssel megegyező: 'egy iráni, közelebbről alán néptörzs tagja' értelmet adja meg. Etimológiai szótárunk is jelzi azonban a *jász* etnonima jelentésének megváltozását. 1474-ben a ferencesek — mint a jászokat katolikus hitre térítő rend — jogot kaptak templom és rendház építésére Jászberényben, ami erőteljesen hozzájárult a jászok és a környező falvak magyar lakosságának összeolvadásához, és a jászok ezt követően szinte egy évszázad alatt elveszítették a nyelvüket is. Ezután az elnevezés többé már nem népnévként, hanem lényegében néprajzi csoportjelölőként funkcionált tovább (vö. NéprLex. *jászok*, *Jászság*), bár a Jászság, a Kiskunság és a Nagykunság lakosai ma is számon tartják eredetüket.

A *jász* népnév az ómagyar kori településeink közül nagyjából egy tucatban szerepel névalkotó lexémaként.[8] Legkorábbi előfordulását a KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ által ide sorolt Nyitra vármegyei Felsőjász, a későbbi Jác nevében adatolhatnánk 1258-ból az *inferior Jechy* alakban (Adatok 17: 1). E név alapjának azonban KISS LAJOS inkább a ném. R. *Jezo* személynevet mondja, a *jász* népnévvel véleménye szerint „aligha kapcsolható össze" (FNESz. *Jác*). A fenti településnévi adatot tehát legalábbis bizonytalanul ide sorolhatónak tekintve a

[8] Az „Adatok" *jász* szócikkének bevezetőjében (17: 1) a szerzők arra figyelmeztetnek, hogy nem zárható ki a névalkotó elemek *Jász* családnévi eredete (RMCsSz.), illetve a szl. 'gát, zsilip', esetleg 'kőrisfa' jelentésű szavakkal való kapcsolata. Az esetleg szóba jövő családnévi eredet az itteni vizsgálat szempontjából ugyancsak figyelembe vehető tekintve, hogy ez esetben egy elsődleges népnév válhatott családnévvé.

legkorábbi, egyértelműen a *jász* népnevet tartalmazó település a Szilágy megyei Jász, amelynek legkorábbi előfordulásai *Jaz, Jazi, Jazy* alakban 1342-ből adatolhatók (AOklt. 26: 184/223). A *jász* etnonimát tartalmazó településnevek földrajzi elhelyezkedését tekintve nem láthatunk jellemző tömbösödést, az viszont figyelemre méltó, hogy e települések a Duna vonalától É-ra és K-re helyezkedtek el.

Az *oszlár (eszlár)* eredetét tekintve a *jász* népnévvel azonos tőre vezethető vissza, amelyhez a *-lar* többesjel kapcsolódott (vö. FNESz. *oszlár*). Az elnevezés sajátossága, hogy egyes kutatók szerint (településnévi jelenléte során megfigyelhető, a törzsnevekhez hasonló tulajdonságai, viselkedése alapján) a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakozott három kabar törzs egyikének megnevezése, illetőleg az ún. vélt vagy pszeudo törzsnevek egyike is lehetett (vö. RÁCZ A. 2007). Az újabb szakirodalom azonban inkább népnévként tartja számon, amelynek jelöltje azonos lehet a jász népcsoporttal (Adatok 1., FNESz., KRISTÓ 2003).

Az ómagyar korban 8 település 65 adattal képviselteti magát az általam összegyűjtött anyagban, amelyből csupán 3 névalakban jelenik meg az *eszlár*. Bár területi sűrűsödést e településelnevezéseknél sem fedezhetünk fel, két Somogy megyei hely kivételével itt is a Duna látszik határvonalnak. A lexéma első előfordulásaként adataim szerint a Pest megyei *Oszlár* település [1262–70]-es oklevélből származó *Ozlar ~ Vzlar* névalakját tarthatjuk számon. A *jász* és az *oszlár (eszlár)* időbeli megjelenése között tehát nincs jelentős különbség, ami a névalakok nagyjából azonos időben történt átvételére utalhat, s arra, hogy talán szinonimákként használhatták őket.

A *jász* és az *oszlár (eszlár)* népnévnek megfelelő, illetve ebből alakult személynevet az ÁSz.-ban nem találunk, de a TESz. 1335-ös datálással a *Jaaz* alakot ilyen funkcióban közli.

E népnevek közül családnévi használatba is — a 14–17. századi névkincs tanúsága alapján — csupán a *jász* került, amelynek első tulajdonnévi adata 1411-ből származik (Stephanus *Jaz*, RMCsSz.). Nem ezt mutatja azonban a mai helyzet: 542 személy családneve a *Jász*, míg az *Oszlár* családnevet 107 magyar állampolgár viseli, az *Eszlár* alakváltozatra nem találunk példát. A *Jász* és az *Oszlár* számbeli különbségének kialakulásához ebben az esetben is hozzájárulhatott, hogy az *oszlár ~ eszlár* az idők során közszóként egyre kevésbé volt használatban, de a tulajdonnevek (mind a településnevek, mind pedig a személynevek között) máig megőrződött.

Az *oszlár (eszlár)* lexémát az ómagyar korban tehát csupán mint helynévalkotó elemet tudjuk kimutatni. Köznévi használatára a fent említett családnevek közvetett bizonyítékot szolgáltatnak ugyan, de egyetlen korai vagy mai szótárunk sem tartalmaz ilyen szócikket. A *jász* lexéma régi szótáraink közül SZENCZI MOLNÁR (1611) munkájában a ’Barbarus hostis’, azaz ’barbár ellen-

ség', illetve 'filiszteus' jelentéssel szerepel (az utóbbi jelentés csak az 1621-es kiadásban található meg, s kialakulásának okát a TESz. sem ismeri). PÁPAI-PÁRIZ (1801) műve a *jász* közszó 'Sagittarius', azaz 'íjász' jelentését közli, ahogy még számos későbbi szótárunk (pl. a KRESZNERICS-féle) is. Emellett azonban ott szerepel a 'Jászok, Jassones, Jazyges, Populus Ungariae' jelentés is, tehát a magyarság egy csoportjának neveként volt ismert a korban. KRESZNERICS (1831) szótára a *jász* lexéma közszói jelentéseként (a fent írottak mellett) MOLNÁR ALBERTre utalva a következőket adja meg: 'barbarus hostis', azaz 'barbár ellenség', illetve 'filiszteus'. A CZUCZOR–FOGARASI-féle (1862) szótárban az *Eszlár* és az *Oszlár* csupán mint helynevek vagy helynevek részei szerepelnek, a *jász* viszont önálló szócikket kapott, amelyben a felsorolt jelentések között az egyik a népcsoportjelölő funkció: „a magyar nemzetnek egyik különös ága (…). E nép, mint kiváltságos és szabadalmas testület, Tisza vidékén, nagyobb részt Heves és Pest vármegyével határos kerületben lakik, mely Jászságnak neveztetik." BALLAGI MÓR (1873) munkájában az *oszlár (eszlár)* nem szerepel. A *jász* első jelentése itt is az 'íjász', amelyet csupán azért említek meg, mert a második, népnévi jelentés megadásakor a népnév ezzel való etimológiai kapcsolatára utal. Szemantikai tartalma pedig a következő: 'a Tisza vidékén Heves és Pest megyével határos kerületben lakó nép, mely most már a magyarral egészen egygyé van olvadva'. Az ÉrtSz. szintén csak a *jász* népnevet említi, és „a hajdan közigazgatásilag önálló, ma Szolnok megye északnyugati részében elterülő Jászságnak a palóchoz közel álló nyelvjárást beszélő törzsökös lakossága" jelentését határozza meg. Ebből, de a NéprLex. meghatározásából is kitűnik, hogy a *jász* a mai nyelvhasználatban a *palóc*-hoz hasonlóan inkább csak néprajzi csoportot jelöl, hiszen „jászok megnevezéssel illették a *Jászság* lakóit azután is, hogy azok nyelvi, etnikus különállásukat elvesztették és beolvadtak a környező magyarságba" (NéprLex. 2: 666). Közszóként való fennmaradását hasonló, nyelven kívüli okokkal magyarázhatjuk, mint a palócokét: eredetüket számon tartják, az összetartozás tudata máig él bennük (vö. KÓSA–FILEP 1975: 122).

Ma a két név közül csak a *jász* etnonima él, az *oszlár (eszlár)* csoportjelölő lexémaként igen hamar kiveszett nyelvünkből. Eltűnésének okát magam éppen a szinonim jelentésükben látom.

Irodalom

Adatok = KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ, *Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez I.* Szeged, 1973.

AOklt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–.* Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.

BAKÁCS ISTVÁN (1971), *Hont vármegye Mohács előtt.* Bp.
BALÁZS ÉVA (1939), *Kolozs megye kialakulása.* Település és népiségtörténeti értekezések 3. sz. Bp.
BALLAGI MÓR (1873), *A magyar nyelv teljes szótára, melyben az egyes szók különböző értelmeinek körülírás általi szabatos meghatározásán kívül különös figyelem van fordítva azoknak szójárásos, közmondási, irodalmi stb. használatára, valamint a szaktudományi és iparbeli műszókra is. I–II.* Pest. Első kiadás: 1873. Hasonmás kiadás: 1998.
BENKŐ LORÁND (1998), A szlávok népnevei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük. In: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp. 58–75.
Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.
CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára.* Pest, [később] Bp., 1862–1874.
ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.* Bp., 1959–1962.
F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.
FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
GYÖRFFY GYÖRGY (1958), A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig I. *Századok* 92: 12–87.
GYÖRFFY GYÖRGY (1977), *István király és műve.* Bp.
GYÖRFFY GYÖRGY (1990), *A magyarság keleti elemei.* Bp.
GYÖRFFY ISTVÁN (1915/1942), Dél Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta. In: *Magyar nép — magyar föld.* Bp. 359–92.
HAJDÚ MIHÁLY (2010), *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink.* Bp.
ICZKOVITS EMMA (1939), *Az erdélyi Fehér megye a középkorban.* Település és népiségtörténeti értekezések 2. sz. Bp.
IORDAN, IORGU (1963), *Toponimia romînească.* Bucureşti.
JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás.* NytudÉrt. 126. sz. Bp.
KISS LAJOS (1996), A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr*. 120: 440–50.
KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század.* Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.
KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2.* Bp.
KÓSA LÁSZLÓ–FILEP ANTAL (1975), *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* Bp.
KRESZNERITS FERENC (1831), *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal I.* Buda.
KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Bp.

LIGETI LAJOS (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Bp.

MAKKAI LÁSZLÓ (1987), Erdély a középkori Magyar Királyságban. In: *Erdély története I.* Szerk. KÖPECZI BÉLA. Bp. 235–408.

MELICH JÁNOS (1903), Szláv jövevényszavaink. *NyK.* 33: 45–91.

NÉMETH GYULA (1991), *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Második, bővített és átdolgozott kiadás. Bp.

NÉMETH GYULA (1942), A kunok neve és eredete. *Századok* 76: 166–78.

NéprLex. = *Néprajzi Lexikon 1–5*. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Bp., 1977–1982.

PAIS DEZSŐ (1934), Györffy Istvánnak. *MNy.* 30: 126–8.

PÁPAI-PÁRIZ FERENC (1801), *Dictionarium Ungaro–Latino–Germanicum.* Pozsony.

RÁCZ ANITA (2007), A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 45–55.

RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ (1931), „A honfoglaló magyarság kialakulásá”-hoz. *MNy.* 27: 314–6.

RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ (1941–1943), Török adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz. *NyK.* 51: 280–306.

RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIII–XVII. század.* Bp., 1993.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611), *Dictiones Ungaricae, summo studio collectae et Latine conversae.* Hanau.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1621), *Dictionarium Ungarico–Latinum innumeris vocibus Ungaricis formulisque loquendi Latine redditis, cui inspersa sunt usitatiora proverbia Ungarica, cum aequipollentibus Adagiis Latinis.* Heidelberg.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1708), *Dictionarium Ungarico–Latino–Germanicum, innumeris vocibus ungaricis Formulisque loquendi Latine redditis, Nunc quarta vice locupletatum. Cui inspersa sunt usitatiora Proverbia Ungarica, cum aequipollentibus Adagiis Latinis: Quae omnia sub initiali, vel praecipua Adagionis Ungaricae voce facile reperiuntur.* Noriberg.

SZŰCS JENŐ (1997), *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Bp.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.

Győrffy Erzsébet

A folyóvíznevek kronológiai és területi állandósága

1. A magyar helynévkutatás története során a településnevek mellett legtöbbet a víznevekkel foglalkoztak a kutatók. A víznevek fontosságára szinte minden helynévkutató felhívja a figyelmet, e gazdag szakirodalommal rendelkező tudományterületet azonban mégis egyfajta aránytalanság jellemzi: többnyire a nagyobb vizek neveinek az etimológiai vizsgálatára törekedtek a szakmunkák, s ezekből vontak le — többnyire település- és népességtörténeti — következtetéseket. Mivel pedig ezek a nevek jórészt más nyelvek helynévrendszeréből kerültek át a magyarba, a fenti egyoldalúság egyúttal azt is jelenti, hogy a víznevekkel foglalkozó szakmunkákban a jövevényneveknek jóval nagyobb figyelem jutott, mint a belső keletkezésű elnevezéseknek, noha nyelvünkről az utóbbiak magától értetődően több ismerettel szolgálhatnak.

A magyar víznévkutatás áttekintésekor ezen kívül azt is tapasztalhatjuk, hogy a szakemberek valójában két fő kérdéskört érintően foglalkoztak vízneveinkkel. A kutatók egyrészt a víznevek etimológiai megfejtését tartják feladatuknak: a jövevénynevek már említett csoportja mellett többnyire a szemantikai szempontból nem áttetsző belső keletkezésű nevek keltették fel az érdeklődésüket. A névfejtés mellett kedvelt téma továbbá egy-egy régió víznévkincsnek tipológiai szempontú elemzése is, ami ritkábban más helynévtípusokkal összehasonlítva történik meg.

2. Tanulmányomban — a fentiektől eltérően — a folyóvízneveknek egy olyan kérdését kívánom érinteni, ami ezidáig jobbára elkerülte a kutatók figyelmét, vagy ha mégsem, alapvetően másként ítélték meg a jelenséget, mint ahogyan én magam látom. Írásomban azt a névtani szakmunkákban nemegyszer előkerülő állítást járom ugyanis körül, mely szerint a helynévrendszer legszívósabb és legállandóbb csoportját a víznevek alkotják. A legtöbb szakember — például KNIEZSA ISTVÁN (1942: 3), LŐRINCZE LAJOS (1947: 24–5), BÁRCZI GÉZA (1958: 150), KISS LAJOS (1995, 1997) vagy a történész KRISTÓ GYULA (1985) — különösen a vízbőségüknél és hosszúságuknál fogva jelentős folyók elnevezéseire tartja igaznak ezt az állítást. E folyóvíznevek kontinuitására a szerzők többféle magyarázatot is adnak. KNIEZSA ISTVÁN a nevek állandóságát egyrészt arra vezeti vissza, hogy a folyók — a településekkel szemben — nem pusztulnak el, másrészt a nevet legtöbbször a víz egész folyásán használják, így mindig marad, ha más nem, egy csekély lakosság, amely fenntartja azt (1942: 3). KISS

LAJOS, aki számos írásában foglalkozik e témakörrel, a vizeknek elsősorban a tájékozódásban és a közlekedésben, valamint a határvédelemben betöltött fontos szerepére hivatkozik (1999: 282). MARKÓ IMRE LEHEL a II. Névtudományi Konferencián megtartott előadásában a víz- (és más hely)nevek kontinuitását azzal magyarázza, hogy ezeknek „történetileg annyira fontos szerepük volt évszázadok, esetleg évezredek folyamán, s oly sok népközösséget érintő események fűződtek hozzájuk, hogy az egyes népek emlékezetében megőrződtek és hagyományozódtak" (1970: 86).

A kisebb vizek elnevezéseiről a kutatók azonban ritkán szólnak. BENKŐ LORÁND egyik korai írásában a középkori Nyárádmente víznévanyagának jó részéről megjegyzi, hogy mára szinte teljesen eltűnt, illetve a vizek új nevet viselnek (1947: 259). BÍRÓ FERENC a 19. és 20. századi vízszabályozások kapcsán pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy „a folyók, patakok, tavak, mocsarak medrének kiszáradásával, azok helyének eltüntetésével együtt nevük általában nem merül feledésbe, hanem tovább él a mesterséges vizek, tavak vagy határrészek, dűlők stb. neveként" (1992: 140).

E munkák elsősorban arra koncentrálva közelítettek a víznevekhez, hogy a víz neve felcserélődik-e egy másik névvel. TÓTH VALÉRIA a víznevek múlékonysága mellett foglalkozott azonban azok változékonyságával is, vagyis azzal, hogyan élnek tovább a nevek (2003). A Zala megyei víznévkincset elemezve azt tapasztalta, hogy a több mint 200 történeti folyóvíznévnek mintegy a fele valamilyen formában ma is tagja a helynévrendszernek. E nevek azonban különféle módon jelennek meg. Az elnevezések előfordulhatnak változatlan formában (pl. *Zala*), emellett azonban morfológiai szerkezetük is módosulhat: az elsődleges víznév kiegészülhet vízrajzi köznévvel (pl. *Harkály* > *Harkály-patak*), de találunk példát arra is, hogy az elsődleges víznév *-i* melléknévképzős alakja kap vízrajzi köznévi utótagot (pl. *Csurgó* > *Csurgói-patak*). A *Gétye pataka* > *Gétyei-patak* típusú nevek esetében az összetartozást kifejező birtokos személyjel maradt el a vízrajzi köznévről, s az előtaghoz *-i* melléknévképző járult. E képző el is tűnhetett az előtagból: *Kis-Egerszegi-patak* > *Kis-Egerszeg-patak.* Sajátos típust alkotnak azok az elnevezések, amelyeknek névrészcsere folytán a földrajzi köznévi utótagja cserélődik fel: *Kopasz-víz* > *Kopasz-patak.*

TÓTH VALÉRIA munkájában a vizsgált történeti nevek igen tág időhatárok között mozognak: a 13. század elejétől a 19. századig találunk neveket a feldolgozott névkincsben. A legrégebbről adatolható folyóvíznévi korpuszt vizsgálva azonban ugyancsak azt tapasztalhatjuk, hogy egyes nevek akár a mai napig továbbélnek a víznévrendszerben. A „Korai magyar helynévszótár" (KMHsz.) első kötetének víznevei közül például az Abaúj vármegye déli részén Szántó határában említett *Aranyos* nevű vizet ma *Aranyos-patak* néven nevezik. Ehhez hasonlóan vízrajzi köznévi utótaggal kiegészült alakban fordul elő napjainkban több Bihar vármegyei folyóvíznév is: *Kutas* > *Kutas-patak*, *Mohos* > *Mohos-folyás*, *Ölyvös* > *Ölyvös-ér*, de itt említhetjük meg például a Bereg megyéből adatolható

Mic > *Mic-patak* víznevet is. A korai ómagyar kori kétrészes víznevek gyakran birtokos személyjeles vízrajzi köznévi utótaggal rendelkeznek. A mai alakokban a legtöbbször funkciótlan birtokos személyjel már nem része a névnek: a korai ómagyar korból adatolható *Bissó pataka* név mai formája így *Bissó-patak.* A *-t* helynévképző formáns redukciójával jöhetett létre a *Medest* elsődleges névformából a mai *Medes* víznév. A *Lüle pataka* > *Besei-patak, Hidas-patak* > *Hideg-patak* nevek esetében pedig az előtag cserélődött fel más névrésszel. Több név azonban változatlan formában él tovább mindmáig: pl. *Kompa, Szartos, Szuha.*

A folyóvíznevek folytonosságát azonban nem csupán az egyes elemei szintjén vizsgálhatjuk meg, hanem a rendszer egészén belül megfigyelhető tipológiai átrendeződésük is figyelmet érdemel.

3. Írásomban ezért elsősorban nem az egyes víznevek továbbélésről kívánok szólni, azaz nem egyfajta folyóvíznév-változástipológiát fogok bemutatni. A nevek változásának kérdését a továbbiakban sokkal inkább az utóbbi szempontra koncentrálva, a rendszerjellegük felől közelítem meg. A vizek elnevezéseiről azt is szokás állítani, hogy nyelvi felépítésüket tekintve hagyományőrző jellegűek, azaz szemantikai felépítésük és szerkezettípusaik nagyfokú állandóságot mutatnak (vö. HOFFMANN 2009). A továbbiakban ennek a vélekedésnek igyekszem utánajárni, mégpedig olyan módon, hogy a víznevek jellemző szerkezeti típusait s az azokban bekövetkező módosulásokat tekintem át kronológiai és területi szempontból. Ezt két-két egymástól időben és térben távol eső folyóvíznévrendszernek az összehasonlításával valósítom meg: a legrégebbről adatolható, azaz az Árpád-kori Baranya és Heves vármegyék névkincsének és a mai Baranya megyei Sásdi járás és a hevesi Egri járás magyar víznévi anyagának összevetésével.[1] Fontosnak tartom azonban kiemelni, hogy elemzésemmel nem az említett területek és korok víznévkincsét kívánom elsősorban feltárni, inkább arra törekszem, hogy az efféle módszerrel végrehajtott vizsgálatok létjogosultságát igazoljam.

4.1. A mai és a régi víznévrendszerek összehasonlításának első lépéseként tekintsük át a két korszak egy- és kétrészes neveinek az arányát! Ezt az 1. táblázat szemlélteti.

terület és korszak	egyrészes név	kétrészes név
Árpád-kori Heves vármegye	38% (17 adat)	62% (28 adat)
Árpád-kori Baranya vármegye	81% (54 adat)	19% (13 adat)
mai Egri járás	7% (10 adat)	93% (131 adat)
mai Sásdi járás	15% (66 adat)	85% (363 adat)

1. táblázat. *Az egy- és kétrészes folyóvíznevek megoszlása.*

[1] A korai ómagyar kori Baranya vármegye anyagát a KMHsz. 1., míg Heves vármegye víznévkincsét a HA. 2. kötetéből állítottam össze; a szinkrón vizsgálat elkészítésekor pedig a BMFN. és a HMFN. adattárait használtam fel.

Az Árpád-kori Heves és Baranya vármegyék anyagát vizsgálva az egy- és kétrészes nevek arányában jelentős különbséget tapasztalunk. Heves vármegyében a kétrészes nevek vannak jelen nagyobb súllyal: a nevek valamivel több mint háromötöde két tagból áll. Baranya névkincsében ezzel szemben csupán minden ötödik névben fedezhetünk fel két névrészt. E területi eltérés alapján — még akkor is, ha figyelembe vesszük a lejegyzésre kerülő nevek esetlegességét — úgy tűnik, érdemes lenne azt a szakemberek körében elterjedt intuíciót is felülvizsgálni, mely szerint a régiségben az egyrészes nevek a jellemzőbbek, a névszerkezetek terén ugyanis területenként, vidékenként — mint látjuk — akár jelentős eltérésekkel is találkozhatunk.[2]

Az elemzés szempontjából a vizsgált mai járások névanyagában a kétrészes nevek fölénye még szembetűnőbben megmutatkozik: mindkét területen csupán kis mértékű az egyrészes nevek aránya: 7% az Egri járásban és 15% a Sásdi járásban.

Mindezek alapján a mai víznevekre jellemző kétrészességgel kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy vélhetően a helynévrendszer más névtípusaiban is megjelenő kettős tagoltság analógiás hatására, valamint a helynevekben jelentkező ösztönös logikai-fogalmi kéttagúságra törekvés eredményeképpen a víznevek körében is a kétrészes nevek váltak általánossá. Ez még az olyan középvizek elnevezéseinek a körében is végbemehetett, mint például az *Eger* > *Eger-patak*, *Mura* > *Mura vize.*

4.2. Ezután térjünk át az e g y r é s z e s víznevek szerkezeti felépítésének bemutatására! Mind a négy terület névanyagában főnévi alapszóból alakult folyóvíznevekkel találkozhatunk. E szófaji kategórián belül mind a köznevek, mind a tulajdonnevek alkotó módon részt vettek a névalkotásban, azonban eltérő megoszlásban. (Az egyrészes folyóvíznevekben megjelenő szerkezettípusokat a 2. táblázat összesíti.)

[2] A pontosabb kép kialakítása érdekében érdemesnek látszik megjegyezni azt, hogy a korai ómagyar kori Abaúj–Pilis vármegyék folyóvíznévi korpuszában (a betűrend szerint ide tartozó 40 megye névanyagában) az egy- és kétrészes víznevek megoszlása közel azonos: 51:49%. Meg kell említenünk azonban, hogy az egyrészes nevek egy ötödének kétrészes, azaz vízrajzi köznévvel kiegészült alakváltozata is létezik — különösen igaz ez a jövevényvíznevekre. Érdemes továbbá az egy- és kétrészes nevek kronológiai megoszlását is nyomon követni, egyes korokban ugyanis egyik vagy másik névtípus dominánsabbá is válhatott. Az 1000–1249-ig tartó időszakban az egyrészes nevek a névállomány több mint kétharmadát adják. A 13. század második felében a két névszerkezet aránya kiegyenlítődik, majd ezt követően a korai ómagyar kor utolsó félszáz évében az arányok a kezdetekhez képest lényegében megfordulnak, és csupán körülbelül minden harmadik név áll egy névrészből. TÓTH VALÉRIA (2001: 217–8), KOVÁCS ÉVA (2008) és KOCÁN BÉLA (2009: 109–10) a történeti víznevek vizsgálata során ugyancsak arra az eredményre jutott, hogy Abaúj és Bars, továbbá Bihar, illetve Ugocsa vármegyék névkincsében a kétrészes nevek száma fokozatosan emelkedik.

	Heves vm.		Baranya vm.		Egri járás		Sásdi járás	
puszta köznév	**6%**	**(1)**	**17%**	**(9)**	**80%**	**(8)**	**82%**	**(54)**
vízrajzi köznév	—		9%	(5)	80%	(8)	82%	(54)
egyéb köznév	6%	(1)	8%	(4)	**—**		**—**	
puszta tulajdonnév	**77%**	**(13)**	**46%**	**(25)**	**20%**	**(2)**	**4%**	**(3)**
jövevény víznév	24%	(4)	31%	(17)	20%	(2)	1%	(1)
személynév	12%	(2)	4%	(2)	—		**—**	
egyéb helynév	41%	(7)	11%	(6)	—		3%	(2)
képzett fn./mn.	**17%**	**(3)**	**26%**	**(14)**	—		**14%**	**(9)**
kategorizálhatatlan	**—**		**11%**	**(6)**	—		**—**	

2. táblázat. *Az egyrészes folyóvíznevekben megjelenő szerkezettípusok.*

A formáns nélküli köznév csupán egy van a régi Heves vármegyében *(Eger),* Baranyában azonban minden hatodik névben ez a szócsoport szerepel: vízrajzi köznévből alakult az *Ér, Fok, Séd, Maláka* (2) fanévből az *Alma, Gyűrű, Kőrös,* egyéb köznév szerepel a *Kas* víznévben. A közneveknél jóval nagyon arányban képviseltetik magukat a korai ómagyar kori korpuszokban a puszta tulajdonnévből alakult víznevek. Heves vármegyében a helynévből (főként településnévből) metonimikus névalkotással keletkezett nevek szerepelnek legnagyobb számban: *Bene, Szalók,* emellett az átvett nevek aránya emelendő még ki: *Zagyva, Szuha.* Két névben puszta személynévi elem található *(Hasznos, Mirhó).* Hasonló kategóriák jelennek meg a korai ómagyar kori Baranya víznévkincsében is, azonban a jövevénynevek *(Okor, Karasó, Szaporca)* aránya jóval nagyobb. A névanyagokban emellett találkozunk olyan víznevekkel is, melyek helynévképző *(-di, -s, -sd)* hozzáadásával (főként növénynévi) alapszóból alakultak: *Füzegy, Gyöngyös* (Heves vm.), *Almádi, Almás, Egregy, Füzesd, Zabos* (Baranya vm.).

Míg a régi egyrészes nevek szerkezetileg igen színes csoportot alkotnak, a szinkrón névkincsben egyfajta elszegényedést, egyneműsödést tapasztalunk. Mindkét korpuszban az egyrészes puszta vízrajzi köznevek túlsúlya figyelhető meg. Az egri járásban emellett csupán egy kategória tűnik fel: két név más nyelvből került a magyarba: *Rima, Tarna.* A Sásdi járásban ezzel szemben képzett nevek is nagyobb számban jelennek meg: *Kapus.* A képzéssel keletkezett víznevek kapcsán érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy míg a régiségben *-s, -d, -gy, -sd* formánsok játszottak szerepet a névalkotásban, addig a Sásdi járás vízneveiben csupán az *-s* képző használatával találkozunk.

4.3. A kétrészes nevek körében szerkezeti szempontból különbséget kell tennünk a víznévi utótagú (Heves vm.: *Kis-Eger,* Baranya vm.: *Nagy-Okor,* Egri járás: *Parádi-Tarna*) és a vízrajzi köznévi utótagú (Heves vm.: *Szartos foka,* Baranya vm.: *Sebes-maláka,* Egri járás: *Kígyós-patak,* Sásdi-járás: *Bikaliárok*) nevek között. (A kétrészes folyóvíznevek utótag szerint megoszlásához lásd a 3. táblázatot.)

utótag	Heves vm.		Baranya vm.		Egri járás		Sásdi járás	
víznév	**3%**	**(1)**	**23%**	**(3)**	**8%**	**(10)**	**—**	
vízrajzi kn	**97%**	**(27)**	**77%**	**(10)**	**92%**	**(121)**	**100%**	**(363)**
jelöletlen	30%	(8)	70%	(7)	90%	(109)	99%	(360)
jelölt	70%	(19)	30%	(3)	10%	(12)	1%	(3)

3. táblázat. *A kétrészes folyóvíznevek utótag szerinti megoszlása.*

Valamennyi vizsgált területről elmondható, hogy a víznévi utótagot tartalmazó nevekkel jóval ritkábban találkozunk. Ez az aránybeli eltérés azonban nem nyelvi okokkal magyarázható, hanem a jelenség természetföldrajzi tényezőkkel függ inkább össze, hiszen a víznévi alaptagú nevek többnyire az utótagban megnevezett víz valamely mellékágát, holtágát nevezik meg.

A folyóvízneveket alkotó vízrajzi köznévi utótagok kapcsán a következőket tapasztaljuk. A vizsgált korpuszok anyagában egyetlen olyan vízrajzi köznévvel találkozunk, amely mind a négy állományban szerepel: ez a *patak*. Az Árpád-kori névkincs Heves vármegyei állományában emellett az *aszó, ér* és a *víz*, míg a baranyaiban az *ág, ér, fok, maláka, séd* és a *víz* lexémák fordulnak elő. A mai folyóvíznévkincs létrehozásában ugyancsak viszonylag kevés számú elem vett részt: az északi megyében a *csurgó, folyás* és a *víz*, délen pedig az *árok, csatorna, csörge* és *gát* köznevek jelennek meg a *patak* mellett.[3]

Sokkal érdekesebb tendenciára figyelhetünk fel, ha a vízrajzi köznévi utótagokat a jelöltség szempontjából vizsgáljuk meg. A két Árpád-kori névanyagban a jelölt, azaz birtokos személyjellel ellátott és a jelöletlen utótagok aránya fordított: Hevesben a jelölt *(Köves pataka, Két-Pók ere)*, Baranyában a jelöletlen szerkezetek a gyakoribbak *(Sebes-maláka)*. E szempontból a mai nevek jóval egységesebb képet mutatnak: jelölt alakokkal alig-alig találkozunk (Egri járás: *Mellér-völgy folyása, Szőke-víz folyása*, Sásdi járás: *Mura vize*). Már itt érdemes azonban felhívni a figyelmet arra, hogy a szinkrón névanyagban a jelöltség tipikusan az előtagon jelenik meg.

4.4. A kétrészes folyóvíznevek előtagjának bemutatásakor (lásd ehhez a 4. táblázatot) eltekintek attól, hogy külön tárgyaljam a víznévi és a köznévi utótagú neveket.

A nevek előtagjáról területi és kronológiai szempontból is megállapíthatjuk, hogy a változatosság jellemzi őket. Az egyes kategóriák aránya azonban — csakúgy, mint az egyrészes neveknél — jelentős mértékben módosult.

[3] Érdemes megemlíteni, hogy a korai ómagyar korból fennmaradt, Abaúj–Pilis vármegyékből adatolható folyóvíznevekben csupán 12 lexéma fordul elő utótagként, ezzel szemben NEMES MAGDOLNA szinkrón földrajzi köznévi kutatásai során több mint 120 olyan tőszót, összetételt vagy morfológiai változatot gyűjtött össze, mellyel folyóvizeket jelölnek meg (2005). E tekintetben tehát egyfajta gazdagodást figyelhetünk meg. Ez a 120 lexéma azonban természetesen sem funkcionálisan, sem területileg nem alkot egységes csoportot.

	Heves vm.		Baranya vm.		Egri járás		Sásdi járás	
puszta köznév	**21%**	**(6)**	**8%**	**(1)**	**10%**	**(14)**	**27%**	**(100)**
vízrajzi köznév	7%	(2)	8%	(1)	4%	(6)	—	
egyéb köznév	14%	(4)	—		6%	(8)	27%	(100)
puszta tulajdonn.	**50%**	**(14)**	**23%**	**(3)**	**24%**	**(32)**	**3%**	**(7)**
víznév	32%	(9)	8%	(1)	4%	(6)	1%	(2)
személynév	7%	(2)	—		2%	(3)	—	
egyéb helynév	11%	(3)	15%	(2)	18%	(23)	2%	(5)
képzett főnév	**11%**	**(3)**	**15%**	**(2)**	**46%**	**(60)**	**60%**	**(219)**
képzetlen mn.	**14%**	**(4)**	**46%**	**(6)**	**11%**	**(14)**	**7%**	**(26)**
kategorizálhatatl.	**4%**	**(1)**	**8%**	**(1)**	**9%**	**(11)**	**3%**	**(11)**

4. táblázat. *A kétrészes folyóvíznevek előtagjának típusai.*

A régi víznevek előtagjai között a jelöletlen köznévi (*Kőhíd-Kőrös,* Baranya vm.; *Rák-patak,* Heves vm.), tulajdonnévi, különösképpen víznévi lexémákkal találkozunk (*Karasó ága,* Baranya vm.; *Szartos foka,* Heves vm.). Emellett melléknévi természetű szó is szerepelhet első névrészként: ez lehet *-s* formánssal képzett főnév (*Rekettyés-maláka,* Baranya vm.; *Solymos pataka,* Heves vm.) vagy képzetlen melléknév egyaránt (*Nagy-Okor,* Baranya vm.; *Száraz-aszó,* Heves vm.). Míg Heves vármegyében a puszta tulajdonnévi előtagok a dominánsabbak, addig Baranyában a képzetlen melléknévi előtagok a gyakoribbak.

A szinkrón névanyagok esetében megjelennek a formáns nélküli köznévi és tulajdonnévi előtagok, mindkét korpuszban azonban a képzett előtagok túlsúlyát tapasztaljuk: Egri járás: *Major-vőgyi-patak, Rosszkút-réti-patak* (Egri járás), *Kóti-árok, József-kúti-árok* (Sásdi járás). Míg a régiség kétrészes neveinek az előtagja esetében csupán az *-s* használata mondható elterjedtnek, s emellett inkább az utótag jelöltsége a domináns forma, addig a mai névanyagban az *-i* képző kiszorított majdnem minden más helynévképzőt, az előtag jelöltségének köszönhetően pedig az utótag formánssal való ellátottsága szinte teljesen eltűnt. A képzés alapjául szolgáló lexémák szintén eltérőnek mutatkoznak a két korszakban: a régiségben a nem vizet jelölő helynevek mellett igen gyakran növény- és állatnevek vesznek részt a névalkotásban, míg a szinkrón anyag esetében kevés kivételtől eltekintve nem vizet jelölő helynevekkel (település-, völgy- és dűlőnévvel) találkozunk ebben a szerepben.

5. Az összevető vizsgálatok eredményei azt jelzik, hogy területi és kronológiai szempontból is különbségek mutathatók ki a folyóvíznevek rendszerei között. A legszembetűnőbb különbségnek az tűnik, hogy a régiség egy- és kétrészes neveinek az aránya jóval erősebb mértékben tér el egymástól a két korai ómagyar kori korpusz esetében, mint azt a szinkrón névanyagban láthatjuk. Ez minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy míg a régebbi korok embereinek a helynévismerete nem haladt túl szűk környezetük határain, addig napjaink embere szá-

mos más helynevet is ismer és használ. Ez pedig minden bizonnyal hat a névkincs egységesedésére is.

Ugyancsak fontos eltérés mutatkozik a nevek szerkezettípusainak a megoszlásában: valójában egyfajta egyneműsödés figyelhető meg e tekintetben is. A korai víznevek körében viszonylag színes képet láthatunk ebből a szempontból: az egyrészes nevek között a jövevénynévi, a településnévi és a képzővel ellátott vízneveket emelhetjük ki arányuknál fogva, míg a kétrészes nevek csoportjából a képzetlen melléknévi előtagú és vízrajzi köznévi utótagú nevek domborodnak ki. Ezzel szemben a mai névanyagokban az *-i* képzős helynévi előtagú és vízrajzi köznévi utótagú nevek alkotják a jellemző szerkezettípust. (Ezek mögött a lexikális-morfológiai modellek változása mögött természetesen a szemantikai szerkezettípusok elmozdulása is megfigyelhető.)

Ebből adódóan úgy gondolom, hogy érdemes az egyes víznévrendszerek kronológiai és területi alapú összehasonlítását nagyobb névanyagon is elvégezni, a folyóvíznevek ugyanis e tekintetben szembetűnő változékonyságot mutat(hat)nak. Ilyenfajta kutatások esetleg döntőnek bizonyulhatnak az esetleges névjárások kérdésének az eldöntésében is.

A pontosabb kép megrajzolása érdekében azonban még egy megjegyzést fűznünk kell a víznevek változékonyságának a kérdéséhez. A folyóvíznevek szerkezettípusainak a változását taglalva célszerű különbséget tenni maguknak a folyóvízneveknek a típusai között is. Korábbi írásomban a folyóvizek földrajzi jellegét figyelembe véve és szocioonomasztikai megfontolásokat is szem előtt tartva elkülönítettem a nagy-, közép-, kis- és mikrovizeket, illetve ezek elnevezéseit (lásd részletesen GYŐRFFY 2009). E víz(név)tipológiát alkalmazva a folyóvíznevek állandóságának tételéről intuitíve azt mondhatjuk, hogy a nagy- és középvizek nevei nyelvi felépítésüket tekintve általában nem változnak. Gondoljunk például a *Duna, Tisza, Dráva, Száva, Berettyó, Körös* stb. nevekre. Ezek évszázadok (sőt némelyek akár egy évezrednél is hosszabb idő) óta ugyanabban a formában vannak jelen a magyar helynévrendszerben. A kis- és a mikrovizek elnevezései azonban jóval változékonyabbak lehetnek, ami minden bizonnyal a nevek kisebb használati hatókörével magyarázható. Ennek az elgondolásnak az igazolása nagyobb névanyag bevonásával szintén az elvégzendő feladatok közé tartozik.

Irodalom

BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Bp.

BENKŐ LORÁND (1947), Víz- és helységneveink viszonyához. *MNy.* 43: 259–63.

BÍRÓ FERENC (1992), A régi vízi világ emlékei Körösladány földrajzi neveiben. *MND.* 100: 140–7.

BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II.* Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.

GYŐRFFY ERZSÉBET (2009), A többnevűség és a szakasznevek folyóvízneveink körében. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 105–13.

HA. 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999.

HMFN. = *Heves megye földrajzi nevei. I. Az Egri járás.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1970.

HOFFMANN ISTVÁN (2009), Víznevek a Kárpát-medencében: hidak nyelvek és kultúrák között. URL: http://mta.hu/index.php?id=3340.

KISS LAJOS (1995), Földrajzi nevek kontinuitása a Dunántúlon. *MNy*. 91: 192–4.

KISS LAJOS (1997), Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: *Honfoglalás és nyelvészet.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 187–97.

KISS LAJOS (1999), Az újabb szláv víznévkutatás. In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba. 282–98.

KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.

KNIEZSA ISTVÁN (1942), *Erdély víznevei.* Kolozsvár.

KOCÁN BÉLA (2009), A folyóvíznevek típusai és változásaik Ugocsa vármegye ómagyar és középmagyar kori névanyagában. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 115–30.

KOVÁCS ÉVA (2008), Az ómagyar kori Bihar vármegye vízneveinek nyelvi elemzése. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 189–95.

KRISTÓ GYULA (1985), A Kárpát-medencei helynévanyag kontinuitásának kérdéséhez. *MNyTK*. 170: 15–22.

LŐRINCZE LAJOS (1947), *Földrajzineveink élete*. Bp.

MARKÓ IMRE LEHEL (1970), Földrajzi köznevek és földrajzi tulajdonnevek. *NytudÉrt.* 70: 85–9.

NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata.* Debrecen. Doktori értekezés. Kézirat.

TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2003), A Zala vízgyűjtőjének régi folyóvíznevei. *NÉ*. 25: 89–94.

Sebestyén Zsolt

A történelmi Bereg megye *-falva* utótagú helységneveiről

1. A Vasváron megrendezett helynévtörténeti szemináriumon a történelmi Bereg megye helységneveit bemutató előadásom után kisebb vita alakult ki az egyik jellegzetes beregi helységnévtípusról, a *-falva* utótagot tartalmazó nevekről. TÓTH VALÉRIA és HOFFMANN ISTVÁN észrevételei — amelyeket ezúton is köszönök — késztettek arra, hogy az előadásban vázlatosan bemutatott típusnak az ebben a térségben megmutatkozó jellegzetességeit részletesebben megvizsgáljam.

A *falu ~ falva* köznév helységnevekben való előfordulását KÁZMÉR MIKLÓS nagyszabású monográfiában dolgozta fel (1970), s az e munka megjelenése óta eltelt időszakban a *-falva* típusú helységnevekről viszonylag kevés szó esett névtani szakirodalmunkban, ami KÁZMÉR könyvének alaposságát, állításainak helyességét és helytállóságát bizonyítja. A történelmi Bereg megye helységneveit kutatva azonban néhány sajátos jelenségre figyeltem fel, amik kiegészíthetik, néhány részletében pedig módosíthatják a típusról leírtakat.

Bereg megye területének nagy része — néhány falutól eltekintve — ma Kárpátaljához tartozik, helységnévrendszerének kialakulása jól áttekinthető, s kiválóan alkalmas arra, hogy képet alkothassunk a vidék benépesedéséről, az egyes helységnévtípusok megjelenéséről, elterjedéséről. Mivel Bereg a magyar vármegyék közül az egyik legkésőbb létrejött megyének számít (közigazgatási egységgé való szervezése tulajdonképpen a tatárjárás után történt meg), s így bizonyára a magyarság is csak viszonylag később szállta meg, teljesen hiányoznak területéről a törzsnévi eredetű helységnevek, s csak szórványosan találkozhatunk népnévi és *-i* helynévképzővel alkotott helységnevekkel. A legjellemzőbb helységnévtípusok Beregben a puszta személynévi eredetű, a személynév + *-falva* szerkezetű és a víznévből metonimikus névátvitellel létrejött településnevek. Miként az a vasvári előadásomban elhangzott, ezek nemcsak kronológiai, hanem „területspecifikus" névtípusoknak is tekinthetők, mert aktivitásuk meghatározott időszakokban a megye bizonyos részeire jellemző.

A vizsgálatom tárgyát képező személynév + *-falva* típusú nevek[1] a Bereg megyei névállománynak jelentős részét alkotják, az évszázadok során ugyanis (a

[1] Olyan *-falva* utótagú településnévről, amelynek jelzői névrésze nem személynév, a megye területén alig van tudomásunk; vö. pl. *Klastromfalva, Kutkafalva, Tövisfalva, Kőrösfalva, Nyíresfalva, Hiúzfalva.*

bizonytalan adatolású falvakat is figyelembe véve) mintegy 80–85 ebbe a típusba tartozó helységnévről tudunk, ami a megye területén valaha létezett 250–300 helységnek és helységnévnek a 25–30%-át teszi ki.[2]

2. KÁZMÉR MIKLÓS könyve nyomán általánosan elfogadott nézet, hogy a *-falva* utótagú helységnevek a 13. század elején jelennek meg, legnagyobb számban pedig a 14–16. században keletkeznek (1970: 58–9). Beregi adataink is alátámasztják ezt a kronológiát. Bereg földrajzilag két élesen elkülönülő részre tagolódik: egy alföldi és egy erdőkkel borított hegyvidéki részre. Ez a földrajzi kettősség meghatározta a terület településrendszerének és etnikai képének alakulását. A magyarság sem a középkorban, sem később nem települt a Kárpátok hegyei közé, míg a ruszin és vlah pásztorok a hegyvidéket részesítették előnyben. A megyében a települések számának ugrásszerű növekedése a 13. század második felére tehető: a tatárjárás után a korábbi Borsova megye elpusztított síkvidéki részét magyar lakosság szállta meg. Ezt igazolja a puszta személynévi eredetű helységnevek tömeges megjelenése (*Bátyú, Bégány, Csoma, Gecse, Hetyen, Kaszony* stb.). A víznevek (*Csaronda, Mertvice, Szernye* stb.) alapján azonban úgy vélhetjük, hogy a megtelepülő magyarság jelentős szláv lakosságot találhatott itt, ami gyorsan asszimilálódott. Bereg megye területének lassú, fokozatos birtokbavétele során a 14. században a benépesítés a hegyvidéki részekre is kezdett kiterjedni. A korábbi spontán letelepedést felváltja a tudatos telepítő politika: ekkor kezdődnek az első falutelepítések, melyeknek célja a teljesen lakatlan vagy csak a vándorló állattenyésztő életmódot folytató vlah és szláv pásztorok által ritkán benépesített területek birtokbavétele. Ebből az okból jött létre Beregben az ország más területein már létező kenézség intézménye.[3]

A kenézek telepítő mozgalma a tatárjárás után bontakozott ki Beregben. Az uralkodó és a földesurak így kívánták benépesíteni a lakatlanná vált vidéket. A kenézek tevékenységüket megbízás alapján végezték, cserébe az általuk telepített falvak örökös bírói tisztségének viselői lettek. A telepeseket egy bizonyos ideig tartó adó- és szolgálatmentességgel csábították az újonnan alapított településekre. A telepítés során elsősorban vlahokat, majd később, a 14–16. század

[2] Nem vettem figyelembe azokat a neveket, amelyeknél biztosra vehető, hogy csak az oklevél, kenézlevél, birtokadomány írója „*falvá*-sította" a helységnevet. Ilyen például a két beregi *Mogyorós (Kis- és Nagymogyorós)*, melyeknek egy kivételével minden írásos említése *-falva* utótag nélküli: 1447: *Monyoros* (Cs. 1: 418), 1533: *Magÿaros* (Conscr.Port.), 1550: *Monÿoroſ* (uo.), 1564: *Nagÿmogÿoros* (uo.), 1570: *Mogioros* (uo.), 1577: *Nag Monioros* (Dézsm. 388), 1564: *Kÿſmogÿoros* (Conscr.Port.), 1570: *Kÿs mogioros* (uo.), 1645: *Kis Mogyeros* (MAKKAI 1954: 366). Az 1542-es conscriptiones portarumban azonban mindkét település megkapta a *-falva* utótagot: 1542: *Monyorofalua*, 1542: *Kis monÿorofalua.*

[3] A hagyomány szerint Beregben az első kenézség a sztánfalvi volt, a falut román kenézek alapították a Hát hegység vidékén (1378: *Sztanfalva*, DocVal. 276), majd ezt követték sorban az újabb telepítések.

folyamán ruszinokat telepítettek le. Mivel a telepesek a nomád, barangoló életmódot tovább folytató ruszinok és vlahok legelőtereit foglalták el, ezért utóbbiak arra kényszerültek, hogy vagy letelepedjenek, vagy más legeltető helyeket keressenek. Így a helyhez nem kötött pásztorok, hogy kedvelt régi legelőiket ne kelljen elhagyniuk, kénytelenek voltak összeállni s telepeket, falvakat létrehozni. A telepítő mozgalom célja az elpusztult vagy megfogyatkozott falvak újratelepítése volt, s csak másodlagos célként merült fel új települések létrehozása. Jellemző példa azonban *Fedelesfalva* esete: „1581-ben aug. 20-án kelt okmány szerint Mágócsi Gáspár, Munkács birtokosa a Fedeles nevű családnak adott kenézi kiváltságot arra nézve, hogy Olenyova nevű falut benépesítse. Ehelyett azonban e családbeliek itt telepedtek le, s az irtott erdőterületre idegen jobbágyokat szállítván, a falut a kenézcsalád nevéről Fedelesfalvának nevezték el" (LEHOCZKY 1881–1882: III, 247–8). A kenézek ehhez az esethez hasonlóan ritkán tartották be az újratelepítés követelményét, sokkal inkább a saját maguk által kiválasztott területen hoztak létre új települést, amit magukról neveztek el. A kenézség intézménye Bereg megyében a 13–14. századtól kezdve a Mária Terézia-i úrbérrendezésig élt. A 18. század közepén a kenézek kiváltságait és előjogait eltörölték.

A személynév + *-falva* típusú nevek létrejötte és elterjedése szorosan kapcsolódik a kenézséghez és a hozzá kapcsolódó telepítésekhez. A típus kialakulásáról KÁZMÉR MIKLÓS azt írja, hogy a névadó szemléletben „a föld, a birtok nyomulhatott előtérbe a szolganép birtoklása helyett" (1970: 57). Hasonlóképpen nyilatkozik ugyanerről SZABÓ ISTVÁN is: „a XIII. század óta azonban a birtokos esetbe kerülő személynévhez összetételben a *falva, háza, laka, földje, teleke* stb. szavak társultak. E változás aligha magyarázható meg nyelvszerkezeti fejlődéssel. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a feudális birtok fogalmának fokozatos kijegecesedésével és a birtokok osztódásával most kezd kifejezésre jutni a kapcsolat, mely a birtokhoz, a földhöz, magához a településhez — most már tehát nem elsősorban a függő viszonyban levő emberekhez — a birtokost fűzte" (1966: 136). A telepítő kenéz nem tulajdonba kapta az adott települést, de a faluvezetői szerep, az önálló jogkör — bizonyos szempontból — a helység tulajdonosává tette.

A legkorábbi kenézi falvakkal a 14. század második felében találkozunk.[4] Megjelenésük a megye keleti részén fekvő Hát hegység területén figyelhető meg, a Máramarossal szomszédos területen, ezért nem meglepő, hogy e telepü-

[4] Ezek a következők: *Barbfalva* (1387: *Barbfalva,* H. 7: 423), később *Bárdháza*, *Dragabártfalva* (1378: *Dragabratfalva,* DocVal. 276), *Kendereske* (1378: *Kenderesfalva,* DocVal. 276), *Lányfalva* (1378: *Lanfalva,* DocVal. 276), *Maszárfalva* (1398: *Massor falwa,* Zs. 1: 5710), *Sztánfalva* (1378: *Sztanfalva,* DocVal. 276), *Sándorfalva* (1378: *Sandorfalva,* DocVal. 276), később *Tőkésfalva* (1530: *Thewkefalwa,* Conscr.Port.).

lések neveit vizsgálva KISS LAJOS azt mutatta ki, hogy a névadó kenézek szinte kivétel nélkül vlahok ~ románok voltak: *Dragobrat, Massor, Sztan, Zavid, Lal* (vö. KISS L. 1992, CONSTANTINESCU 1963). Bár a kenézek neve közül néhány szláv, pontosabban délszláv eredetű, a névviselők csak románok lehettek. A megtelepedő lakosság nemzetiségi összetételéről nincs adatunk, de nagy valószínűséggel szintén románok vagy ruszinok voltak. Ezzel szemben az oklevelekben csak magyar nyelvű helységnevek fordulnak elő. A párhuzamos szláv alakok[5] csak évszázadokkal későbbről adatolhatók. Ezt követően további szórványos telepítések zajlanak a 15. században.[6]

A második, jelentősebb telepítési hullám a 16. században kezdődött, s ugyancsak a hegyvidéken zajlott. A megye keleti részéről e tevékenység átterjedt a középső, Munkácstól észak–északnyugatra fekvő előhegyekre, melyek átmenetet képeznek a megye sík- és hegyvidéki része között. Pontos kezdetéről nincs adatunk, de az 1570-es conscriptiones portarumban még alig találkozunk új kenézi falvakkal, a század utolsó évtizedében és a századfordulón azonban hirtelen megszaporodik a számuk.[7] Helységneveink első írásos említése és a település

[5] Lásd ehhez például: *Barbfalva (Bárdháza) ~ Barbova, Dragabártfalva ~ Dorobratova, Kenderesfalva ~ Kenderesovci, Lányfalva ~ Lalova, Sztánfalva ~ Sztanova* stb. *Sándorfalva* párhuzamos szláv változata nem maradt ránk, a másodlagos *Tőkésfalva* névnek azonban a ruszin értelmi megfelelője, a *Kolodna* vált párhuzamos nevévé. Két e korból származó helységnévnek eltérő motiváción alapuló szláv párja van, ami későbbi szláv névadást feltételez: *Papfalva ~ Gyilok, Maszárfalva ~ Negrova.*

[6] Ekkor jönnek létre a következő falvak: *Bábafalva* (1478: *Bábafalva,* Cs. 1: 413), *Koszfalva* (1456/1475: *Koz, Kozfalv,* Cs. 1: 417, 1456: *Koszfalva,* LEHOCZKY 1881–1882: III, 825), *Tibafalva* (1468: *Thybafalwa,* ComBer. 154), később *Nagytibava, Kistibava, Sztrojna* (1430: *Ztroyfalwa,* Cs. 1: 419), *Závidfalva* (1460: *Zayndfalwa,* ComBer. 173).

[7] Az alábbi falvak első adatai erre mutatnak: *Ballósfalva* (1570: *Balosfalua,* Conscr.Port.), *Balmusfalva* (1600: *Balmusfalva,* DEZSŐ 1967: 246), *Csibinyefalva* (1600: *Csebynje,* DEZSŐ 1967: 248, 1610: *Chibinefalva,* ComBer. 35), később *Csabina, Csertészfalva* (1588: *Csertészfalva,* DEZSŐ 1967: 248), később *Oláhcsertész, Delegánfalva* (1600: *Delegánfalva,* DEZSŐ 1967: 249), *Deskófalva* (1600: *Deskófalva,* DEZSŐ 1967: 249), *Dunkófalva* (1570: *Dunkofalva,* Conscr.Port.), *Fedelesfalva* (1600: *Fedelesfalva,* DEZSŐ 1967: 246), *Füzérfalva* (1600: *Füzérfalva,* DEZSŐ 1967: 251), *Gergelyfalva* (1600: *Gergelyfalva,* DEZSŐ 1967: 251), *Gévénfalva* (1600: *Gévénfalva,* DEZSŐ 1967: 252), *Hazugafalva* (1599: *Hazugafalva,* LEHOCZKY 1881–1882: III, 819), *Hercfalva* (1600: *Hercfalva,* DEZSŐ 1967: 252), *Hiúzfalva* (1600: *Hiuzfalva,* DEZSŐ 1967: 253), *Ivaskófalva* (1592: *Ivaskofalva,* KÁZMÉR 1970: 167), *Izgogafalva* (1600: *Izgogafalva,* DEZSŐ 1967: 254), *Jereményfalva* (1600: *Jereményfalva,* LEHOCZKY 1881–1882: III, 820), *Jobafalva* (1600: *Jobafalva, Jobovica,* DEZSŐ 1967: 255), *Jurkofalva* (1600: *Jurkofalva,* DEZSŐ 1967: 255), *Kasafalva* (1599: *Kasafalva,* LEHOCZKY 1881–1882: III, 822), *Kelemenfalva* (1600: *Kelemenfalva,* DEZSŐ 1967: 256), *Klocskófalva* (1600: *Klocskófalva,* DEZSŐ 1967: 257), *Kosztrubácsfalva* (1599: *Kosztrubácsfalva,* LEHOCZKY 1881–1882: III, 826), *Kőrösfalva* (1600: *Kőrösfalva,* DEZSŐ 1967: 259), *Kulinkafalva* (1600: *Kulinkóc,* LEHOCZKY 1881–1882: III, 378, 1645: *Kulinkafalva,* MAKKAI 1954: 373), *Kustánfalva* (1600: *Kustánfalva,* DEZSŐ 1967: 259), *Kutkafalva* (1543: *Cuthfalva,* Conscr.Port.), *Lázárfalva* (1505: *Lázárfalva,* ComBer. 96), *Mátyásfalva* (1600: *Má-*

alapítása rendszerint nem esik egybe, a kenézi falvak esetében ellenben nagy pontossággal meg tudjuk állapítani a keletkezés időpontját. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a falvak alapítását kenézi oklevél kiállítása előzte meg, így több településnél napra pontosan ismerjük az oklevél keltét, s ezzel együtt az alapítás szimbolikus dátumát.

A helységek névadóit vizsgálva azt láthatjuk, hogy eltűnnek a román nevek, s a szláv nevek mellett megjelennek a magyar kereszt- és családnevek: *Balázs, Fedeles, Füzér, Gergely, Kelemen, Lázár, Mátyás, Medve, Pál, György, Péter, Szerencse* stb.

A telepített falvak jelentős részével azonban későbbi okiratban nem találkozunk, ami a telepítés sikertelenségét mutatja. LEHOCZKY megyemonográfiájának elpusztult falvakat bemutató részében több helyen említi, hogy a falut csak a kenézcsalád lakta, mert nem sikerült jobbágyokat odacsábítaniuk, ezért a helység idővel elenyészett, vagy területén más néven új helység keletkezett.

A 17. században a munkácsi uradalomnak a Rákóczi család birtokába kerülésével folytatódik a telepítés, a század első harmadában tovább nő a személynév + *-falva* típusú nevek száma.[8] Ezt követően azonban változás következik a településnév-adásban, s bár a kenézi mozgalom a század végéig aktívnak tekinthető, e helységnévtípus hirtelen elveszíti addigi uralkodó szerepét. Az 1600-as évek közepétől már egyetlen ilyen helységnevet sem tudunk adatolni. Ennek oka va-

tyásfalva, DEZSŐ 1967: 260), *Medvefalva* (1543: *Medwefalwa,* Conscr.Port.), később *Medvegyóc*, *Dunkófalva* (1548: *Dumkofalva,* ComBer. 52, 1610: *Niresfalva,* uo.), *Pálfalva* (1600: *Pálfalva,* DEZSŐ 1967: 264), *Papfalva* (1570: *Papfalua,* Conscr.Port.), *Papgyörgyfalva* (1600: *Papgyörgyfalva,* DEZSŐ 1967: 264), *Perniszfalva* (1600: *Perniszfalva,* DEZSŐ 1967: 265), *Péterfalva* (1599: *Péterfalva,* LEHOCZKY 1881–1882: III, 834), *Puznyákfalva* (1600: *Puznyákfalva,* DEZSŐ 1967: 266), *Runófalva* (1600: *Runófalva,* DEZSŐ 1967: 268), *Szajkófalva* (1600: *Szajkófalva,* DEZSŐ 1967: 269), *Szerencsfalva* (1542: *Szerencze Falwa,* Conscr.Port.), *Szidorfalva* (1600: *Szidorfalva,* DEZSŐ 1967: 269), *Szoluncsokfalva* (1600: *Szoluncsokfalva,* DEZSŐ 1967: 270), *Szuputnikfalva* (1600: *Szuputnikfalva,* DEZSŐ 1967: 270), *Szvatelecfalva* (1570: *Szvatelecfalva,* DEZSŐ 1967: 271), *Tarkacsfalva* (1552: *Tarkotsfalva,* Conscr.Port.), *Trojánfalva* (1600: *Trojánfalva,* DEZSŐ 1967: 272), *Trosztjánfalva* (1600: *Trosztjanfalva,* DEZSŐ 1967: 272, 1645: *Trostsanicza,* MAKKAI 1954: 367), *Uszkófalva* (1598: *Uszkofalva,* LEHOCZKY 1881–1882: III, 840), *Vanykófalva* (1600: *Vanykofalva,* DEZSŐ 1967: 273), *Zimbrillafalva* (1543: *Zymbrilla falwa,* Conscr.Port.), később *Zimbrillova.*

[8] Itt említhetjük például az alábbi helységeket: *Colánfalva* (1645: *Czolan Falwa,* MAKKAI 1954: 350), *Csürefalva* (1610: *Chure falwa,* ComBer. 36), később *Cserejóc*, *Dubinafalva* (1630: *Dubina,* Conscr.Port., 1645: *Dubina Falva,* MAKKAI 1954: 371), *Egresfalva* (1645: *Wusnik alias Egeresffalva,* MAKKAI 1954: 351), később *Egreske*, *Gálfalva* (1645: *Gal Falwa,* MAKKAI 1954: 355), *Ivánfalva* (1645: *Iwan Falwa,* MAKKAI 1954: 346), *Koltunokfalva* (1645: *Koltunok falva,* MAKKAI 1954: 373), *Martincafalva* (1645: *Martincza Falwa,* MAKKAI 1954: 356), később *Krajnamartinka*, *Lécfalva* (1630: *Leczfalva,* Conscr.Port.), *Muzgafalva* (1645: *Muzga Falva,* MAKKAI 1954: 354), *Ploszkánfalva* (1649: *Ploszkánfalva,* DEZSŐ 1967: 265), *Romocsafalva* (1645: *Ramotsafalva,* MAKKAI 1954: 359), később *Ramocsaháza*, *Szlopófalva* (1645: *Slopo Falva,* MAKKAI 1954: 372), *Szotolecfalva* (1611: *Sztolecfalva,* DEZSŐ 1967: 270).

lószínűleg abban keresendő, hogy a telepítés a megye északi részére, a Kárpátok vonulatai között fekvő folyóvölgyekre terjed át, ahová a magyar lakosság már nem költözik, így nem meglepő, hogy a hegyvidéken szinte kizárólag szláv helységnevekkel találkozunk (*Rosztoka, Uklina, Bisztra, Hrabonica* stb., a személynévi eredetűek közül pedig pl. *Drahusóc, Bilaszovica, Miskarovica, Paulova* stb.).

A Rákóczi-szabadságharc után a család birtokai az osztrák Schönbornok tulajdonába kerültek, akik a 19. század első felében a Munkácstól északra fekvő bánya- és iparvidékre a Felvidékről hoztak munkásokat, és számukra több új falut is létrehoztak. Közülük hármat a család tagjairól neveznek el. Ennek eredményeként további három személynév + *-falva* szerkezetű helységnév jön létre, ezek azonban már nem a természetes, hanem sokkal inkább a hivatalos névadás eredményének tekinthetők, hiszen a hivatalos helységnevek analógiájára keletkeztek tudatos névalkotással.[9]

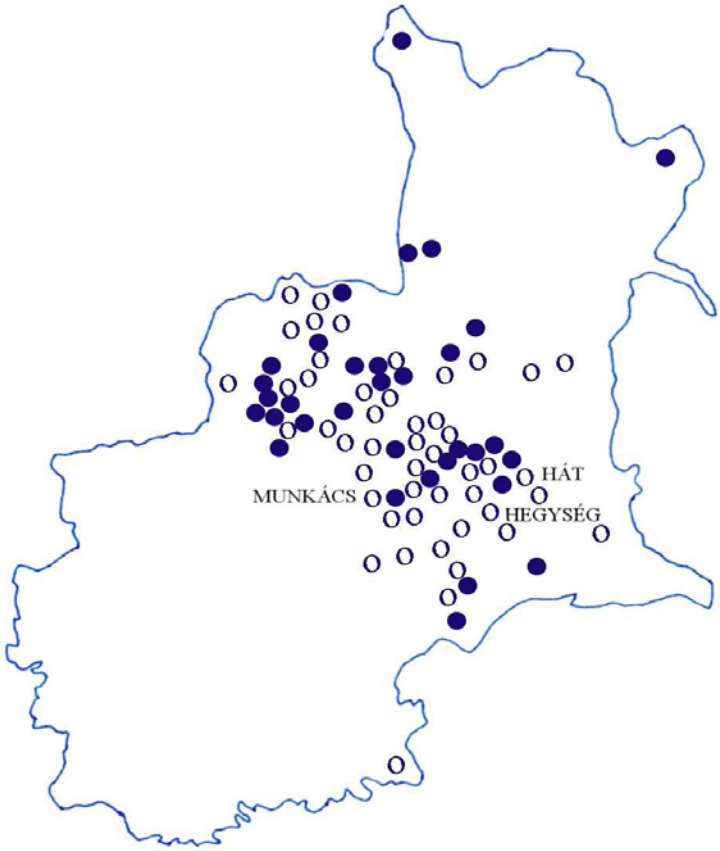
3. Az alább található térképmellékleten azt látjuk, hogy a személynév + *-falva* típusú helységnevek jól körülhatárolható területen fordulnak elő.[10] E településnevek ilyen földrajzi koncentrációja nem véletlen. Az a tény, hogy kizárólag a megye középső részén, a Kárpátok alsó, déli nyúlványain fekszenek, s a síkvidéki részen egyáltalán nem (az egyetlen *Csetfalva* kivételével),[11] míg az északi hegyvidéki részeken csak szórványosan fordulnak elő, a megye etnikai viszonyainak a kialakulásával van szoros összefüggésben. Ez a terület jelentette ugyanis mind a középkorban, mind a 19. században a nyelvhatárt, a magyar lakosság letelepedésének északkeleti határát. A Hát hegység, a Munkácstól északra és északnyugatra fekvő hegynyúlványok vegyes lakosságúak voltak. Néhány település az összeírások szerint magyar többségű lehetett, mára azonban lakosságuk ruszin ~ ukrán nemzetiségű. LEHOCZKY monográfiájában a falvak leírásánál

[9] E névformák a következők: *Ervinfalva* (1856: *Ervinfalu,* ComBer. 152), *Frigyesfalva* (1863: *Frigyesfalva,* KÁZMÉR 1970: 165), *Zsófiafalva* (1863: *Sófiafalva,* KÁZMÉR 1970: 176). Ugyancsak ekkor jött létre (bár nem személynévi előtagú) *Tövisfalva* neve (1863: *Tövisfalva,* KÁZMÉR 1970: 178).

[10] Az üres körrel jelölt falvak napjainkban is léteznek, telt körrel jelöltem azokat a településeket, amelyek eltűntek vagy más helységekkel egyesültek.

[11] A megye betelepülésének kezdetétől biztosan magyar lakosságú alföldi részen egyetlen *-falva* utótagú helységnevet találunk: *Csetfalva.* A helységnév első előfordulása 1341-ből származik *villa Chet* (DocVal. 86) alakban. Ebből a latin nominativusos formából azonban nem tudjuk teljes biztonsággal kikövetkeztetni a helységnév elsődleges formáját (vö. BENKŐ 1998: 115). *Csetfalva* Bereg és Ugocsa megye határán feküdt, Beregben puszta személynévi eredetű helységnevek vették körbe *(Bene, Gecse, Halábor, Csoma, Muzsaly),* az ugocsai oldalon azonban több *-falva* utótagú falunévvel találkozunk (*Farkasfalva, Péterfalva, Mátyfalva* stb.). Nem zárhatjuk ki tehát azt sem, hogy a *-falva* analógiás úton került a névbe. A *Csetfalva* névalakra csak bő száz évvel később van adatunk (1446: *Chedfalwa,* Cs. 1: 414). Némiképp bonyolítja a helyzetet, hogy a közeli, ugocsai *Péterfalva* első történeti adata is bizonytalanul ítélhető meg (1220: *villa Petur,* VárReg. 52).

gyakran sorolja fel a középkori lakosok nevét, s utal arra, hogy a lakosság időközben eloroszosodott.

1. ábra. *A* -falva *utótagú helységnevek Bereg megyében.*

A legkorábbi kenézi telepítésű falvak a beregi Hát vidékén jöttek létre. Ez a hegység földrajzi adottságainál fogva alkalmas állattenyésztésre és növénytermesztésre egyaránt, szemben például az északi, csak legeltetésre és erdőgazdálkodásra használható hegygerincekkel. Az utóbbi terület kívül esik a magyar nyelvterületen, de a településnevek azt bizonyítják, hogy az évszázadok során történtek kísérletek magyar lakosság letelepítésére a Kárpátok folyóvölgyeiben is (*Alsó-* és *Felsőverecke, Almamező, Palazalja ~ Pudpolóc* stb.). A Munkács környéki előhegyekben az állattenyésztés és növénytermesztés mellett a bányászatnak és az ércfeldolgozásnak volt még lakosságvonzó hatása.

4. A tárgyalt helységnévtípussal kapcsolatban a vasvári tanácskozáson vetődött fel újra az a kérdés, hogy a személynév + *-falva* típusú nevek Beregben magyar névadással keletkeztek-e vagy magyarosítás eredményének kell azokat te-

kintenünk? Mindkét feltevés mellett és ellen is tudunk érveket felsorakoztatni. Mivel vegyes nemzetiségű vidék névadását vizsgálom, úgy vélem, e kérdés eldöntése során vissza kell térnünk KNIEZSA ISTVÁN nagy hatású, a párhuzamos helynévadásról írt műveihez (1943–1944, 1944). Az elméleti kérdéseket tárgyalva KNIEZSA bizonyítottnak látja, hogy a párhuzamosan használt helynevek nem lehetnek egymás fordításai, hanem a névadó közösség különböző nemzetiségű tagjai azonos szemlélet alapján, egymástól függetlenül hozták létre azokat (1944: 53). A fordítás lehetőségével szemben a következő érveket hozza fel: 1. a fordítás csak elvontan gondolkodó, művelt rétegtől származhat, mert az egyszerű emberek nem ismernek elvont fogalmakat, 2. az írnokok sem fordíthatták le a neveket, mert ez ellenkezett volna az oklevelek legfőbb funkciójával, a helyek azonosíthatóságával (i. m. 40), 3. a vegyes nemzetiségű vidékekről sok olyan név adatolható, amelynek nincs párhuzamos megfelelője, pedig átlátszó szerkezetű (i. m. 12). A személynév + *-falva* típusú településneveket a külföldi, elsősorban szláv szakirodalomban fordítás eredményének tartják. KNIEZSA mellett KÁZMÉR MIKLÓS is amellett teszi le a voksát, hogy nem fordítás, hanem párhuzamos névadás magyarázza e névtípus feltűnő gyakoriságát a vegyes lakosságú vidékeken (1970: 53–6). A szláv névalakok ugyan évszázadokon át hiányoznak az összeírásokból, de figyelembe kell venni azt a tényt, hogy „a magyar oklevélírók a párhuzamos nevek közül gyakrabban választották a magyar változatot, s ennek következtében a szláv variáns ritkábban jelenik meg az oklevelekben, esetleg csak a beszélt nyelv őrizte meg századokon át" (i. m. 55–6).[12]

A beregi személynév + *-falva* típusú helységnevek párhuzamos szláv névpárjai meglehetősen változatos képet mutatnak. Egy részüknek — a korán elpusztult falvaknak — nem ismerjük a szláv névalakját, így csak feltételezhetjük, hogy egyáltalán létezett ilyen.[13] A személynévi eredetű szláv helységnevek három jellegzetes helységnévképzőt kaphatnak: a birtoklást kifejező *-ovo ~ -ova*

[12] Forrásainkban alig találunk olyan helységnevet, amelyeknek egy időben mindkét, magyar és ruszin párhuzamos nevét is feljegyezték volna: *Iglénc* (1570: *Illnyk ~ Agyagosfalva*, LEHOCZKY 1881–1882: III, 308), *Jobafalva* (1600: *Jobafalva ~ Jobovica*, DEZSŐ 1967: 255), *Egresfalva* (1645: *Wusnik alias Egeresffalva*, MAKKAI 1954: 351). A szláv alak megjelenése néhány évtizeddel, egyes esetekben évszázadokkal követi csak a helységnév magyar nevének első említését. Fordított esetre is van példánk, de *Ilkóc* és *Kulinkóc* esetében erős a gyanú, hogy az *Ilkofalva* és a *Kulinkafalva* változat később magyarított alak (1404: *Ilhoch*, IVÁNYI 1931: 91, 1600: *Ilkofalva*, DEZSŐ 1967: 254; 1600: *Kulinkóc*, LEHOCZKY 1881–1882: III, 378, 1645: *Kulinkafalva*, MAKKAI 1954: 373).

[13] A forrásokban mindössze egy-két alkalommal szereplő, tehát rövid életű településeknek csak a magyar névváltozatát ismerjük: *Koszfalva, Balmusfalva, Delegánfalva, Füzérfalva, Gergelyfalva, Hazugafalva, Hiúzfalva, Izgogafalva, Jereményfalva, Jurkofalva, Kosztrubácsfalva, Ivánfalva, Koltunokfalva, Mátyásfalva, Muzgafalva, Perniszfalva, Péterfalva, Szlopófalva, Szoluncsokfalva, Szotolecfalva, Szuputnikfalva, Szvatelecfalva, Tarkacsfalva, Trojánfalva, Uszkófalva, Vanykófalva.*

(*Zavidova, Sztanova, Barbova, Lalova* stb.), a valakihez, valamihez való tartozásra utaló *-ovci ~ -uvci* képzőt (*Kenderesüvci, Balazsuvci, Hercuvci, Fedelesüvci, Puznyakuvci, Szerencsuvci* stb.), valamint az elsősorban víznevekben aktív, de személynevekhez is járuló *-ica* képzőt (*Deskovica, Dunkovica, Klimovica, Kostanovica, Jurovica, Deleganovica* stb.). Ezek kapcsolódásában szabályosságot nem figyelhetünk meg, ugyanabban az időben keletkező, egymás szomszédságában fekvő falvak nevében gyakran más-más képzőt találunk. A korai kenézi falvak nevében gyakoribb az *-ova* képző, míg a 16–17. századi alapítású falvakban az *-ica* fordul elő gyakrabban. Feltűnő, hogy a beregi helységnevek közül csak a *-falva, -háza* típusúaknak van párhuzamos szláv és magyar nevük, ami a párhuzamos névadást igazolhatja. Egyes esetekben a szláv névalak bizonyíthatóan másodlagos a magyarhoz képest, s más motiváción alapszik: *Szidorfalva ~ Hrabova, Dunkófalva ~ Obava, Runófalva ~ Zsboróc* stb. Külön kell említeni *Pálfalva* esetét, melynek korai magyar neve *Ökörmező* volt, s a ruszin névhasználatban később ennek párhuzamos *Volove* alakja maradt fenn a magyar név cseréje után is.

A 16–17. századi kenézi falvak másik rétegét azok a személynévi eredetű településnevek alkotják, melyek szláv névadással keletkeztek, de nincs magyar változatuk. Ez az alapítás idején a magyar lakosság teljes hiányát bizonyítja: *Patkanyóc, Hribóc, Hankovica, Miskarovica, Szundakovica, Paulova, Petrusovica, Romanóc* stb. Ugyanakkor ezek a helységnevek KNIEZSA feltevését támasztják alá, s cáfolják az írnoki fordítótevékenységre épülő elméletet.

Sok esetben a személynév + *-falva* típusú helységnevek természetes névadással való keletkezése ellen szólhat, hogy a kenézi falvak földesúri megbízás alapján jöttek létre, hivatalos magyar nevük első előfordulása a kenézi oklevélben szerepel. Ezért elképzelhető, hogy a helység magyar neve „hivatalos úton keletkezett", azaz az oklevél kiállítója hozta azt létre: pl. *Iványfalva* alapító kenézei és hosszú időn keresztül a lakosai is az *Ivanovics* testvérek voltak, akikről joggal feltételezhetjük, hogy ruszin anyanyelvűek voltak, akárcsak az a *Szotolecz János* (!), aki *Szotolecfalva* névadója volt, és még sorolhatnánk tovább a kenézi alapítású falvak neveit. A feltételezett ruszin név lehetett a beszélt változat, míg a magyart csak írásbeli alaknak gondolhatjuk. Természetesen ezt a feltevésemet a településnevek adatain kívül más forrásanyaggal nem tudom alátámasztani. Az a tény azonban, hogy a magyar névalakok a falvak lakosságának elszlávosodása után évszázadokon keresztül is megőrződtek, azt igazolja, többek voltak „pusztán" hivatalos neveknél. S ha nem is egyidejűleg keletkeztek a párhuzamos magyar és ruszin névalakok, a névadó szemlélet ugyanaz volt.

KNIEZSA véleményével ellentétben nem kell teljesen elutasítanunk a természetes névadás mellett a fordítás lehetőségét sem, ugyanis e falvak lakosságát folyamatosan gyűjtötték a kenézek, s a szórványosan vagy nagyobb számban betelepülő magyarok magyarosíthatták a szláv nevet. Azt hiszem, igazat kell ad-

nunk a KNIEZSA-féle elmélet kritikai bemutatását elvégző PÓCZOS RITÁnak, aki a következőket írja: „ha KNIEZSÁval szemben elfogadjuk, hogy ez a névtípus fordítással is létrejöhetett, az a független névadásnál talán még erősebb érv is lehet két különböző nyelvű népcsoport együttélésére: ahhoz ugyanis, hogy egymás helyneveit lefordíthassák, aktív kétnyelvűséget kell feltételeznünk" (PÓCZOS 2008: 228). A személynév + *-falva* típusba tartozó helységnevek elsődlegességével kapcsolatban felvetődött kérdésre adandó válaszként ugyancsak idézhetjük PÓCZOS RITÁt: „a fordítás és a független névadás kérdését pusztán a névadatok alapján sem a mai, sem a korábbi névkincs alapján nem látom eldönthetőnek, de ha valamelyik lehetőség nem cáfolható egyértelműen, akár más bizonyítékok bevonásával is, akkor azt nincs okunk kizárni sem" (i. m. 226). Egyértelmű állásfoglalásra ebben a kérdésben ezért én sem vállalkozhatom, erre a rendelkezésre álló történeti, településtörténeti és névtani adatok nem nyújtanak lehetőséget. Analógiás példákat azonban idézhetünk a szakirodalomból. Hasonló problémára hívja fel a figyelmet egy másik névtípus, a patrocíniumból keletkezett magyar helységneveknek a horvát-szlavón vidéken tapasztalható gyakorisága kapcsán TÓTH VALÉRIA rámutatva arra, hogy ennek a névtípusnak az elterjesztésében nagy szerepe volt az egyháznak (2008: 228, lásd még ehhez BENKŐ 1993, 1996 és HADROVICS 1970 is). Elképzelhető, hogy Beregben az oklevélírók gyakoroltak hasonló hatást a településnév-rendszer alakulására. A közigazgatás ugyanis magyar irányítású volt, talán ezzel magyarázható, hogy a magyarlakta területeken elterjedt *-falva* utótagú helységnevek ilyen gyakoriságot mutatnak a beregi nemzetiségi vidékeken. Tény azonban, hogy a délvidéki patrocíniumi helységnevekkel ellentétben a tárgyalt névtípusba tartozó Bereg megyei helységnevek Trianonig fennmaradtak (bár néhány név alakilag az évszázadok során megváltozott: *Egresfalva* > *Egreske, Martincafalva* > *Krajnamartinka, Bárbfalva* > *Bárdháza, Ramocsafalva* > *Ramocsaháza* stb., vagy a párhuzamos szláv névalak kiszorította a magyart: *Csürefalva* > *Cserejóc, Ilkófalva* > *Ilkóc, Sztrojfalva* > *Sztrojna, Jobafalva* > *Jobbovica* stb.), s csak a csehszlovák időszak névpolitikája, valamint az ezt követő szovjet és ukrán névadás tette hivatalossá a párhuzamos ruszin ~ ukrán helységneveket, teljesen eltüntetve a magyar változatokat. Kivételt egyedül a magyar lakosságú *Csetfalva* képez, melynek a 90-es években visszaállított és hivatalossá tett történelmi neve *(Четфалва)* megőrizte a köznévi utótagot.

Irodalom

BENKŐ LORÁND (1993), Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban. *MNy.* 89: 10–9.

BENKŐ LORÁND (1996), Opponensi vélemény Mező Andrásnak „Magyarország patrociniumi helynevei" című akadémiai doktori értekezéséről. *NÉ.* 18: 93–8.

BENKŐ LORÁND (1998), Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja. In: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp. 111–20.

ComBer. = HELLER, GEORG, *Comitatus Bereghiensis.* Serie A. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 15. München, 1983.

Concsr.Port. = *Conscriptiones portarum. 1530–1630.* Bereg megye. E. 158. 531. doboz. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza.

CONSTANTINESCU, N. A. (1963), *Dicţionar onomastic romînesc.* Bucureşti.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.

DEZSŐ LÁSZLÓ (1967). *Очерки по истории закарпатских говоров.* Bp.

Dézsm. = N. KISS ISTVÁN, *16. századi dézsmajegyzékek.* Bp., 1960.

DocVal. = *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia ad annum 1400 p. Christum.* Curante Emerico Lukinich et adiuvante Ladislao Galdi. Ex. ANTONIUS FEKETE NAGY et LADISLAUS MAKKAI. Études sur l'Europe Centre-Orientale 29. sz. Bp., 1941.

H. = *Hazai okmánytár I–V.* Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHELY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. *VI–VIII.* Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHELY DEZSŐ. Bp., 1876–1891.

HADROVICS LÁSZLÓ (1970), A magyar–délszláv együttélés onomasztikai kérdéseiből. *NytudÉrt.* 70: 235–9.

IVÁNYI BÉLA (1931), *A római szent birodalmi széki Teleki család gyömrői levéltára.* Archivum Gyömröense gentis comitum Teleki de Szék. Szeged.

KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század.* Bp.

KISS LAJOS (1992), A telepítő kenézükről nevet kapott falvak a beregi Hát vidékén. In: *Festschift für Károly Rédei zum 60 Geburstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára.* Szerk. PÁL DERÉKY és mások. Wien–Bp. 269–89.

KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II.* Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.

KNIEZSA ISTVÁN (1944), *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából.* Bp.

LEHOCZKY TIVADAR (1881–1882), *Bereg vármegye monographiája I–III.* Ungvár.

MAKKAI LÁSZLÓ (1954), *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 1631–1648.* Bp.

PÓCZOS RITA (2008), A párhuzamos helynévadás. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 223–30.

SZABÓ ISTVÁN (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század.* Bp.

TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.

Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I (1387–1399), II/1. (1400–1406), II/2. (1407–1410).* Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp., 1951–1958.

Kiss Magdaléna

A *Küsmöd* víznév etimológiai vizsgálata

Kevés olyan belső keletkezésű víznevünk van, amelynek eredete nincs megnyugtatóan tisztázva. Ilyen víznév a *Küsmöd* és a *Kösmő,* amely több helyen bukkan fel a magyar nyelvterületen. Dolgozatomban az eddigi kutatói eredmények összefoglalásán túl olyan helynévmagyarázatot mutatok be e nevekre vonatkozóan, amely egy lépéssel talán közelebb visz minket a megoldáshoz.

Magyarország északkeleti és keleti részén összesen négy helyen tűnik fel a *Kösmő* és a *Küsmöd* víz-, illetve településnévként. E nevek székelyek által lakott területen bukkannak fel, többek között Bihar megye területén. BENKŐ LORÁND megjegyzi, hogy Anonymusnak a székelyekkel kapcsolatos ismeretei kizárólag bihari jelenlétükkel vannak összefüggésben. A székelyek bihari lokalizálása azt mutatja, hogy a Várad védelmét szolgáló bihari székely részlegek a Váradra vezető nagy utak mentén mutathatók ki, így többek között délnyugat felé *Székelytelek,* északkelet felé *Székelyhíd,* kelet felé *Telegd* településnevekben (2001: 48). BENKŐ úgy véli, hogy az ismeretlen eredetű, de feltétlenül magyar elnevezésű bihari *Kösmő* víznév a székelyföldi *Küsmöd* helynévvel mutat névtani s egyúttal etimológiai összetartozást, amely a székely népcsoportok áttelepülésével bekövetkezett névköltöztetés eredménye (1998: 139). Névköltöztetéssel akkor jönnek létre nevek, amikor egy népcsoport elvándorol lakóhelyéről, s az új terület egyes helyeinek megnevezésekor nem alkot új neveket, hanem az általa korábban használt helynevek valamelyikét használja fel a névalkotáskor.

A székelyföldi *Küsmöd* (r. *Cuşmed*) helynév település- és víznév is egyben. A 4-500 fős lakosságú falu Hargita megyében, a Kis-Küküllőbe torkolló *Küsmöd-patak* partján fekszik, nevét e patakról kapta (FNESz., BENKŐ 1993: 50). Etimológiailag összetartozik a két Bihar megyei *Kösmő* és az Abaúj-Torna vármegyei *Küsmöd* víznévvel. Legkorábbi adata 1332–7-ből való: *Cusmend*-ként lejegyezve, melynek a helyes alakja *Cusmeud* (ORTVAY 1891–1892: I, 660). Több alakváltozata ismeretes a „Székely Oklevéltár”-ból: *Kismeödre* (1: 307), *Kysmeöd* (2: 309), *Kwsmeödi* (2: 42), *Kÿsmeód* (5: 271); *Kis Mőden* vagion (7: 57). LIPSZKY kizárólag folyóként említi: *Kismöd, Kismed … Rivus* (Rep. 2: 73).

Víz- és településnevek azonossága esetén többnyire azt láthatjuk, hogy általában víznevekből keletkeznek településnevek (BENKŐ 1947: 259), majd a településnevek később személynévvé is válhatnak. E folyamatot jól ábrázolja a vizsgált helynév, hiszen a *Küsmöd* esetében az első, 13. századi víznévi előfor-

dulást több településnévi követi, majd a 17. században feltűnik személynévként is: 1614: „*Kis Meodi Balas* oltalomert atta Lazar Janosnak magat" (SzT.). SZABÓ T. ATTILA udvarhelyszéki történeti helynévgyűjteményében is szerepel hasonló, személynévre utaló adat szintén különírt formában: 1600: *Kÿs Meödi [!] Marton Farkas; Nagy Alberth Kÿs Meödi Zabad Zekely* (ETH. 6: 117). KÁZMÉR MIKLÓS családnévszótárában *Kismödi* címszó alatt ugyancsak a helynévből továbbképzett forma szerepel: 1602: [*Kismődi* Balázs] (RMCsSz.).

A székely alakkal formailag megegyezik az Abaúj vármegyében az Árpád-korban feltűnő *Küsmöd*, amely a Hernádba ömlő Szartosnak a jobb oldali mellékvize (1267/1272: *Cusmeud*, Gy. 1: 39, 78). Alsó szakasza — minthogy Bölzse településen halad át — Bölzse-patak néven ismeretes (vö. KMHSz. 1.).

Biharban két *Kösmő* nevű patakot ismerünk. Az egyik északkeleten található Bihar és Szatmár megye határán, az Ér vízrendszeréhez tartozik, és Piskolt település mellett folyik el. Korábbi alakja *Kusmeud, Kusmewd* (1369, JAKÓ 1940: 325). A másik Bihar megye nyugati részén, a Bihari-Hegyközben eredő és Paptamásinál bal felől a Berettyóba ömlő *Kösmő* (rom. *Pârâul Cosmo*, régebben *Fîneaţa Mare*). Az első fennmaradt adata csak 1851-ből származik, mely szerint „a *Kösmő* vize Hegyköz-Ujlakon ered 3 völgyből, mellyek Hegyköz-Pályinál szakadnak össze" — olvashatjuk VISTAI ANDRÁS JÁNOS gyűjtésében (ErdHnK. 577). 1865-ben *Tábor pataka* vagy *Kösmő* néven említik. PESTY Bihar megyei gyűjtésében több helyen találkozunk a *Kösmő* névvel Hegyközújlak településen: „a' határba job mínőségű földek: Eszakról a' *Kösmö* patak választja Csatártól" (vö. HOFFMANN–KIS 1996: 311b); „Északról a' Csatári Erdőt határt a' *Kösmö* választjael" (i. m. 312a). A korábban is előforduló *Kösmő* és *Tábor-patak* megnevezések ma is föllelhetők egymás mellett, pl. a Hegyközcsatárról szóló ismertetőben a következő formában: „[Hegyközcsatár] kis patakja dél-délnyugatra tartva a falu alatt a *Kösmő (Tábor) patak* jobb oldalába fut". Remélhetőleg a *Kösmő* alakváltozatot az idő múlásával nem szorítja ki az újabb keletű *Tábor* forma.

KNIEZSA szerint a *Küsmöd* név eredete ismeretlen, azonban úgy látta, hogy ez az elnevezés etimológiailag összefügg a Bihar megyei *Kösmő-patak*-ok nevével (1942: 18, 1943: 293). KISS LAJOS etimológiai szótára szerint a *Küsmöd* „talán" a magyar nyelvjárásbeli és nyelvemlékbeli *küs* 'kis' és a **med* 'száraz vagy időnként kiszáradó (patak, ér stb.)' összetételének az eredménye. A *kis* előtag *küs* alakjára több példát is említhetünk a korai ómagyar kor helyneveiből: 1320: *Kusdiur ~ Kuzdiur* (Bodrog vm.), 1299: *Kusmezeud* (Bereg vm.), 1075/+124/+217: *Kustiza* (Csongrád vm.), 1318: *Kussitua* (Bars vm.) (vö. KMHsz. 1., TÓTH V. 2001: 208). A labializáció a *kis* szóban szabályos székely sajátság, a **med* magánhangzója pedig ehhez hasonult. Ugyancsak **med* forma szerepel a *Dinnyés-(med), Homokmégy, Kecskemét, Medina*[1], *Nemesmedves* településnevekben is (vö. KISS L. 1979: 471, FNESz.)

BENKŐ megjegyzi, hogy az „Új Székely Oklevéltár” adatai alapján valóban a *kis* melléknév lehet az előtag és az utótagban eredetileg minden bizonnyal hosszú vokális lehetett, amit a név diftongusai bizonyítanak. A *Küsmöd ő*-jére mutat a vele etimológiailag összefüggő bihari *Kösmő* víznév is. BENKŐ szerint ugyanakkor a *Küsmöd* inkább *kis* + …*-d* morfológiájú összetételnek tartható a *Kisfalud* helységnévi alakulatok mintájára (1993: 54–5).

Ha megfigyeljük a vizsgált helynév ómagyar és középmagyar kori adatait, láthatjuk, hogy mindegyik *d*-re végződik. Az, hogy ez a **med* lexémának az utolsó hangja, vagy pedig a BENKŐ álláspontja szerinti *kis* + …*-d* összetétel helynévképzője, véleményem szerint nem dönthető el megnyugtatóan. BENKŐ szerint a *Kösmő* az archaikusabb forma, vélhetőleg azért, mert még nem tapadt hozzá a *-d* képző. Ha azonban a *-d* az elhomályosult **med* szó végén a *-d* helynévképzőhöz hasonlóan viselkedett, analógiás hatatásra lekophatott. Bár nem gyakori az ilyen jelenség, mégis megfigyelhető a bihari helynévanyagban a többnevűséggel összefüggésben. A legkorábbi *-d*-s képzős–képzőtlen névpár az *Álmosd* névben a 13. században jelent meg, s egyidejűleg élt mindkét változat. RÁCZ ANITA szerint az ilyen névpárok közül többnyire a képzőtlen változat tekinthető korábbinak, s ehhez az alakhoz később járult a képzőmorféma. Ugyanakkor a nevek kisebb hányadában a képző eltűnése figyelhető meg: pl. 1332: *Verneld* > XV.: *Vernel* (2005: 189).

A helynév utolsó magánhangzójának az időtartama szintén több megoldási lehetőséget kínál. E kor magánhangzó-állományára jellemző, hogy a szóvégi *-eu* betűkapcsolat a 13. században jelölhette az *ö, ő* hangot is, továbbá a kései ómagyar korra jellemző *ew* betűkapcsolat szintén *ő* hangot jelölt (vö. RÁCZ A. 2005: 47). Ha a *Küsmöd* alak végéről a *-d* analógiás hatásra lekopott, a szóvégi *ö* megnyúlhatott, mivel szóvégi helyzetben rövid *ö* nem állt a nyelvünkben; így jött létre tehát a hosszú variáns, nem szóvégi helyzetben pedig továbbra is maradt a rövid forma.

Ez a magyarázat egyúttal azzal az eredeztetéssel is összeegyeztethető, amely e neveket a *kis* és a **med* ’száraz vagy időnként kiszáradó (ér, patak stb.)’ összetételének tartja.

Irodalom

BENKŐ LORÁND (1947), Víz- és helységneveink viszonyához. *MNy.* 43: 259–63.

BENKŐ LORÁND (1993), Megjegyzések víznevekről (Adalékok a székelység történetéhez). *NÉ.* 15: 50–6.

BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.

BENKŐ LORÁND (2001), Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez. In: *Erdély a keresztény magyar királyságban.* Erdélyi Tudományos Füzetek 231. sz. Kolozsvár. 7–68.

ErdHnK. = VISTAI ANDRÁS JÁNOS, *Erdélyi helynévkönyv.* http://www.fatornyosfalunk.com/helynevkonyv_-_2._kotet_I-P.pdf

ETH. 6. = *Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése 6. Udvarhelyszék.* SZABÓ T. ATTILA kéziratos gyűjtéséből közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és BÁRTH M. JÁNOS. Bp., 2005.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS (1996, 1998), *Bihar vármegye I–II.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 65. sz. Debrecen.

JAKÓ ZSIGMOND (1940), *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Bp.

KISS LAJOS (1979), Székelyföldi víz- és helységnevek. *Nyr.* 103: 468–72.

KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.

KNIEZSA ISTVÁN (1942), *Erdély víznevei.* Kolozsvár.

KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II.* Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.

LIPSZKY, Rep. = *Repertorium Locorum Objectorumque in XII Tabulis Mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarum Magni Item Principatus Transylvaniae Occurrentium Quas Aeri Incisas Vulgavit Johannes Lipszky de Szedlicsna.* Budae, 1808.

ORTVAY TIVADAR (1891–1892), *Magyarország egyházi földleirása a IV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. Bp.

RÁCZ ANITA (2005), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen.

RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIII–XVII. század.* Bp., 1993.

SzékOkl. ÚS. = *Székely Oklevéltár. Új sorozat I–*. Közzéteszi DEMÉNY LAJOS és PATAKI JÓZSEF. Bukarest, 1983–.

SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–.* Szerk. SZABÓ T. ATTILA és munkatársai. Bukarest–Bp.–Kolozsvár, 1975–.

TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.

Ditrói Eszter

Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata

1. Egy-egy tájegységnek megvan a maga sajátos arculata etnográfiai, antropológiai, folklorisztikai és nyelvészeti tekintetben egyaránt. Nem véletlen, hogy a romantika korában — amikor a néprajzi gyűjtések megindultak — elsősorban területi szempontból közelítettek a magyarság témájához: egy-egy nagyobb tájegységet igyekeztek a maga komplexitásában megragadni. JANKÓ JÁNOS „Kalotaszeg magyar népe" című munkája úttörő jellegű e tekintetben: a terület névtani, etnográfiai és folklór arculatát tárta elénk. A munka néprajzi szempontból főképpen a kezdeményezésében jelentős, nyelvészeti aspektusból pedig írását valójában a *névjárások* egyik első megfogalmazójának lehet tekinteni, még akkor is, ha ő ezt a fogalmat így nem is használja. Művében azonban egy teljes fejezetet szán a határnevek tárgyalásának (Topográfiai elnevezések), s az adott tájegységet a többitől névtani szempontok alapján látja elkülöníthetőnek (vö. 1892: 10–49). A nyelvtudományban tudomásom szerint BÁRCZI GÉZA volt az első, aki a nyelvtörténeti, nyelvjárás-történeti kutatásokban erre a kérdésre hangsúlyt fektetett, de inkább szóföldrajzi, illetve névföldrajzi vonatkozásban. Már félszáz évvel ezelőtt felhívta ugyan a figyelmet erre a vizsgálati lehetőségre, ám akkoriban a magyar helynévtípusok időben és térben mutatkozó eltéréseinek a vizsgálatára még nem állt olyan névanyag a kutatók rendelkezésére, amely ezt ténylegesen is lehetővé tette volna (vö. 1958: 149). Minthogy napjainkban már jó néhány megyei, járási helynévgyűjtemény névadattárának is a birtokában vagyunk, ezek az adattárak mint a névkutatás eszközei a szó- és névföldrajzi vizsgálatokra is kiválóan alkalmasak.

A névföldrajzi vizsgálatokban (s így az esetleges névjárásokkal kapcsolatban is) két irány látszik a szakmunkákban kibontakozni: az egyik az egyes földrajzi köznevek időbeli vizsgálatát, valamint annak térbeli megoszlását próbálja feltárni az egész magyar nyelvterületen. Ezek közül is kiemelkedik KÁZMÉR MIKLÓSnak a *falu*-ról szóló nagy ívű, sok szempontot előtérbe hozó monográfiája (1970). A másik típusú megközelítés alkalmával egy-egy járás, térség mikroneveinek feltárását tűzik ki a kutatók célként, sokszor a történetiség szempontját is figyelembe véve. BENKŐ LORÁND „A Nyárádmente földrajzinevei" (1947) című tanulmánya úttörő jelentőségű ezen a téren, s munkáját további — hasonló szándékkal megírt — monográfiák követik: KÁZMÉR MIKLÓS „Alsó-Szigetköz földrajzinevei" (1957), INCZEFI GÉZA „Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata

(Makó környékének földrajzi nevei alapján)" (1970a), KÁLNÁSI ÁRPÁD „Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük" (1996). Noha — mint látható — már 1947 óta jelentek meg olyan munkák, amelyek egy-egy kistérség helyneveit elemezték, összehasonlító céllal készült tanulmány alig (legfeljebb csupán egy-egy szerkezetre koncentrálva) született, pedig egy ilyesfajta összevető vizsgálatra BENKŐ munkájától kezdődően megvolt az igény. Mindennek az oka abban keresendő, hogy az egyes járásokról, térségekről készült monográfiák készítőinek mindegyike különböző módszerekkel élt, s a legtöbb esetben még a munkák terminushasználata sem mutatott egyezéseket; mindez pedig gátja volt egy összevető vizsgálatnak. Habár a későbbiekben egy-egy, a helynevekben jelentkező szerkezeti jelenség területi összevetésével vagy éppen a helynévtörténettel kapcsolatban születtek ilyen természetű résztanulmányok — HAJDÚ MIHÁLY (1999) vagy HOFFMANN ISTVÁN (1993: 29, 64, 82–3, 85, 87) nevét emelhetjük ki ebben a vonatkozásban —, a minden részletre kitekintő analízis még várat magára. Írásomban ezért az efféle vizsgálatok elméleti és módszertani lehetőségeire, esetlegesen várható hozadékaira igyekszem rávilágítani.

A helynévrendszer tanulmányozásakor csupán egyes vidékek névrendszeréről beszélhetünk, hiszen minden toponímiai rendszer territoriális: egy-egy vidék névkincse önmagában véve is rendszert alkot (vö. TÓTH V. 2001b: 222). A helynevek típusai között ráadásul időben és térben akár nagyfokú eltérések is mutatkozhatnak: azaz a kronológiai különbségeken[1] túl különbözhetnek a típusok vidékenként is: például egy-egy földrajzi köznév vagy éppen névszerkezeti típus megterheltsége egy bizonyos vidékre lehet kifejezetten jellemző.

A helynevek időbeli és térbeli eltéréseinek tanulmányozása leginkább talán a nyelvjáráskutatás módszereire emlékeztethet, a névrendszerek tekintetében megragadható területi különbségek azonban nemcsak a nyelvjáráskutatás eredményeit gazdagíthatják (vö. HAJDÚ 1991), hanem — a névszerkezeti típusokra koncentrálva — egy viszonylag új keletű fogalom, a *névjárás* terminusnak a felvetését is előtérbe hozzák.

Mivel a névalkotás rendszerszerű, ebből elméletileg az is következik, hogy az egyes települések, járások, sőt ebből adódóan földrajzilag egységes képet mutató területek helynévrendszerének is többé-kevésbé hasonlónak kell lennie; a nyelvi, történeti, kulturális és földrajzi tényezők eltéréseiből adódóan pedig a névrendszerek között különbségek merülhetnek fel. A nyelvterület egyes részeinek toponímiai normájában megjelenő határok alapján aztán — valamelyest a nyelvjárások mintájára — megragadhatók a névjárások is. Ez a feltevés elméleti-

[1] Az időbeli tényezőre itt nem térek ki részletesen, mivel írásom szinkrón jellegű, a jelenkori állapotokra koncentrál. Az időbeli aspektus figyelembevétele nyilvánvalóan egy diakrón szempontokat szem előtt tartó munkánál érvényesülhet leginkább.

leg azért is indokolt, mert a helynevek is nyelvi jelek, s mint ilyeneknek, a területi differenciáltság az egyik alapvető jellegzetességük (vö. HOFFMANN 1993: 29).

A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy három térség kapcsán a nevek szerkezeti típusaiban esetleg fellelhető különbségeket felderítsem. Választásom három jól elkülöníthető régió 3-3 településének mikronévi anyagára esett: a csíki térség, a Fehérgyarmati és a Veszprémi járás 9 településének több mint 2300 mikronévi adatát tekintettem át a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modell (1993) felhasználásával. A névanyag összehasonlításában a csíki térségből Karcfalva, Csíkcsicsó és Csíkmadaras települések névkincsét (1090 név) dolgoztam fel CSOMORTÁNI MAGDOLNA gyűjtését alapul véve (1997, 2005); a Veszprémi járásból Bakonybél, Hárskút és Szentgál mikronévi anyagát (776 név) tekintettem át a „Veszprém megye földrajzi nevei" című munka alapján (VeMFN.); valamint a Fehérgyarmati járásban Botpalád, Kispalád és Magosliget mikronévi állományából (445 név) készítettem adatbázist KÁLNÁSI ÁRPÁD gyűjtése alapján (1984). A neveknek elsősorban a strukturális (lexikális-morfológiai) felépítésére voltam figyelemmel, véleményem szerint ugyanis itt lehet leginkább az esetlegesen meglévő nyelvi természetű különbségeket kitapintani. Ennek az elemzési szintnek más oldalról azért is indokolt az előnyben részesítése, mert megítélésem szerint a névhasználó közösség (s ennek folytán a névhasználó kompetencia is) elsőként a nevek lexikális szerkezetét azonosítja, s ehhez kapcsol különféle szemantikai asszociációkat.

A munkám központi részét az említett térségek mikronévi anyagának az összevetése adja, s ennek során azt igyekszem felderíteni, hogy mutatkoznak-e az egyes vidékeken a nevek strukturális felépítésében különbségek. A témával kapcsolatosan ugyanis felmerülnek bizonyos típusú problémák, ahogyan arra JUHÁSZ DEZSŐ is rámutatott egyik tanulmányában: „a nevekben jelentkező táji különbségeket nem vitatom, sőt az egyik legizgalmasabb kutatási területnek tartom, de az a meggyőződésem, hogy legföljebb jelenséghatárokat tudunk megrajzolni, névjárásokat nem" (vö. 1994: 112).

2. Minden természetes nyelvben megfigyelhető a tulajdonnevek használata: nem tapasztalunk tulajdonnév nélküli állapotot. Mivel minden nyelvben regisztrálhatók, ezért azt mondhatjuk, hogy a tulajdonnév nyelvi univerzálé, az egyes névalakok keletkezését pedig az adott nyelvben meglévő tulajdonnévi rendszer alapjaiban determinálja. A névhasználó közösség a nevek birtokbavételével egyidejűleg a névalkotási szabályokat is elsajátítja, ehhez a konkrét nevekből való általánosítás képességét használva fel, s ezáltal lesz képes arra, hogy maga is új neveket, jelen esetben helyneveket hozzon létre. A létező helynévrendszer ilyen értelemben, elsősorban a névminták révén határozza meg az új nevek keletkezését (HOFFMANN 1993: 21–6). Ezt a tényt jól hasznosíthatjuk egy összehasonlító elemzésnél is: ha egy viszonylag kis közösség névhasználói az adott

közösség helynévrendszerét ismerik meg, valójában abban szocializálódva szükségszerűen annak mintájára fognak új neveket is létrehozni.

A névadás mintákhoz való igazodását a magyar szakirodalomban többféleképpen is megfogalmazták. J. SOLTÉSZ KATALIN például a tulajdonnevek keletkezése kapcsán tartja fontosnak az analógia működését, vagyis azt a törekvést, hogy „névszerű, névstílusú" képződményt hozzunk létre. A névszerűséget pedig mindig a meglévő nevek rendszere határozza meg, s a közösség új nevet ez alapján alkot (vö. 1979: 25). A csíki térségben például az *erdő* földrajzi köznév rendre birtokos jelzős szerkezetben vesz részt a helynevek utótagjaként állva: *Luka bükke erdeje, Gyöngyös-kút erdeje, Kőd erdeje, Hideg-kút erdeje* stb. A magyarországi területeken, a Fehérgyarmati és a Veszprémi járásban ugyanakkor a jelöletlen minőségjelzős szerkezet a szokványos névstruktúra: *Szilas-erdő, Varga-erdő, Nyers-erdő, Cseres-erdő, Öreg-erdő, Borzási-erdő* stb. Kivételek természetesen akadhatnak, de olyan elenyésző számban fordul elő a csíki térségben az *erdő* lexéma jelöletlen utótagként (az általam áttekintett névállományban mindössze két *Kerek-erdő* névalakra bukkantam), hogy azt mondhatjuk, nem a jelöletlen, hanem a jelölt struktúra a preferált a régióban: inkább ez szolgáltat mintát az újonnan alakuló erdőnevekhez. Egyidejűleg persze akár szemléletbeli különbségeket is megfigyelhetünk az adott régiók névadási, névhasználati szokásaiban egy-egy jelenség kapcsán: a csíki régióban az előbb felhozott erdőnevekben például rendre a más helyekhez való viszonyítás szolgáltatja a névadási motivációt, a Veszprémi és Fehérgyarmati járásban viszont az erdő egyéb tulajdonságai (a benne lévő fafajták, az erdő kora stb.) alapján történt a megnevezés. A nevek szemantikai szerkezetében felderíthető különbségekkel ugyanakkor itt nem kívánok részletesen foglalkozni, noha egy-egy név elemzésekor természetesen ez a szempont is a felszínre kerülhet.

3. A lexikális-morfológiai elemzés során a neveket a bennük fellelhető nyelvi kifejezőeszközök szerint vizsgáljuk. A régiók helyneveinek lexikális-morfológiai analíziséhez TÓTH VALÉRIA tanulmánya (2001a) szolgáltatta a mintát: az általa végigvitt vizsgálati vonalat követtem én magam is. Ám ez a rendszerezés is alapvetően (szemléletében és kategóriarendszerében egyaránt) a HOFFMANN-féle modellen alapul.

Mielőtt a lexikális analízissel részletesebben foglalkoznánk, előzetesen érdemes egy általános képet adni a három térség mikrotoponimáinak névszerkezeti megoszlásáról.

	egyrészes nevek	kétrészes nevek	összesen
csíki térség	271 név (25%)	819 név (75%)	1090 név
Veszprémi járás	129 név (17%)	647 név (83%)	776 név
Fehérgyarmati járás	94 név (21%)	351 név (79%)	445 név

1. táblázat. *Névszerkezeti típusok területi megoszlása.*

Mindhárom térség mikroneveire az jellemző, hogy a kétrészes névszerkezetek a dominánsak. Az egyes vidékek között e tekintetben nincsenek igazán markáns eltérések, inkább csak azt emelhetjük ki, hogy a csíki térség helynevei között az egyrészesek aránya (25%) valamivel nagyobb, mint a másik két régióban: különösen szembetűnő ez a Veszprémi járás adataival (17%) való összevetésben. A kétrészes nevek dominanciájának egyik lehetséges okaként a kétrészes nevek által közvetített többletinformációt nevezhetjük meg. A vizsgált területeken a két névszerkezeti típus arányait jól szemlélteti a fentebb közölt összevető táblázat.

3.1. Az egyrészes nevek a három térségben tehát 17–25% körüli megterheltséget mutatnak. Noha ez a különbség nem igazán jelentős, azt mindenesetre már itt érdemes kiemelnünk, hogy a csíki térségben az egyrészes nevek használata sokkal színesebb képet mutat: több földrajzi köznév, több nyelvjárási szó stb. szerepel a lexikális névmodellek részeként, mint a másik két régióban.

Az egyrészes nevek lexikális-morfológiai szerkezeti típusait szemlélteti az alábbi táblázat. Ennek minden részletre kiterjedő ismertetésétől itt most eltekintek, és csupán néhány szembetűnő tényezőre hívom fel az alábbiakban a figyelmet.

	köznév					
	főnév			melléknév(i jellegű szó)		
	földrajzi köznév	személyt jelölő szó	nem személyt jelölő szó	képzetlen melléknév	képzett melléknév	melléknévi igenév
csíki térség	34%	2%	8%	2%	10%	3%
Veszpr. j.	33%	–	15%	1%	16%	7%
Fgy. j.	28%	–	16%	2%	17%	15%

	tulajdonnév		szerkezet	nem kategorizálható
	személynév	helynév		
csíki térség	21%	6%	6%	8%
Veszpr. j.	4%	15%	–	9%
Fgy. j.	7%	3%	1%	11%

2. táblázat. *Az egyrészes nevek lexikális modelljei.*[2]

3.1.1. A főnevek csoportjában a HOFFMANN-modell három kategóriát különböztet meg, a földrajzi köznévi, a személyt jelölő és a nem személyt jelölő szavak csoportját. Közülük az alábbiakban csupán egy kategóriával, a földrajzi

[2] A százalékos arányok bemutatásakor itt nem a teljes névkincset, hanem csupán az egyrészes névállományt tekintem 100%-nak.

köznévi helynevekkel foglalkozom részletesebben, úgy is, mint az egyrészes nevek körében leggyakrabban előforduló lexématípussal.

Az itt említhető névstruktúrák funkciójukat tekintve a hely fajtáját jelölik meg. Az egyrészes puszta földrajzi köznévi névadás a csíki térségben a 271 egyrészes mikronév 34%-át teszi ki (ebből az egyszerű földrajzi köznévi helynevek 24%-os, az összetett földrajzi köznévből lett helynevek pedig 10%-os arányt képviselnek). A Veszprémi járás esetében ez az arány 33% (melynek 15%-a egyszerű, 18%-a pedig összetett földrajzi köznévre vezethető vissza), a Fehérgyarmati járásban pedig 28%-os megterheltségű a kategória (amiből 27%-ot az egyszerű struktúra jellemez, és mindössze 1%-ot az összetett). E magas százalékarányok azt mutatják, hogy az egyrészes helynevek körében a puszta földrajzi köznév alkalmazása az egyik leginkább kézenfekvő névadási mód, hiszen amennyiben valamely objektumtípusból egy van egy szűkebb közösségben, azt differenciáló jelző nélkül is jól azonosíthatja a helyfajtát megjelölő lexéma: *Hegy*.

A feldolgozott névállományok alapján a leggyakrabban használt egyszerű földrajzi köznevekre visszavezethető helynevek a következők: *Gát, Major, Sánc, Temető, Csurgó, Mocsár, Förtés* (Veszprémi járás); *Domb, Folyás, Forrás, Legelő, Liget, Nyíl, Patak, Telep, Csatorna, Temető, Irtás, Töltés* (Fehérgyarmati járás); *Bánya, Domb, Hágó, Legelő, Rét, Tag, Ülepítő, Vár, Csorgó, Hegy, Tó, Hágó, Temető* (csíki térség). Ezek a földrajzi köznevek a köznyelvi szókincsbe is beletartozó elemek, nem tudunk olyan nevet regisztrálni a nagyobb megterheltségű nevek közül, amelyek csakis a csíki térségre, vagy akár a Fehérgyarmati vagy a Veszprémi járásra lennének jellemzőek. Ez is igazolja BÁRCZI GÉZA állítását, miszerint a helymegjelölésre használt közszavak túlnyomó többsége az egész nyelvterületen használatos a földrajzi nevekben (vö. 1958: 149). Vannak azonban olyan egyszerű földrajzi köznevek is, melyek nyelvjárási elemekként alkotnak egy-egy térségben helynevet: ilyen például Szentgálon a *Cinca*, mely ’nagy szárazságban kiszáradt gödör’ szemantikai tartalmú földrajzi köznévből alakult (NEMES 2005: 29), vagy a *Csompoj* (Csíkcsicsó), mely ’út menti, sírdomb alakú kőrakást’ jelent (ÚMTsz.).

Markánsabb különbségekre bukkanhatunk, ha morfológiai szempontból közelítjük meg a kérdést: megfigyelhető, hogy a toldalékos alakulatok ritkák az egyrészes egyszerű földrajzi köznévből lett helynevek esetében. Térségekre bontva a következőket láthatjuk: a csíki térségben 65 adatból 17 a toldalékos helynév (26%), a Veszprémi járásban 19 adatból 1 névforma mutatja ezt, a Fehérgyarmati járásban pedig 25 adatból 2 egyszerű földrajzi köznévi helynéven találhatunk toldalékelemeket. A jelenségre Csíkból idézhető a legtöbb példa: *-k* többesjellel alakultak például a *Hágók, Sorok, Partikulák, Istállók, Karfák* stb. névformák, a *-d* helynévképző hozta létre a *Kőd* helynevet, illetőleg a *-nál/-nél* határozórag efféle szerepét találjuk meg a *Gátnál, Kantinnál, Malomnál* névala-

kulatokban. Ilyen toldalékokat szinte kizárólag a csíki régióban fedezhetünk fel, egyetlen kivétel a Fehérgyarmati járásból a *Nyilak* mikronév.

A toldalékelemekkel alakult földrajzi köznévi helynevek kapcsán lényeges különbség mutatkozik a csíki régió és a magyarországi területek között: a többes szám jelének és a határozóragoknak a használata a földrajzi köznévi lexémákhoz kapcsolódóan helynévi szerepben a csíki térségre jellemző, a Veszprémi és a Fehérgyarmati járás lexikális névmodelljei közül ez a szerkezeti típus — legalábbis az általam vizsgált mintában — hiányzik. Természetesen nem arról van szó, hogy az adott toldalékelem maga nyelvjárási elem lenne, hanem ez esetben valójában a toldalék adott területre jellemző felhasználását figyelhetjük meg, aminek a névjárások megállapításában például lényeges szerep juthat.

Összetett földrajzi köznévből a csíki és a fehérgyarmati régióban kevesebb van, mint az egyszerűekből. Ennek oka talán abban keresendő, hogy az összetett földrajzi köznevek mindig több és specifikusabb információt hordoznak, mint egyszerű társaik, azaz speciálisabb jelentéskörrel rendelkeznek. Megterheltségük ezért alacsonyabb mértékű, s ha a névadó közösség egy denotátumot ezzel a specifikusabb jelentéskörű földrajzi köznévvel kíván megnevezni, akkor sokkal inkább a szerkesztett formát, vagyis a kétrészes neveket fogja használni. Ezt diktálja ugyanis a minta. A *halom* földrajzi köznév például a kétrészes nevekben jóval többféle szemantikai tartalom kifejezésére nyújt lehetőséget épp azáltal, hogy sokféle jelző kapcsolódhat hozzá. Ha például a kiemelkedés anyagát kívánják a névhasználók megadni a névvel, azt a *Kő-halom, Homok-halom* stb. helynevekkel könnyűszerrel megtehetik. Az egyrészes *Kőcsompó* elnevezés (vö. ehhez CSOMORTÁNI 2005: 188) viszont már eleve sokkal szűkebbre szabja a lehetséges szemantikai kört, mivel az összetett *kőcsompó* földrajzi köznév ’út menti, sírdomb alakú kőhalom’ jelentésű (ÚMTsz.). A Veszprémi járásban ugyanakkor a másik két területtől eltérő modell érvényesül, azaz több összetett földrajzi köznévi adatra bukkanhatunk *(Gázállomás, Dögkút)*, mint egyszerűre. Ez azért is figyelemre méltó jellegzetesség, mert míg a csíki térség esetében a toldalékolás tekintetében körvonalazódtak területi különbségek, addig a Veszprémi járás mikronévállományában ebben a vonatkozásban ragadhatunk meg szembetűnő eltérést.

3.1.2. A melléknév(i jellegű szavak) szintén három csoportra oszthatók: képzett és képzetlen melléknevekre, illetve melléknévi igenevekre. Részletezően itt is csak az egyik alcsoportra, a melléknévi igenévi helynevekre térek ki részletesebben.

A melléknévi igenévből alakult nevek vizsgálata során jelentékeny eltérésekre bukkanhatunk: a csíki térségben az egyrészes mikroneveknek pusztán 3%-át teszi ki az ilyen névstruktúra *(Eregető, Huddoztató)*, a Veszprémi járásban ez a szám 7% *(Szénégető, Téglaégető)*, a Fehérgyarmatiban pedig 15% *(Igényelt, Kenderáztató)*. Meg kell ugyanakkor azt is jegyeznünk, hogy a lexémák egyik-

másika valójában földrajzi köznévnek is tekinthető, amely igenévi származékként jelentkezik közszói státusban is. A fenti számadatokból esetleg arra következtethetünk, hogy a névadási mintában ez a típusú forma a csíki régióban periférikus helyzetű, és a Veszprémi járásban is kevésbé jellemző modell. Ez esetben is valamiféle névjárási jellegzetesség látszik körvonalazódni tehát a Veszprémi és főként a Fehérgyarmati járás kapcsán. Ezt a megfigyelést igazolhatja INCZEFI GÉZA egyik tanulmánya is, mely szerint az *-ó, -ő* melléknévi igenévképző a helynévalkotásban a szatmári Rétköz területén az összehasonlított térségek, városok közül (Makó, Szeged, Sövényháza, Zala stb.) a legmagasabb értéket (több mint 20%-ot) tesz ki. Ezzel szemben a Kolozs megyei Borsavölgy helyneveinek mindössze 6%-ában jelenik meg ez a névszerkezet (1970b: 314). Ezek az adatok is azt jelzik, hogy a szatmári területeken jóval jellemzőbb helynévadási normának számít a melléknévi igenevek mikronevekben való alkalmazása, mint a székelyföldi, erdélyi területeken.

3.1.3. A tulajdonnevek kategóriáját a helynevekben személynévi és helynévi származékok formájában találjuk meg. A személynevet tartalmazó egyrészes helynevek névszerkezeti típusáról összefoglalóan azt mondhatjuk el, hogy a legjellegzetesebb e lexikális kategória a csíki térség mikrotoponímiai rendszerében, s a régió helynévkincséből a személynévi kategória mindegyik típusából tudunk példákat felvonultatni: a többelemű személynevek felhasználása *(Kósa Ferusé)*, a családnévi névadás *(Székelyé)*, a keresztnévi névadás *(Vilmáé)*, illetőleg a szentek neveinek helynévi felhasználása *(Szent Ferencnél)* egyaránt itt mutat a legnagyobb változatosságot. Ezek a névformák ráadásul túlnyomórészt sajátos morfológiai jellemzőkkel bírnak: jórészük ugyanis *-é* birtokjellel alakult, például *Balló Györgyé, Miklósé, Borkáé, Fillereké.* A személynévvel azonos alakú helynév típusa a magyarországi két vizsgált régióban láthatóan periférikus része a helynévmodellnek, csupán egy-egy ilyen névadat volt regisztrálható mindkét térségből (*Pál Mihályné* a Fehérgyarmati járásból, *Hód-csoj-János* a Veszprémi járás helynévrendszeréből).[3]

3.1.4. A szószerkezetek egyrészes mikronévként való alkalmazására a vizsgált magyarországi térségek névanyagában mindössze egyetlen példát találtam Magosligeten: *Három emberé.* A csíki térségben ugyanakkor kifejezetten gyakori a *menő ~ menők,* illetve a *járó ~ járók* szószerkezetekben szerepeltetése: *Rétre menő, Vízre menők, Borzsovába menő, Kődre járók* stb. INCZEFI GÉZA laza szerkezetű helynevekről írt tanulmányából is az tűnik ki, hogy a *járó, jövő, menő, vezető* stb. lexémákat tartalmazó helynevek az erdélyi területeken jellem-

[3] Azt is érdemes azonban megjegyeznünk, hogy a szatmári tájegységben, az általam itt nem vizsgált Csengeri járásban több olyan helynévről is van tudomásunk, melyen megjelenik az *-é* birtokjel, mint például a *Vitézé, Szűcsé, Jelesé* (vö. ezekhez LIZÁK 2010). Ez a strukturális-morfológiai névtípus láthatóan tehát a magyar nyelvterület keleti részén a jellegzetesebb.

zőek (1967: 66–7). Az általam vizsgált erdélyi területen ráadásul olyan szervetlen szókapcsolat is megfigyelhető, mint az *Ahol a medvét behúzták* megjelölés. Ez utóbbinál persze kétséges, hogy egyáltalán helynévi funkcióval bír-e ez a megjelölés. Azt azonban, hogy mikor tekinthetünk egy megnevezést (vagy körülírást) helynévnek, nehéz lenne általános szabályok alapján rögzíteni. Véleményem szerint itt lényegében csak annak van jelentősége, hogy az adatközlők szerint ezeket a szerkezeteket helynévi funkcióban alkalmazzák a névhasználók (vö. CSOMORTÁNI 2005: 197).

3.2. A magyar helynévrendszer alapvonása, hogy a kétrészes helynevek utótagjuk alapján két csoportba sorolhatók: második névrészként kizárólag földrajzi köznév vagy valódi helynév szerepelhet, más lexikális kategóriákkal e pozícióban nem találkozhatunk.

	kétrészes helynevek[4]					
	földrajzi köznévi utótag			helynévi utótag		
	jelöletlen	jelölt	**összesen**	jelöletlen	jelölt	**összesen**
csíki térség	41%	52%	**93%**	5%	2%	**7%**
Veszpr. j.	82%	11%	**93%**	7%	–	**7%**
Fgy. j.	81%	14%	**95%**	5%	–	**5%**

3. táblázat. *A kétrészes helynevek területi megoszlása utótagjuk alapján.*

Ahogyan azt a táblázat igen szemléletesen mutatja, mindegyik régióban szinte teljes pontossággal megegyezik a földrajzi köznévi és a tulajdonnévi utótag felhasználtsága. A földrajz köznévi utótag szembeötlő dominanciájából esetleg arra is következtethetünk, hogy az itt mutatkozó arányok nem csupán a három térség helynévhasználatára, hanem általában a magyar helynévrendszerre is jellemzőek lehetnek.

Abban azonban, hogy a földrajzi köznévi utótag jelölt-e (azaz tulajdonképpen maga a kétrészes névforma jelölt-e), vidékenként jelentős eltérések mutatkoznak. Korábban, az egyrészes neveknél már láthattuk, hogy bizonyos toldalékelemek a csíki térségben gyakran megjelennek a helyneveken, ezt az itt tapasztaltak tovább erősítik: felbukkanó toldalékként a birtokos személyjel *(Piricske teteje, Hideg-kút árka)* mellett a *-k* többesjellel *(Hosszú-lábak, Fekete-sorok)* és a *-nál/-nél* raggal *(Ördög-tónál, Vaskeresztnél)* találkozunk.

A kétrészes nevek előtagjainak lexikális megvalósulását szemlélteti a következő két táblázat. Az első az utótagként földrajzi köznevet tartalmazó helynevek előtagjainak a megoszlását mutatja, a második pedig az utótagként helynevet tartalmazókét.

[4] Itt és a következő táblázatokban a kétrészes névállományt tekintem 100%-nak.

	főnév	melléknév(i) jellegű szó	személynév	helynév
csíki térség	18%	26%	18%	31%
Veszpr. j.	19%	33%	35%	10%
Fgy. j.	15%	34%	26%	20%

	főnév	melléknév(i) jellegű szó	személynév	helynév
csíki térség	–	5%	2%	–
Veszpr. j.	–	7%	–	–
Fgy. j.	–	5%	–	–

4. táblázat. *A kétrészes nevek előtagjainak lexikális megvalósulása.*

A számos jellegzetes különbség közül itt is csupán egy-két szembetűnő eltérésre igyekszem felhívni a figyelmet.

3.2.1. A személynévi előtagú helynevek használati gyakorisága földrajzi köznévi utótagú helynevekben nagy különbségeket mutat területenként. Míg ez a kategória az egyrészes struktúrákban egyértelműen a csíki régióban a legmegterheltebb olyannyira, hogy esetleg a jelenség hátterében valamiféle területi különbséget, esetleg névjárási jelleget is feltételezhetünk, addig a kétrészes struktúrákban a legalacsonyabb, 18%-os gyakoriságot éppen itt jelez ez a szótípus. A Veszprémi járás mikrotoponímiai modelljében ugyanakkor ez a névstruktúra markánsan jelentkezik, és 35%-os megterheltségével jócskán felülmúlja a másik két régióban tapasztalható arányokat. Morfológiai tekintetben, az utótag toldalékolása kapcsán azonban ismét csak a csíki térséget említhetjük meg: a személynév + földrajzi köznév struktúránál ugyanis az utótag itt rendre toldalékos alakjában áll.

A személynév + földrajzi köznév kategórián belül megkülönböztetünk nemzetségnévi *(Csák-szeg)*, többelemű személynévi *(György Jóskáné kútja, Pál Félic vágása)*, családnévi *(Kósák kertje, Kelemenyek keresztfája)*, keresztnévi *(Zsuzsa kútja, Bence-kút)*, ragadványnévi *(Dini nyírese, Filler kútja)*, szentnévi *(Szent Ferenc gödre)* alkategóriákat.

A személynévi előtagú kétrészes helynevek gyakorisága eltérő képet mutat ugyan régiónként, de a többelemű személynévi előtag használatában nincs jelentős különbség a három térséget illetően ugyanúgy, ahogyan nem mutat jelentékeny eltérést egyik térségben sem a keresztnevek, valamit a szentnevek felhasználási aránya.

A családnévi előtagú kétrészes helynevek esetében ugyanakkor határozottan megmutatkoznak a gyakorisági különbségek: a csíki térségben ennek a struktúrának 10%-os a felhasználtsága *(Kovács kertje, Amrusok kútja)*, a Fehérgyarmati járásban ez a szerkezet 19%-ban használatos *(Tar-tanya, Kende-tanya)*, a Veszp-

rémi járásban pedig ennél is jóval magasabb, 29%-os megterheltség mutatható ki a rendelkezésre álló adatok alapján *(Kelemen-föld, Gábler-erdő).* A csíki térség névkincsében a családnév + földrajzi köznév összetételekben rendre jelölt birtokos jelzős szerkezetet találunk a másik két vidék jelöletlen szerkezeteivel szemben.

3.2.2. Az előtagjukban helynevet tartalmazó névstruktúrák leginkább a csíki régióból (31%) adatolhatók *(Piricske töve, Hargita-fürdő),* a másik két térségben ez a típusú névadás nem játszik ennyire jelentős szerepet, noha ez a lexikális struktúra kétségkívül mindegyik régióban fontos összetevője a névmodelleknek: a Veszprémi járásban 10%-os *(Mecsek-hegy),* a Fehérgyarmati járásban pedig 20%-os megterheltséggel bír *(Láz-mocsár árka, Túr-híd).* Ez a magas számarány is azt mutatja, hogy a meglévő helynévrendszer alapvetően meghatározza, determinálja a születő helynevek felépítését és nemcsak a nevek által képviselt névminták révén, hanem egyfajta pozitív determinációval oly módon is, hogy azokat a névalkotó közösség a névalkotás során újból felhasználhatja. A morfológiai szerkesztettséget illetően a csíki régióban a jelölt birtokos szerkezet a domináns *(Madicsa pataka, Nagy-Madaras pataka, Luka bükke kopasza),* a másik két területen pedig inkább a jelöletlen struktúra látszik meghatározónak: *Gyertyán-kút-legelő* (Veszprémi járás), *Cser-erdő-csatorna* (Fehérgyarmati járás).

4. Végezetül talán nem érdektelen, ha a kapott eredmények tükrében — egyfajta keresztszempontként — az egyes térségek helynévadásában, helynévhasználatában jelentkező területi különbségekről külön-külön is képet adunk.

4.1. A csíki térségben az egyrészes struktúrákban lexikális szinten a földrajzi köznévi alapú mikronevek használatában láthatunk valamivel nagyobb megterheltséget *(Gátnál, Legelő),* főként azonban a személynévi alapú névadás kapcsán mutatkoztak nagy eltérések e térség javára *(Ördögé, Ferenc Jánosé, Szent Antal).* Morfológiai szinten pedig minden kategóriát áthatva a toldalékolás jelensége, különösen az *-é* birtokjel használata *(Kántoré)* a domináns a térségben, ezen kívül további toldalékok: a többesjel *(Hágók, Partikulák),* határozóragok *(Gátnál, Kantinnál)* stb. használata is jóval számottevőbb, mint a másik két régióban.

A kétrészes nevek kapcsán Csík mikronévállományában sok helynév + földrajzi köznévi struktúrájú névszerkezetre bukkanhatunk *(Piricske töve, Hargita fürdő).* A személynév + földrajzi köznév alapú helynevekben pedig egy másik sajátosság is körvonalazódik: míg a személynévi kategória az egyrészes struktúrákban egyértelműen a csíki régióban a legmegterheltebb, addig a kétrészes struktúrákban a legalacsonyabb gyakoriságot ez a szerkezeti típus éppen itt mutat *(Kovács kertje, Szent Ferenc gödre).*

4.2. A Veszprémi járás esetében fontos hangsúlyozni az egyrészes formák kapcsán a földrajzi köznévi alapú helynevek terén az összetett

struktúra domináns jellegét *(Esőház, Dögtemető)*, mely egyedülálló a három térséget tekintve. A járásban jelentős mértékű még a képzett melléknévből lett helynevek aránya is *(Jegenyés, Tiszafás)*, nagyon csekély mértékű viszont a személynévi alapú helynévadási minta megterheltsége *(Herman)*, mivel ezek itt főként a kétrészes struktúrákban jelentkeznek.

Morfológiai szinten a képzett melléknév + földrajzi köznévi struktúrában az előzőekben nem tárgyalt, de itt kiemelkedő *-i* melléknévképző kapcsán ragadhatók meg területi eltérések: a Veszprémi járásban ugyanis ez a névadási minta kifejezetten gyakori jelenség (például *Patai út, Laposi línia*), másutt ezt a modellt jóval ritkábban láthatjuk.

4.3. Az egyrészes helynevek jellegét szemügyre véve a F e h é r g y a r m a t i j á r á s sok tekintetben összekapcsolható a Veszprémi járással: a képzett melléknévből lett egyrészes helynevek *(Kenderes, Harasztos)* aránya itt is elég magas, valamint a személynévi eredetű névformák *(Cseke, Eszenyő)* használata meglehetősen ritka a csíki térséghez képest. Ugyanakkor az igenévi szerkezet *(Igényelt)* felhasználtsága ebben a járásban jóval meghatározóbb, mint a másik két területen.

A kétrészes nevek kapcsán is kiemelhetünk a területre jellemző névadási vonásokat: itt is jellegzetesnek mutatkozik például a személynévi *(Nagy László-tag, Fischer-tag)*, illetve a helynévi előtag *(Láz-mocsár-hát, Sárga-patak-dűlő)*. A számnév(i származék) + földrajzi köznév szerkezetek *(Második forduló)* ebben a térségben a leginkább jellemzőek. Morfológiai szinten pedig fontos megemlíteni, hogy jelentősebb szerep jut a birtokos személyjelnek a helynevekben *(Kapás cseréje)*, vagyis a jelölt birtokos jelzős struktúrának.

5. Összehasonlító vizsgálatommal reményeim szerint igazoltam, hogy az egyes régiók helynévadási mintájában, helynévtípusaiban határozott különbségek ragadhatók meg. Elemzésem ugyanakkor csupán töredéke lehet egy nagyobb összehasonlító analízisnek, hiszen benne pusztán három térség 3-3 településének mikrotoponímiai adatai alapján tettem megállapításokat, ami az egész magyar nyelvterülethez, annak helynévi anyagához képest nyilvánvalóan nagyon csekély mennyiség. Ugyanakkor már e közel 2400 helynevet magában foglaló adatállomány alapján is körvonalazódtak bizonyos területi különbségek, ezzel is igazolva egy nagyobb léptékű, egész régiók helynévadási mintájára koncentráló összehasonlító munka lehetőségét és indokoltságát.

Irodalom

BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Bp.
BENKŐ LORÁND (1947), *A Nyárádmente földrajzinevei.* MNyTK. 74. sz. Bp.
CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1997), *Felcsík helynevei.* MND. 149. sz. Bp.
CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2005), Karcfalva helynevei II. *MNyj.* 43: 173–212.

HAJDÚ MIHÁLY (1991), A magyar névtudomány a nyelvjárástörténeti kutatás szolgálatában. In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Szerk. KISS JENŐ–SZŰTS LÁSZLÓ. Bp. 250–4.

HAJDÚ MIHÁLY (1999), Névutók a helynevekben. *MNyj.* 37: 187–92.

HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.

INCZEFI GÉZA (1967), Laza szerkezetű földrajzi nevek típusai és alaki kérdései. *MNy.* 63: 64–71.

INCZEFI GÉZA (1970a), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján.* Bp.

INCZEFI GÉZA (1970b), A leggyakrabban használt képzők szerepe a földrajzi nevekben. *MNy.* 66: 312–23.

JANKÓ JÁNOS (1892), *Kalotaszeg magyar népe.* Bp.

JUHÁSZ DEZSŐ (1994), Opponensi vélemény Hoffmann István, A magyar helynevek rendszerének nyelvi elemzése (Egy lehetséges helynévvizsgálati modell) című kandidátusi értekezéséről. *NÉ.* 16: 108–14.

KÁLNÁSI ÁRPÁD (1984), *A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei.* Debrecen.

KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996), *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük.* Debrecen.

KÁZMÉR MIKLÓS (1957), *Alsó-Szigetköz földrajzinevei.* MNyTK. 95. sz. Bp.

KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század.* Bp.

LIZÁK DORINA HAJNALKA (2010), *Csengerújfalu határának helynevei.* Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.

NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajz köznevek állományi vizsgálata.* Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.

J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.

TÓTH VALÉRIA (2001a), A helynevek lexikális szerkezetéről. *FUD.* 8: 643–55.

TÓTH VALÉRIA (2001b), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.

ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.

VeMFN. = *Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A Veszprémi járás.* Szerk. ÖRDÖG FERENC. Bp., 2000.

Pásztor Éva

Elpusztult települések lokalizációjának kérdéséről

Kísérlet a középkori Süldő falu azonosítására

1. Az írásom címében jelzett problematika kapcsán akarva-akaratlanul elmerenghet a kutató arról, hogy milyen vizsgálati lehetőséget kínálhatna, illetve tanulságokkal szolgálna, ha a nyelvterület összes elpusztult településének nyelvi adatait kezében tarthatná. Ilyesfajta gyűjtemény azonban meglehetősen nehezen lenne egybeállítható, minthogy már önmagában e települések objektumként való megítélése sem egyszerű, a források ugyanis e tekintetben általában homályosak. Mindenesetre feltételezhető, hogy a középkori helységek egy jelentős része „nem is volt valóban faluszerű település, hanem valamiféle földesúri gazdasági telephely" (BALOGH 1986a: 134, vö. még 137–8). A források fennmaradásának esetlegessége folytán az sem dönthető el mindig egyértelműen, hogy ezek a falvak folyamatosan megültek lehettek-e, vagy fennállásuk során valamikor elpusztultak, s esetleg újratelepültek (GYÖRFFY 1961: 35, 1963: 53, SZABÓ I. 1966: 144, 187). Ami viszont a korai oklevelekből hozzávetőlegesen leszűrhető, az egyrészt a pusztulás mértéknek kronológiai kötöttsége: egyes falvak már a korai időszakban (a 13. században), tömegével azonban majd csupán a 14–15. században semmisülhettek meg, mások viszonylag életképesek maradtak, akár egészen a 16. századig (SZABÓ I. 1966: 185, BALOGH 1986a: 137–8). A források másrészt a folyamat földrajzi, területi eltéréseire is rámutathatnak:[1] közismert például, hogy az ország településhálózata — főként az Alföld és a Dunántúl egyes vidékein — a maihoz képest egykor jóval sűrűbb lehetett (WEIDLEIN 1934: 611–30, 1936: 22–3, GYÖRFFY 1961: 35–8, SZABÓ I. 1966: 141, VÁRNAGY 1991: 187). E földrajzi területek szerinti vizsgálat jobbára a pusztásodást kiváltó okokra (például gazdasági, demográfiai tényezőkre stb.) összpontosít.[2] Az okok hatásainak számbavétele azonban nem maradhat pusztán a történettudomány kerete-

[1] Lásd ehhez GYÖRFFY 1963: 53, SZABÓ I. 1966: 139, 147, 177, VÁRNAGY 1991: 185, FERENCZI 1994: 10, NYÁRÁDI–SÓFALVI 2007: 18, TÓTH V. 2008: 28.

[2] A pusztásodás okairól az alábbi szakirodalom nyújt bőséges tájékoztatást: WEIDLEIN 1934: 628–9, 1935: 667, GYÖRFFY 1961: 35–8, 1963: 45–62, SZABÓ I. 1963: 63, 1966: 139–88, KRISTÓ 1981: 31, VÁRNAGY 1991: 187, 196, FERENCZI 1994: 8–9, NYÁRÁDI–SÓFALVI 2007: 18, TÓTH V. 2008: 28–9, KMTL. 667–8. Szűkebb területünkre — az egykori Szabolcs vármegyére vonatkozóan — pedig a következők: ZOLTAI 1908: 104–5, 1926: 105, NÉMETH 1986: 125, 127, BALOGH 1986a: 138, 1986b: 146, 1986c: 160, MÓDY 1998: 178, 1999: 232.

in belül, arról más tudományok, tudományágak (így például a nyelvészet, régészet, művelődéstörténet stb.) sem mondhatnak le. Eredményekre ugyanakkor véleményem szerint csakis interdiszciplináris kutatások révén számíthatunk, s ennek szükségességét már ezidáig is többen hangoztatták (így például FERENCZI 1994: 12, BENKŐ 1998: 111, SZENTGYÖRGYI 2008: 255, 256). Ám olykor a több szempontot integráló kutatások sem jutnak előre egy-egy elpusztult településsel kapcsolatban: előfordulhat például, hogy az oklevelekben felbukkanó helynév faluhelyét a régészeknek nem sikerül azonosítani, s megfordítva: sok olyan település helyét viszont feltárják, amelyeket az írott források nem említenek (vö. MESTERHÁZY 1982: 83).

A helynévtörténeti kutatások számára egy-egy objektum helyhez kötése azért az egyik legalapvetőbb feladat, mert ez egyrészt a nyelvi rekonstrukció része (HOFFMANN 2008: 12), s így minden további történeti-névtani elemzés kiindulópontjául szolgál (RÁCZ A. 1999: 161); másrészt pedig a lokalizáció sikerességének függvényében a nevek forrásértéke nőhet meg (BENKŐ 1998: 112, TÓTH V. 2008: 30). Közelebbről tehát a gyakorlati szükségszerűség is igényli az ilyesfajta vizsgálatokat: a helyneveket etimológiai tekintetben elemző szótárak készítése és egybeállítása során kulcsfontosságú a nevek pontos azonosíthatóságának a kérdése.

2. Készülő disszertációm kapcsán — amely a Hajdúnánás határában található határneveket egyrészt etimológiai, másrészt rendszertani tekintetben igyekszik bemutatni — elsődleges feladatnak számít e nagy kiterjedésű település határában fekvő egykori falvak azonosítása, határaik megállapítása. Az elpusztult települések nevei ugyanis különleges névalkotó státuszuknál fogva gyakran alkalmasnak bizonyulnak újabb határnevek létrehozására (lásd ehhez HOFFMANN 1984–1985, PÁSZTOR 2008, LIZÁK 2009: 26–7).

A történészek már az eddigiekben is jó néhány elpusztult települést próbáltak meg Hajdúnánás határához kötni: fölvetették például *Zöldhalom* (ZOLTAI 1926: 108, MÓDY 1973: 31, NÉMETH 1997: 208), *Nagynádfenék* (ZOLTAI 1926: 110, MÓDY 1973: 31), *Kajántelke* (MÓDY 1973: 31)[3] és *Süldő* (ZOLTAI 1905: 73, 1926: 110, H. FEKETE 1959: 102, KŐRÖSI 1972: 49, DRAVICZKY 1990: 15) e területre lokalizálhatóságának lehetőségét.[4] Írásomban most csupán ez utóbbi, az egykori *Süldő* település lokalizálására teszek kísérletet, s e konkrét eseten keresztül igyekszem azokat a módszertani alapelveket is megfogalmazni, amelyek

[3] NÉMETH PÉTER *Kaj(d)ántelké*-t a mai balmazújvárosi határba, a *Gajdán-* vagy *Kajdán-halom* környékére helyezi (1997: 102).

[4] *Tedej, Varjas* és *Vid* egy része biztosan e területen feküdt (lásd ehhez például MÓDY 1973: 29, PÁSZTOR 2008: 218). NÉMETH PÉTER arra is fölhívta a figyelmemet, hogy mindezek mellett felvetődhet esetleg *Simonegyháza* e területre lokalizálásának lehetősége is. E birtok pontos helye azonban egyelőre ismeretlen.

az ezidáig helyhez nem kötött, elpusztult falvak felkutatásában is segítségül szolgálhatnak.

3. A szakirodalomban Süldővel kapcsolatban több álláspont rajzolódik ki: a kutatók egy része a mai Hajdúnánás déli, illetve Hajdúböszörmény északi határába (ZOLTAI 1905: 73, 1926: 110, H. FEKETE 1959: 102, KŐRÖSI 1972: 49, DRAVICZKY 1990: 15), míg mások (Tisza)Dada szomszédságába helyezik (KANDRA 1886: 34, KARÁCSONYI–BOROVSZKY 1903: 296). *Süldő* helyhez kötésével kapcsolatban olykor annak is tanúi lehetünk, hogy akár egyazon szerző is másként gondolkodik idővel erről a kérdésről: NÉMETH PÉTER például egy korai írásában Hajdúböszörmény (BALOGH–NÉMETH 1970: 36), később Tiszadada (MEZŐ–NÉMETH 1972: 121) s végül Tiszalök határában keresi az egykori falu nyomait (1997: 168). A szakirodalomban ezidáig felvetődött álláspontokat szemlélteti az 1. térkép.

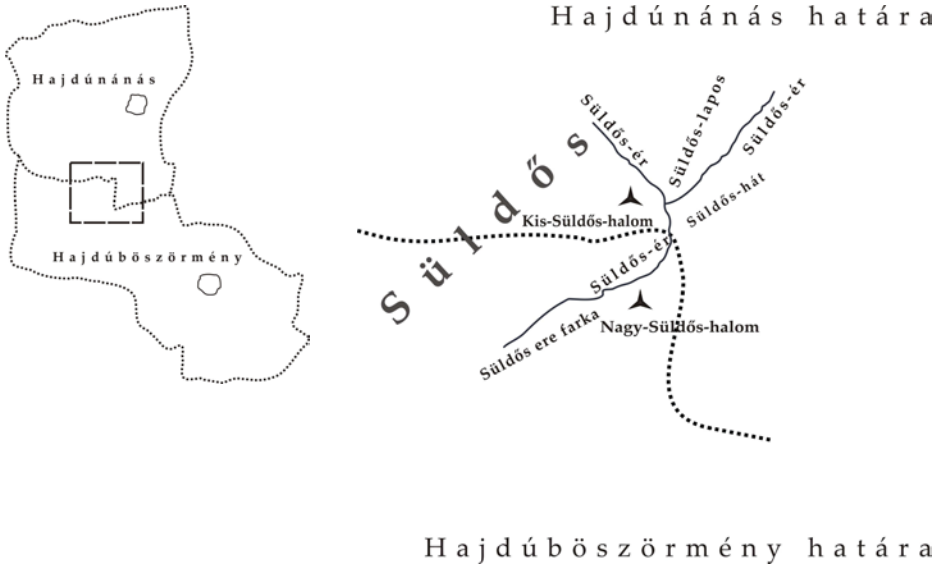

1. térkép. *Álláspontok Süldő lokalizációjával kapcsolatban.*

Arról, hogy e falu esetleg a nánási határban feküdt volna, a Hajdúnánásról készült helytörténeti monográfiák nem nyilatkoznak (BARCSA 1900, RÁCZ I. 1973). A néphagyomány szerint azonban e területen valamikor falu állt, amely utóbb elpusztult (MOLNÁR 1938: 12, H. FEKETE 1959: 102, KŐRÖSI 1972: 49, DRAVICZKY 1990: 15). Az álláspontok igencsak megosztott volta késztetett arra, hogy a kérdésben magam is alaposabban elmélyedjek. Mindenekelőtt azonban azokat a fogódzókat látom célszerűnek sorra venni, amelyek segítségével a település egykori helyét legalább hozzávetőleges pontossággal meghatározhatjuk.

3.1. Határnevek, névbokrok. A mai határnevek két fajtája mutat elpusztult településre: egyrészt azok, amelyek úgy utalnak egykori falura, hogy névtestükben nem fedezhetünk fel közvetlen lexémaegyezést a hajdani településnévvel,

például *Puszta, Régi faluhely, Pusztafalu* stb.[5] Egykori falvak emlékeit őrizhetik másrészt a névbokrosodás[6] révén létrejött helynévtársulások. A kutatók többnyire éppen a névbokrok alapján kapcsolták Süldőt a nánási, illetve a böszörményi határhoz (ZOLTAI 1905: 73, 1926: 110, H. FEKETE 1959: 102, BALOGH–NÉMETH 1970: 36). A nánási határ déli részén valóban felbukkannak esetleg erre utaló határnevek *(Süldős, Süldős-halom ~ Kis-Süldős-halom ~ Kis-Süldős, Süldős-laponyag, Süldős-lapos, Süldős-hát, Süldős-ér ~ Süldős ere, Süldős-ér laponyaga),* sőt e névbokor néhány tagja a böszörményi határ északi részén található *(Süldős ~ Süldős-ér ~ Süldős ere, Süldős ere farka, Süldő-halom ~ Süldős-halom, Nagy-Süldős-halom).* A nevek által jelölt helyek elhelyezkedését a 2. térkép ábrázolja.

2. térkép. *A* Süldős *névbokra a nánási és a böszörményi határban.*

Bár nem tartozik szorosan az írásom témájához, de talán érdemes megjegyezni, hogy a *Süldős* néven adatolható terület egykor bizonyára önálló névadási egységet alkothatott, s vélhetően e nevek keletkezését követő időben került sor a két említett település közötti közigazgatási határvonal megállapítására. Úgy tű-

[5] Persze az ilyen típusú nevek esetében nagyfokú óvatossággal kell eljárnunk, hiszen míg a *Faluhely, Pusztatemplom* határnevek bizonyosan elpusztult falut jeleznek, a *Cserepes* helynévről ugyanezt már kisebb valószínűséggel állíthatjuk, ez tudniillik többféle motiváció alapján is keletkezhetett (lásd ehhez TORMA 1981: 209).

[6] A jelenségen azt a folyamatot értem, melynek során valamely terület neve újabb helynevek névalkotójává válik, s ez nem csupán az adott objektumot jelölő név szinonimáiban, hanem a vele határos területek vagy éppenséggel a jelölt objektum területén belül elhelyezkedő egységek neveiben is kimutatható.

nik, hogy a névhasználat nem vett tudomást erről, és a névhasználók továbbra is egységként tekintettek-e területre.

Hajdúnánás és a környező települések határnevei alapján talán azt a további — és általánosabb érvényű — tanulságot is levonhatjuk, hogy két település azon határvonalai mentén bukkanhatunk elsősorban névbokrokra, ahol a határperek, viták időről időre kiújultak. Ennek igazolására azonban újabb vizsgálatokra van szükség.

Visszatérve a fenti határnevek problematikájára: ha feltesszük, hogy *Süldő* település egykor valóban ezen a területen állt, s nevéből szintagmatikus szerkesztéssel alakultak a névbokor elemei, akkor ez esetben azt a vélekedést is elfogadjuk, miszerint a településnév *-s* képzővel való bővülése megelőzte a határnevek keletkezését, előtagjukban ugyanis szinte kizárólagosan képzett, azaz *Süldős* forma áll.

A kérdés ennél azonban összetettebbnek tűnik, elvileg ugyanis más lehetőséget is feltételezhetünk. Elképzelhető például az is, hogy jelentésátértékelődéssel elsődlegesen a *Süldő* településnévből *Süldő* határrésznév keletkezett, s a határrészt jelentő *Süldő* bővült utóbb *-s* képzővel. Csakhogy azt, hogy a 'határrész' jelentésű *Süldő* forma megjelent volna, nagy valószínűséggel elvethetjük, hiszen a 18–20. századi levéltári források *Süldő* formában soha nem említik a területet. A böszörményi határban álló *Süldős-halom* történeti adatsorában ugyan egyetlen, 20. századi térképi adattal az objektum *Süldő-halom*-ként is adatolható (1945, H. FEKETE 102), ám ez önmagában aligha bizonyítja egy valamikori *Süldő* név meglétét.

A fentiekből adódóan a továbbiakban azt kell megvizsgálni, hogy vannak-e adataink magának a településnévnek az *-s* képzős előfordulására, azaz arra, hogy a *Süldő* helységnév utóbb *-s* képzővel bővült volna. A szakirodalom a településneveknek e képzővel való bővülését néhány esetben kimutatta (lásd ehhez TÓTH V. 2008: 118–26, különösen 126), ami a felvetést elvileg lehetővé teszi. A következőkben tehát két kérdést szükséges más típusú források bevonásával körüljárnunk: egyrészt azt, hogy *Süldő* településnévként adatolható-e esetleg a határnevekben megtalálható *Süldős* formában, másrészt pedig azt, hogy ezek a források adnak-e valamilyen fogódzót a település lokalizációjának ügyében.

3.2. Oklevelek. Az elpusztásodott települések esetében az oklevelek szolgálnak alapvető forrásul azok helyhez kötését illetően. E forráscsoportot természetesen a korábbi kutatók is hasznosították *Süldő* lokalizációja kapcsán, minthogy a települést több mint egy tucatszor említik a különféle oklevelekben. Ám a vélemények már *Süldő* első előfordulásával kapcsolatban sem egyeznek: KARÁCSONYI–BOROVSZKY (1903: 296) és NÉMETH PÉTER (MEZŐ–NÉMETH 1972: 168) a Váradi regestrum egyik jogesetéhez kapcsolják, s (Tisza)Dada környékére lokalizálják, míg GYÖRFFY GYÖRGY az említett települést — az eset kolozsi vonatkozása miatt — Kolozs vármegyébe helyezi, s közelebbi fekvését ismeret-

lennek minősíti (Gy. 3: 370, GYÖRFFY véleményét K. FÁBIÁN is elfogadja: 1997: 127).[7] KARÁCSONYI–BOROVSZKY és NÉMETH álláspontjukat egy 1307-ben kibocsátott oklevél szövegére alapozzák, amelyben a Gutkeled nemzetségbeli Kozma birtokát, *Razin*-t említik: „*Razin* vocata in comitatu de Zoboch iuxta Tyciam, in vicinitate *Sulthe* prope *Dada* existenti" (Dl. 40304, Sopron vm. 1: 67/54, AOklt. 2: 77/164), azaz *Razin* Szabolcs vármegyében fekszik, a Tisza mentén, *Sulthe* szomszédságában, Dada mellett. Az oklevél szövegkörnyezete alapján tehát *Dada* és *Sülte (~ Sülde)* egymás közelében helyezhetők el. Ezt támogatja egy 1345-ben kiadott birtokmegosztó oklevél is, amely Süldőnek a Dada felől eső részét említi (Kállay 1: 187/817).

Igen figyelemreméltó, hogy a középkori magyar hivatalos írásbeliség, az oklevelezés effajta szövegezési eljárásai még a 18–19. században is jellemzik a birtokok leírását vagy éppenséggel a határjárásokat (lásd például Vid és Tedej birtokok határjárását: SZSZBML. IV.A. 9. l. fasc.1. No. 3. 1776). A vármegye kitétele például abban a formában, ahogyan az előbb láttuk, egészen a 19. századig szokásos volt, hogy aztán e századtól kezdve a hivatalos helységnévadásban mindinkább a megye nevével való differenciálás váltsa fel, amely lényegében ugyanazt a funkciót töltötte be, mint az említett oklevelezési eljárás: a hivatalos használatban nemcsak egyedítette a nevet, hanem ezzel együtt lokalizálta is a települést (vö. MEZŐ 1982: 219).

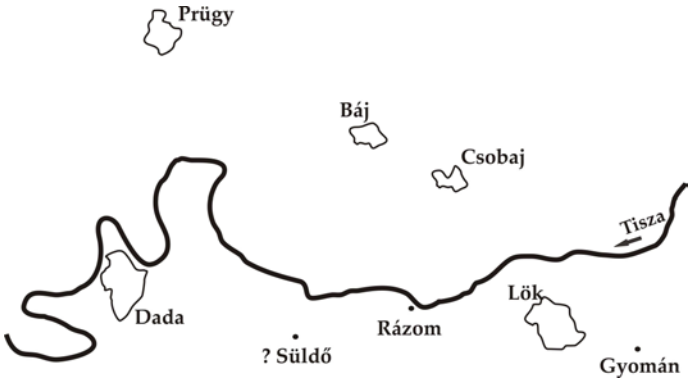
A vármegye megjelölése mellett az oklevelek szövegeiben előforduló közelebbi települések, falvak is segíthetik egy-egy falu lokalizációját, ha azok nagy biztonsággal köthetők helyhez (lásd e módszerre például BENKŐ 2003: 24–7). A fenti oklevélszövegben felbukkanó *Razin* a mai Tiszalök határában, attól nyugatra fekvő középkori település (MEZŐ–NÉMETH 1972: 124, NÉMETH 1997: 162),[8] *Dada* pedig a mai Tiszadadával azonosítható (Cs. 1: 512). Későbbi oklevelekben[9]

[7] Vö. 1229/1550: per pristaldum nomine Forcos, filium Choka de *villa Seldeu* (KARÁCSONYI–BOROVSZKY 1903: 296).

[8] Elsőként (Tisza)lök határjárásakor tűnik fel (1265/1336: *Raazon*, terra, Kállay 1: 8/7, NÉMETH 1997: 162). A 17. században már puszta (1670: *Rázon*, praedium, UC. 145: 6/a). A falut Rázommajor területén tárták fel (BALOGH–NÉMETH 1970: 32–4, GÖRBEDI 1989: 18). A település neve határnevekben is fennmaradt: *Rázomi dűllő* (1864, Pesty: Szabolcs 255) ~ *Rázomi-dűlő* (GÖRBEDI 1989: 249), *Rázomí puszta* (1864, Pesty: Szabolcs 257) ~ *Rázom puszta* (1870, K 62/2, 3, 16) ~ *Rázompuszta* (GÖRBEDI 1989: 249), *rázomi fűz* (1864, Pesty: Szabolcs 257, GÖRBEDI 1989: 249) ~ *Rázomi fűz* (1870, K 62/2, 3), *rázomi füz tava* (1864, Pesty: Szabolcs 257), *rázomi* és Löki *határ árka* (1864, Pesty: Szabolcs 257), *Rázom korcsma* (1870, K 62/11), *Rázom Halma* (1839, T 239) és *Rázom* (1868, T 126; 1916, K 220/2).

[9] Többek közt az alábbi oklevelekben szerepel együtt Süldő, Lök és Gyomán: 1325: Dl. 50766, A. 2: 175/157, Kállay 1: 57/217, F. VIII/6. 88–9, AOklt. 9: 22/21; 1342: Dl. 51170, AOklt. 26: 194/239, Kállay 1: 147/636, Dl. 51187, AOklt. 26: 349/508, Kállay 1: 152/655; 1345: Kállay 1: 188/818; 1347: Kállay 1: 211/920; 1427: Dl. 54563, ÓmOlv. 285–90, Balogh: Középk. okl. 101–3/49.

Süldő mellett föltűnik még *Lök* (ma Tiszalök, Cs. 1: 519),[10] s a határába olvadt *Gyomán* (MEZŐ–NÉMETH 1972: 124, NÉMETH 1997: 82–3),[11] *Szilastelke* (MEZŐ–NÉMETH 1972: 124, GÖRBEDI 1989: 250, NÉMETH 1997: 182), *Gyomtelke* (MEZŐ–NÉMETH 1972: 124, NÉMETH 1997: 83)[12] és *Lengyed* (MEZŐ–NÉMETH 1972: 124, GÖRBEDI 1989: 246, NÉMETH 1997: 121).[13] Mindezt szemléletesen mutatja a 3. térkép.

3. térkép. *A* Süldő*-vel együtt említett települések lokalizációja.*

Az oklevelek szövegrészei nyomán tehát azt állapíthatjuk meg, hogy *Süldő* Dada, illetve Lök határába olvadt település, amely Rázom szomszédságában feküdt. Mielőtt azonban megkísérelném a közelebbi lokalizációját is megadni, egy

[10] Az adatközlők szerint a mai Tiszalök a 15–16. századig a *Lőkös-dűlő* és a *Kövestelek-dűlő* helyén állt (GÖRBEDI 1989: 20, 245, 247), ám a középkori Lök valójában a település mai helyén feküdt, középkori templomát 1944-ben robbantották fel (NÉMETH 1997: 125–6).

[11] A település valószínűleg a *Gyomán-halom* közelében feküdt (GÖRBEDI 1989: 240), s neve a *Kis* és *Nagy Gyomán halom* (1864, Pesty: Szabolcs 258), *Gyomán*, *Gyomán-halom* és *Gyomán-lapos* határnevekben tűnik fel (GÖRBEDI 1989: 240).

[12] Vélhetően *Gyomán*-nal azonos vagy ahhoz tartozó telekhely (MEZŐ–NÉMETH 1972: 124). Az oklevelekben *Gywmtheleke* formában szerepel (1427, Dl. 54563, ÓmOlv. 288, Balogh: Középk. okl. 102/49). NÉMETH PÉTER mindazonáltal úgy véli, hogy a fenti helynév valójában *Somtelke* lehet, minthogy az egy ugyancsak 1427-ben kibocsátott oklevélben (átírva 1428-ban, Dl. 54596) *Swmtheleke* alakban szerepel. Ennek lehetőségét nem tartom ugyan kizártnak, de azt is meg kell említenünk, hogy ez az oklevél meglehetősen sok elírást tartalmaz.

[13] Lokalizációja bizonytalan. *Lengyed* nevű birtok feltűnik Heves vármegyében (korai adataira lásd Gy. 3: 112–3; 1728: *Lengyeldy*, praedium, UC. 9: 11/a, 1731: *Lenged*, praedium, UC. 35: 64). Az oklevelekben a 15. század elején megjelenő, Süldővel együtt szereplő *Lengyed* azonban kétségtelenül Szabolcs vármegyei birtok, melyet — csakúgy mint Süldőt — a Balogsemjén nemzetségbeli Kállay-család birtokol (1421: Df. 54160, Zs. 8: 72/170; Df. 54158, Zs. 8: 74/181; 1427: Dl. 54563, ÓmOlv. 285–90, Balogh: Középk. okl. 101–3/49). A kutatók Tiszalök határában keresik (MEZŐ–NÉMETH 1972: 124, GÖRBEDI 1989: 246, NÉMETH 1997: 121), ám az egykori birtok helyéről a határnevek nem nyújtanak felvilágosítást.

újabb, ezidáig alig figyelembe vett tényezőt, a település birtoklástörténeti viszonyait is célszerű megvizsgálni.

3.3. Birtokosok, nemzetségek. Az oklevelek forrásként való kiaknázásával összefüggésben már megemlítettünk néhány lényeges szempontot, amelyet a névtani szakirodalom ezidáig is segítségül hívott az elpusztásodott települések helyhez kötéséhez: utaltak például a szakemberek az oklevelek szövegkörnyezetének jelentőségére (lásd többek között BENKŐ 2003: 23–5, HOFFMANN 2006a: 68, 2006b, SZENTGYÖRGYI 2007: 25, 2008) vagy a mai határnevek felhasználásának a lehetőségeire (BENKŐ 2003: 24, HOFFMANN 2006a: 74, 2006b: 33, SZENTGYÖRGYI 2007: 29–32 és 41, 2008: 256). Ám mindezeken túl az oklevelek birtokmegerősítő, -megosztó stb. típusai alkalmasak lehetnek a falvakat, településeket birtokló személyek, nemzetségek megállapításához is, s szerencsésebb esetben egészen megbízhatóan nyomon követhető az is, hogy az egyes területeket a különböző korokban kik bírták. Sokszor persze a birtoklástörténet csupán hézagosan deríthető fel, részint mivel a falvak különböző birtokosonként gyorsan cserélődhettek, részint pedig mivel a források fennmaradása is meglehetősen esetleges. A birtoklástörténeti rekonstrukció nyilvánvalóan a viszonylag gazdagon adatolható települések esetében végezhető el tehát jó eséllyel, az oklevéles forrásokban a ritkán szereplő települések kapcsán erre aligha lehetnek komolyabb lehetőségeink.

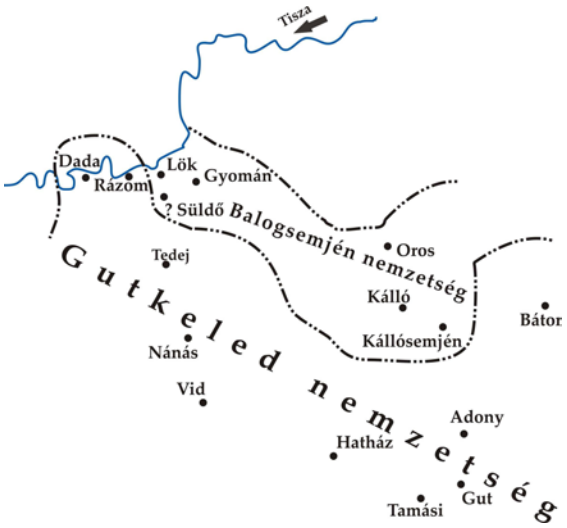
Szabolcs vármegye középkori birtokrendszerének felderítésével kapcsolatban többé-kevésbé szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen „még a 16. század közepén is a portáknak több mint 40%-a volt olyan családok kezén, amelyek ősei a korai Árpád-kor ispáni arisztokráciájához tartoztak” (ENGEL 2003: 612). A területen két nagyobb nemzetség, a Gutkeledek és a Balogsemjének, illetve ezek alágai, családjai birtokoltak (lásd ehhez KARÁCSONYI 1900: 192–214, 470–542).

Nánás a 14. század második felében lakatlan, s Kelechen-i Miklós fiának Donch-nak a birtoka, majd a 15. században a Debreceni-uradalomhoz tartozik.[14] A 17. században a részben Nánás határába olvadt Vid falut a 14. században (s még a 15. század elején is) ugyancsak a Gutkeled nemzetség birtokolja (KARÁCSONYI 1900: 505),[15] s a későbbi korokban szintén Nánás határát gyarapító bir-

[14] 1361 (átírva 1439): Dl. 13273; 1411: Dl. 79027, Z. 6: 147/92, Zs. 3: 267/967.

[15] 1312: Df. 265323, AOklt. 3: 101/213; 1313: A. 1: 297/271, AOklt. 3: 230/512; 1338: Z. 1: 532/508; 1355/357: A. 6: 330/208; 1358: A. 7: 71/41, Kállay 2: 63/1288; 1393: Balogh: Középk. okl. 65/25, Dl. 281287; 1397: Zs. 1: 543/4921, Df. 265384; 1411: Dl. 79027, Z. 6: 147/92, Zs. 3: 267/967; 1416: Z. 6: 395/263, Zs. 5: 395/1425, Dl. 79305; 1421: Zs. 8: 308/1010, Df. 221277. A Gutkeledek birtoklásának folyamatossága csupán néhány alkalommal szakad meg: 1393-ban Zsigmond király a birtokot Albisi Dávidnak adományozza (a Gutkeled nemzetség tagjának, Diószegi Dorognak a magvaszakadása miatt), ám még 1397-ben visszakerül a Gutkeled nembeli Dobi-család birtokába. Más alkalommal (1411-ben és 1416-ban) a források arról tájékoztatnak, hogy a birtok a Debreceni-uradalomhoz tartozik, ám 1421-ben ismét a Gutkeled nemzetséghez tartozó Rakamazi-család részbirtoka.

tok, Tedej még a 16. század végén is az e nemzetséghez tartozó családok kezén van.[16]

4. térkép. *Nemzetségek a vizsgált területen az 1300-as években.*

Süldő ugyan az 1307-es oklevél szerint a Gutkeled nemzetség birtokában áll (Dl. 40304, Sopron vm. 1: 67/54, AOklt. 2: 77/164), később azonban a 14. századtól kezdődően s még a 15. században is a Balogsemjén nemzetség egyik falujaként szerepel (KARÁCSONYI 1900: 212, ZOLTAI 1905: 72, MEZŐ–NÉMETH 1972: 121, NÉMETH 1997: 168)[17] csakúgy, mint az oklevelekben vele együtt említett *Lök* és *Gyomán* is (KARÁCSONYI 1900: 212, 213, MEZŐ–NÉMETH 1972: 124–5, GÖRBEDI 1989: 19, 240–1, NÉMETH 1997: 83, 126). *Dada* ellenben a 13. század végétől (KARÁCSONYI 1900: 517, MÓDY 1982: 98, MEZŐ–NÉMETH 1972: 121, NÉMETH 1997: 58) s *Rázom* a 14. század elejétől (KARÁCSONYI 1900: 501, MEZŐ–NÉMETH 1972: 124, NÉMETH 1986: 119, GÖRBEDI 1989: 17–8, NÉMETH 1997: 162, SZEMERÉDY 2005: 24) a Gutkeled nemzetségé.[18]

[16] 1310: A. 1: 202/183, AOklt. 2: 378/865, 866, KARÁCSONYI 1900: 478; 1352: Kállay 2: 12/1085; 1413: Dl. 30766, Zs. 4: 289/1211; 1549: Maksay 2: 701; 1598: DÁVID 2001: 386.

[17] Az 1411-re keltezett oklevélben feltűnő *Sildew* possessio (Z. 6: 147/92, Zs. 3: 267/967, Dl. 79027) nagy valószínűséggel nem egyezik meg az itt bemutatott egykori településsel. A 15. század elején ugyanis az általam tárgyalt település — ahogy azt fentebb láttuk is — a Balogsemjének birtokaként tűnik fel (1370: Kállay 2: 154/1654; 1413: Dl. 62433, Zs. 4: 313/1291; 1421: Zs. 8: 72/170, Df. 54160, Zs. 8: 74/181, Df. 54158; 1427: Dl. 54563, ÓmOlv. 285–90, Balogh: Középk. okl. 101–3/49), míg *Sildew* a Debreceni-uradalomhoz tartozó birtok. Többen a két települést egynek veszik (ZOLTAI 1905: 73, 1926: 110, H. FEKETE 1959: 102, NÉMETH 1997: 168).

[18] 1347 előtt Dadán a debreceni Dózsák birtokrészeket szereztek (MÓDY 1984: 127, MEZŐ–NÉMETH 1972: 121, NÉMETH 1997: 58).

A fent említett nemzetségek birtoklástörténete alapján is nagy valószínűséggel jelenthetjük ki tehát: *Süldő* a Balogsemjének birtokaként nem lokalizálható Nánás déli határába, ahol története során e nemzetség sohasem rendelkezett területtel (lásd ehhez a 4. térképet).

4. *Süldő* pusztulásáról (tehát például arról, hogy lakói elhagyták volna) az oklevelek nem tájékoztatnak, utoljára az 1427-ben kibocsátott birtokmegerősítő oklevélben tűnik fel, s az 1556-os szabolcsi dézsmajegyzékben már sem *Süldő,* sem a korábban vele egyidejűleg említett *Gyomán* és *Lengyed* nem szerepel (BALOGH 1958).

Az egykori település okleveles említései kapcsán kell visszautalnunk arra a kérdésre is, hogy vajon *Süldő* településnévként adatolható-e — a nánási, böszörményi határban lévő névbokor alapján joggal fölvethető — *Süldős* formában. Erre a kérdésre az oklevelek adatainak fényében egyértelműen nemleges választ adhatunk: a település valamennyi középkori adata *-s* képző nélküli névtestet jelez,[19] s kevésbé valószínűsíthetjük, hogy belőle alakulhattak volna a nánási, böszörmény határban álló névbokor tagjai. E határnevek közül a *Süldős* 'határrész' jelentésű forma vélhetően a *süldő* 'fiatal állat, főként disznó, nyúl' jelentésű közszóból, s az ehhez kapcsolódó *-s* 'valamivel való ellátottság'-ot kifejező formánsból jött létre, a névbokor tagjai (*Süldős-halom, Süldős-ér* stb.) pedig szintagmatikus szerkesztéssel keletkezhettek.

Süldő településnek a nánási, böszörményi határneveken alapuló helyhez kötése amúgy — a névtani érvek s az okleveles források adatai mellett is — még további pontokon támadható. Egyrészt a nánási határ *Süldős* területén egykor két elpusztult középkori település *(Vid* és *Pród)* osztozott, illetve a terület már akkor részben Nánás határát gyarapította (lásd Ny. 28, 32, HvT. 2/a, TK 1854), azaz a kutatók valójában nem vették figyelembe, hogy egy-egy település földrajzi kiterjedése mekkora lehetett. Másrészt névbokrok nem csupán elpusztult települések neveiből alakulhatnak, hanem maguk a határnevek is hajlamosak a bokrosodásra, ahogyan ezt fentebb a nánási, böszörményi határban lévő névbokor kapcsán már láttuk is (lásd ehhez még például a nánási határ *Békás* 1819–69, MKFT.; *Békás-ér* 1800, HvT. 40; *Békás-domb* 1855, HvT. 48/3 stb. neveit). Harmadrészt

[19] *1229/1550: *Seldeu,* villa (KARÁCSONYI–BOROVSZKY 1903: 296), 1307: *Sulthe* (Dl. 40304, Sopron vm. 1: 67/54, AOklt. 2: 77/164), 1325: *Sulde,* villa (Dl. 50766, A. 2: 175/157, Kállay 1: 57/217, F. VIII/6. 88–9, AOklt. 9: 22/21), 1342: *Sylde* (Dl. 51170, AOklt. 26: 194/239, Kállay 1: 147/636, Dl. 51187, AOklt. 26: 349/508, Kállay 1: 152/655) ~ *Sulde* (Dl. 51196, AOklt. 26: 422/635, Kállay 1: 154/665), 1345: *Syulde* (Kállay 1: 187/817, 188/818), 1347: *Sulde* (Kállay 1: 211/920), 1370: *Seulde* ~ *Selulde [ɔ: Seulde]* (Kállay 2: 154/1654), 1413: *Sylde* (Dl. 62433, Zs. 4: 313/1291), 1421: *Sylde* (Zs. 8: 72/170, Df. 54160) ~ *Gylde [ɔ: Sylde]* (Zs. 8: 74/181, Df. 54158), 1427: *Swlde,* praedium (Dl. 54563, ÓmOlv. 285–90, Balogh: Középk. okl. 101–3/49) | **~i** 1349: *sulde-i* Mihály fia: Pál (Kállay 1: 229/993), *sulde-i* Syri Pál (Kállay 1: 229/993), 1370: *seulde-i* Sándor (Kállay 2: 154/1654), *[1419–33]: *Sylde-i* Celetus (Dl. 57148).

azonos névtestű határnevek elvileg a nyelvterület több részén is keletkezhetnek, minthogy többségük belső keletkezésű, etimológiailag áttetsző név (lásd ehhez HOFFMANN 1997: 232–3). A minket most közelebbről érdeklő *süldő* lexémát tartalmazó helyneveket például az ország legkülönbözőbb vidékeiről ismerünk: a Veszprém megyei Dabronc határában lévő *Sűdőszállás* (VeMFN. 1: 42), Somogybabod *Südő-gödri-dülő, Südő-gödrön-aluli-dülő* nevei (SMFN. 98), vagy a szabolcsi Nyírcsászári határában fekvő *Sűldőü-szállás* (SZSZMFN. 3: 200).

5. Végezetül már csupán egyetlen kérdés maradt megválaszolatlanul: hová is lokalizálható az egykori *Süldő* település? Azt már az oklevelek szövegeiből is láttuk, hogy a mai Tiszadada vagy Tiszalök környékén kereshető. Közelebbi lokalizációjához a vidék mai határneveit érdemes áttekinteni, hiszen ezek (különösen a térképi források adatai) pontosíthatják a helyhez kötést. A területen sem Görög, sem Lipszky, illetve az első és második katonai felmérés térképlapjai (EKFT., MKFT.) nem mutatnak elpusztult falura utaló neveket, illetve az esetlegesen *Süldő* nevéből alakult névbokrokat sem. PESTY FRIGYES helynévgyűjteményében azonban Prügy település határnevei között szerepel egy *Süldő tó hát* nevű legelő (1864, Pesty: Szabolcs 248), sajnos a hely közelebbi megjelölése nélkül. Ha a térség — különben igen kevés számú — kéziratos és kataszteri térképeit nézzük meg, akkor azt találhatjuk, hogy Prügytől délre (és [Takta]bájtól, Csobajtól nyugatra) adatolható a *Süldő-hát* határnév (1900, T 523), amely a harmadik katonai felmérés térképlapján is feltűnik (HKFT.).

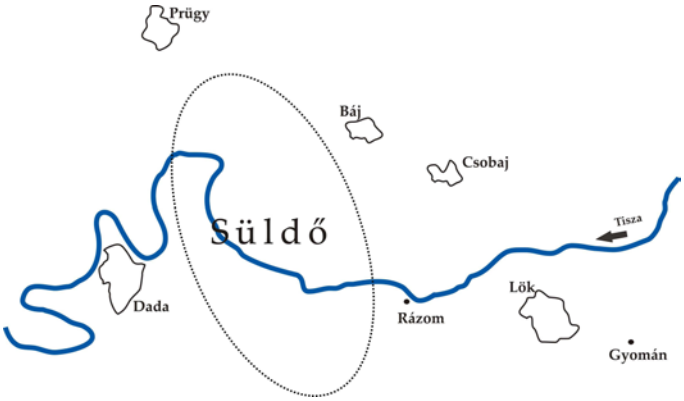
Ha az oklevelek alapján fentebb meghatározott viszonylagos lokalizációt — azt tudniillik, hogy *Süldő* Rázom és Dada mellett van, s vélhetően nem messze Löktől és Gyomántól — összevetjük a határnév által megjelölt hellyel, akkor abból leginkább arra következtethetünk, hogy az egykori település a Tisza jobb partján fekhetett. Ám ennek kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül a térség természetföldrajzi adottságait sem. A Tisza tágabb környezetében ugyanis állandóan elöntött területeket, illetve időszakosan víz alatt lévő földeket, mocsarakat, lápokat találhatunk a régiségtől kezdődően egészen a folyó szabályozásáig, azaz a 19. századig (FRISNYÁK 1990: 14, 55, DOBÁNY 2000: 296). A hatalmas kiterjedésű ártér a folyó mindkét partját kísérte: Lököt például 1855-ben, 1876-ban és 1888-ban is árvíz borította (BALOGH 1987: 366), s a jobb parti települések határának legnagyobb részét is nyílt vízfelület, láp, mocsár fedte még a 19. század első felében is (FRISNYÁK 1990: 83, DOBÁNY 1995: 5–6, 2000: 289).

A terület effajta állapotát jól tükrözik a vízszabályozás előtti, 18. századi források, amelyek szerint Báj, Csobaj, Dada, Kenéz és Prügy települések határában pocsolyák, mocsarak vannak, amelyek olykor száraz évszakban sem száradnak ki, és áradások idején az utak néhol járhatatlanok (Szabolcs vm. 1782–85: 28–30). Ugyanezen települések lakói kifogásolják, hogy az árvíz tönkreteszi a vetést és a legelőket (Takács: Parasztvallomások 14–5, 48–49, 53, 65, 67, 119, 157, 187).

A Tisza, Duna, a nagyobb folyók, patakok a 19. századi szabályozásukat megelőzően vélhetően nem csupán a termést veszélyeztették, s a közlekedést nehezítették meg, hanem igen gyakran a medrük közelében fekvő településeket is fenyegették. Az elárasztott falvak lakói ezért aztán elköltöztek a területről, s egyes települések egy-egy nagyobb árvíz után elnéptelenedtek (vö. SZABÓ I. 1966: 170). Süldő pusztulását is talán e tényező hatásainak tulajdoníthatjuk, bár erről — ahogyan erre fentebb már utaltam — a források nem nyilatkoznak.

Az egykori település lokalizációjának ügyében e természetföldrajzi körülményeket szem előtt tartva több lehetőséget is feltehetünk. 1. A település a Tisza bal partján feküdt: ezt vallotta korábban KANDRA (1886: 34) és KARÁCSONYI–BOROVSZKY (1903: 296), továbbá MEZŐ–NÉMETH (1972: 121), akik szerint Tiszadada, illetve később NÉMETH (1997: 168), aki úgy vélte, hogy Tiszalök mai határában állhatott az egykori falu. Az előbbi felvetést (a Dada mellé lokalizálást) támogatja az a fentebb említett oklevél, amely Süldőnek a Dada felől eső részét említi (1345, Kállay 1: 187/817). Az utóbbit (a Lök közelében fekvést) viszont az igazolhatja, hogy Rázomtól délre felbukkan a *Szentimre-tanya* határnév (1889: *Szt. Imre t.*, Kogutowicz; 1900: *Szt. Imre tn.*, T 523), amely esetleg kapcsolatba hozható az egykori *Süldő* Szent Imre tiszteletére emelt kápolnájával (1342, Dl. 51196, AOklt. 26: 422/635, Kállay 1: 154/665). Ha nem is állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy a település magva Dada vagy éppenséggel Lök határában feküdt, az azonban igen valószínűnek tűnik, hogy határa átnyúlt a Tisza jobb partjára is: mégpedig éppen arra a területre (Prügy és Báj térségébe), ahol a *Süldő-hát*, *Süldő-tó-hát* nevek föltűnnek. A régiségben a nagyobb folyók mellett fekvő települések mindkét parti elhelyezkedése másutt is előfordult: a Baranya vármegyei *Csele* például a Duna jobb partján feküdt, ám a határához tartozó földek a folyó túlpartjára is kiterjedtek (Gy. 1: 293–4), a Csongrád vármegyei *Csany* pedig a Tisza mindkét partján rendelkezett földdel és halastavakkal (Gy. 1: 893). 2. Felvethető annak a lehetősége is, hogy a régi faluhely a Tisza egyik partján feküdt, s a fentebb bemutatott földrajzi körülmények miatt utóbb lakói átköltöztek a másik partra. Akár ennek a következménye is lehetett az a 3. lehetőség, mely szerint a folyó mindkét partján fennállhatott egyidőben két ilyen nevű falu is. Arra, hogy azonos néven említsenek két egymás mellett fekvő települést, nem is olyan ritkán találhatunk példát. A közeli Dob egy 1338-ban keltezett oklevélben így kerül elénk: „Item diuisio inter magistrum Stephanum filium laurency fily dicti durugh et magistros Joachinum et Petrum ac Corardum et Keled taliter facta extitisset et ordinata, primo *due possessiones dub* uocate in Comitatu de Zobolch habite iuxta fluuium Tycia adiacentes cum tributo et diuersis vtilitatibus et pertinencys” (Z. 1: 532/508). Ebből azonban még nem következtethetünk arra, hogy két, településként is valóságosan elkülönült *Dob* nevű birtok állt egymás mellett, ugyanis éppen a birtokmegosztás következtében valójában akár egy település két részéről is szó lehetett. A Győr vármegyében fekvő

Árpás viszont a Rába két partján terült el a régiségben és ma is (Gy. 2: 578–9). A Bodrog vármegyei *Szekcső* pedig ma a Duna jobb partján van ugyan (a mai Dunaszekcső), ám a korai időkben a Duna bal parti részét is *Szekcső*-nek nevezték (Gy. 1: 728). A történeti szakirodalomban az ilyesfajta jelenséget — azaz amikor azonos néven említenek két egymás mellett fekvő falut — falukettőződésként tartják számon, ahol utóbb a kettőzött falu egyike vagy esetleg mindkettő megkülönbözető jelzőt kaphatott (vö. SZABÓ I. 1966: 119–26). A Csanád vármegyei Tisza mellett fekvő *Kanizsa* kapcsán látható például, hogy a rév mindkét partján kialakult egy ilyen nevű helység (az egyik Bodrog, a másik Csanád vármegyéhez tartozott), s a Csanádban fekvőt utóbb Révkanizsának nevezték (Gy. 1: 868).

6. térkép. *Az egykori Süldő falu határának feltételezett kiterjedése.*

Visszatérve *Süldő* lokalizációjára, a bemutatott lehetőségeket figyelembe véve nagy valószínűséggel azt állapíthatjuk meg, hogy *Süldő* határa a Tisza jobb partjára (is) átnyúlt (lásd 6. térkép), ennélfogva a mai közigazgatási beosztásnak megfelelően földje vagy annak csupán egy része Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe helyezhető.[20] A település magvának egykori helyét ugyanakkor minden kétséget kizáróan csupán a majdani régészeti kutatások deríthetik fel.

Irodalom

A. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.

AOklt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–.* Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–.

[20] 1950-ben a szabolcsi Dadai alsó járásból a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Szerencsi járáshoz került Csobaj, Prügy, Taktabáj, Taktakenéz, Tiszaladány és Tiszatardos, illetve ezek határai (MTS Hnt. 9: 38).

BALOGH ISTVÁN (1958), Szabolcs megye dézsmajegyzéke 1556-ból. In: *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 1.* Szerk. CSALLÁNY DEZSŐ. Bp., 1960. 144–69.

BALOGH ISTVÁN (1986a), Szabolcs-Szatmár megye története II. XIV–XV. század. In: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei 1.* Szerk. ENTZ GÉZA. Bp. 131–41.

BALOGH ISTVÁN (1986b), Szabolcs-Szatmár megye története II. XVI–XVII. század. In: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei 1.* Szerk. ENTZ GÉZA. Bp. 142–57.

BALOGH ISTVÁN (1986c), Szabolcs-Szatmár megye története II. A szatmári békétől a szabadságharcig. In: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei 1.* Szerk. ENTZ GÉZA. Bp. 157–80.

BALOGH ISTVÁN (1987), Tiszalök (Nyíregyházi járás). In: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei 2.* Szerk. ENTZ GÉZA. Bp. 366–8.

BALOGH ISTVÁN–NÉMETH PÉTER (1970), A honfoglalástól Mohácsig. In: *Szabolcs-Szatmár megyei történelmi olvasókönyv.* Szerk. CSERMELY TIBOR–HÁRSFALVI PÉTER. Nyíregyháza. 17–41.

Balogh: Középk. okl. = *Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban (1300–1525).* Szerk. ÉRSZEGI GÉZA. Nyíregyháza, 2000.

BARCSA JÁNOS (1900), *Hajdu-Nánás város és a hajduk történelme.* Hajdúnánás.

BENKŐ LORÁND (1998), Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja (különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp. 111–20.

BENKŐ LORÁND (2003), *Kölpény* és ami körülötte előkerül. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Bp. 20–37.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.

DÁVID ZOLTÁN (2001), *Az 1598. évi házösszeírás.* Bp.

Df., Dl. = *A középkori Magyarország levéltári forrásai II. (DL.–DF 4.2). Bővített kiadás.* In: Arcanum Adatbázis Kft., CD-ROM, 2003.

DOBÁNY ZOLTÁN (1995), *A taktaközi települések történeti földrajza a 18. század közepétől 1945-ig.* Nyíregyháza.

DOBÁNY ZOLTÁN (2000), A gazdálkodás sajátosságai és változásai a Taktaközben a 18–19. században. In: *Az Alföld történeti földrajza.* Szerk. FRINYÁK SÁNDOR. Nyíregyháza. 289–302.

DRAVICZKY IMRE (1990), *Hajdúnánás földrajzi nevei.* Hajdúnánás.

EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–85.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.

ENGEL PÁL (2003), Szabolcs megye birtokviszonyai a 14–16. században. In: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* Szerk. CSURKOVITS ENIKŐ. Bp. 600–24.

F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.

K. FÁBIÁN ILONA (1997), *A Váradi Regestrum helynevei.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13. sz. Szeged.

H. FEKETE PÉTER (1959), *Hajdúböszörmény helyneveinek adattára.* MNyTK. 102. sz. Bp.

FERENCZI ISTVÁN (1994), Eltűnt falvak nyomában. In: *Népismereti dolgozatok 1994.* Szerk. KÓS KÁROLY–FARAGÓ JÓZSEF. Bukarest. 7–17.

FRISNYÁK SÁNDOR (1990), *Magyarország történeti földrajza.* Bp.

GÖRBEDI MIKLÓS (1989), *Tiszalök a századok tükrében.* Helytörténeti olvasókönyv. Tiszalök.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

GYÖRFFY GYÖRGY (1961), A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. In: *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára.* Szerk. GYÖRFFY LAJOS. Túrkeve. 35–8.

GYÖRFFY GYÖRGY (1963), Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. sz. közepéig. In: *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig.* Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 45–62.

HKFT. = *Harmadik katonai felmérés 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.

HOFFMANN ISTVÁN (1984–1985), A helynévrendszer változásai egy határrésszé vált településen. *MNyj.* 26–27: 103–14.

HOFFMANN ISTVÁN (1997), Utak, lehetőségek történeti helyneveink kutatásában. *MNyTK.* 209: 227–36.

HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.

HOFFMANN ISTVÁN (2006a), A Tihanyi alapítólevél három szórványáról: *Huluoodi, Turku, Ursa*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 67–82.

HOFFMANN ISTVÁN (2006b), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj.* 44: 29–67.

HOFFMANN ISTVÁN (2008), A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–27.

HvT. 2/a = *A város határának felosztási terve.* 1783. Másolata: 1867. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltárában.

HvT. 39 = *Nánási határban Tisza-ártér térképe.* Készítette: HUDÁCSIK PÁL. 1854. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltárában.

HvT. 40 = *Külső-Tedej és Bűdszentmihály melletti birtok.* Készítette: KOVÁTS GYÖRGY. 1800. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltárában.

HvT. 48/1–4 = *A város adományos és belső tedeji közlegelőből az államkölcsön fedezésére haszonbér alá kiosztott földek térképe.* Készítette: MOLNÁR JÓZSEF. 1855. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltárában.

HvT. 5/b = *A város határának felosztási terve.* Készítette: HANKÓCZY JAKAB. 1783. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltárában.

K 220 = *Tiszabüd. Tiszabüd kataszteri birtokvázlata.* 1–11. szelvények. 1916. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár. XV. Gyűjtemények. Térképtár.

K 62 = *Tiszalök mezőváros színes térképvázlata.* 1–3., 11–30., 33., 34. szelvények. Készítették: KAFKA KÁROLY és JINDRÁK FERENC mérnökök. 1870. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár. XV. Gyűjtemények. Térképtár.

Kállay = *A nagykállói Kállay-család levéltára I–II.* Bp., 1943.

KANDRA KABOS (1886), Szabolcs vármegye alakulása. In: *Értekezések a Történelmi Tudományok köréből XII.* Szerk. PESTY FRIGYES. Bp. 1–40.

KARÁCSONYI JÁNOS (1900), *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* Budapest.

KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSZKY SAMU (1903), *Az időrendbe szedett váradi tüzes-vaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másolatával együtt.* Bp.

KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század.* Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.

Kogutowicz = Szabolcs megye térképe. Tervezte: KOGUTOWICZ MANÓ. In: *Magyarország vármegyéinek kézi atlasza.* Bp., 1905.

KŐRÖSI SÁNDOR (1972), *Hajdúnánás földrajzi nevei.* Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.

KRISTÓ GYULA (1981), Nyíregyháza kialakulástörténetének problémái. *NÉ.* 6: 27–39.

LIZÁK DORINA HAJNALKA (2009), *Csengerújfalu határának helynevei.* Tudományos diákköri dolgozat. Kézirat. Debrecen.

Maksay = MAKSAY FERENC, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén I–II.* Bp., 1990.

MESTERHÁZY KÁROLY (1982), Hajdú-Bihar megye területének kora Árpád-kori településtörténeti vázlata. In: *Hajdú-Bihari kéziratos térképek II.* Szerk. GAZDAG ISTVÁN. Debrecen. 79–89.

MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás.* Bp.

MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972), *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára.* Nyíregyháza.

MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei.* 1819–69. In: Arcanum Adatbázis Kft., DVD, 2005.

MÓDY GYÖRGY (1973), A falutelepülés külső kerete a honfoglalás utáni első századokig. In: *Hajdúnánás története.* Szerk. RÁCZ ISTVÁN. Hajdúnánás. 21–32.

MÓDY GYÖRGY (1982), Hajdú-Bihar megye településtörténeti vázlata a török hódoltságig. In: *Hajdú-Bihari kéziratos térképek II.* Szerk. GAZDAG ISTVÁN. Debrecen. 90–102.

MÓDY GYÖRGY (1984), A falutól a mezővárosig. In: *Debrecen története 1693-ig I.* Szerk. SZENDREY ISTVÁN. Debrecen. 99–131.

MÓDY GYÖRGY (1998), Nyugat-Bihar és Dél-Szabolcs települései a XIII. század végéig. In: *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1995–1996.* Szerk. MÓDY

GYÖRGY közreműködésével SZ. MÁTHÉ MÁRTA és SELMECZI LÁSZLÓ. Debrecen. 165–90.

MÓDY GYÖRGY (1999), Nyugat-Bihar és Dél-Szabolcs települései a XIV. században. In: *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1997–1998.* Szerk. SZ. MÁTHÉ MÁRTA–SELMECZI LÁSZLÓ. Debrecen. 219–44.

MOLNÁR JÓZSEF (1938), Hajdúnánási határnevek és azok hagyományai. In: *Hajdúnánási Református Gimnázium Értesítője*. Hajdúnánás. 7–18.

MTS Hnt. 9. = *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 9. Borsod-Abaúj-Zemplén megye.* Szerk. TURKOVICS BARNABÁS. Bp., 1996.

NÉMETH PÉTER (1986), Szabolcs-Szatmár megye története I. XI–XIII. század. In: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei 1.* Szerk. ENTZ GÉZA. Bp. 115–30.

NÉMETH PÉTER (1997), *A középkori Szabolcs megye települései.* Nyíregyháza.

Ny. 28 = *A város tagosítási térképének tervrajza* (Hajdúböszörmény). 1856. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltárában.

Ny. 32 = *A vidi puszta rész táblája, mely Hajdúböszörmény város birtoka volt és lakosai között felosztotta.* Készítette: RICHTER MIHÁLY. 1794. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltárában.

NYÁRÁDI ZSOLT–SÓFALVI ANDRÁS (2007), Elpusztult középkori falvak Udvarhelyszéken. *Örökségünk. Történelem – Népélet – Néphagyomány* 1: 18–20.

ÓmOlv. = *Ó-magyar olvasókönyv.* Szerk. JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ. Pécs, 1929.

PÁSZTOR ÉVA (2008), Határrésszé vált települések névbokrosodásának elméleti kérdései. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 217–22.

Pesty: Szabolcs = MIZSER LAJOS, Szabolcs megye Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában. In: *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve.* Nyíregyháza, 2000. 227–372.

RÁCZ ANITA (1999), K. FÁBIÁN ILONA, A Váradi Regestrum helynevei. Ismertetés. *MNyj.* 36: 159–65.

RÁCZ ISTVÁN szerk. (1973), *Hajdúnánás története.* Hajdúnánás.

SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF Bp., 1974.

Sopron vm. = *Sopron vármegye története. Oklevéltár. I. (1156–1411).* 1889., *II. (1412–1653).* 1891. Szerk. NAGY IMRE. Sopron.

SZABÓ ISTVÁN (1963), Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig.* Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 63–114.

SZABÓ ISTVÁN (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század.* Bp.

Szabolcs vm. 1782–85 = *Szabolcs vármegye (1782–1785).* Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta és fordította PÓK JUDIT. Nyíregyháza, 1996.

SZEMERÉDY MIKLÓS (2005), *A Gut-Keled nemzetség és a Guti erdő.* Debrecen.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), A Kesztölcről Fehérvárra menő hadút. *NÉ.* 29: 23–47.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008), A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 255–67.

SZSZBML. IV.A. 9. l. fasc.1. No. 3. 1776 = Tedej és Vid határjárása. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár. Határjárási iratok (Metales).

SZSZMFN. 3. = JAKAB LÁSZLÓ–KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A nyírbátori járás földrajzi nevei.* Nyírbátor, 1987.

T 126 = *Tiszabüd határában rendezett úrbéri, egyházi és községi birtokokat kitüntető térkép.* Készítette: KANZSAI SÁMUEL, mérnök. 1868. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár. XV. Gyűjtemények. Térképtár.

T 239 = *Tiszalök. Tiszalök városa határának az urbéri törvények szerint elkülönözve tagosítódott térképe.* 1839. KÉRY ISTVÁN, mérnök. Hitelesítette: SEXTY JÓZSEF, mérnök 1883. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár. XV. Gyűjtemények. Térképtár.

T 523 = *Szikszó és Tiszadob.* Kiadja: a kereskedelemügyi m. kir. minisztérium. POSNER és fia. Bp., 1900. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár. XV. Gyűjtemények. Térképtár.

Takács: Parasztvallomások = TAKÁCS PÉTER, *Parasztvallomások a dadai járásból 1772.* Nyíregyháza, 1987.

TK 1854 = A' hajdu városok kerülete' választó kerületekre felosztásának területi térképe. Készítette: HUDÁCSIK PÁL. [1848]. In: *Kéziratos térképek az Országos Széchenyi Könyvtár Térképtárában.* Arcanum Adatbázis Kft., DVD-ROM, 2007.

TORMA ISTVÁN (1981), A földrajzi nevek és a régészet. *MNyTK.* 160: 207–9.

TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.

UC. = *Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban (Urbaria et conscriptiones).* Iratanyag 1527 és a 19. század közötti időszakban. In: Arcanum Adatbázis Kft., CD., 2004.

VÁRNAGY ANTAL (1991), Elpusztult helységek a hajdani Hőgyészi Uradalom területén. In: *A Völgység két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történészkonferencián.* Szerk. SZITA LÁSZLÓ–SZŐTS ZOLTÁN. Bonyhád. 185–97.

VeMFN. = *Veszprém megye földrajzi nevei. I. A Tapolcai járás.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1982.

WEIDLEIN JÁNOS (1934), Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. *Századok.* Pótfüzet. 611–30.

WEIDLEIN JÁNOS (1935), A dűlőnévkutatás történeti vonatkozásai. *Századok.* Pótfüzet. 665–92.

WEIDLEIN JÁNOS (1936), Dűlőnév és telepítéstörténet. *MNy.* 32: 20–33.

Z. = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII.* Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHELY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, majd Bp., 1871–1931.

ZOLTAI LAJOS (1905), Debreczen és vidékének urai az Árpádkor végén és az Anjou-korban. 1200–1400 közt. *Debreceni Képes Kalendárium*. Debrecen. 50–90.

ZOLTAI LAJOS (1908), Birtokos nemes urak és jobbágy népesség Debreczen város és Hajdu vármegye területén a XVI. század második felében. *Debreceni Képes Kalendárium*. Debrecen. 101–15.

ZOLTAI LAJOS (1926), Eltűnt falvak és elfelejtett régi helynevek Hajduvármegye mai területén. *Debreceni Képes Kalendárium*. Debrecen. 104–13.

Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár*. *I.* (1387–1399), *II/1*. (1400–1406), *II/2*. (1407–1410). Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp., 1951–1958. *III.* (1411–1412) *IV*. (1413–1414) *V*. (1415–1416) *VI.* (1417–1418) *VII.* (1419–1420). Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR, kéziratát kiegészítette és szerkesztette BORSA IVÁN. Bp., 1993–2001. *VIII.* (1421) *IX*. (1422) *X*. (1423) BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT. Bp., 2003–2007.

Kiss Gábor

Régészeti lelőhelyek és leletek emlékei helynevekben*

Régészeti alapú szombathelyi helynévmagyarázatok

A régészeti kutatás számára nagy értéket képviselnek azok a helynevek, amelyek magukban egy-egy hajdan volt építményt vagy tárgyat, azaz a tágabb értelemben vett régészeti hagyaték egyes elemeit örökítették meg. Ezek közül sok még ma is élő helynév, bár eredetük a múlt homályába vész, másokat viszont már csak az írott források őriztek meg számunkra. Régészeti és nyelvészeti tekintetben is egyaránt e helyek elnevezésének kiváltó oka lehet számunkra fontos, vagyis etimonjuknak a tisztázása az alapvető feladat. A kérdés: milyen egykori tárgyat vagy építményt hogyan és miért éppen úgy neveztek el szemtanúik (a helyben lakók vagy az e tájra ellátogatók).

Az alábbi, alighanem sok tanulsággal szolgáló példákat a majd kétezer éves múlttal rendelkező Szombathely városának helynevei közül választottam ki, szemléltetve egyben azt a kutatási lehetőséget, hogy két történeti tudomány — jelen esetben a történeti nyelvészet és a régészet — hogyan segítheti egymást, és miként juthat közös erővel közelebb a néhai valóság részleteinek pontosabb feltárásához.

Foglalkozzunk legelőbb a város három, egymás szinonimájaként használatos nevével, amely kérdéskörről kimerítő alapossággal írt a „Szombathely története” első kötetében TÓTH ENDRE és ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (KISS G.–TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 123–9)! Mivel egy könyv megjelenése még nem jelenti okvetlenül az adott kutatások befejezését is, ebben az esetben is számtalan megoldási lehetőség vizsgálatára már csak a kézirat leadása után kerülhetett sor. Ezek egyike volt annak a felvetésnek a körüljárása, hogy a három, egymástól független eredetű és a középkorban használatos településmegnevezést más-más, egymástól teljesen eltérő, ám pontosan meghatározható dolog (helyszín vagy építmény) motiválhatta. Pontosabban szólva az eltérő névadást az egykori nagy kiterjedésű római város más-más, méghozzá egymástól patakokkal elválasztott részén található jellegzetes objektuma gerjeszthette. (A nevek által jelölt helyek térbeli elhelyezkedésének rekonstrukcióját lásd a tanulmány végén közreadott térképen!)

* A tanulmány „A középkori Vas vármegye története” című kutatási program keretében készült.

A település magyar neve köztudottan a heti piac napjának megnevezéséből ered (FNESz.). A *Szombathely* név egyben a piac napját (szombat) és annak helyét, vagyis magát a piacteret jelölte. A magyar névadásnak tehát a Gyöngyös és a Perint patakok között elterülő, fallal körülvett egykori római város déli harmadát elfoglaló, szombati napokon használt hatalmas piactér szolgált alapul. Ez a mai Főtér és a Berzsenyi Dániel tér együttes területének, valamint ezek még akkoriban beépítetlen környékének felel meg. A piacon való kereskedésnek és pénzforgalomnak már a 12. századból régészeti bizonyítéka is van: egy II. Béla (1131–1141) által veretett ezüst dénár, amit a Fő téren találtak csatornaásás alkalmával 1934-ben (KISS G. 1992, KISS G.–TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 91. kép). A *Szombathely* név persze — akárcsak annak változatai *(Szombat, Püspökszombatja)* — egyben a piactér mellett kialakult lakott települést is jelölte.

A város antik nevéből *(Colonia Claudia Savaria)* eredő *Sabaria* név a középkor európai köztudatában elválaszthatatlanul összekapcsolódott annak nagy szülötte, a később toursi püspökké lett Szent Márton (316–397) személyével. Végül is a 19. századig használatos latin nevének fennmaradását a település éppen neki köszönheti. A személyéhez köthető emlékek keresése alighanem már 791 októberében elkezdődött, amikor Nagy Károly frank király (786–814), a későbbi császár az avarok ellen vezetett hadjáratának keretében katonái élén elzarándokolt a szent egykori szülővárosába, és azon keresztül, a Borostyánkő úton haladva vonult vissza birodalmába. Az akkor ide látogatók az antik romvárosban persze semmi olyan objektumot nem találhattak, amelyet biztosan Márton személyéhez lehetett volna kötni. A hadsereggel tartó püspökök és más egyházi személyek szemében azonban különös jelentőséggel bírhattak a régi ókeresztény temető még álló síremlékeinek Krisztus-monogramos kőtáblái, hiszen ezek lehettek számukra az egyetlen kézzel fogható bizonyítékok a Szent Márton-kori idők savariai kereszténységéről. Lehetséges, hogy a szent szülőházának e temetőben való keresése, illetve ennek a múlt homályába vesző és csak jóval később lejegyzett hagyománya is ebből az időből ered.

Az épület, ami a fantáziát e tekintetben különösen megmozgathatta, minden bizonnyal Savaria másik szentjének, a 303. június 4-én a városban vértanúhalált halt Quirinus sisiciai püspöknek az eredeti temetkezőhelyéül emelt sírkápolna volt, amely a mai Szent Márton-templom barokk épületének helyén állhatott. (Ennek utolsó nyomai a 17. századi kriptaépítéskor pusztultak el.) Az előtte lévő kútnak pedig az akkori zarándokok szemében is nyilvánvalóan azonosnak kellett lennie azzal a kúttal, amelynek vizével Márton hazalátogatása alkalmával édesanyját megkeresztelte. Ezek után már aligha lehet véletlen, hogy a 9. század folyamán a település plébániatemploma éppen ezen a megszentelt helyen, a régi romokon épült fel. Ott tehát, ahol minden kődarab a város nagy szülöttjére emlékeztetett. Nem csoda hát, hogy a település lakói később is szívesen temetkez-

tek ide. Így válhatott azután a temető hazánk egyetlen, kétezer év óta folyamatosan használt temetkezőhelyévé.

A közép- és újkori térképek szerzői közül jó néhányan Szombathely jelölésekor fontosnak tartották azt is kiírni, hogy ez a hely Szent Márton szülőhelye (KISS G.–TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 167. kép). Nyilván ez a hagyomány magyarázza azt is, hogy több 16–17. századi térképen Sabariát magától a *Szombathely* vagy *Steinamanger* névvel jelölt településtől messzebb, külön jellel, külön felirattal tüntették fel, esetleg egy patak túloldalán ábrázolták (DERDÁK 1992). Valószínűnek tűnik tehát, hogy a *Sabaria* nevet a városnak a Gyöngyös-pataktól keletre fekvő, Szent Márton tiszteletére szentelt középkori plébánia-temploma és annak környéke tartotta fenn, noha azt az idő múltával a védőszentről már egyre inkább *Szentmárton*-nak nevezték.

A város 'kő a pusztában' vagy 'kő(épület) a réten' jelentésű (vö. FNESz.) német *Steinamanger (Stein am Anger)* nevét a város nyugati szélén magasodó dombok és a Perint-patak között elterülő *Kő* nevű területről kaphatta, amely a 19. század végéig még élő helynév volt, később pedig a *Kövi utca* (a mai Esze Tamás utca) őrizte emlékét. Megjegyzendő, hogy a közeli Kámon falu szláv eredetű neve *(< kamenь)* is lehetséges, hogy ugyanerre a *Kő*-re vezethető vissza (FNESz.). De mi lehetett az elnevezés alapjául szolgáló kő vagy kőemlék? Erre — legalábbis részben — maga a német név ad feleletet. Az *Anger* szó a számunkra különösen érdekes bajor nyelvjárásokban körülhatárolt térséget, füves területet jelent. A régészeti kutatások alapján ma már tudjuk, hogy a város *Kő* nevű dűlője a valamikori pogány római kultuszközpont, az *ara provinciae* területén helyezkedett el. Ez viszont éppen egy nagy kiterjedésű, fallal körülvett területet, annak közepén pedig egy hatalmas oltárépítményt foglalt magában (lásd erről részletesen TÓTH E. 2001a, 2001b). Hihetőleg e kultuszközpont keleti kerítő pillérsora került elő 1997-ben a Körmendi úton, az evangélikus templom és a Sabaria Cipőgyár közötti szakaszon, az úttest vonalában.

Összefoglalva az eddig elmondottakat arra a következtetésre juthatunk, hogy Szombathely különböző nyelveken történt megnevezései területének más-más fontos ókori vagy középkori objektumait örökítették meg. A magyar nyelv a szombati piactérről, a latin Szent Márton vélt születési helyéről, a német pedig az egykori római kultuszközpontban magasodó oltárépítmény romjairól nevezte meg a település egészét.

A középkori Szombathely egyes részeinek neveinél maradva fordítsuk most figyelmünket a középkori város nyugati oldalán elterülő, egykor *Karicsa* néven (VMFN. 141, 37/579–80 és 724) emlegetett városrészre, illetve az általa felvetett régészeti problémák felé!

A szombathelyi vár nyugati oldalán valaha egy egyutcás településrész feküdt. Ennek volt a neve *Karicsa* (TÓTH E. 1995). A 20. századra ezt az elnevezést két utcanév örökítette át: a *Nagy-*, illetve *Kiskar utca.* Ezek közül azonban ma már

csak az utóbbi létezik. Mivel a helynévnek csak a 16. századtól van írásos nyoma,[1] eredeti névalakját — amely lehetett akár *Karcsa* vagy *Karacsa* is — nem ismerjük. A név azonban etimológiáját tekintve nagy valószínűséggel török eredetű, jelentése pedig alighanem 'ragadozó madár, héja', de a 'fekete, feketés színű' jelentéstartalom és az ezekből képződött személynév lehetősége is felmerült (vö. GOMBOCZ 1915: 9, FNESz. *Karcsa*). Szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen a szóban forgó helynév török nyelvi származtatását egy történeti forrás is megerősíti, és azt további helynevek is alátámasztják.

A mohácsi csata után — ahol a város földesura, Paksi Balázs győri püspök (1525–1526) is elesett — a szombathelyi vár és uradalom idegenek kezére jutott, és azon is maradt egészen 1554-ig. E dátumot követően, egy évtized múltán vita támadt az új püspök, Delfini Zakariás bíboros (1565–1571) és a mezőváros lakói közt a várőrzésről és a várvirrasztásról, mivel korábban a város polgárainak ilyen kötelezettsége nem volt. A kérdés megoldására a vasvári káptalan 1566-ban vizsgálatot tartott, amelynek anyaga szerencsére fennmaradt.[2] A kihallgatott tanúk vallomásából sok egyéb mellett az is kiderül, hogy a vár őrzőit régen a *Pechenyes* másképpen *Warfeölde* nevű szántóföld használata illette meg. Ennek helyét pontosan ismerjük: a Söptére vezető út keleti oldalán feküdt (vö. VMFN. 156, 37/1264).[3] Az elnevezés alapjául szolgáló *pecsenyés* szó nyelvészeti vélemények szerint a törökségi nyelvet beszélő besenyők régi szláv *pečeneg*, illetve régi német *Petschenaere* névváltozatából torzult (vö. TESz. *besenyő*, FNESz. *Pecsenyéd*). Ez pedig minden bizonnyal azt jelenti, hogy a szombathelyi vár őrzésével eredetileg besenyők voltak megbízva, akik szolgálataikért cserébe a róluk elnevezett földeket használták. Mivel a történeti adatok szerint a besenyőket katonai szolgálatra csak a 10–12. század között alkalmazta a magyar állam, nyilván a *Karicsa* és a *Pecsenyés* helynevek eredete is erre az időre — azaz a szombathelyi várnak még királyi kézen lévő korszakára — megy vissza.

Topográfiai oldalról ezt a keltezést alátámasztja a Karicsa városrész elhelyezkedése is, amelynek egyetlen utcája keleti irányban éppen a Fő tér északi szélét alkotó teleksor déli határának vonalával esik egybe. Ennek az egyenes vonalnak — hajdan bizonyára egy egyenes vonalú útnak — a kialakulása pedig csak a 15. századi külsővár felépülése előtt képzelhető el. A régészeti adatok alapján jóval a 13. század előtt felépült szombathelyi belsővár (azaz a kerekvár) egyetlen kapuja is pontosan nyugat felé, e kis település irányába, nem pedig a Szombathelynek nevet adó piactér irányába nyílott (KISS G. 2005: 153, 20. jegyzet). Alighanem éppen ez lehetett a vár eredeti váralja települése, azaz suburbiuma.

---

[1] Első ismert említése 1559-ből való (vö. HORVÁTH 1993: 14, 18. jegyzet).

[2] Vas Megyei Levéltár, Vasvár-Szombathelyi Székeskáptalan hiteleshelyi levéltárának protokollluma. 1566. év 4. szám.

[3] Topográfiai helyzetéhez lásd DERDÁK–KISS G. 2008: 51-232-B. térkép, f. négyzet.

Az etnikai meghatározást egy másik, régészeti megfigyelés teszi még valószínűbbé. A már fentebb említett középkori Szent Márton plébániatemplom esetében ugyanis egy igencsak ritka jelenséggel állunk szemben. Az egyházi épület közvetlen közelében két azonos korú, tehát párhuzamosan egymás mellett használt temető részletei kerültek napvilágra. A sírokban előforduló ékszerek (elsősorban hajkarikák, gyűrűk és gyöngyök), továbbá a halottaknak útravalóként adott érmék alapján mindkettőt a 11–12. századra keltezhetjük. Az egyik a cinteremnek nevezett, körülhatárolt templomkertben volt, a másik viszont kissé távolabb, egy fűzfákkal benőtt mocsaras rész túloldalán feküdt. Ez utóbbi megőrizte sírjainak soros elrendezését. Az itt nem részletezett viseleti, gazdasági és temetési rítusban megtalálható különbségek arra mutatnak, hogy a két temetkező helyet nagy valószínűséggel az egykori Szombathely lakosságának más-más, eltérő társadalmi helyzetű csoportja használta. A templomkertben lévő, több nemesfémet tartalmazó temetkezési helyet egy tehetősebb, huzamosabb ideje helyben lakó és a keresztény vallás előírásait megtartó közösség tagjai használhatták. A mocsáron túli szomszédos dombra temetkezőkben pedig egy kevésbé tehetősebb embercsoport tagjait kell látnunk, akiket a fiatal magyar állam hivatalos vallása éppen csak megérintett. Ez utóbbiak nem akartak, vagy valamilyen okból nem engedték őket — legalábbis egy ideig — a templom mellé temetkezni. A fenti adatok alapján kézenfekvő ez esetben éppen a besenyőkre gondolni, hiszen köztudomású, hogy pogány vallásukat sokáig megőrizték. E két különálló temető azt jelzi számunkra, hogy a 11. század első felében e fontos nyugat-dunántúli piachelyen a lakosság két — hagyományait és gazdasági erejét tekintve — eltérő csoportból állt. A várral, templommal és piaccal rendelkező — minden jel szerint királyi birtokban lévő — településen élők ilyen jellegű társadalmi rétegződése valószínűleg eltérő etnikumukkal magyarázható (KISS G. 2005: 152–4).

Az eltérő etnikum lehetősége merült fel magyarázatként a Kárpát-medencéből ismert eddig egyedüli párhuzam esetében is. A mai Dörgicse részét képező Felsődörgicsén (Veszprém megye) álló Szent Péter-romtemplom mellett feltárt két egykorú, ám eltérő temetkezési szokásokat mutató temető esetében a templomtól távolabb fekvő sírmező temetkezéseit faragatlan kőlapokkal jelölték meg (PINTÉR–RAJNER 2009: 56–63).

Folytatva a szombathelyi régészeti vonatkozású helynevek sorát foglalkozzunk most kicsit *Szent Márton kútjá*-val (VMFN. 143, 37/642), amelynek első említése 1360-ból maradt ránk, amikor a szombathelyi *Banafölde* nevű birtokot meghatárolták. A határjárás szövege magyarra fordítva így kezdődik: „az első határjel pedig kelet felől kezdődik a Szent Márton Sabaria civitas-ban lévő kőkútja melletti füzestől” (idézi HORVÁTH 1958: 31, 34. jegyzet; vö. még TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 55–6, 77. szám, KISS G. 2002a: 267). Az egykor közkútként használatos kút kb. két méterre délre fekszik Rumi Rajki István

szobrászművésznek a Szent Márton-templom előtt 1938-ban felállított „Szent Márton megkereszteli édesanyját" című szobrától. A kutat már a szobor felállításakor betonlapokkal fedték be, 2008-ban pedig díszburkolatot is kapott. A kút valóban régi. Bélésfalazatában, melyet láthatólag az idők folyamán többször is megújítottak, faragott római építőkövek és útbazaltok is vannak (KISS G.–TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 133. kép). A hozzá kötődő eredeti legendát Carolus Clusius örökítette meg 1585-ben : „Innen kissé távolabb egy kút látható, melyről azt mondják, hogy Szent Mártont ennek vizébe mártották midőn a keresztény hitet felvette." (idézi KISS G.–TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 226; vö. még TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1999). A kőkútról tehát ekkoriban úgy vélték, hogy magát a szent püspököt keresztelték meg annak vizével. Később ezt a hagyományt, bizonyára egyházi hatásra helyesbítették akképpen, hogy Márton az édesanyját keresztelte meg a szülőházának (azaz a Szent Márton-templomnak) udvarán álló kútnál. Nem kísérjük azonban itt most nyomon a legendaalakulás folyamatát és az azt kiváltó okokat, melyről TÓTH ENDRE részletesen írt (vö. KISS G.–TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 224–32). Biztonsággal megállapíthatjuk azonban, hogy az egykori ókeresztény temető területén található régi kőkutat a helybéli hagyomány magához Szent Márton személyéhez kötötte, és a névadásban is kétségtelenül ez jutott kifejezésre.

Ugyanez vonatkozik természetesen magára a kút mellett álló templomra is, amelyről fentebb már szóltunk. Mindezt alátámasztani látszik egy 1240. december 20-án kiállított oklevél *aput Sanctum Martinum*, azaz 'Szent Mártonnál' való keltezése (TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 35–35, 31. szám), amely inkább vonatkozhatott a Savariában született szenthez kötődő építményekre (a templomra és az előtte lévő kútra), mint magára a később *Szentmárton*-nak nevezett településre (VMFN. 144–5, 37/703). Ez utóbbi ugyanis közel sem biztos, hogy már létezett ebben az időben.

Folytatva a régészeti vonatkozású helynevek sorát, nézzünk most szét Szombathely külterületén!

A város keleti határának egyik ma már nem élő dűlőneve, a Bálványkő kapcsán 1864-ben Szentmárton község bírája ekképpen válaszolt Pesthy Frigyes helyneveket gyűjtő kérdésére: „egy emberi emlékezetet meghaladó időben készült egyszerű kőszoborról kapta a nevét — ami még rom falával máig is áll — neveztetett el" (idézi TÓTH E. 1977b: 69–70, KISS G.–TÓTH E.–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 235).

A kő minden bizonnyal egy római sírépítmény (ún. síraedicula) lehetett, amelyet valamikor a 19. század második felében bontottak le, törmeléke azonban a helyszínen máig megtalálható. Mint határpont a legkésőbbi időkig szerepelt, hiszen kisebb eltéréssel egészen az 1933-as település-összevonásig egyik sarokpontja volt a Gyöngyösszőlős–Szombathely határnak. Ezt a térképi adatokon

kívül egy a Bogácai-ér frissen kikotort medréből az 1980-as években begyűjtött régi (18. vagy 19. századi) N. CZ. CZ. feliratú határkő is bizonyítja.[4]

Erről a réges-régi kőbálványról (kőszoborról) kapta nevét a régi térképeken és iratokban gyakran szereplő *Bálványkő út* (TÓTH E. 1977b: 69–70, VMFN. 139, 37/517: *Bálvány-úti-dűlő*), hiszen az éppen mellette vezetett el. Valójában ez a kilométereken át nyílegyenesen keletnek tartó út volt a Savariából (Szombathelyről) Bassiánán (Sárváron) át Arrabonába (Győrbe) vezető római főút. Ennek a szombathelyi szakaszán a 17. századból már biztosan adatolt *Ötte-vény* elnevezése[5] építési módjára, azaz víz általi hordaléknak (öntésnek) látszó kavicstöltésére utalt (erről a kérdésről lásd TÓTH E. 1977a). Ez az elnevezés mára szintén kihalt Szombathelyen.

A Bálványkőhöz kapcsolódó helynevek nyomán szólnunk kell még a *Laposalma* (VMFN. 156, 37/1295–1296)[6] elnevezésről is, melynek korábban ugyancsak felvetődött a régészethez való kapcsolata, noha kézenfekvőnek látszik, hogy a név eredetileg almafákkal borított lapos dombot jelentett. A gyanút az táplálhatta, hogy a helynév voltaképpen ugyanazt a dombot jelölte Szombathely keleti határában, mint a *Bálványkő,* esetleg a vele közvetlenül szomszédos területet. A városi jegyzőkönyv néhány 1616. és 1617. évi, regeszta formában már közzétett bejegyzése, ugyanis következetesen *lapis olma*-ként jelöli meg a helyet. E névalak nyomán vetődött fel azután DOMINKOVITS PÉTERben, a jegyzőkönyvek kiadójában annak a lehetősége, hogy az elnevezésben a 'kő' jelentésű *lapis* latin szót keresse, és így a dombot jelölő helynév szerinte akár 'kőhalom' vagy 'kő halma'-ként is értelmezhető lenne.[7] Ez persze csak abban az esetben képzelhető el, ha a Bálványkövet hivatalosan a latin *lapis* szóval jelölték volna. További feltétel lenne, hogy ezt a latin névalakot a hétköznapi szóhasználat is átvegye, valamint hogy a *halma* szóból a szókezdő *h* hang elmaradjon. Végül pedig további példáknak kellene a rendelkezésünkre állnia a latin–magyar szóösszetételekből álló szombathelyi vagy más Kárpát-medencei helynevekből! Ezek a feltételek azonban sorra nem teljesülnek. A hasonló latin–magyar vegyes helynévi alakoknak a magyar nyelvterületen tapasztalható teljes hiánya pedig éppen arról győz meg bennünket, hogy kizárható az a lehetőség, miszerint a régi *Bálványkő* elnevezésnek a *Laposalma* helynévhez nyelvészeti tekintetben bármiféle köze is lenne.

A már említett banaföldi birtok egy másik, régészetileg érdeklődésre számot tartó pontját 1360-ban ekképpen írták le a határjáró oklevél megfogalmazói,

[4] A lelet jelenleg a Vasvári Múzeum „Kapuk a múltba. Képek Vasvármegye középkorából" című kiállításán látható.

[5] Első ismert említése 1609-ből való (BENCZIK–DOMINKOVITS 1993: 83, 284. szám).

[6] Topográfiai helyzetéhez lásd DERDÁK–KISS G. 2008: 51-241-C. térkép, a-b-c. négyzet.

[7] A kötet hely- és személynévmutatójában már a következőképpen szerepel: *Kőhalom (lapis olma, lapis olman)* (DOMINKOVITS 1997: 187).

akik ugyanis eljutottak „egy nagy kőhöz, amelyet *Sírkő*-nek neveznek” (KISS G. 2002b: 267–8, 272). Ez az akkoriak számára is felismerhetően sírkőnek nevezett kőemlék aligha lehetett más, mint a mai Kuti- és Belső-Sárdi-dűlő határán, a szombathelyi vízmű közelében fekvő római villa temetőjének egyik sírköve, amit már valamikor 1360 előtt határjelként a Vépi út mellé állítottak, talán éppen a Szőlős felé vezető út elágazásába, ahogyan ez máshol is szokásban volt.[8] Sajnos, ezt a római sírkövet sem tudjuk ma már azonosítani, ha ugyan fennmaradt napjainkra.

A síremlékeknél, illetve a sírköveknél tartva meg kell említenünk még a *Szitás temetése* helynevet is, amely kétségtelenül egykor szintén régészeti objektum volt. A név mint helymegjelölés szintén többször előfordul a 16. századtól fogva. 1580-ban pontosan meg is nevezik, és a tiszteletreméltó Szitás Mihály sírjának („propre sepulturam quondam egregii Michaelis Zythas”) mondják (idézi HORVÁTH 1958: 31, 36. jegyzet; vö. még HORVÁTH 1993: 19, 9. szám, 94. jegyzet). Azt, hogy pontosan hol feküdt, egyelőre nem tudjuk, miként azt sem, hogy ki volt maga az ekkorra már elhunyt Szitás Mihály. Egy *Szitás* nevű család valóban élt Szombathelyen a 16. század végén. 1591-ben egy *Szitás János* nevű szakálnyíró, civis (polgár), inhabitator (lakos) szerepel az írásokban (HORVÁTH 1993: 88). Ám azt, hogy mit keresett egy megbecsült ember sírja a határban, amikor minden jó kereszténynek ekkoriban még a templomkertben (Szombathelyen túlnyomórészt a Szent Márton-templom kertjében) temettek el, nem tudni. Mindenesetre nagyon nyomós indokának kellett lenni, hiszen a határban általában csak a köztörvényes bűnözőket és a társadalmon kívülieket földelték el, akiknek haló poraikban nem járt megszentelt föld. Mivel a város korabeli jegyzőkönyvei az 1605-ös elmenekítésük után Németújváron mind elégtek, nehéz lesz kideríteni Szitás Mihály kilétét és a településen kívüli eltemetésének pontos okát. Ám a régészben mégis ott motoszkál a halvány gyanú, hogy ezt az elnevezést is nem egy régi római síremlék váltotta-e ki? Egy olyan sírkőre vagy annak töredékére gondolhatunk ebben az esetben, amelynek felirata a *Hic situs est…* („itt temették el, vagy itt nyugszik”) formulával kezdődött. Ez a magyarul értelmetlen, a kövön még olvasható latin *situs* szó alakulhatott talán a használók értelmezéseként a családnévből is ismert *Szitás* elnevezéssé, kötődve azután a familia egyik (esetleg távolban elhunyt) nevezetes tagjához. El kell ismerni, hogy nyelvi oldalról ez a magyarázat kézzel fogható bizonyíték hiányában eléggé valószínűtlennek látszik. Ám ha ezt a lehetőséget teljesen elvetjük, akkor viszont az előző történeti problémára (mármint arra, hogy mit keres a sír a határban) kell elfogadható magyarázatot lelnünk!

[8] Vasváron az Alsóújlakra vezető régi országútból a szőlőhegyre tartó út elágazásába állítottak egy római sírkövet, amely szintén a közeli római villa temetőjéből származott. Ma szintén a Vasvári Múzeum kiállításán szerepel.

Végezetül még egy másik olyan helynevet érdemes megemlítenünk a település nyugati határából, aminek a látszat ellenére még sincs közvetlen régészeti vonatkozása. Szombathely város fennmaradt iratai között, a városi jegyzőkönyvben az 1616-os esztendőnél olvashatunk először az *Ördög-gát* nevű helyről (DOMINKOVITS 1997: 119, 1234. szám). Az ilyen és hasonló elnevezéssel általában azokat a földtöltéseket jelölte az utókor egyszerű embere, amelynek építési korát és rendeltetését már senki sem ismerte. A szombathelyi *Ördög-gát* pontos helye is mára már feledésbe merült, illetve a név áthelyeződött (VMFN. 133, 37/269–70; vö. még TÓTH J. 2003), noha mind a hivatkozott bejegyzésből, mind pedig a Benda Jakab által 1846-ban készített szombathelyi szőlőhegyek térképéről[9] helye világosan kiderül. 1831-ben megjelent szótárában KRESZNERITS FERENC adott róla részletesebb magyarázatot: „szombathelyi határban egy mélyút, hol valaha a Németeket megszorították és megverték az akkori Magyarok" (KRESZNERITS 1831–1832: II, 107; idézi KISS G.–BALOGH 2003). Valódi mibenlétére azonban BALOGH LAJOS 2003-ban tett geológiai megfigyelése adott megnyugtató választ. Az egykori szőlőhegyek területén, a mai Homok utca mellett, a régi homokbánya térségében működő Szabadidő Központ bejáratánál váratlan leletre bukkant. Ezen a ponton ugyanis — a környéken egyedülálló esetként — a felső talajrétegből kilátszó, minden bizonnyal szálban álló kőzet felszínét fedezte fel (KISS G.–BALOGH 2003). A járószinten ma is látható meszes homokkő-kibukkanás bizonyára egy régen volt és mára már teljesen elbányászott kőzettömb maradványa, amelynek eredeti nagysága és formája számunkra ismeretlen. A mellette elhaladó régi út (az Ördög-gáti út) fölé magasodó helynek pedig éppen ez a furcsa, az emberi képzeletet megmozgató képződmény szolgáltatott nevet, nem pedig a 16. században adatolható szombathelyi Eördögh család (HORVÁTH 1993: 81).

A közép- és újkorból eredeztethető régészeti vonatkozású helynevek száma bizonyára még bőven szaporítható, és a felsoroltak csupán kiragadott példáknak tekinthetők azon helynevek hosszú sorában, amelyekkel mind történeti, mind régészeti, mind pedig nyelvészeti tekintetben Szombathelyen és közvetlen környékén foglalkozni kellene.

Irodalom

BENCZIK GYULA–DOMINKOVITS PÉTER (1993), *Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái. 1606–1609.* Acta Savariensia 7. sz. Szombathely.

DERDÁK FERENC (1992), *Szombathely jelölése régi térképeken.* Lapok Szombathely történetéből 8. Panniculus C/8. Szombathely.

DERDÁK FERENC–KISS GÁBOR (2008), *Térképi adatok Vas megye történeti földrajzához.* Szombathely és környéke 1762–1862. Szombathely.

[9] Őrzési helye: Savaria Múzeum, Történeti Tár. Topográfiai helyzetéhez lásd DERDÁK–KISS G. 2008: 51-232-C. térkép, f. négyzet.

DOMINKOVITS PÉTER (1997), *Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái. 1615–1617.* Acta Savariensia 13. sz. Szombathely.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

GOMBOCZ ZOLTÁN (1915), *Árpád-kori török személyneveink.* Bp.

HORVÁTH TIBOR ANTAL (1958), A középkori Szombathely topográfiája. *Vasi Szemle* 1958/1: 25–33.

HORVÁTH TIBOR ANTAL (1993), *Szombathely a XV–XVIII. században.* Acta Savariensia 8. sz. Szombathely.

KISS GÁBOR (1992), *Árpád-kori érem Szombathely régi piacteréről.* Lapok Szombathely történetéből 5. Panniculus C/5. Szombathely.

KISS GÁBOR (2002a), A szombathelyi Banafölde birtok 1360. évi határainak helymeghatározása. *Specimina Nova* 16: 267–75.

KISS GÁBOR (2002b), *Szombathely – Sabaria – Steinamanger.* Lapok Szombathely történetéből 109. Panniculus C/160. Szombathely.

KISS GÁBOR (2005), Két szomszédos, kora Árpád-kori temető Szombathelyen. In: *„…a halál árnyékának völgyében járok" A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai.* Szerk. RITOÓK ÁGNES–SIMONYI ERIKA. Opuscula Hungarica 6. sz. Bp. 151–62.

KISS GÁBOR–BALOGH LAJOS (2003), *A szombathelyi Ördög-gát.* Lapok Szombathely történetéből 116. Panniculus C/173. Szombathely.

KISS GÁBOR–TÓTH ENDRE–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (1998), *Savaria–Szombathely története I. A város alapításától 1526-ig.* Szombathely.

KRESZNERITS FERENC (1831–1832), *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal I–II.* Buda.

PINTÉR LÁSZLÓ–RAINER PÁL (2009), *Veszprém megye egyházi élete a középkorban. Kiállítási katalógus 2008–2009.* Veszprém.

TÓTH ENDRE (1977a), Eötteven seu via antiqua Romanorum. *MNy.* 73: 194–201.

TÓTH ENDRE (1977b), A Savaria–Bassiana útszakasz. *Archaeologiai Értesítő* 104: 65–75.

TÓTH ENDRE (1995), *Egy szombathelyi városrész emlékére: A Karicsa.* Lapok Szombathely történetéből 33. Panniculus C/45. Szombathely.

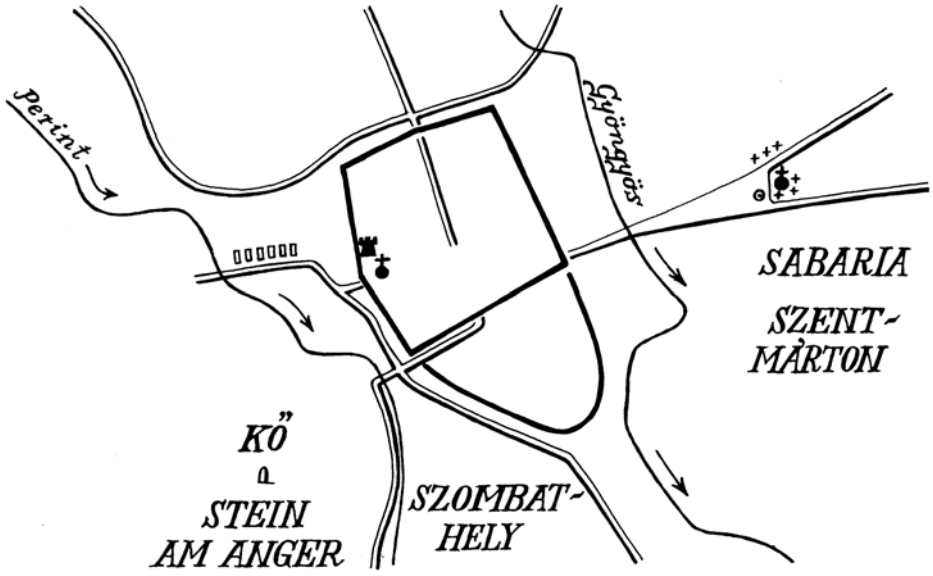
TÓTH ENDRE (2001a), Fettich Nándor és a Savaria-topográfia. *Vasi Szemle* 55: 413–20.

TÓTH ENDRE (2001b), A császárkultusz főoltára Pannonia Superiorban. *Archaeologiai Értesítő* 126: 5–33.

TÓTH ENDRE–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (1994), *Források Savaria–Szombathely történetéhez a római kortól 1526-ig.* Acta Savariensia 9. sz. Szombathely.

TÓTH ENDRE–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (1999), *Carolus Clusius leírása Szombathely városáról 1585-ben.* Lapok Szombathely történetéből 72. Panniculus C/117. Szombathely.

TÓTH JÓZSEF (2003), *A szombathelyi Ördöggát mondája*. Lapok Szombathely történetéből 117. Panniculus C/174. Szombathely.
VMFN. = *Vas megye földrajzi nevei.* Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.

1. térkép. *Szombathely három neve.*
A patakok által elválasztott területek eredeti elnevezésének és azok helyének rekonstrukciója.

Kő — Stein am Anger = a római kori tartományi főoltár, azaz az „ara provinciae" romja és annak környéke

Szombathely — Szombat-hely = a heti piacnak helyt adó piactér és annak környéke:
– a római kori városfal és a hozzá csatlakozó sánc maradványai,
– a piactér (a római városfalon belüli terület déli része)
– a vár a Szűz Mária-templommal (a római városfalon belül)
– a várnépek Karicsa nevű települése, azaz a „suburbium" (a római városfalon kívül nyugatra)

Sabaria — Szent-Márton = „Szent Márton szülőhelye" és annak környéke, ami a római korban az ókeresztény temető helye volt:
– a Szent Márton-plébániatemplom a temetőjével = „Szent Márton szülőháza"
– Szent Márton kútja = „Szent Márton szülőházának kútja, azaz a szent, illetve édesanyja keresztelésének helye"
– a soros „pogány" jellegű temető

Pinke Zsolt

Adatok az Árpád-kori Hortobágy-Sárrét természetföldrajzához I.

A vizsgált területnek önkényesen adtam a Hortobágy-Sárrét nevet: természetföldrajzi területi beosztása szerint a Kárpát-medence Alföld nagytájának tiszántúli részén található, érinti a Közép-Tiszavidék, Körös-vidék, Hajdúság középtájakat és több kistájra is kiterjed. Részei a Nagykunság, Nagy-Sárrét, Hortobágy történeti-néprajzi tájak és a Hajdúság egy része (BELUSZKY 2001: 26), növényföldrajzi beosztás szerint a Tiszántúli flórajárásba tartozik. Nyugaton a Tiszának Szabolcs középkori vára és a Körös-torkolat közötti szakasza, délen a Hármas-Körös teljes hosszában, a Sebes-Körös Ladány–Körösszeg közötti szakasza, keleten a vízjárta területeket lezáró homokhát ártér oldali peremén haladó É–D-i irányú, Körösszeg–Debrecen–Böszörmény–Dorog–Szabolcs vezetésű országút határolja.

A folyószabályozások előtt a vizsgált terület összefüggő ártéri rendszert alkotott, melyből szigetként emelkedtek ki a többségükben lösz- és homoktalajú árvízmentes magasabb térszínek. A felszín morfológiai adottságai tették lehetővé, hogy az áradó Tiszából úgynevezett fokokon át a mélyebben fekvő térszínekre kiömlő víz a laposok és erek hálózatán É–D-i irányban a Sárrét süllyedékébe, innen a Berettyó–Túr segítségével a Körös völgyébe áramoljon. „A lösz- és homokhátakon pusztai elemekben gazdag parkszerű" erdők (GYULAI 1994: 252), sztyeppei tölgyesek jellemzőek. Egyes vélemények szerint „a löszhátak növényzete antropogén, hiszen egybefüggő erdőinek tatárjuharos tölgyesei, a homokvidék pusztai és gyöngyvirágos tölgyesei a vaskori-szarmata, népvándorláskori népek áldozatává váltak" (KORDOS 1985: 119). Összefüggő erdőségek a folyók mellett és az árterek erre alkalmas térszínein alakultak ki.

A magyar Alföldnek kontinentális klímája van. Hideg telek, száraz meleg nyarak, rövid átmeneti évszakok jellemzőek. Legszélsőségesebb hőingadozás éppen a vizsgált területünk centrumában a Hortobágyon tapasztalható, melynek vegetációjára a holocén előtt kialakult szikesek és lápok, mocsarak növényzete jellemző. Itt a 20. század végén mért abszolút hőingadozás 70 °C. Az éghajlati adottságok azonban időben változóak, a 8–13. századi középkori klímaoptimum az utóbbi évezredek legmelegebb időszaka volt. BARTHOLY éghajlati modellje szerint a Kárpát-medence évi átlaghőmérséklete 1000 körül, a 20. század referenciaszintjével megközelítően azonos volt, a középkori melegkorszak a 12–13.

században a 20. századi referenciaértéknél 0,8–1 ºC-kal magasabban tetőzött, azaz megközelítőleg napjaink évi átlaghőmérsékleti indexével mutatott hasonlóságot, csapadékindexek tekintetében azonban sokkal szélsőségesebbek a modellezett kilengések. 1000 körül a 20. századi referenciaértékekhez képest nagyon csapadékos, majd a 13. században hosszú, rendkívül arid ciklust valószínűsít a kutató (BARCZA–BARTHOLY–MÉSZÁROS–WEIDINGER 1997: 440–1). Észak- és nyugat-európai klímatörténeti modellekre tekintettel GYÖRFFY szerint „a melegkorszak rendkívül száraz első hulláma 720–820 körül tartott, majd, 820–880 között, enyhén csapadékos évtizedek után a honfoglalás körüli évekre új száraz periódus állt be, mely csak az ezredfordulón kezdett javulni. A 12. sz. első felének száraz évtizedeit követően mind csapadékosabb hűvös periódusok váltottak rövidebb aszályos éveket" (GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1994: 18). A klíma és különösen a csapadékindexek ilyen mértékű változása jelentős hatással volt a növényzetre és a vízhálózatra. Hosszabb száraz időszak a zonális övekre is hatással van, bár vizsgált területünk jelentősebb része azonális, mérsékelt övi ártéri asszociáció. Az árterek kiterjedése azonban a felszín domborzati tulajdonságaitól, a folyók vízhozamától és a felszínt borító növényzettől függ. A folyók vízhozama a vizsgált időszakban a csapadékindexek szélsőséges ingadozását követve hullámzott, száraz időszakban erek, tavak, mocsarak apadhattak ki korábban vízjárta térszíneken teret biztosítva az emberi megtelepedésnek, hogy a következő csapadékosabb időszak a mélyebb térszínekbe telepedő falvak elhagyására kényszerítse lakóit.

Vizsgálatom célja az, hogy írott források alapján a fentiekben leírt síkvidéki mozaikos táj, a Hortobágy-Sárrét egy évezred előtti természet- és településföldrajzi viszonyaira vonatkozó adattárat és térképet elkészítsem. GYÖRFFY a vizsgált területen érintett vármegyék (Békés, Bihar, Csongrád, Heves, Szabolcs, Külső-Szolnok) közül Békés, Bihar, Csongrád, Heves vármegyék Árpád-kori történeti földrajzát összeállította, Szabolcs és Külső-Szolnok vármegyéké nem készült el. A megjelent kötetekben közölt adatok tematikus feldolgozása is várat magára. KRISTÓ szavaival: „számos ponton hiányoznak a (…) részletkérdéseket aprólékosan megvilágító feldolgozások" (1976: 7). Megszülettek viszont a GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajza (Gy.) első két kötetének helynévanyagát feltáró, HOFFMANN ISTVÁN és munkatársai által összeállított adattárak (HA. 1., 2) és az első kötetben szereplő vármegyékre vonatkozó, GYÖRFFY GYÖRGY által még fel nem dolgozott oklevelek anyagait is tartalmazó, a teljesség igényére törekvő „Korai magyar helynévszótár 1." (KMHsz.), valamint NÉMETH PÉTERnek „A középkori Szabolcs megye települései" című kitűnő színvonalú adattára (1997). Munkám során nagy segítségemre volt ezek mellett GRYNAEUS ANDRÁS és GRYNAEUS TAMÁS „Kísérlet a középkori Kárpát-medencei növényföldrajz rekonstruálására" című tanulmánya (2000), melynek tematikája, a szerzők módszerei és célja iránytűként szolgált számomra.

Legjelentősebb adatállománnyal a KMHsz. szolgált, adatfeldolgozásom 1350-ig való kiterjesztésében és a szócikkek szerkesztési formájában is e munka gyakorlatát követtem. A felhasznált elsődleges források a következők voltak: a Heves Megyei Levéltár kiadásában megjelent, területünkre vonatkozó oklevelek fordításai, Mezőtúr, Szolnok, Tiszapüspöki, Túrkeve települések oklevelei BENEDEK GYULA közlésében (2000a, 2000b, 2004, 2007). További fontos másodlagos forrásokként pedig az alábbi munkákat használtam föl: MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER Szabolcs megyére vonatkozó etimológiai szótára (1972), ZOLTAI LAJOS helytörténeti munkái (ZOLTAI 1925–1926, 1935), ORTVAY TIVADAR vízrajzi (1882), CSÁNKI DEZSŐ (Cs.), PESTY FRIGYES történeti földrajzi adattárai (1880), KISS LAJOS földrajzi nevek etimológiai szótára (FNESz.).

Helynévállományunkban a vízrajzi nevek, de különösen a folyóvizek és nagyobb állóvizek nevei képezik a legállandóbb, legrégibb csoportot. Ezek esetében többnyire azzal számolhatunk, hogy a nevükben őrzött természeti környezetre vonatkozó információ a közlés, oklevélben való rögzítés időpontjához képest a területnek egy korábbi természeti állapotáról vagy például uralkodó fafajáról tudósít.

A mikrodomborzati elemek, kisebb tavak, különösen a halastavak nevei jóval változékonyabbak. Ezek sokszor a tulajdonos személy vagy közösség nevét veszik fel. A határnév a terület lakóinak elvándorlásakor, kipusztulásakor, a nevet rögzítő írásos emlék és a nevet emlékezetükkel fenntartók pusztulásával együtt elvész. Ahogyan vizsgált területünkön helyneveink és határneveink egy jelentős része elveszett a törökkor pusztításaiban, hasonló folyamat feltételezhető a tatárjárás pusztításainak kitett területeken is. Ilyen esetben az új telepesek a korábbi helynév eltűnését követően új neveket adnak. Területenként és koronként eltérő mértékű helynévpusztulás fordul elő. A Tiszazugban Nagyrév határában a tatárjárásban elpusztult településekhez csatolható helynévanyag például legfeljebb a falunevek szintjén maradt meg, vagyis határnév, dűlőnév nem őrződött meg abból a korból. Ezzel szemben a Tiszazugban a török korban elpusztult települések esetében jó eséllyel megmaradtak a mikrotoponimák. (A faluhatárok esetében például *erős kontinuitás* figyelhető meg.) A határnevek változásai bizonyos fáziskéséssel követik a haszonvételi formákban, a jellemző növényzetben bekövetkező változásokat. Az ebbe a körbe tartozó, általunk ismert legjelentősebb helynév-átalakulási hullám a 19. századi folyószabályozásokat követte. Így a határnevek természeti környezetre vonatkozó vallomása vonatkozhat az adatközlés időpontjára, de akár korábbi időszakokra is. Ez a körülmény óvatosságra int, azonban a „finom domborzat" helynévállományának történeti vonatkozású kritikai vizsgálata a korábbi időszakok, esetünkben az Árpád-kor környezeti állapotára vonatkozó információk jelentős rétegét tudná feltárni. A határjárásokban szereplő információk jelentősége abban áll, hogy „az adatfelvétel pillanatának

állapotáról viszonylag hitelesen közvetítenek, azonban növényneveinkről nem feltétlenül tudósítanak megbízhatóan" (GRYNAEUS A.– GRYNAEUS T. 2000: 68).

Településnevek esetén a névadás többnyire az alapításhoz kapcsolódó aktus — bár az Árpád-korban sem volt éppen ritka e nevek változása (vö. TÓTH V. 2008) —, így egy-egy Árpád-kori településnév természetföldrajzi vonatkozású tartalma többnyire a település névadásának időpontjára vonatkozó adat. Annak a lehetősége, hogy a település nevében szereplő növénynév a falu környezetére jellemző növénytársulás uralkodó fajára, nevezetes fájára vagy adott esetben az alapító, illetve birtokos személy mint névadó nevében szereplő növénynévi tartalomra vonatkozik, egyaránt fennáll, mivel a névadás motívumának kiválasztása teljesen esetleges (pl. egy faluban, ahol Nyék törzsbeli halászok telepedtek le, és a település környezetében sok az égerfa, ott a telepet ezek bármelyikéről elnevezhették, vagy akár a falu alapítójáról, birtokosáról, a falu közelében lévő révhelyről, és a lehetőségek sora még tovább folytatható).

Az adatok térképi ábrázolása során a III. katonai felmérés térképe (HKFT.) M = 1:25 000 (1869–1880) georeferált térképszelvényei szolgáltak bázistérképként. Döntésünk azért esett erre a térképre, mert a térkép megbízhatósága történeti térképünk készítése számára munkánk jelenlegi fázisában kielégítő, egyúttal számos utalást tartalmaz a folyószabályozás előtti vízrajzi viszonyokra és helynevekre vonatkozóan. A GYÖRFFY, ZOLTAI és BENEDEK fent említett munkáiban található kéziratos történeti térképeknek a szkennelt adatállományát a HKFT-n vektoros modellben ábrázoltuk. A szkennelések következtében bekövetkező torzulásokat az 1991-es M = 1:10 000-es topográfiai térkép távolsági adatainak mint referenciaértékeknek a figyelembevételével igyekeztünk ellenőrizni és arányait helyreállítani.

Ha a térképi modellünkre felvitt települések topográfiai leírásában határozott utalást találhatunk arra vonatkozóan, hogy a középkori falu a jelenkori utódjától eltérő helyszínen feküdt, abban az esetben a topográfiai leírást követtük. A forrásokban szereplő, de pontosan nem lokalizálható térképi adatokat feltételezett helyükön vagy a térségükben pont ikon nélkül ábrázoltuk, míg a lokalizálhatók helyét ponttal jeleztük. A forrásokban említett erdőket és a toponimákban előforduló faneveket hipotetikusan erdő, fa ikonnal ábrázoltuk.

A vizeket a HKFT.-n még fellelhető, szabályozás előtti medreikben igyekeztünk feltüntetni. A leírt módszerrel a 19. század közepének vizeit tudtuk ábrázolni, melynek jelentősége az Árpád-kori természetföldrajzi állapot modellezése szempontjából az időben változékony térbeli elrendezésű mederhálózat sűrűségének, a terület geomorfológiai jellemzőinek érzékeltetésében áll. A folyó-, állóvizek és az árterek víztesteinek kiterjedése, a vízszint ingadozása az ábrázolt medrekben a klíma és a növénytakaró változásainak függvénye.

Felgyűjtött adataink arról tanúskodnak, hogy nagy kiterjedésű, összefüggő erdővel borított terület feltételezhető a Debecentől északra, délre és nyugatra

fekvő területeken. Általában a folyókat kísérő hátakon és ártereken találunk széles sávban erdőket, erdőfedettségre utaló helyneveket, így a Tisza mellett, a Sárrétek között, illetve a Kutas és Ölyvös patakok, valamint a Tekerő-ér K–Ny-i tájolású völgyeiben. Itt összefüggő foltban mutatkoznak *szil (Ulmus)* fanevet tartalmazó település-, víznevek és mikrotoponimák, amelyek valószínűleg erdősült területről tudósítanak. A nevekben őrzött nagyszámú fanévből következtethetően növénytársulások elegy- vagy uralkodó faja a szil család valamely tagja lehetett, és jelenléte magasabb talajvízszintet, semleges vagy enyhén meszes talajt jelez (SÜMEGI–BODOR–SÜMEGINÉ 2006: 636). Kiterjedt erdőség kialakulását ezen a zonális szempontból erdős sztyepp övbe sorolt területen a közeli Bihari-hegység és az árterek együttes azonális hatása biztosíthatta. Ugyanitt bukkan elő a forrásokból két *eresztvény* 'erdőültetvény, sarjerdő' értelmű helynév is. Az *eresztvény* szőlőültetvényként való értelmezésének jóval kisebb a valószínűsége (TAGÁNYI 1896: 13). Ezzel az „erdősült" területtel összefüggésben további kérdés is felmerült, mégpedig az *Ősi* (Bihar vm.) településnév jelentéstartalmára vonatkozóan, mely PETER ANREITER és ADAMIK BÉLA között polémia tárgya volt az *ôsi* szó 'kőris' jelentésű törzsnévként való értelmezése és vaskori eredeztetése kapcsán (ADAMIK 2003: 137). KISS LAJOS szerint azonban az ilyen típusú helynevek magyar személynévből magyarázhatók (FNESz.).

Adattárunkban a leggyakrabban előforduló domesztikált növénynév a kender, a leggyakoribb fanév a szil, lényegében annyiszor fordul elő, mint az összes többi fanév együttvéve. Szántók 12-szer, halastavak 30-szor, halászó helyek 10-szer bukkannak fel. A haszonvételi formák számának egymáshoz viszonyított aránya arról árulkodik, hogy az adózásba bevont ártéri haszonvételeknek a halászathoz kapcsolódó formája elterjedt volt, mivel forrásainkban szinte csak az adófizetés, szolgáltatás alapját jelentő haszonvételi formák jelennek meg.

Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a vízépítés korai helynévi utalásaival ugyancsak találkozunk: 4 csatorna, árok, egy gát és egy zsilippel duzzasztott tó mellett 6 fok is szerepel adattárunkban. A fok egyszerre lehetett természetes képződmény és emberi építmény is, de folyamatos emberi gondozás alatt állt. Egyik árokban állandó vízfolyás, a Hortobágy folyó mellékvize, az Árkus-patak folyt, összekötve az ohati, zámi apátsági, a papegyházi püspöki birtokokhoz kapcsolódó halastavak, morotvák, rétek víztesteit.

A rendelkezésre álló adattárak lehetőséget teremtenek arra, hogy elkészítsük vizsgált területünk írott forrásokból rekonstruálható Árpád-kori településhálózatát. Egyedül Külső-Szolnok vármegyében mutatkozik jelentősebb mértékű hiányosság ezen a téren. Megállapítható az is, hogy egyelőre Heves, Szabolcs és Külső-Szolnok vármegyék Árpád-kori mikrotoponimáinak adattára is hiányos.

Mennyiségi információk az „Adattár az Árpád-kori Hortobágy-Sárrét topográfiájához” című adatbázisból

Topográfiai elemek	*db*	*Növényneveket tartalmazó helynevek*	*db*	*Állatneveket tartalmazó helynevek*	*db*
csatorna, árok	4	búza, korpa	2	farkas, sakál	1
fok	6	cser	1	ló	3
folyóvíz	33	fenyő	1	keselyű	1
erdő	37	fűz	1	kecske	1
gát	1	herep	1	sólyom	1
halastó	30	kender	1	hód	1
halászó hely	11	kökény	1	bárány	1
halom	13	kőris	1		
mocsár, ártér	10	körte	2		
rét	4	sás, nád	2		
rév	13	sulyom	2		
sziget	9	szil	10		
tó	11	szőlő	1		
szántó	12	tölgy	1		
zsilippel duzzasztott tó	1				

Irodalom

ADAMIK BÉLA (2003), Vita (Peter Anreiter, Die vorrömischen namen pannoniens. Archeolingua. Bp., 2001. 313). *Antik Tanulmányok* 47: 135–42.

BARCZA ZOLTÁN–BARTHOLY JUDIT–MÉSZÁROS RÓBERT–WEIDINGER TAMÁS (1997), Az éghajlat, a vizek, a talaj és az élővilág földrajza. In: *Pannon enciklopédia: Magyarország földje.* Szerk. KARÁTSON DEZSŐ. Bp. 224–37.

BELUSZKY PÁL (2001), *A Nagyalföld történeti földrajza.* Bp.

BENEDEK GYULA (2000a), *Tiszapüspöki oklevelek. 1261–1703.* Documentatio historica I. Szolnok.

BENEDEK GYULA (2000b), *Mezőtúri oklevelek. 1219–1526.* Dokumentatio historica III. Szolnok.

BENEDEK GYULA (2004), *Túrkeve város oklevelei és iratai. 1261–1703.* Documentatio Historica VII. Szolnok.

BENEDEK GYULA (2007), *Oklevelek és iratok Szolnok város történetéből. 1075–1685.* Documentatio Historica X. Szolnok.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

GRYNAEUS ANDRÁS–GRYNAEUS TAMÁS (2000), Kísérlet a középkori Kárpát-medencei növényföldrajz rekonstruálására. *Botanikai közlemények* 86–87: 67–77.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

GYÖRFFY GYÖRGY–ZÓLYOMI BÁLINT (1994), A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: *Honfoglalás és régészet.* Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 13–37.

GYULAI FERENC (1994), A Kárpát-medence haszonnövényei a 9–10. században. In: *Honfoglalás és régészet.* Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 247–58.

HA. 1., 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997. *2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999.

HKFT. = *Harmadik katonai felmérés 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.

KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.

KORDOS LÁSZLÓ (1985), Történeti éghajlattan. In: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba IV.* Szerk. HAJDÚ PÉTER–KRISTÓ GYULA–RÓNA TAS ANDRÁS. Bp. 98–129.

KRISTÓ GYULA (1976), *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.

MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972), *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára.* Nyíregyháza.

NÉMETH PÉTER (1997), *A középkori Szabolcs megye települései.* Nyíregyháza.

ORTVAY TIVADAR (1882), *Magyarország régi vízrajza a 13. század végéig I–II.* Bp.

PESTY FRIGYES (1880), *Eltűnt régi vármegyék I–II.* Bp.

SÜMEGI PÁL–BODOR ELVIRA–SÜMEGINÉ TÖRÖCSIK TÜNDE (2006), A hortobágyi szikesedés eredete. In: *Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére.* Szeged. 633–41.

TAGÁNYI KÁROLY szerk. (1896), *Magyar erdészeti oklevéltár.* Bp.

TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.

ZOLTAI LAJOS (1925–1926), *Települések, egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határában.* A Debreceni Tisza István Tud. Társ. Honismertető Bizottságának Kiadványai II. Szerk. MILEKER REZSŐ. I. pótfüzet, Debrecen.

ZOLTAI LAJOS (1935), *Debrecen vizei. Folyók, folyások, völgyek, erek, fokok, tavak, fertők, fenekek, laposok, mocsarak, rétek, tiszták, árkok, csatornák, gátak, kutak.* Debreceni Múzeumbarátok Köre Kiadványai 1. Debrecen.

Bárth M. János

Helynevek vagy körülírások?

Hágó, menő, járó és társaik a székelyföldi helynevekben

1. A szűkszavú történeti források és a különböző elvek, célok alapján szerkesztett jelenkori helynévgyűjtemények olykor különleges formájú, szerkesztésmódú adatokat is a kutatók elé tárnak. Az ilyen „laza”, illetve „szokatlan alaki szerkezetű” nevek általában azt a gyanút ébresztik a névrendszer elemzőiben, hogy csak alkalmi, köznévi helymegjelöléseket, nem pedig megszilárdult, állandósult használatú helyneveket jegyeztek föl a gyűjtők.

Az efféle névformák megítélése sokszor előkerült a helynévkutatás irodalmában. A szerzők általában együtt tárgyalják a bizonytalan státuszú helymegjelölések egyes fajtáit, a névutós, ragos, határozós stb. szerkezeteket, hiszen mindegyikkel kapcsolatban kérdéses, hogy valóban névként funkcionált, illetve funkcionál-e a különböző szövegekben.

Dolgozatomban csak az úgynevezett „határozós szerkezetű nevek”-re, vagyis a „valamire/valahová menő” típusra koncentrálok. SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésének közzététele és székelyföldi adatainak informatizálása (BÁRTH M. 2007) közben viszonylag sűrűn találkoztam efféle adatokkal: *Vizre menőben az akaszto fán alol* (ETH. 2: 98), *Fel menőbe* (ETH. 2: 83), *Lemenŏ Lábban* (ETH. 2: 84), *Felmenōbenn a Kenderes kert felett* (ETH. 2: 85). Ezeknek a történeti (zömmel 16–19. századi) példáknak csak szórványosan akadnak 20. századi folytatásai erdélyi jelenkori helynévgyűjtésekben (példaképpen, a teljesség igénye nélkül: SZABÓ T. 1942, CSOMORTÁNI 1997, JANITSEK–SZŐCS 1998, JANITSEK–HÁRI 2000, HINTS 2000, SZOPOS 2004, JANITSEK 2008, FARKAS–ZÁNTÓ 2008, BÖLCSKEI–HAVAS–SLÍZ 2008). Még ritkábban, elenyésző számban fordulnak elő hasonló adatok — a megyei-járási földrajzinév-gyűjtemények tanúsága szerint — a magyar nyelvterület más részein.

Kérdés tehát, hogy az „X-re menő/hágó/járó”-féle erdélyi névadatok egy tájra, illetve történeti korszakra jellemző különleges névtípusba tartoznak-e, vagy lejegyzésük körülményeiből, illetve szerkezeti sajátosságaikból adódóan rögtönzött helymegjelöléseknek, körülírásoknak tekinthetők. Vizsgálatukhoz mindenképpen nagyszámú adat „átrostálására” van szükség (vö. HOFFMANN 2007: 77), amire az utóbbi években megjelent — részben elektronikus formában is hozzáférhető — helynévtárak kiváló lehetőséget biztosítanak.

2. Az idevágó szakirodalom rövid áttekintését BENKŐ LORÁND megjegyzéseivel kell kezdeni, amelyeket a Nyárádmentén végzett gyűjtései után egy kisebb cikkében, majd a terület helyneveit rendszerező, klasszikussá vált monográfiájában tett. Utóbbi munkájának alaktani rendszerezésében említi a „határozós összetételek" csoportját, amelyek a „térbeli haladást jelentő igékből képzett, jelenidejű melléknévi igenevekkel alakult földrajzinevekben fordulnak elő" (BENKŐ 1947: 40). Két típusukat különíti el: a „határozóragos köznév + melléknévi igenév" *(Árokramenő, Dijórahágó, Rétremenő),* valamint a „határozószó + melléknévi igenév" *(Alájáró, Béjövő, Fēhágó)* csoportokat (i. h.).

Néhány oldallal odébb a névutós, ragos szerkezetek kapcsán jegyzi meg, hogy azok „tulajdonképpen körülírások, melyek a hely tüzetesebb megjelölésére szolgálnak (…) az összeírásokban tehát itt legtöbbször nem is földrajzinevekről, hanem inkább területmeghatározásokról beszélhetünk" (BENKŐ 1947: 42). A határozós szerkezetekkel kapcsolatban tehát úgy tűnik, nem merült föl a „névség" problematikája. Korábbi, „*Hágó* és társai" című rövid írásából is az derül ki, hogy nem az ilyen nevek különös szerkezete, hanem „logikája" keltette föl a figyelmét, vagyis az, hogy ezek az igenevek nem az e m b e r , hanem az adott t e r ü l e t , f ö l d d a r a b járására, menésére, felhágására vonatkoznak. A denotátumokra vonatkozóan még megállapítja, hogy ezek a nevek „szántót, kaszálót, erdőt, patakot, kerítést jelölnek, (…) legritkább esetben vonatkoznak útra" (BENKŐ 1944: 477).

A következő évtizedekből elsőként INCZEFI GÉZA tanulmányát fontos megemlíteni (1967), aki aprólékosan rendszerezte az általa „laza szerkezetű földrajzi nevek"-ként emlegetett névformákat. Kiemelte, hogy ezek a különleges alakulatok a névvé válás folyamatának egy kezdeti állapotát mutatják. Írására MEZŐ ANDRÁS reagált (1968), aki szerint ezek a nyelvi adatok elsősorban írásban fordulnak elő, és nem valódi, szóbeli névhasználatot tükröznek. INCZEFI GÉZA válaszul közölt megjegyzéseiben (1968) külön kiemelte azokat a megbízható forrásból és saját gyűjtéséből származó adatokat, amelyek az élő névhasználatban is bizonyítják némelyik igenevet tartalmazó, laza szerkezetű helynév létezését: *Patakra járó, Murára-nyulló* stb. (INCZEFI 1968: 208). Felhívta a figyelmet arra is, hogy bár az efféle példák főként Erdélyből származnak, néhány Zala megyei adat azt mutatja, hogy szórványosan más helyeken is találkozhatunk ezzel a típussal. Néhány évvel később VÉGH JÓZSEF a téma kapcsán arra hívta föl a helynévgyűjtő mozgalomban munkálkodók figyelmét, hogy mennyire fontos a szinkrón gyűjtésekben az igazi, élő népnyelvi adat pontos, körültekintő lejegyzése, hiszen a történeti források adatairól nehéz megállapítani, hogy „mondták-e valaha, valóban így" (1970: 376).

J. SOLTÉSZ KATALIN „szokatlan alaki szerkezetű helynevek"-ként említi tanulmányaiban (1986, 1989) a különleges névformákat. Adatait az 1970-es, 80-as

években megjelent megyei névtárakból és SZABÓ T. ATTILA „Kalotaszeg helynevei" című munkájából meríti. A határozós szerkezetekkel kapcsolatban rámutat arra, hogy több variációban fordulhatnak elő, és elsősorban írásos forrásokból adatolhatók, de a helynévgyűjtések egészéhez képest is csak kis számban. Területi eloszlásukról szólva felhívja a figyelmet arra, hogy a kalotaszegi anyagban különösen nagy arányban fordulnak elő. Ennek valószínűsített okaként együtt említi a helyi nyelvsajátságokat és a hivatalos írásbeliség hatását is.

„A magyar nyelv történeti nyelvtaná"-nak szóösszetételekkel foglalkozó fejezetében ZELLIGER ERZSÉBET azokkal a határozós szerkezetű összetett földrajzi nevekkel foglalkozik, amelyeknek alaptagja melléknévi igenév, bővítményi tagja határozószó; ómagyar kori példái: 1307: *Alayarou,* 1348: *altalyaro,* 1367: fluuium *Altalesew* (ZELLIGER 1991: 541). Véleménye szerint — olyan jeles nyelvtörténeti példák alapján, mint a TA. *feheruuaru rea meneh* szórványa — „ha a bővítményi tag ragos/névutós főnév, szoros szókapcsolatnak minősül, és megtartja igenévi jellegét": vagyis nem tekinthető helynévnek (i. h.). A korai adatai alapján mindenesetre nagy múltúnak (bár szórványosnak) tűnnek a magyar nyelv történetében a különböző határozós helymegjelölő szerkezetek. Az újkori, illetve jelenkori párhuzamokkal való összevetést viszont az idegen nyelvi közeg és a folyamatos adatolás hiánya jelentősen megnehezíti, szinte teljesen bizonytalanná teszi.

HOFFMANN ISTVÁN a határozós szerkezetű, igenevet tartalmazó névformák szerkezeti elemzésekor rámutat arra, hogy a szinkróniában különböző változási fokon álló névalakokkal találkozhatunk. Megkülönböztet olyan *X-re/dűlő* típusú, kétrészesnek tekinthető neveket, amelyekben az igenév földrajzi köznévvé vált (erre maga a *dűlő* a legjobb példa). Azokat a névformákat, ahol az utótag főnevesülése még nem ment végbe (pl. *nyúló, fekvő*), hiányos szerkezetűeknek tartja. Jelzi, hogy néhány esetben átmeneti, nehezen besorolható nevek is előfordulhatnak, amelyek igenévi eleme (pl. *járó*) „esetleg földrajzi köznévnek is tekinthető" (2007: 77). Egyetért J. SOLTÉSZ KATALIN véleményével, amely szerint ezek a nevek perifériku jellegűek a magyar névrendszerben. Hasonlóan vélekedik SEBESTYÉN ÁRPÁD is, aki a névutós helynevek kapcsán foglalkozik valamennyi különleges szerkezetű helynévtípussal. Ő is rámutat arra, hogy „az *X-re dűlő, nyúló, menő, járó* határozós szerkezetek valóban szinte automatikusan kiegészülnek a tudatban a helyzetadta *föld, rét* stb. elemekkel, ez provokálja az igenevek főnevesülését, ezáltal a határozós szerkezet főnévi értékben való helynevesülését." Hozzáteszi azt is, hogy „a nem igenévi, *X-re dűl* határozós szerkezet önmagában nem válik névvé" (1998: 81).

3. SEBESTYÉN ÁRPÁD tanulmányában joggal jelenti ki, hogy: „A névutós helynevek vagy helymegjelölő szerkezetek tömeges adatolását századunkban Szabó T. Attilának köszönhetjük" (1998: 71). Az iskolateremtő kolozsvári tudós

helynévgyűjtési és -közlési elveit leginkább a 40-es évek tájékán megjelent fontos munkáinak (Dés, Kalotaszeg, Borsavölgy helynevei; vö. SZABÓ T. 1937/1988, 1942, 1945) bevezetőiből ismerhetjük meg. SZABÓ T. ATTILA fontosnak tartotta nemcsak a „tőhelynevek", hanem valamennyi változatuk kijegyzetelését, és a denotátumra vonatkozóan minden olyan információ felgyűjtését, ami a nevek értelmezéséhez, több tudomány általi felhasználásához fontos lehet (SZABÓ T. 1937/1988: 110). Saját szavaival: „A történeti adatok összegyűjtése és közlése során nemcsak arra törekedtem, hogy közlésem minél teljesebb és az elsődleges forrás hangjelölését minél pontosabban visszatükröző legyen, de egyben arra is, hogy az egyes adatok nem a forrásból kiszakítva, pusztán önmagukban álljanak rendelkezésre, hanem hogy kiemelve is az elsődleges forrás közvetlenségével adják a történeti adatot. (…) Ezért, ahol erre szükség volt, nemcsak a forrásban előforduló helynévi adatnak a (…) pontos közlésére fektettem a fősúlyt (…), hanem arra is, hogy a kérdéses adatot szövegösszefüggésben közöljem, és így beszédesebbé tegyem" (SZABÓ T. 1942: XII–XIII).

A fent idézett tanulmányok viszont azt sugallják, hogy a névkutatók nem is annyira csak a szokatlan nevek szerkezeti sajátosságai, hanem (elsősorban a névutós és a ragos szerkezetek esetében) a SZABÓ T. ATTILA-féle adattárakban képviselt nagy számarányuk miatt kérdőjelezik meg az ilyen adatok valódi helynév voltát, joggal feltételezve eltérést a történeti források nyelvezete és az élőbeszéd között.

4. SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtése szolgált alapul az én vizsgálataimhoz is. Magam is úgy gondolom, hogy ez a hatalmas adattár okkal bizonytalanítja el a mai olvasót: mit tartson valódi, használatos névnek a régiségből, és mit nem? Ehhez hozzájárul a nevek variálódása, a tágabb szövegkörnyezet, a mondatbeli szerep ismeretlen volta, a pontos lokalizáció hiánya. Másrészről viszont a mintegy fél évezredet átívelő történeti mélység és az adatok nagy száma azzal kecsegtethet, hogy biztosabb megállapításokat tehetünk általuk, mintha csak jelenkori vagy egy-két történeti előfordulást tartalmazó közléseket lapozgatnánk. Az informatizált adattár lehetővé teszi azt is, hogy névföldrajzi szempontból elemezzük a *Rétremenő, Feljáró, Sárramenő* típusú szerkezeteket. Természetesen (SZABÓ T. ATTILA szándékának megfelelően is, ahogy azt az életében megjelent helynévkötetek is mutatják) csak a történeti és jelenkori gyűjtések együttes értelmezése, kivallatása szolgálhat igazán teljes tanulsággal. Ezért több település esetében SZABÓ T. ATTILA Székelyföldre vonatkozó adatait összevetettem az utóbbi évtizedekben megjelent, szinkrón gyűjtést tartalmazó közleményekkel és a korábban említett, Erdély más területeire vonatkozó, de írásos és szóbeli gyűjtést is tartalmazó kötetekkel (Kalotaszeg, Borsavölgy).

5. A székelyföldi (Háromszék, Udvarhelyszék, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék) települések SZABÓ T. ATTILA által gyűjtött (ETH. 2, 6, 8) történeti hely-

névanyaga 45 204 helymegjelölést tartalmaz (az informatizált változat alapján). Ebből 2653-ban találunk a *menő, jövő, kelő, hágó, járó, szökő, nyúló, rúgó* (mozgást, térbeli haladást kifejező) szavakkal alkotott melléknévi igeneves szerkezetet. A legtöbb (1657) ilyen helymegjelölés a háromszéki adatok közül kerül kerül ki (62,45%), csak 728 (27,44%) fordul elő csík-gyergyó-kászonszéki települések helynévanyagában, és mindössze 268 (10,1%) Udvarhelyszékben. Ezt a területi megoszlást a három megye összesített adatmennyisége nem indokolja (Háromszék: 15 969 adat, Csík-Gyergyó-Kászon: 10 559 adat, Udvarhelyszék: 18 676 adat). Nem magyarázhatjuk az eltérést a különböző névfajták arányának különbségével sem: a három területen a településnevek, víznevek, határnevek stb. azonos arányban vannak reprezentálva. A vizsgált adatok a bennük szereplő folyamatos melléknévi igenevek alapján csoportosítva azonban különbözően oszlanak el a három megyében. Ezt a következő táblázatban foglaltam össze:

	Háromszék	Csík-Gyergyó-Kászon	Udvarhelyszék	összesen	
menő	840	409	64	1313	(49,49%)
jövő	324	130	9	463	(17,45%)
kelő	278	75	17	370	(13,94%)
hágó	67	55	99	221	(8,33%)
járó	46	53	77	176	(6,63%)
szökő	60	1	0	61	(2,29%)
nyúló	34	0	1	35	(1,31%)
rúgó	8	5	1	14	(0,52%)
összesen	1657 (62,45%)	728 (27,44%)	268 (10,1%)	2653	(100%)

Ha BENKŐ LORÁND rendszerezéséhez hasonlóan az efféle helymegjelöléseket szerkezetük alapján csoportosítjuk, az összes adat vizsgálata a határozóragos köznév (vagy helynév) + folyamatos melléknévi igenév (pl. *Rétre menő*) típus túlsúlyát mutatja a határozószó + folyamatos melléknévi igenév (pl. *Alámenő*) típussal szemben: az előbbi közel kétszer annyi adattal szerepel a történeti anyagban, mint az utóbbi. (A határozószó + folyamatos melléknévi igenév csoport valójában igekötővel, határozószóval és névutóval alakult szintagmákat foglal magában, a következőkben azonban mégis a BENKŐ-féle meghatározást használom az adatok átláthatóbb csoportosítása érdekében. Az egyes formák szófaji szerepére a példák részletes bemutatása közben visszatérek.) A következő táblázat adatai azonban azt mutatják, hogy elsősorban a leggyakoribb *(menő, jövő)* igenevet tartalmazó szerkezetek nagy száma miatt alakul így a két csoport aránya.

A területi megoszlást és a különböző szerkezeti csoportokat tehát az egyes igenevek szerint külön-külön vizsgálva is érdemes szemügyre venni.

	ragos névszó + folyamatos melléknévi igenév	határozószó + folyamatos melléknévi igenév	összesen
menő	1030	283	1313
jövő	416	47	463
kelő	84	286	370
járó	81	95	176
hágó	87	134	221
szökő	11	50	61
nyúló	0	35	35
rúgó	13	1	14
összesen:	1722 (64,9%)	931 (35,1%)	2653 (100%)

A *menő* utótagú szerkezetek kis híján a felét teszik ki a vizsgált igeneves szerkezeteknek. Kis részük, mintegy két tucat helymegjelölés melléknévi szerepű, általában útra, utcára vonatkozik, megjelölve annak irányát: *Tora meneö ut* (ETH. 8: 97). A történeti adatok döntő többsége azonban valamiféle határrészre, földdarabra vonatkozik. A ragos köznév (vagy helynév) + folyamatos melléknévi igenév szerkezet tulajdonképpen a terület pontos határát jelöli meg: pl. *Kerezt vtra meneo* (ETH. 2: 186), *Saros Arokra menoben* (ETH. 2: 29), *Nadas Arokra meneö feöld* (ETH. 6: 194). A kevésbé gyakori határozószó + folyamatos melléknévi igenév típus általában olyan alakokban fordul elő, ahol tulajdonképpen főnevesült, igekötős folyamatos melléknévi igenevek váltak helynévvé: pl. *felmenő* (a SzT. alapján 'felfelé nyúló határrész'): *Hoszu felmenőbe* (ETH. 6: 23); *lemenő* (a SzT. alapján 'lefelé lejtő hely'): *lemenőb*[en] (ETH. 2: 150); *alámenő* 'lefelé lejtő földterület (?)': *alá menőben* (ETH. 2: 60); *kimenő* (a SzT. alapján 'felfelé rúgó föld'): *kimenő nevű lábban* (ETH. 2: 10); *bemenő* 'belterületbe nyúló földterület (?)': *bémenő* (ETH. 2: 152). Néhány esetben a *kimenő, felmenő, alámenő* stb. melléknévként áll, és a megjelölés útra, utcára vonatkozik: *kender fōldek mellet ki menö uttza* (ETH. 2: 28). Kivételesen az is előfordul, hogy névutós névszót követ a folyamatos melléknévi igenév: *Hegj ala meneoben* (ETH. 2: 189).

A fenti táblázat jól mutatja, hogy a *menő* igenévvel alkotott helymegjelölő szerkezetek legnagyobb részben (840 adat) háromszéki települések adataiból kerülnek elő. Csík-, Gyergyó- és Kászonszék területéről már kevesebb mint feleannyit (409), Udvarhelyszékből mindössze 64 adatot találunk. Ebben az esetben talán érdemes azt is megvizsgálni, hogy hány településről származnak ezek az adatok, és hogy az egyes településeken hány előfordulásuk van. Háromszék településeinek mintegy 70%-ában, 79 helységben jelenik meg ilyen szerkezet, Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben 32 helységben (42%), Udvarhelyszékben pedig csak 29 helységben (21%). Változatos az egyes településeken előforduló adatok száma is: legtöbbször csupán 2-3 példát, néhány helységben viszont (pl. Illyefalva, Kilyén, Zágon, Csíkszentimre, Csíkszentsimon) kiemelkedően magas

számot (60–80–100 adatot) találunk. Tehát amellett, hogy a vizsgált szerkezet a három megyében, székben különböző eloszlást mutat, néhány településen, egy-egy forrásban feltűnően gyakori a használata. Ez valószínűleg arra utal, hogy bizonyos helyeken (és bizonyos időszakokban: főként a 18. században) néhány névlejegyző írásbeli nyelvhasználatára különösen jellemző lehetett ez a forma.

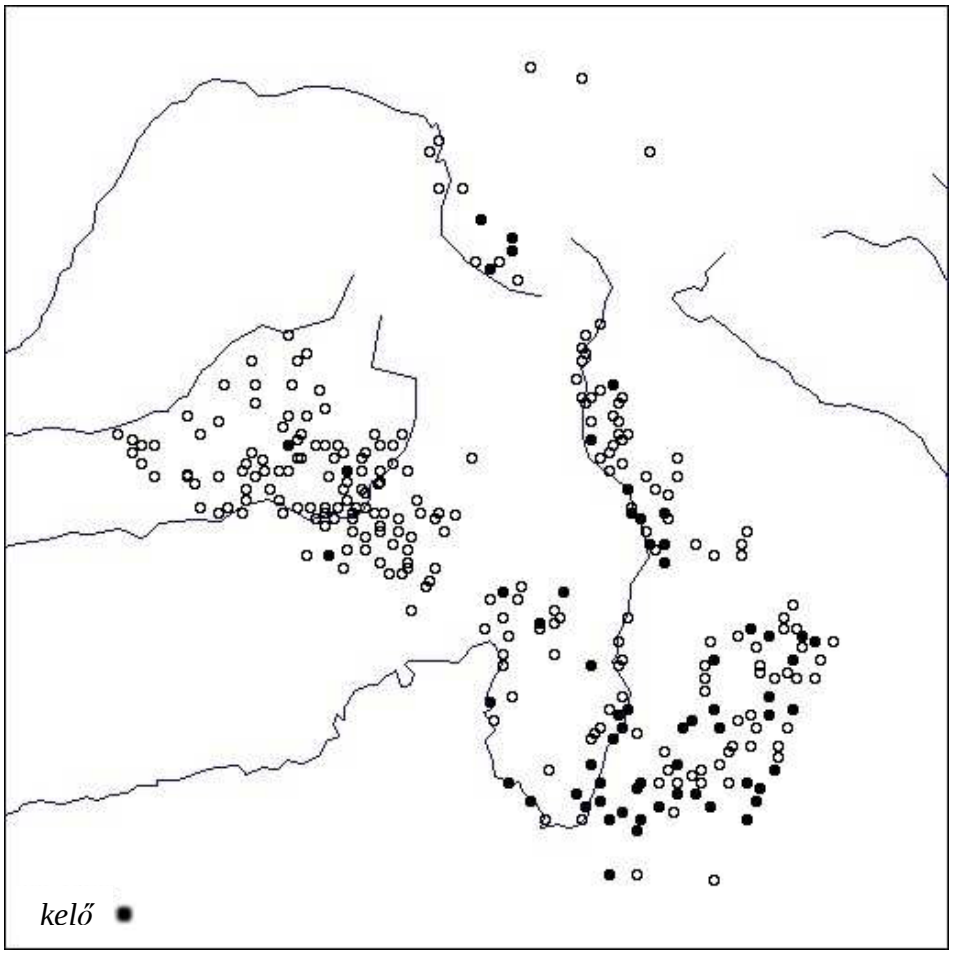
Lehetséges, hogy hatással volt a sok *menő* utótagú szerkezet a *mentiben* szócskát tartalmazó helymegjelölések (pl. *Vasar ut mentiben,* ETH. 2: 18) kialakulására is, amelyek jól körülhatárolható területen, Háromszék déli részében, Sepsiszentgyörgytől délre, 22 településen fordulnak elő egy-két esetben. Kiemelkedően sok adat csak Uzon helynevei között tűnik föl. Az efféle adatok: *Mézes pataka mentiben* (ETH. 2: 23), valószínűleg az 'út, patak mentén, vele egy irányban elterülő' (SzT. *mente*) földre vonatkoznak. A *menő* utótagos formák hatását mutatják azok a szerkezetek is, ahol a *mentiben* szóhoz igekötő is járul, és így igenévi funkciót kölcsönöz neki: *Bodolai ut lementibe* (ETH. 2: 194).

Az előzőhöz hasonlóan a *jövő* utótagú szerkezetek is túlnyomórészt határrészt, földterületet jelölő helymegjelölésekben fordulnak elő (egy kivétellel: *Megyes patakárol kijövö Erdö út,* ETH. 2: 63). Az ilyen adatok 90%-ában ragos névszó + folyamatos melléknévi igenév szerkezetet találunk, a *menő* utótagos formákhoz hasonló jelentésben, pl. *országutyára jövőben* (ETH. 8: 14), *Kurta völgyre jővőben* (ETH. 2: 52), *Malom Utra jövő lábban* (ETH. 2: 103). Köznevesült, igekötős folyamatos melléknévi igeneves szerkezetre kevesebb példát találunk, mint a *menő* esetében: *fel jövöben* (ETH. 2: 9), *Béjövő* (ETH. 2: 36), *alájövö Laposságban* (ETH. 2: 193) stb. A *jövő* utótagos szerkezetek a *menő*-höz hasonló arányban szerepelnek a három székely szék történeti helynévanyagában: több mint kétharmaduk Háromszékből, kb. egyharmaduk Csík-, Gyergyó- és Kászonszékből és egy töredékük Udvarhelyszékből kerül elő.

A *kelő* utótagú szerkezetek az előbbiektől eltérő jellegzetességeket mutatnak. Olyan földterületre vonatkoznak, amely egy út (vagy más hosszan elnyúló tereptárgy) két oldalán terül el. Legtöbbször (pl. legkorábbról, 1556-ból) *vth altal kelöbe* (ETH. 2: 121) alakban fordulnak elő. Emellett a valószínűleg archaikus, ragtalan forma mellett csak ritkán, mintegy húsz esetben találunk ragos formákat, mint pl. a *Havad utat által kelöb[en]* (ETH. 2: 62). Az adatok kb. egynegyedében a *kelő* határozószó nélkül a ragtalan névszóhoz járul, pl. *ŏsveny kelŏben* (ETH. 2: 92). Ezeknek a szerkezeteknek egymáshoz való viszonyát, időbeli alakulását valószínűleg csak szélesebb körű adatgyűjtéssel, tüzetesebb vizsgálattal lehetne feltárni.

A *kelő* melléknévi igenevet tartalmazó formák között találunk olyan nevet is, amely jól példázza az efféle szerkezetek túlburjánzását egy-egy falu (itt a fentebb is említett Kilyén) névanyagában: *Az Banyara menōben; Az Nagj Kŏnél az Banja ōsvenj kelōben; Banya ŏsveny k e l ō r e m e n ö b e n* (ETH. 2: 96). A

kelő az összesített adatokhoz hasonlóan főleg Háromszékből fordul elő nagy számban. (Lásd ehhez az 1. ábrát.)

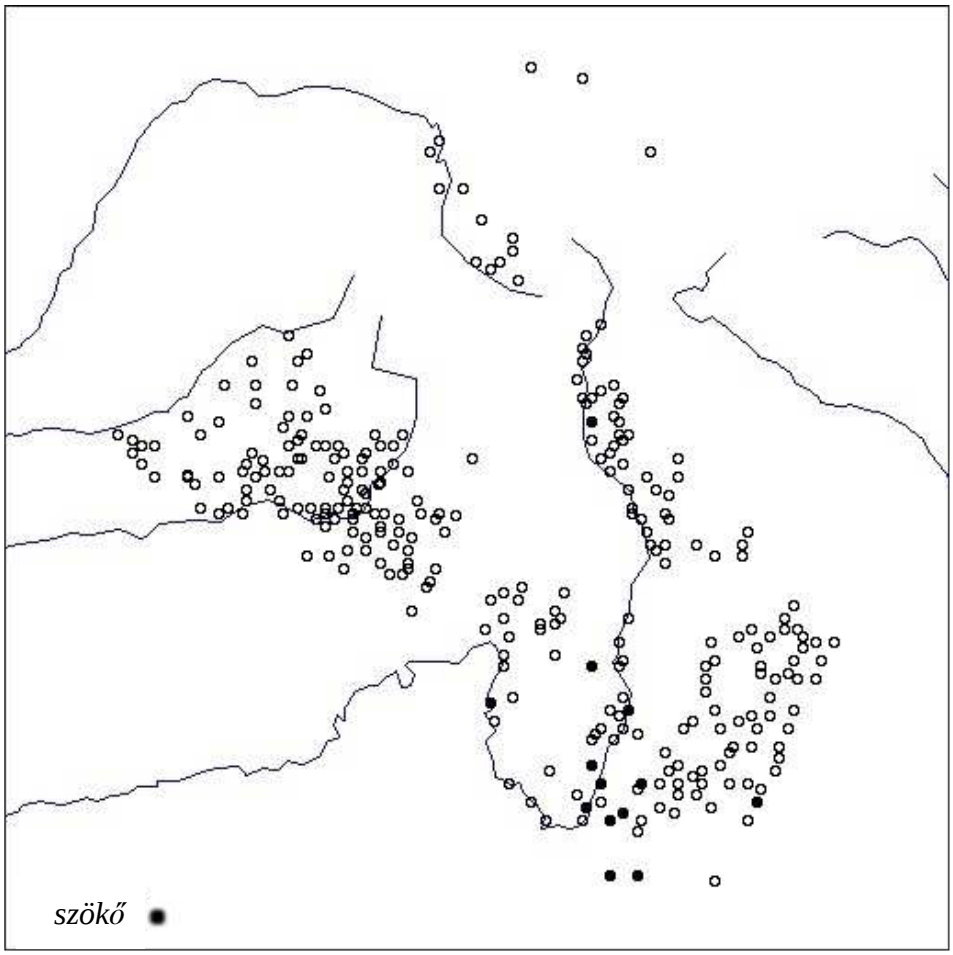

1. ábra. *A* kelő *a székelyföldi történeti helynevekben.*

A *hágó* a többi vizsgált igenévhez képest eltérő jellegzetességeket mutat. Önállóan, főnevesült formában is gyakran fordul elő helynevekben, pl. *Köves hágo* (ETH. 6: 33). Ragos névszó mellett jóval kevesebbszer fordul elő (pl. *hegjre hagob[an]*, ETH. 6: 33), mint köznevesült formában, *fel* és *ki* igekötővel, 'hágó' jelentésben: *fel hago* (ETH. 8: 44); *ki hágo nevezetű hellyben* (ETH. 8: 14), *fel hágo fejin* (ETH. 6: 9). Földrajzi eloszlása is különbözik az előzőektől: leginkább Udvarhelyszéken és Háromszéken tűnik föl, legkevésbé a csík-gyergyó-kászonszéki adatok között.

A *szökő* a *kelő*-höz hasonló szerkezetekben, hasonló jelentésben, az előbbinek variánsaként található meg, de szinte kizárólag háromszéki települések anyagában. Legtöbbször *hazug ut által szököben* (ETH. 2: 92) formában, néhány

esetben határozószó nélkül, pl. *Gődőr szőkő* (ETH. 2: 161). A *szökő* a *kelő* szélesebb elterjedéséhez képest jól elhatárolható területen, Háromszék déli, nyugati településein tűnik föl. (Lásd ehhez a 2. ábrát.)

2. ábra. *A* szökő *a székelyföldi történeti helynevekben.*

A *járó* utótagú szerkezetek csaknem fele melléknévi szerepben áll, és utat, utcát, ösvényt jelöl: pl. *Vizre járo uczcza* (ETH. 2: 196), *Molduvara járo ut* (ETH. 8: 97). Ritkábban fordul elő ragos névszó mellett, pl. *Tetves Kutra jároban* (ETH. 8: 134), mint köznevesült, igekötős formában: *feljáró* 'felfelé nyúló föld', *keresztüljáró* 'keresztben fekvő föld (?)', *alájáró* 'lefelé nyúló föld (?)' jelentésben: pl. *feljároban* (ETH. 8: 120), *keresztűl járo szénafűben* (ETH. 6: 77), *oldalba alá jároba* (ETH. 6: 186). Ha ezeknek a szerkezeteknek a földrajzi eloszlását vizsgáljuk, azt a jól látható eredményt kapjuk, hogy a jelzői funkcióban (az *út*, *utca*, *ösvény* köznevek mellett) álló *járó* előfordulások döntő része há-

romszéki, a főnévi szerepű előfordulások többsége pedig udvarhelyszéki, illetve csík-gyergyó-kászonszéki. (Udvarhelyszékben mindez nyilvánvalóan a *menő* feltűnő hiányával is összefügghet.)

A *nyúló* utótagú szerkezetek csak igen kis számban fordulnak elő. Két kivétellel *(lenyúló)* mindig *kinyúló* formában találjuk meg. Az adatok zöme Háromszékből, Kilyén településről való, pl. *Ki nyuloban* (ETH. 2: 87). Hasonló adatot csak két szomszédos településről, Szentiványlaborfalvából és Uzonból találunk. A távoli, udvarhelyszéki Tarcsafalva helynevei közt szerepel még *ki nyulo* (ETH. 6: 237).

A legritkább a *rúgó* igenév az efféle szerkezetekben. Ragos névszók mellett fordul elő szinte minden esetben, pl. *Rétre rugo lábba* (ETH. 2: 50).

6. Az igeneves szerkezetek a történeti helynévgyűjtés időkeretein belül nem mutatnak látványos időbeli megoszlást. Az összes adat számával arányosan jelennek meg a különböző korszakokban, tehát a legtöbb ilyen helymegjelölés a 18. századból való éppúgy, mint a SZABÓ T. ATTILA által kijegyzetelt adatok zöme.

A történeti példákból kirajzolódó névtípus továbbélését, használatát természetesen a jelenkori helynévgyűjtésekben érhetnénk tetten. Ilyen vizsgálatra az egész Székelyföldre kiterjedően ebben a dolgozatban nem vállalkoztam. Néhány, a közelmúltban kiadott, egy-egy település vagy kistáj névanyagát közzétevő gyűjteményben viszont rábukkantam efféle helynevekre, ez az adatmennyiség azonban nem elegendő ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonhassunk le a *menő, jövő, járó* stb. típusú, igeneves szerkezetekkel kapcsolatban.

A háromszéki Hídvég helyneveinek gyűjteménye sok idevonható történeti adatot is közöl a 17–19. századból. 20–21. századi folytatása viszont csak a *Felmenő* és a *Méj-Árokra menőben* helynévnek van (JANITSEK 2008: 84, 91). Árapatak jelenkori helynévanyagában már nem szerepel ilyen név, viszont az 1864-es Pesty-féle gyűjtésben ott találjuk a *Rétre-menő* névadatot (JANITSEK 2008: 168). Az egykori jegyző frappáns magyarázatát is érdemes idézni: „Rétre-menöhatár rész szántók. Az itt lévö szántok bütüjökkel a rétre menvén neve innen eredett" (JANITSEK 2008: 168). Az ugyancsak háromszéki Angyalos számos történeti *menő, jövő* adatának csak egy 20. századi párhuzama maradt, a *Nyirre menő* (BÖLCSKEI–HAVAS–SLÍZ 2008: 34). Hasonló a helyzet Kökös névanyagában is, ahol ennek a típusnak a továbbélését csak a *Sára menő* és az *Egere menö* bizonyítja (BÖLCSKEI–HAVAS–SLÍZ 2008: 90, 95).

Meglepő, hogy a történetileg leggazdagabban adatolt Kilyén jelenkori névanyaga nem tartalmaz efféle helynevet (FARKAS–ZÁNTÓ 2008). A szomszédos Szotyor helynevei közt is csak a *Vasútra menő ~ Vasútra rúgó láb* adat utal ennek a típusnak a meglétére (FARKAS–ZÁNTÓ 2008: 41).

SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtése Csíkszék területéről viszonylag kevés adatot tartalmaz, ezzel együtt kevesebb *menő, jövő* típusú helymegjelölést is, mint pl. Háromszék esetében. A jelenkori gyűjtések azonban

számos efféle névadattal szolgálnak: Csíkcsicsó adatai között például előfordul *Rétre mënő, Árokszökő, Borzsovába menő, Taplocára menő, Vízre menő* is (CSOMORTÁNI 1997: 9, 12, 13, 21, 22). Göröcsfalva adattárában találunk *Alájövő, Alámenő, Átolfekvő, Kerremenő, Kihágó, Ótra jövő, Rákosi határra menő, Szépvízre menő ~ járó* helynevet is (CSOMORTÁNI 1997: 54, 56, 57–9). Csíkszentimre gazdag történeti helynévanyaga számos efféle névformát tartalmaz, de a jelenkori gyűjtésben csak a *Felhágó* és az *Oltramenő* helynév jelenik meg (SZOPOS 2004: 18, 21). Sepsiszentkirály 20. századi helynevei között csak a *Fëlhágó* és a *Kerte* (!) *jövő* fordul elő (JANITSEK–HÁRI 2000: 26, 30). Kászonújfaluban a *Tőre hágó* (HINTS 2000: 16), Kászonimpérfalván a *Hegyestér-hágó, Csereházó* (HINTS 2000: 35, 32) bukkan föl.

Az udvarhelyszéki Parajd névanyagában egyáltalán nem találunk efféle névalakot (JANITSEK–SZŐCS 2002), Etéd helynevei közt pedig csak a *Felhágó* (JANITSEK–SZŐCS 1998: 42) fordul elő.

Az előbbiekhez hasonló tanulságokkal szolgál a Kalotaszeg történeti és jelenkori helynévanyagát (mutatóval együtt) közlő SZABÓ T. ATTILA-féle kötet. A számtalan *járó, menő* a történeti anyagban bukkan föl, a 20. századi gyűjtésben csak elvétve: *Béjáró, Béjáró föld, Feljáró, Keresztüljáró* stb. (SZABÓ T. 1942: 125, 135, 72).

A jelenkori adatok között tehát ritkán, de megtaláljuk a *menő, jövő* stb. igenévvel alkotott szerkezeteket. Arányuk viszont jóval kisebb, mint a történeti helynévanyagban. A gyűjtők természetesen eltérően is ítélhetik meg a hallott adatokat, és nem biztos, hogy mindig fölveszik adattárukba a bizonytalannak, rögtönzöttnek vélt helymegjelöléseket.

7. Mi magyarázhatja az efféle szerkezetek gyakori felbukkanását a történeti adatok között? Legvalószínűbb, hogy a válasz a forrásként használt írások témájában, szövegalkotási tulajdonságaiban rejlik. A birtokösszeírások, határperek szövegeiben a lejegyzők efféle formákkal is sűrűn éltek: *„csereföld, mely a patakra megyen véggel”, „Bitze patakára megyen véggel”*, tudniillik a földnek ’a pataknál húzódik a határa’. Az efféle, helynévnek egyáltalán nem tekinthető formák változataként válhatott gyakorivá a rövidebb, helynévszerűbb *X-re menő* forma, amely élő helynevekkel, helymegjelölésekkel is rokonságot tartott, viszont felépítése is mutatja, hogy elsődleges célja a terület kérdéses határának kijelölése, megadása volt.

BENKŐ LORÁND *„Hágó* és társai”-val kapcsolatos, fentebb említett észrevételeivel is összecseng, hogy ezekben a helymegjelölésekben és helynevekben ugyanazt az — általában antropomorfnak nevezett — gondolkodásmódot látjuk kifejeződni, amely alapján bizonyos tereptárgyaknak (pl. hegynek) *oldalát, fejét, lábát, gerincét* említjük meg metaforikusan, vagyis testrésznévből alakulnak földrajzi köznevek. A denotátum emberrel való azonosítása érződik azokból a

helymeghatározásokból is, amelyekben *valahová menő, járó, kelő* szántóföldről, vagy akár az utat *által* is *szökő* területről beszélünk.

A fentiek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a Székelyföld jelenkori helyneveiben is többször felbukkanó *Vízremenő, Felhágó* típusú helynévadatok mögött egy élő, némileg változékony, de gyakori névadási típus húzódik meg, amelyet az írott források földrajzi pontosságra való törekvése (bizonyos területeken) viszont jócskán túlreprezentál a történeti névanyagban. A variánsokban fellelhető, névcsokrokat alkotó történeti adatok változási folyamatainak (a névvé válás elméleti kérdéseivel együtt), névföldrajzi jellegzetességeinek további elemzése nagyobb, széleskörű adatfeldolgozáson alapuló tanulmányok feladata lesz a jövőben.

Irodalom

BÁRTH M. JÁNOS (2007), Háromszéki helynevek nyelvészeti elemzése informatikai módszerekkel. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 207–17.

BENKŐ LORÁND (1944), *Hágó* és társai. *Erdélyi Múzeum* XLIX, 476–7.

BENKŐ LORÁND (1947), *A Nyárádmente földrajzinevei.* MNyTK. 74. sz. Bp.

BÖLCSKEI ANDREA–HAVAS PÉTER–SLÍZ MARIANN (2008), *A háromszéki Angyalos és Kökös család- és helynevei.* MND. 203. sz. Bp.

CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1997), *Felcsík helynevei I.* MND. 149. sz. Bp.

ETH. 2. = *Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtése 2. Háromszék.* SZABÓ T. ATTILA kéziratos gyűjtéséből közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SLÍZ MARIANN. Bp., 2001.

ETH. 6. = *Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése 6. Udvarhelyszék.* SZABÓ T. ATTILA kéziratos gyűjtéséből közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és BÁRTH M. JÁNOS. Bp., 2005.

ETH. 8. = *Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtése 8. Csík-, Gyergyó- és Kászonszék.* SZABÓ T. ATTILA kéziratos gyűjtéséből közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, MAKAY EMESE és SLÍZ MARIANN. Bp., 2006.

FARKAS TAMÁS–ZÁNTÓ EDINA (2008), *A háromszéki Kilyén és Szotyor család- és helynevei.* MND. 202. sz. Bp.

HINTS MIKLÓS (2000), *Kászon jelenkori és történeti család- és helynevei.* MND. 169. sz. Bp.

HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Helynevek nyelvi elemzése.* Második kiadás. Bp.

INCZEFI GÉZA (1967), Laza szerkezetű földrajzi nevek típusai és alaki kérdései. *MNy.* 63: 64–71.

INCZEFI GÉZA (1968), Néhány megjegyzés és adalék a laza szerkezetű földrajzi nevekhez. *MNy.* 64: 207–8.

JANITSEK JENŐ (2008), *A háromszéki Székföld jelenkori és történeti hely- és családnevei.* MND. 201. sz. Bp.

JANITSEK JENŐ–HÁRI GYULA (2000), *Sepsiszentkirály helynevei.* MND. 167. sz. Bp.

JANITSEK JENŐ–SZŐCS LAJOS (1998), *Etéd jelenkori és történeti hely- és családnevei.* MND. 159. sz. Bp.

JANITSEK JENŐ–SZŐCS LAJOS (2002), *Parajd jelenkori és történeti hely- és családnevei.* MND. 176. sz. Bp.

MEZŐ ANDRÁS (1968), Megjegyzések a laza szerkezetű földrajzi nevekhez. *MNy.* 64: 51–6.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1998), A névutós helynevek kérdéséhez. *ETFTK.* 24: 77–9.

J. SOLTÉSZ KATALIN (1986), Szokatlan alaki szerkezetű helynevek. *NÉ.* 11: 73–82.

J. SOLTÉSZ KATALIN (1989), Szokatlan alaki szerkezetű helyneveinkről. *Baranyai Művelődés* 3: 46–50.

SZABÓ T. ATTILA (1937/1988), Dés helynevei. In: SZABÓ T. ATTILA, *Nyelv és település.* Bp. 103–83.

SZABÓ T. ATTILA (1942), *Kalotaszeg helynevei. I. Adatok.* Kolozsvár.

SZABÓ T. ATTILA–GERGELY BÉLA (1945), *A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei.* Kolozsvár.

SZOPOS ANDRÁS (2004), *Csíkszentimre helynevei. 1602–2000.* MND. 193. sz. Bp.

SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–.* Szerk. SZABÓ T. ATTILA és munkatársai. Bukarest–Bp.–Kolozsvár, 1975–.

VÉGH JÓZSEF (1970), A földrajzi nevek gyűjtésének időszerű kérdései. *NytudÉrt.* 70: 373–80.

ZELLIGER ERZSÉBET (1991), A szóösszetétel. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 523–52.

Vargha Fruzsina Sára

A dialektometria alkalmazása és történeti helynevek nyelvföldrajzi vizsgálata a Székelyföldön*

1. Bevezetés

A nyelvjáráskutatás egyik vállalt és fontos célja nyelvjárásterületek meghatározása, elhatárolása, az egyes települések (kutatópontok) más településekkel való nyelvi kapcsolatainak kutatása. Jó példa erre IMRE SAMU munkája (1971), ahol „A magyar nyelvjárások atlasza" kutatópontjainak osztályozása legfőképpen a hangrendszer alapján rajzolódik ki, illetve a nyelvjárásszigetek nyelvi kapcsolatrendszerének vizsgálata (lásd például SZABÓ J. 1990).

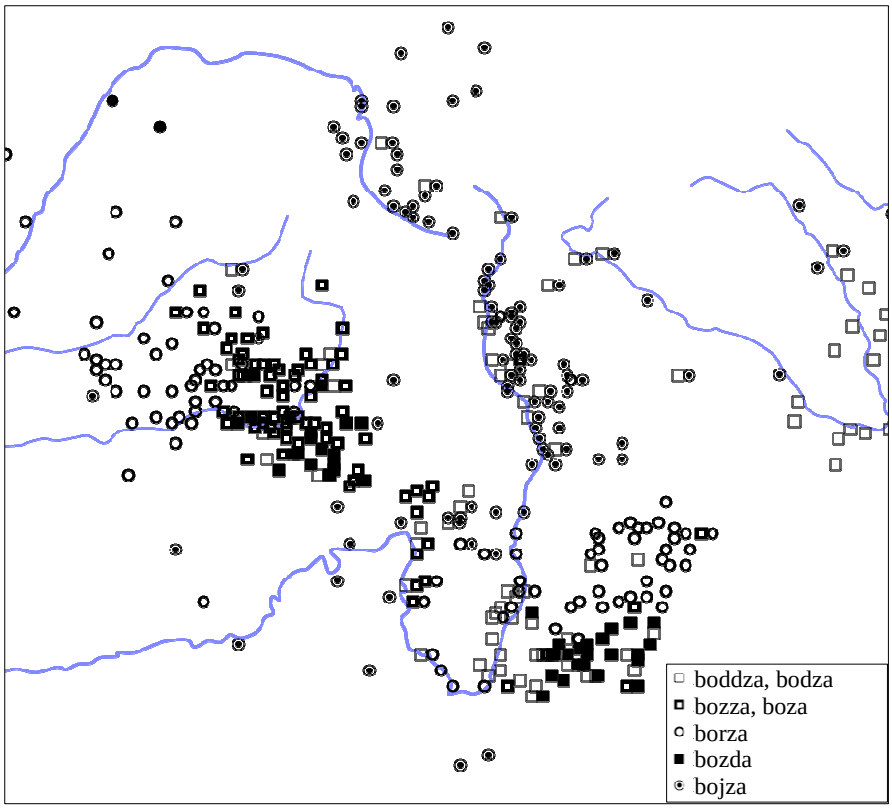
Dolgozatomban a magyar nyelvjárási adatokon csak a legutóbbi időben alkalmazott vizsgálati módszer, a (térképközpontú) dialektometria lehetőségeit kívánom bemutatni a székelyföldi nyelvjárások osztályozásában. A nyelvjáráshatárok megragadásához, pontosításához kiindulási alapul szolgálhatnak az eddigi kutatási eredmények (JUHÁSZ 2001), de megvizsgálható a közigazgatási határok szerepe, valamint egyes, viszonylagos történeti állandóságot mutató nyelvi jelenségek területisége is. Ehhez olyan jelenséget célszerű választanunk, amely több adattárban is megtalálható (tehát integrált nyelvjárási térképen ábrázolható), és viszonylag jelentős területi tagolódást mutat. Nem elhanyagolható szempont a kutatópont-hálózat sűrűsége sem a vizsgált területen, ha pontosan akarjuk kijelölni a lehetséges határvonalakat. Vizsgálatomban a *bodza* nyelvjárási adattárakban megjelenő különböző alakváltozatainak területi elhelyezkedését vetem össze a SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévtárának eddig informatizált anyaga alapján készült térképes kimutatással. A *bodza* területi változatainak elterjedtségét alapul véve kísérlem meg a „Székely nyelvföldrajzi szótár" anyaga alapján készített interaktív dialektometriai térkép segítségével néhány ponton megvizsgálni, hol húzódhatnak nyelvjáráshatárok a Székelyföldön.

2. A történeti helynévadatok jelentősége a 20. századi nyelvjárási adatok vizsgálatában

A *bodza* alakváltozatai a „Székely nyelvföldrajzi szótár" szócikkéből készített térkép alapján szinte kisebb területi egységekre osztják a Székelyföldet (lásd az

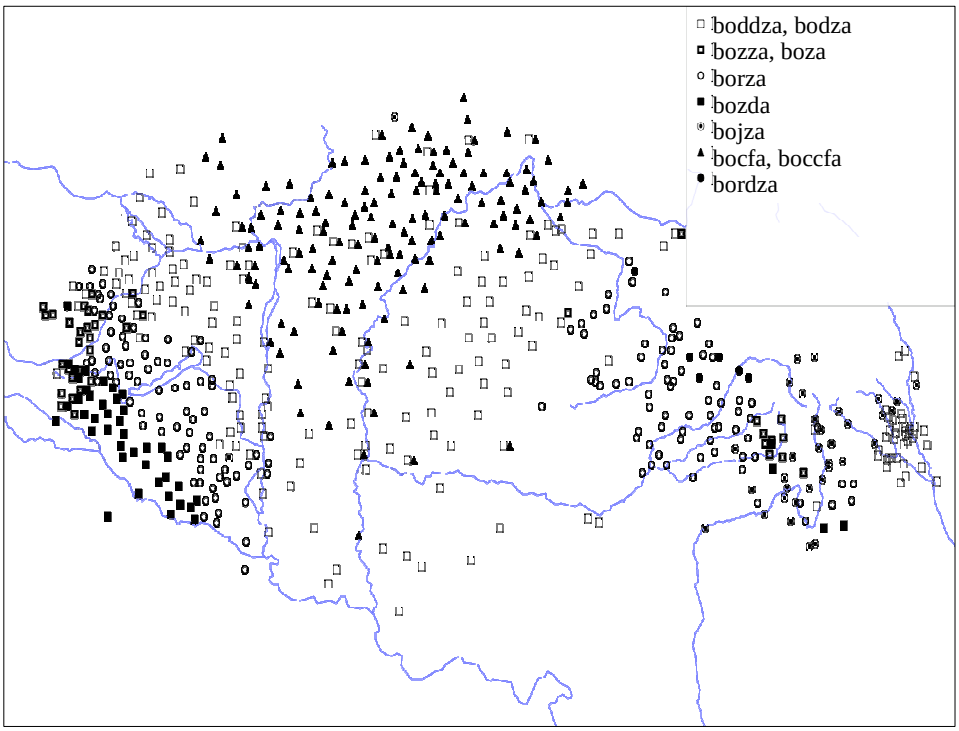
* A dolgozat elkészítését a K-73024-es számú OTKA-projekt támogatta.

1. térképet, amely „A magyar nyelvjárások atlasza”, „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” és „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza” adatait is tartalmazó integrált térkép székelyföldi részét mutatja). Figyelemre méltó az is, hogy az egyes alakváltozatok elterjedtségének határai több helyen is közel esnek az egykori megye- és járáshatárokhoz: míg a Kézdi járásra a *borza* alak jellemző, a szomszédos Orbai járásban a *bozda* dominál, az északra fekvő kászoni és csíki területeken viszont a *bojza* a legelterjedtebb.

1. térkép. *A* bodza *alakváltozatai a Székelyföldön.*

Mivel a *bodza* címszóként több, már (legalább részben) informatizált nyelvjárási adattárban is szerepel, lehetőségünk van a Székelyföldön kirajzolódó képet tágabb kontextusban szemlélni (lásd a 2. térképet). A Csíkban és Gyergyóban legjellemzőbb *bojza* változat kivételével valamennyi, a Székelyföldön is föllelhető változatot megtaláljuk a Dunántúlon is, ami már önmagában is utalhat a *bodza* változatainak településtörténeti, nyelvjárás-történeti relevanciájára.

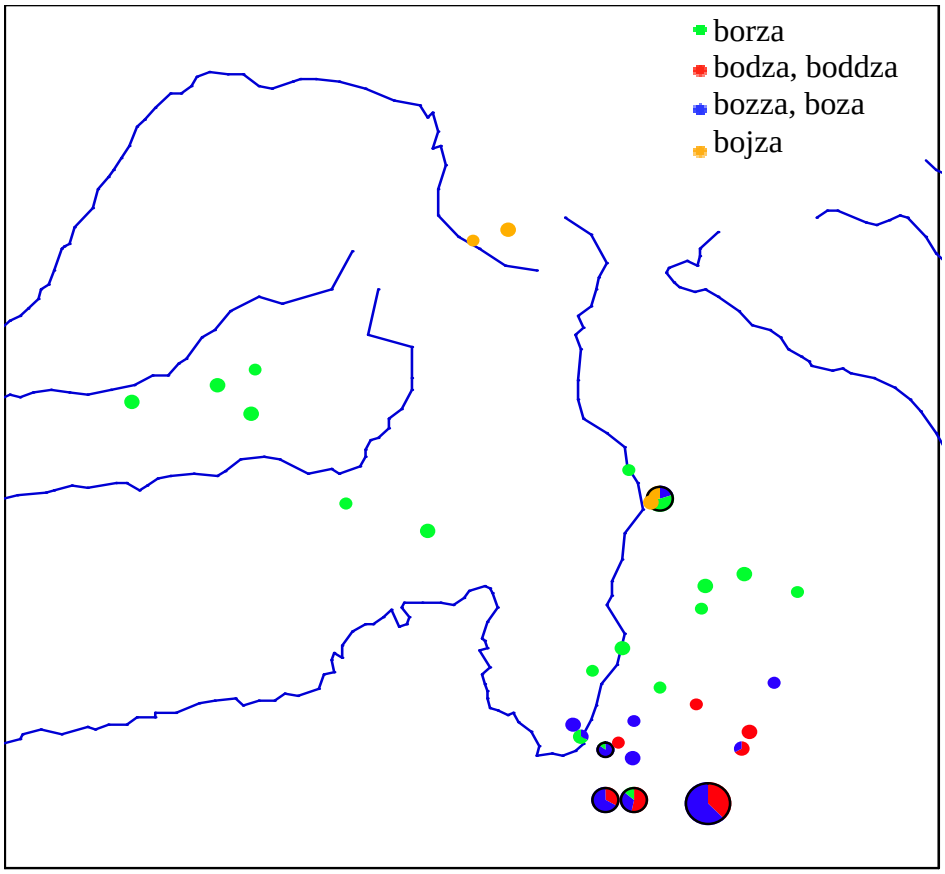

2. térkép. *A* bodza *alakváltozatainak integrált térképe.*

SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésének eddig informatizált három kötete lehetőséget ad arra, hogy a székely nyelvjárási atlasz XX. századi gyűjtéséből származó adatokat lokalizált történeti adatokkal összevessük. Az adattárban könnyen rá tudunk keresni a különböző alakváltozatokra (természetesen nem a hangzásuk, hanem írott alakjuk szerint, ami nem feltétlenül tükrözi pontosan a kiejtést). A találatokat csoportosítás után térképre vetítve megtudhatjuk, melyik alakváltozat mely települések névanyagában milyen arányban fordul elő (lásd a 3. térképet). A térképen látható karikák mérete megmutatja, más helységekhez viszonyítva mennyi találat van egy-egy településen. A karikák színei, illetve nem színes nyomaton a tónus erőssége az egyes csoportokba sorolt találatok megoszlása szerint alakul, így arra is következtethetünk, mely településen melyik változat lehetett a gyakoribb, általánosabb (az adattár informatizálásáról lásd bővebben BÁRTH 2006, VARGHA 2008).

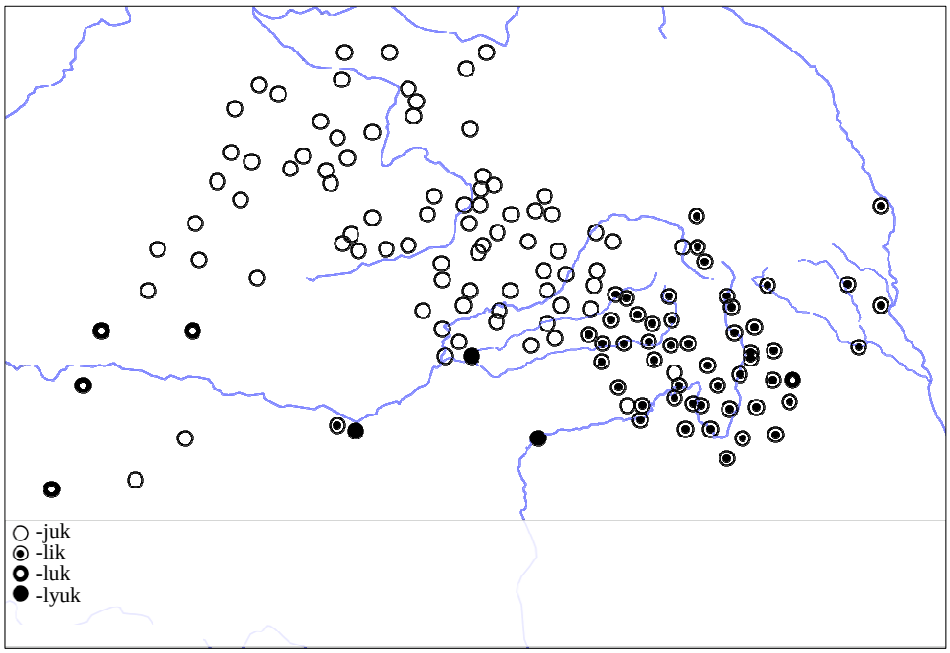
A történeti helynevek területisége sokban mutat egyezést a XX. századi nyelvjárási adatokkal a *bodza, bozza, borza* és a *bojza* változatok esetében. Eltérések azért így is vannak: a *bozda* alakváltozat, amely az Orbai járásban a leginkább jellemző, de szép számban jelen van a Homoródi járásban, és általános a Dunántúl dél-nyugati peremén is, a helynevekben egyáltalán nem bukkan föl. Ez

azonban adódhat az adattár hiányosságaiból is, hiszen éppen a Székelyföld érintett részeiről igen kevés adat áll rendelkezésünkre. A *borza* változat a székelyföldi történeti adatokban viszonylag nagyobb területi elterjedtséget mutat, mint a XX. századi nyelvjárási adattárakban. Nem biztos azonban, hogy ez minden esetben ténylegesen nagyobb területi elterjedtséget fed. Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-ban szinte kizárólag ez a változat fordul elő, Erdély területén a 2. térkép alapján is ez a leggyakoribb alak. Elképzelhető, hogy a vizsgált területen a *borzá*-t tekinthetjük standardnak (nagyobb presztízsű változatnak), ami magyarázhatja, hogy az írásban rögzített történeti adatokban ott is előfordul, ahol a nyelvjárási adattárak szerint nem.

3. térkép. *A* bodza *alakváltozatai a történeti helynévadatokban.*

Érdemes összevetnünk a *bodza* alakváltozatainak viszonylagos történeti állandóságát más, a helynevekben viszonylag gyakran előforduló szavak változékonyságával is. Erre az összevetésre a *lyuk* szót választottam. A nyelvjárási adatok területiségét „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” *kulcslyuk* címszavú térképlapja alapján a 4. térkép szemlélteti.

4. térkép. *A* lyuk *alakváltozatai a romániai magyar nyelvjárásokban.*

A térképen a *juk* és a *lik* változatok dominálnak, szinte az egész Székelyföldön a *lik* az általános. Azt várhatnánk, hogy ez lesz a leggyakrabban előforduló változat a helynévtörténeti adattárban is. A történeti adatok azonban sokkal nagyobb változatosságot mutatnak. Úgy tűnik, a *lyuk* szó írásmódja (és ezzel együtt valószínűleg hangalakja is) időben változik. Ezt a változást szemléltetik a Kilyén és Szotyor határában ma is meglévő *Likaskő* (FARKAS–ZÁNTÓ 2008: 41) történeti adatai.

	Kilyén	Szotyor
1681–1734	*lyukas, liukas*	*lyukas*
1747	*jukas*	
1767–1818	*likas*	*likas*
1998		*likas*

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a *bodza* szó alakváltozatait — amellett, hogy eléggé tagolják a Székelyföldet — viszonylagos történeti állandóság jellemzi. A *bodza* egyes változatai által kijelölt területek határai ezért várhatóan támpontul szolgálhatnak nyelvjáráshatárok kijelöléséhez.

3. A dialektometriai módszer a nyelvjárásterületek meghatározásában

Nyelvjárási határok megtalálása, kijelölése nem egyszerű feladat, hiszen két szomszédos település között általában nagy a nyelvi hasonlóság. A különböző

jelenségek határai többnyire nem alkotnak nyalábot, és a nyelvjárási területek határai csak ritkán esnek egybe egyes jelenséghatárokkal. Ezért a hagyományos dialektológiai módszereknél pontosabb, objektívebb eljárások kidolgozása vált szükségessé.

A „dialektometria" kifejezést a francia JEAN SÉGUY alkalmazta először térképes kimutatásaira, amelyek Gascogne nyelvjárási atlasza alapján számszerűsítve mutatják a szomszédos települések közti nyelvi távolságot (SÉGUY 1973, vö. CHAMBERS–TRUDGILL 1998: 137–40). Az első próbálkozások óta többféle módszert is kidolgoztak a nyelvi távolság mérésére és térképen való ábrázolására. Az egyik legújabb ilyen módszer Levenshtein algoritmusának használatán alapul. Ezzel a módszerrel térképlaponként haladva páronként összevetjük egymással a kutatópontok adatait, akár több száz kutatópont és térképlap esetében. Az összevetések számszerűsített eredménye egy hasonlósági mátrix, amely megmutatja, átlagosan milyen arányban mutatnak hasonlóságot egymással az egyes kutatópontok adatai. (A dialektometriai módszerekről lásd bővebben GOEBL 2006 és HEERINGA 2004, a magyar nyelvjárási adattárakon történő alkalmazásukról lásd VARGHA–VÉKÁS 2009.)

A „Székely nyelvföldrajzi szótár" adataiból készített hasonlósági mátrix alapján létrehoztunk egy interaktív térképet. A térkép színezése aszerint változik, melyik kutatópontot jelöljük ki az egérrel kattintva. A színek megmutatják, mely kutatópontok mennyire állnak közel nyelvileg a kijelölt kutatóponthoz az adatok összevetésével kialakított hasonlósági mátrix szerint. Az itt bemutatott térképek mindig egy adott kutatópont nyelvi kapcsolatrendszerét mutatják. Két település között akkor feltételezhetünk nyelvjáráshatárt, ha hasonlósági kapcsolati súlypontjuk máshová esik, vagyis jellemzően más-más területekkel mutatnak nagyobb nyelvi hasonlóságot.

Székelykeresztúrra kattintva azt látjuk, hogy leginkább a Székelykeresztúri járáshoz tartozó, tőle nyugatra, észak-nyugatra fekvő településekkel mutat erősebb nyelvi kapcsolatokat. Ha átkattintunk a közeli (mintegy 6 kilométerre fekvő) Kisgalambfalvára, a térkép színezése jelentősen megváltozik, a hasonlósági kapcsolati súlypont határozottan keleti irányba esik (a dialektometriai térképeket lásd a mellékletben; itt a színes nyomtatás híján különböző tónusok jelzik a különbségeket). A térképek alapján feltételezhetjük, hogy Székelykeresztúr és Kisgalambfalva között nyelvjárási határ húzódik, összhangban a *borza* és a *bozza* területi elterjedtségével. A közigazgatási határ itt nem lehet irányadó, hiszen Kisgalambfalva is a Székelykeresztúri járáshoz tartozik. A még pontosabb határ egyébként valószínűleg Kisgalambfalva és az attól Székelykeresztúr felé mintegy másfél kilométerre található Betfalva között húzódhat, de a nyelvföldrajzi szótár kevés adatot tartalmaz Betfalváról, ezért ez az állítás még további megerősítésre szorul.

Nem feltételezhetünk nyelvjáráshatárt olyan települések között, amelyeknek hasonlósági kapcsolati súlypontja csaknem egybeesik. Ez a helyzet például a mellékletben is bemutatott Csíklázárfalva és Kászonjakabfalva esetében. Kászonjakabfalva és Esztelnek között azonban már feltételezhetünk nyelvjáráshatárt, hiszen a két település nyelvi kapcsolatai egyértelműen más irányba mutatnak.

Az egyes nyelvi jelenségek határai nem feltétlenül esnek egybe nyelvjáráshatárokkal. Kézdiszentkatolnán és az Orbai járáshoz tartozó Imecsfalván egyaránt a *borza* a bodzafa jellemző megnevezése, a térképes kimutatás alapján azonban mégis más területekkel mutatnak nyelvi hasonlóságot. Ebben az esetben tehát a közigazgatási határ jobban eligazít. Hasonló következtetésre juthatunk a Háromszék vármegyéhez tartozó Nagybacon és az udvarhelyszéki Bibarcfalva nyelvi kapcsolatrendszerét szemléltető térképek alapján is.

Szacsva és Sepsimagyarós egyaránt a Sepsi járáshoz tartozik, és mindkét kutatóponton a *bozda* a jellemző. A dialektometriai térképen azonban egyértelműen kirajzolódik, hogy míg Szacsva nyelvjárásilag inkább a nyugatra található kutatópontokkal, addig Sepsimagyarós a tőle keletre fekvőkkel mutat nagyobb nyelvi hasonlóságot.

Lehetséges az is, hogy még egy igen jól kiválasztott nyelvjárási térképlap, amely akár kisebb területek elhatárolására is alkalmasnak tűnhet, sem mutat meg egyértelmű nyelvjárási határokat. Csík és Gyergyó területén egyaránt a *bojza* alakváltozat az általános, a dialektometriai térkép segítségével mégis jól elkülönül egymástól a két terület, ahogy ezt Csíkszentdomokos és Marosfő példáján láthatjuk.

4. Összefoglalás

A lokalizálható helynévtörténeti adatok igen jól felhasználhatók nyelvjárási jelenségek területi elterjedtségének, időbeni változásának vizsgálatában. A nagyobb területi tagoltságot és viszonylagos történeti állandóságot mutató nyelvi jelenségek pedig alkalmasak lehetnek arra, hogy támpontul szolgáljanak nyelvjáráshatárok kijelöléséhez. Az aggregált adatokkal működő interaktív dialektometriai térkép azonban az egyes nyelvi jelenségek területiségét mutató térképeknél sokkal hitelesebben mutatja, ha két szomszédos település nyelvjárása más-más területekkel mutat hasonlóságot.

Az itt bemutatott, mindössze néhány kutatópontot fókuszba állító kísérlet alapján még nem vállalkozhatunk a székelyföldi nyelvjárások (újra)csoportosítására, nyelvjárásterületek pontos elhatárolására. Jól látszik azonban, hogy a módszer alkalmas lehet ennek a feladatnak az elvégzésére. Különösen akkor, ha a székely nyelvjárási atlasz teljes anyagának informatizálása befejeződik, és így nemcsak a nyelvföldrajzi szótárban publikált lexikális anyagrész, hanem az általában a nyelvjárási osztályozás alapjául szolgáló hangtani és alaktani jelenségek is helyet kapnak az elemzésben.

Irodalom

A magyar nyelvjárások atlasza I–VI. Szerk. DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU. Bp., 1968–1977.

A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I–II. Szerk. GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA–SZABÓ T. ATTILA. MNyTK. 193. sz. Bp., 1991.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–. Gyűjt. MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Bp., 1995–.

BÁRTH M. JÁNOS (2006), Háromszéki helynevek nyelvészeti elemzése informatikai módszerekkel. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 207–17.

CHAMBERS, JACK–PETER TRUDGILL (1998), *Dialectology.* Cambridge.

Erdélyi magyar szótörténeti tár I–. Szerk. SZABÓ T. ATTILA és munkatársai. Bukarest–Bp.–Kolozsvár, 1975–.

FARKAS TAMÁS–ZÁNTÓ EDINA (2008), *A háromszéki Kilyén és Szotyor család- és helynevei.* MND. 202. sz. Bp.

GOEBL, HANNS (2006), Recent Advances in Salzburg Dialectometry. *Literary and Linguistic Computing* 21: 411–35.

HEERINGA, WILBERT (2004), *Measuring Dialect Pronunciation Differences using Levenshtein Distance.* Groningen Dissertations in Linguistics 46. Groningen.

IMRE SAMU (1971), *A magyar nyelvjárások rendszere.* Bp.

JUHÁSZ DEZSŐ (2001), A székely nyelvjárási régió. In: *Magyar dialektológia.* Szerk. KISS JENŐ. Bp. 302–7.

SÉGUY, JEAN (1973), La dialectométrie dans l'atlas linguistique de la Gascogne. *Revue de linguistique romane* 37: 1–24.

SZABÓ JÓZSEF (1990), *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek.* Békéscsaba–Kecskemét–Szeged.

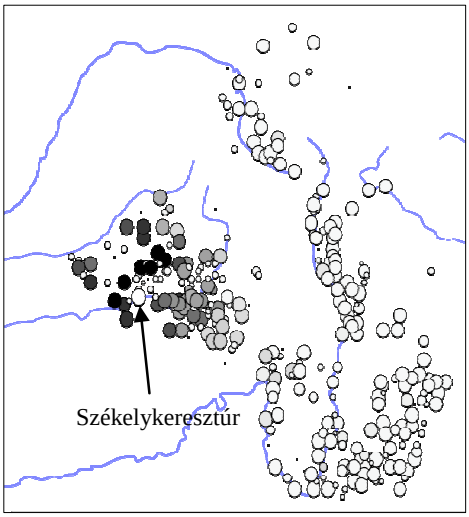
Székely nyelvföldrajzi szótár. Szerk. GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA. Bp., 1987.

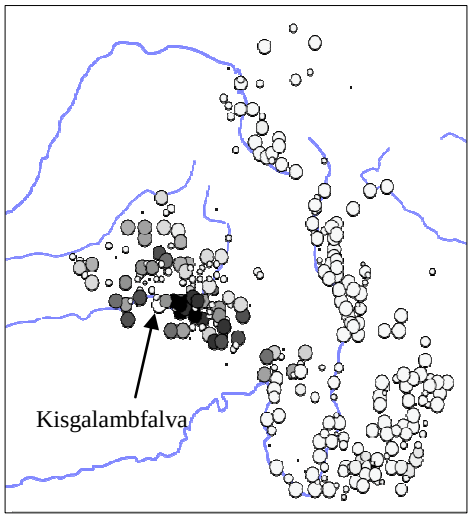
VARGHA FRUZSINA SÁRA (2008), Nyelvjárási és helynévtörténeti anyagok számítógépes feldolgozása. In: *Kontextus — Filológia — Kultúra II.* Szerk. FRANTIŠEK ALABÁN. Banská Bystrica–Eger. 77–84.

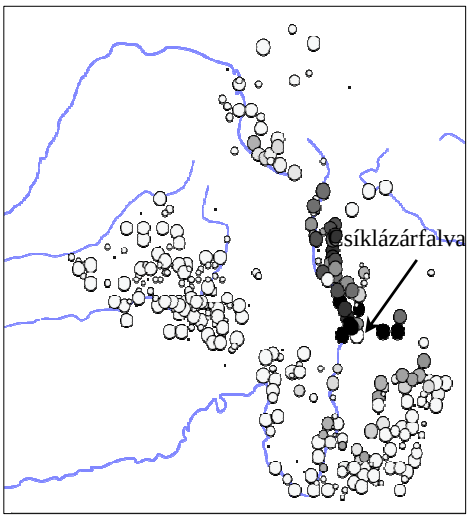
VARGHA FRUZSINA SÁRA–VÉKÁS DOMOKOS (2009), Magyar nyelvjárási adattárak vizsgálata interaktív dialektometriai térképekkel. Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasóülésén.
http://bihalbocs.hu/eloadas/dialektometria_20090324.pdf

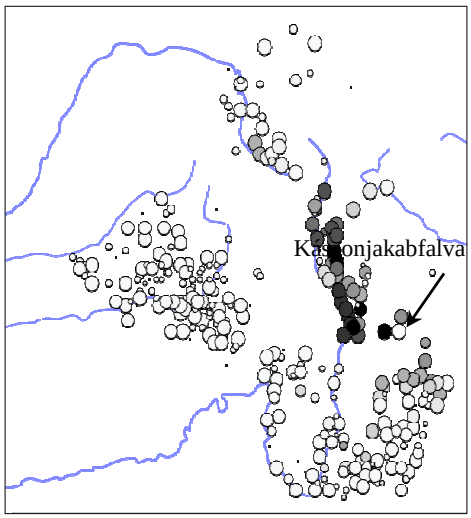
Melléklet: dialektometriai térképek

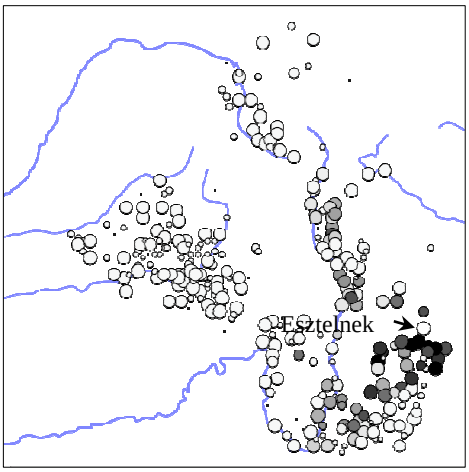
A térképeken a kijelölt kutatópont fehér színben, a hozzá nyelvileg legközelebb eső kutatópontok feketében, a nyelvileg legtávolabbiak halványszürkében látszanak. A kutatópontok mérete a rendelkezésre álló, az összevetés alapját képező nyelvjárási adatok függvényében változik. Az egészen apró, halványszürke karikákkal jelzett kutatópontok nem vesznek részt a dialektometriai összevetésben.

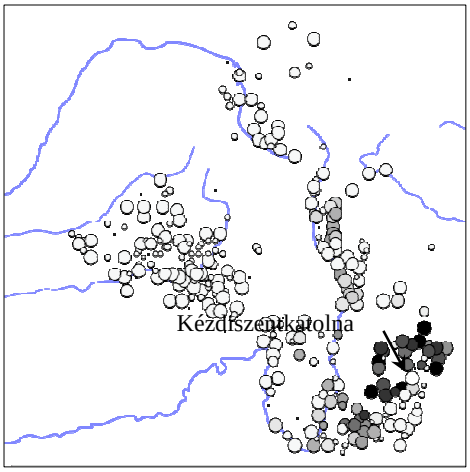

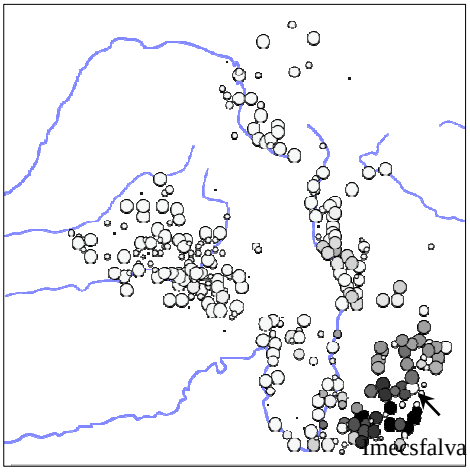

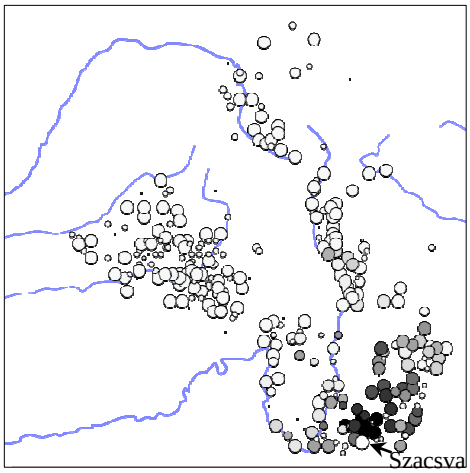

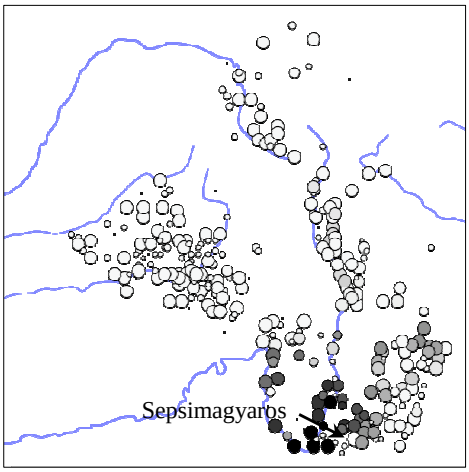

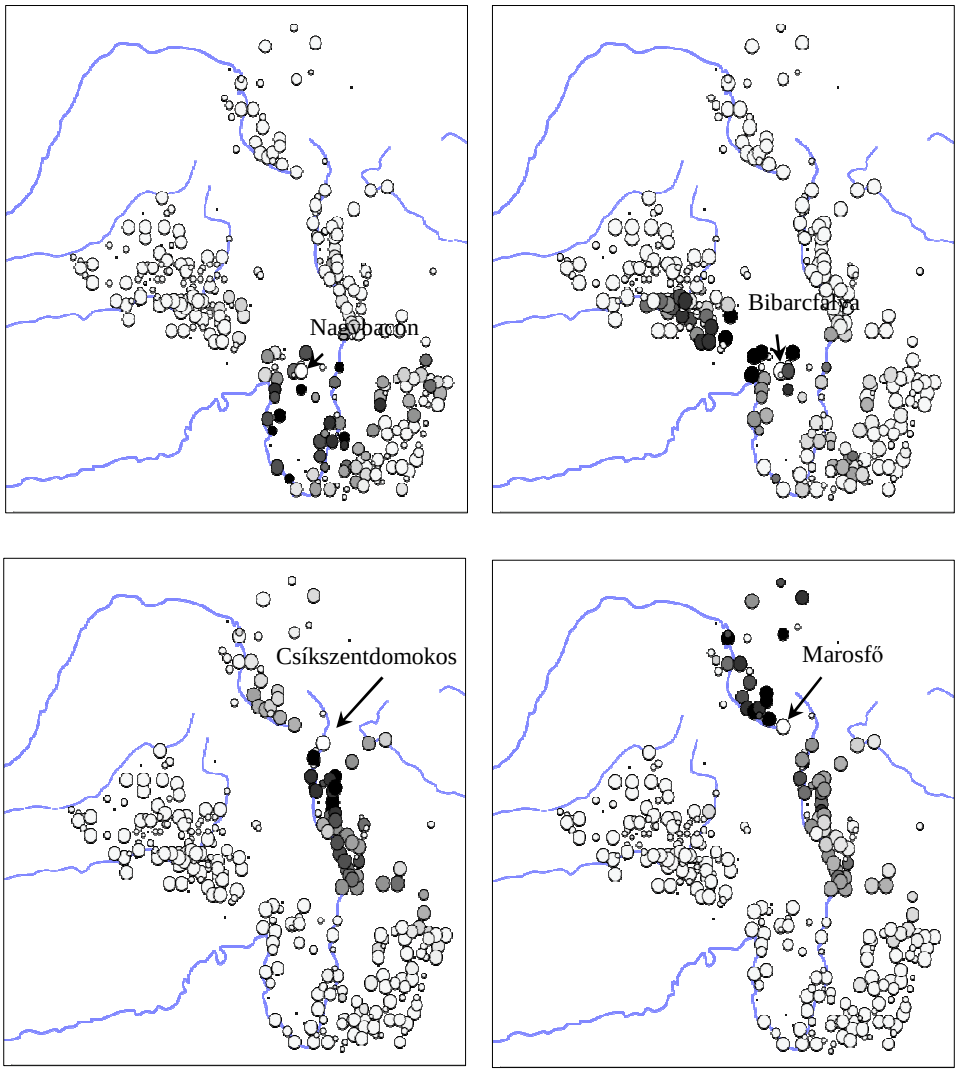

Esztelnek

Kézdiszentkatolna

Imecsfalva

Szacsva

Sepsimagyaros

Nagybacon
Bibarcfalva
Csíkszentdomokos
Marosfő

Bába Barbara

Földrajzi köznévi fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsága a romániai magyar nyelvjárásokban

1. Egy adott fogalom megnevezési rendszerének tagoltságát több — egymással összefüggésben lévő és egymásra ható — tényező határozhatja meg, s bár éppen emiatt adott fogalmakra nézve a tagoltság okát nem minden esetben tudjuk megállapítani, a tagoltságról általában bizonyos módszerekkel igen sokat megtudhatunk. Tagoltságon írásomban IMRE SAMU meghatározásához igazodva adott fogalmak megnevezési rendszerének mennyiségi különbségeit értem, vagyis azt, hogy egy bizonyos fogalomnak hányféle megnevezése él egy meghatározott területen (1987: 6). Kutatóink a megnevezések különböző tagoltságának okát egyrészt azok kommunikációs fontosságában látják; azaz állításuk szerint a mindennapi életben kevésbé fontos fogalmak megnevezési rendszere erős tagoltságot mutat, szemben az ember számára jelentős, ismert és alapvető fogalmak megnevezéseivel (vö. IMRE 1987: 7, 64–5, HEGEDŰS 2001: 380, TERBE 2003: 192–3, CS. NAGY 2003: 137, JUHÁSZ 2006: 172). Mindezzel szoros összefüggésben a megnevezések tagoltságának mértékét bizonyos társadalomtörténeti s ennek következményeképpen nyelvtörténeti tényezők is meghatározzák. Így például gyakran tagolatlan a megnevezési rendszere azoknak a fogalmaknak, amelyek már igen korán (a honfoglalást követően vagy még a honfoglalás előtt) ismertek voltak, s ezáltal megnevezésük már az állandó jellegű letelepülés előtt kialakult és elterjedt. Szintén tagolatlanok általában a földművelés alapfogalmait és a csak újabban ismertté vált fogalmakat megnevező szók; a középkorban meghonosodott növények megnevezési rendszere azonban bizonyos vélekedések szerint erős tagoltságot mutat (IMRE 1987: 51–7, HEGEDŰS 2001: 381, CS. NAGY 2003: 149). Azt a szempontot sem hagyhatjuk ugyanakkor figyelmen kívül, hogy bizonyos esetekben egy tárgy megnevezéseinek rendszere tagolatlan, részeinek megnevezése azonban erős tagoltságot mutat (IMRE 1987: 58–64, HEGEDŰS 2001: 381, CS. NAGY 2003: 149). Nyilvánvaló, hogy ezeknek a tárgyi tényezőknek a hatása szintén elválaszthatatlan a kommunikációs tényezőktől, mindazonáltal a társadalomtörténeti összetevőkkel is szoros kapcsolatot mutat, IMRE példájával élve: a már a honfoglalás előtt ismert búza részeinek megnevezései tagolatlanok, míg a középkorban ismertté vált kukoricáé tagoltak (IMRE 1987: 63).

2.1. Vizsgálatomban egy szemantikailag és funkcionálisan körülhatárolt szócsoport, a földrajzi köznevek tagoltságát vettem szemügyre, s a fenti tényezők közül elsősorban a történetiség hatását igyekeztem tetten érni az egyes fogalmak megnevezési rendszerének tagoltságában. Noha a tagoltságból bizonyos esetekben kognitív tényezők jelenlétére is következtethetünk, úgy vélem, ezek hatásának kimutatása kevésbé lehet rendszerszerű, mint a történetiségé. Mivel a nyelvtörténeti tényezők és a tagoltság összefüggésének legárnyaltabb és leginkább részletekbe menő elemzését IMRE SAMU adta „Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján" című írásában (1987), vizsgálatom módszertani alapjának ezt a művet tekintem. Áttekintésem pedig ezáltal egyfajta — a szakirodalmi előzményekkel összevethető — kontrollvizsgálatnak is tekinthető, amely azonban a szócsoport és a vizsgált terület sajátos jellege folytán további eredményekkel is kecsegtethet. Az efféle munkát ugyanakkor nagymértékben megnehezíti az a körülmény, hogy „A magyar nyelvjárások atlasza" (MNyA.), ami leginkább alkalmas lehetne egy ilyesfajta vizsgálat forrásául, hiszen az egész nyelvterületre kiterjedő elemzést tenne lehetővé, csak korlátozott mértékben dolgozza fel szókincsünknek ezt a rétegét. „A romániai magyar nyelvjárások atlasza" (RMNyA.) ezzel szemben — amellett, hogy az efféle kutatást bizonyos szerkesztési megoldásokkal is nagymértékben megkönnyíti[1] — jelentősebb mennyiségű földrajzi köznévi fogalom megnevezési rendszerét adja közre. A vizsgált terület ilyen módon leszűkített volta ráadásul megítélésem szerint a romániai magyar nyelvjárások sajátosságainak árnyaltabb megismerését is lehetővé teheti egyúttal. És bár a vizsgált korpusz korlátozott elemszáma miatt csak nagyon óvatos következtetéseket engedhetünk meg, bizonyos általános tendenciáknak még így is határozott jelei mutatkoznak.

2.2. Az általam egybeállított szóállomány mindemellett szófaji jellegében is alapvetően eltér IMRE SAMU vizsgálati anyagától, mivel ilyen szempontból teljes mértékben homogén. IMRE SAMU szófajokat érintő megállapításainak felülvizsgálatát, illetve kiegészítését ezért ez a kontrollvizsgálat természetesen nem teszi lehetővé. Más területeken viszont éppen a két korpusz szófaji különbözősége jöhet a segítségünkre.

A szócsoport sajátos jellege természetszerűen egy már sokak által érintett kérdés, a földrajzi köznév fogalmának körüljárását is szükségessé teszi, mivel a *földrajzi köznév* terminus értelmezése a szócsoport elemeinek kiválasztásában döntő jelentőséggel bírt. A fogalom meghatározására irányuló munkákat legutóbb NEMES MAGDOLNA összegezte „A földrajzi köznevekről" című tanulmányában (1999), ezek részletes tárgyalásától ezért itt eltekintek. A szócsoport körülhatárolásában HOFFMANN ISTVÁN definícióját tekintve elvi alapnak azokat a köz-

[1] Ilyen szerkesztési megoldás például az egyes alakváltozatok összetartozásának azonos (illetve hasonló) szimbólumokkal való jelölése, a hapax adatok kiemelése stb.

szókat minősítettem magam is földrajzi köznévnek, melyek az adott nyelvközösség helyneveiben helyfajták megjelölésére szolgálnak (2000: 71). HOFFMANN azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy bizonyos szócsoportok esetében a földrajzi köznévi jelleg megállapításakor nehézségekbe ütközhetünk (2000: 68). Tekintve például, hogy az intézménynevek jelentésük központi tartalma miatt elsősorban nem a földrajzi köznevekkel tartoznak egy jelentésmezőbe, „A romániai magyar nyelvjárások atlasza" által feldolgozott állomás, iskola, óvoda, temető, templom stb. fogalmakat jelölő szavakat nem vontam be a vizsgálandó elemek közé. És noha a helyet jelölő szintagmatikus kapcsolatokat szintén nem tekinthetjük a földrajzi köznevek körébe tartozóknak, ezek elhatárolása az összetett földrajzi köznevektől nem kis gondot okozhat (vö. IMRE 1987: 15, HOFFMANN 2000: 69, NEMES 2005: 27, CS. NAGY 2003: 40–1). Szintagmatikus jellegük folytán nem vizsgáltam az olyan szerkezeteket, mint például *kisebb hegy* 'domb', *kastély felé* 'alszeg', *felhagyott föld* 'parlag', *csavarog a víz* 'örvény' stb.; nehezebb a megítélése azonban a *falu alja, falu széle* 'alszeg' típusú szóalakoknak. Az atlasz anyagába tulajdonnevek szintén bekerültek, úgymint *Károji utca, felső Bórszék, felső Dobó* 'felszeg', *Küküllő* 'alszeg'; ezek természetszerűleg ugyancsak nem részei a feldolgozott szóanyagnak. Mindezeket alaposan mérlegelve a vizsgálatba végső soron 39 fogalmat vontam be, a fogalmaknak pedig összesen 313 megnevezését vizsgáltam.

3. Az egyes fogalmak megnevezéseinek a romániai magyar nyelvjárásterületeken belüli tagoltsága az általam végzett összevetések szerint jelentős eltéréseket mutat. A 39 fogalomból 12-nek (domb, erdő, falu, folyó, gödör, határ, mező, hegy, híd, kert, kút, út) van a romániai magyar nyelvjárások mindegyikében élő neve. A tagoltság megítélésében azonban nem jártam el mereven: a tagolatlan fogalmak közé soroltam az említetteken túl azokat a fogalmakat is, amelyeknek megnevezési rendszerében a kutatópontok több mint 90%-án előfordul a fővál-tozat (ilyenek például a birtok, hegyoldal, tó, forrás stb. fogalmak megnevezései). Ezekben az esetekben gyakran érvényesíthető ugyanis a területi elv; miszerint ha két vagy több változat úgy váltakozik egymással, hogy az egyik kutatóponton az egyik, a másikon a másik szerepel, megint más kutatóponton pedig együttesen fordulnak elő, akkor a különböző változatok az illető terület minden pontján élőnek vehetők (vö. IMRE 1987: 22–3, DEME–IMRE 1975: 219). A kategorizálást mindemellett az adatok gyakorisága is befolyásolta, így például a tó fogalom megnevezési rendszerét szintén tagolatlanként értékeltem, mivel a *tó* megnevezés mint fővál-tozat mellett csak néhány hapax szó áll. Ezek alapján a tagolatlan megnevezési rendszereket a korpuszban 19 fogalom megnevezései alkotják, melyeket a tagoltság jellege alapján a következő kategóriákba sorolhatunk:

a) A fogalom egyetlen megnevezéseként élnek a következő kifejezések: *erdő, falu, gödör, határ, hegy, kút, mező, út.*

b) A főváltozat mellett van legalább egy morfológiai mellékváltozat[2] is: *domb ~ dombocska, forrás ~ forrásvíz, oldal ~ hegyoldal, ugar ~ feketeugar ~ ugarhatár, folyó ~ folyóvíz ~ nagyvíz.*

c) A főváltozat mellett van legalább egy lexikális mellékváltozat is: *híd ~ pad, kert ~ liváda, birtok ~ vagyon ~ gazdaság ~ tulajdon ~ goszpodẽrija, csorgó ~ csatorna ~ csecsme ~ csap ~ cső, tó ~ tanka ~ állóvíz ~ bálta, utca ~ ulica ~ hudica.*

A vizsgált szóállományban a tagolatlan megnevezési rendszereken belül nem fordul elő, hogy a főváltozat mellett lexikális és morfológiai változatok is álljanak (vö. KISS J. 1990: 75, BOKOR 1995: 97–100, CS. NAGY 2003: 33). Az adatok világosan mutatják, hogy a tagoltság abban a szócsoportban a legerőteljesebb, ahol a főváltozat mellett lexikai változatok jelentkeznek (vö. IMRE 1987: 25).

Az egyes fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsági különbségeit számokban kifejezve az IMRE SAMU által bevezetett tagoltsági mutatóval tudjuk érzékeltetni (1987: 15). Egy adott fogalom megnevezési rendszerének tagoltsági mutatója ugyanis az a szám, amely kifejezi, hogy a fogalomnak hány megnevezése ismeretes az adott területen (IMRE 1987: 15, CS. NAGY 2003: 39–40, 146–7). Az egész korpuszt jelentő 39 fogalom megnevezéseit illetően ez a szám átlagosan 8,5; míg a tagolatlan megnevezések csoportjában 2,2. Érdemes összevetnünk ezt az eredményt az IMRE SAMU által kimutatottakkal. Az általa vizsgált anyagban ugyanis az egész korpusz és a tagolatlan megnevezések tagoltsági mutatója is magasabb (12,7 és 3,5). Ezt az eredményt valószínűleg befolyásolja egyrészt a terület nagysága: az általam vizsgált területen a kutatópontok száma ugyanis jóval kevesebb. IMRE SAMU másfelől arra is utal, hogy korpuszában a főnevek megnevezési rendszere az igékhez és a melléknevekhez képest kevésbé tagolt (1987: 24, vö. még CS. NAGY 2003: 160), ami pedig az általam vizsgált szócsoport kapcsán, elsősorban annak kizárólagos főnévi jellege miatt eleve determinálja a fentebb látott eredményt.

4.1. A tagoltsági különbségeket — mint kifejtettem — kutatóink több egymással összefüggést mutató tényezővel magyarázzák ugyan, írásomban azonban elsősorban a történeti aspektust helyezem közülük előtérbe. Előzetes intuícióm szerint a tagolatlan megnevezési rendszereket főként azok az elemek alkothatják, amelyek szókincsünknek régtől elemei, a nyelvjárási szókészlet tagoltságát pedig feltehetően a belső keletkezésű szavak mellett (melyek más kimutatások szerint a tagoltságot nagymértékben kialakítják) ezen a területen valószínűleg a román jövevényelemek is jelentősen meghatározzák.

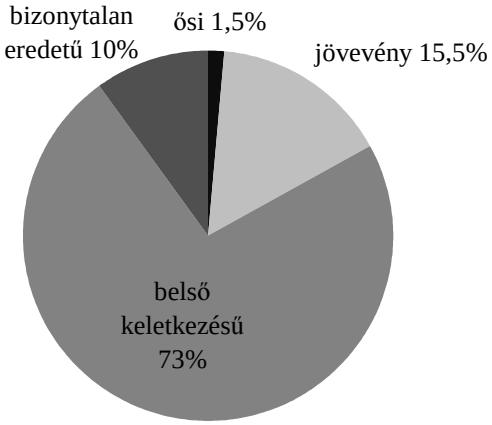
Az egyes szavak etimológiai minősítése során „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárá”-t (TESz.), ennek újabb, német nyelvű összefoglalását, az

[2] Morfológiai mellékváltozatnak tekintettem a főváltozatból alkotott származékszavakat, illetőleg összetett szavakat.

EWUng.-ot, valamint BAKOS FERENC „A magyar szókészlet román elemeinek története” című munkáját (1982) használtam fel. Bizonyos szavak eredetének meghatározásához ezenkívül a MÁRTON GYULA, PÉNTEK JÁNOS és VÖŐ ISTVÁN által szerkesztett „A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai” című művet (1977), illetve MÁRTON GYULA „A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai” című munkáját (1972) is figyelembe vettem.

4.2. A feldolgozott földrajzi köznévi állomány lexémái öt etimológiai kategóriába tartoznak: vannak közöttük ősi eredetű, jövevény-, belső keletkezésű, bizonytalan és ismeretlen eredetű szavak. A korpusz nagyságából adódóan bizonyos csoportok (pl. az ősi eredetű szavak) további kronológiai rétegek szerinti felosztását nem láttam célszerűnek, a jövevényelemek honfoglalás előtti és utáni csoportokra bontását (illetve további részletezését) azonban kifejezetten olyan eljárásnak gondolom, ami a vizsgálat szempontjából fontos hozadékokkal járhat.

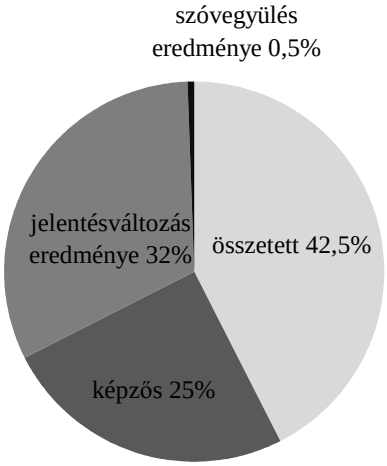
A korábban különböző célzattal elvégzett etimológiai statisztikák (TOLNAI 1924, VERMES 1941–1943, PAPP 1974, ZSIRAI 1937, BENKŐ 1962, HORVÁTH 2000, L. SIMON 1994) némely ponton megerősíthetik kimutatásaimat, mivel azonban nem nyelvjárási szókincsanyagot dolgoznak fel, a továbbiakban csak IMRE SAMU adataival vetem össze a kapott eredményeket.

1. ábra. *Az egész korpusz etimológiai rétegzettsége.*

Amint azt az ábrából leolvashatjuk, a vizsgált szóanyag 1,5%-a ősi eredetű szó, például *út, tó, falu, domb* stb. A jövevényszavak aránya 15,5%, ezeknek több mint a fele — egyáltalán nem meglepő módon — román eredetű, például *iszláz, izvor, kotyec, liváda, sztáur*. Szintén nagy mennyiségben akadunk szláv eredetű szavak (például *akol, barázda, mezsgye, mocsár*) nyomára: arányuk az összes jövevényelemhez viszonyítva 25,5%. A jövevényszavak között mindössze egy honfoglalás előtti (alán) jövevényszót találunk (ez a *híd* szó), a latin eredetű szavak rétege pedig *(méta, porta)* ugyancsak elvétve képviselteti magát.

A belső keletkezésű szavak száma az egész korpuszhoz viszonyítva 73%, ezeknek igen tekintélyes hányada (több mint egyharmada) összetett szó, például *alszeg*, a jelentésváltozással kialakult szavak (például *élet* 'telek', *cső* 'csorgó', *hát* 'mezsgye' stb.) aránya szintén magas, s valamivel kisebb a képzős alakulatok (például *csorgó, delelő*) mennyisége. Ez a három keletkezéstörténeti kategória ugyanakkor csaknem egyenlő arányban osztozik a belső keletkezésű szavak létrehozásában. A szóvegyülésre mint ritkább szóalkotási módra csupán egy példa található anyagomban: a *pocsár* 'vizenyős hely' jelentésű szó, melynek adatolási környezetében a hozzá alapul szolgáló *posvány* és a *mocsár* szó egyaránt előfordul (lásd mindehhez az 1. és a 2. ábrát).

2. ábra. *A belső keletkezésű szavak kialakulási módjainak megoszlása.*

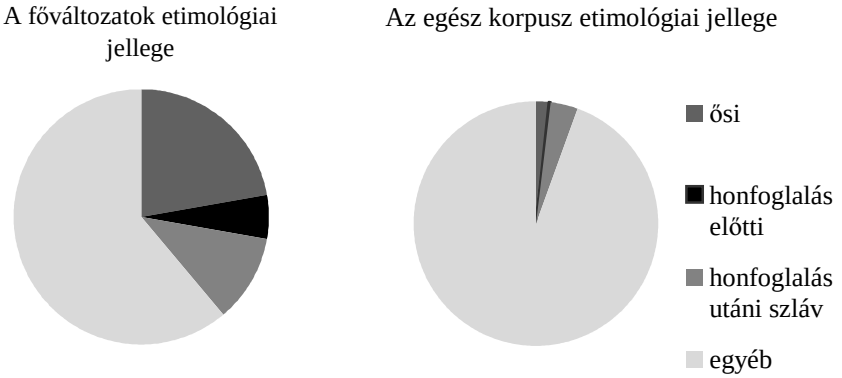
A belső keletkezésű szavak alakulásmódjairól szólva azt is meg kell azonban említenünk, hogy a képzéssel létrejött szavaktól meglehetősen nehéz elkülöníteni azokat a formákat, amelyek jelentéstapadással is kialakulhattak; pl. *ingoványos, mocsaras, fektető* stb. (vö. NEMES 2005: 28). A kérdés eldöntésében az lehet a segítségünkre, ha például a képzős forma mellett a szerkezetes megoldás is adatolható, pl. *delelő ~ delelőhely ~ delelőpuszta, heverő ~ heverőhely, fektető ~ fektetőhely* (vö. IMRE 1987: 37), ilyen esetekben ugyanis nagyobb biztonsággal tehetjük le a voksunkat a tapadás mint keletkezéstörténeti folyamat mellett.

A korpusznak mintegy 10%-át alkotják a bizonytalan és ismeretlen eredetű szavak: ezek egy része valószínűleg ősi eredetű *(láp, hegy)* vagy belső keletkezésű származékszó *(határ, oldal)*, illetve a nyelvi környezet jellegéből fakadóan román jövevényszó.

Az itt bemutatott etimológiai megoszlást IMRE SAMU eredményeivel összehasonlítva az ősi eredetű és a jövevényszavak arányaiban nem tapasztalunk jelentős különbségeket. Az egyes nyelvekhez köthető szavak számarányában

azonban megint csak nem meglepő módon mutatkoznak eltérések. Míg IMRE korpuszában a jövevényelemek majdnem fele szláv eredetű lexéma, addig az általam feldolgozott szóanyagban az összes jövevényelemhez viszonyítva a szláv szavak aránya alacsonyabb (25,5%), s a jövevényszavak több mint fele román eredetű (63%). Ez utóbbi eredmény igazolja azt a nézetet, mely szerint a román jövevényszavak nyelvföldrajzi tekintetben igen erősen kötöttek (vö. IMRE 1987: 48, PÉNTEK 1992: 159). A belső keletkezésű szavak száma valamivel alacsonyabb (73%) IMRE eredményéhez viszonyítva (78,5%), ezt az arányt azonban valószínűleg az befolyásolja, hogy vizsgálatom nem terjed ki a szószerkezetek elemzésére, minthogy ezek nem számítanak földrajzi közneveknek.

4.3. Ha az itt részletezett teljes romániai földrajziköznév-állományra vonatkozó adatokat összevetjük annak a 19 lexémának az etimológiai rétegzettségével, amelyek a romániai magyar nyelvjárások mindegyikében élnek, szembetűnő aránybeli eltolódásokat figyelhetünk meg. A különbségek leginkább a következő területeken ragadhatóak meg: az általános elterjedtségű szavak 41%-a ősi eredetű (pl. *út, tó, falu, domb*), honfoglalás előtti jövevény *(híd)* vagy honfoglalás utáni szláv eredetű lexéma (pl. *ugar, utca*). Az egész korpusznak azonban ez a három csoport mindössze az 5,5%-át teszi ki (lásd a 3. ábrát).

3. ábra. *A főváltozatok és a teljes korpusz etimológiai rétegzettségének összevetése.*

A romániai magyar nyelvjárások mindegyikében élő szavak eredetbeli megoszlását a teljes szóállomány etimológiai rétegzettségével összevetve az is szembetűnik, hogy a belső keletkezésű elemek aránya a főváltozatok esetében 39% (pl. *birtok, erdő, csorgó, forrás, kert, mező*), ami az egész szóállomány arányaihoz (73%) viszonyítva alacsony érték, különösen az összetett szavak hiánya feltűnő. Az itt említett szavak többnyire igen korai adatoltságúak, sőt közülük a *kert* és a *mező* ősi fiktív tőből alakult származék. A romániai magyar nyelvjárások mindegyikében jelentkező bizonytalan eredetű szavak közül egy valószínű-

leg ősi *(hegy)*, egy pedig belső keletkezésű lexéma *(határ)*. Első adata azonban ez utóbbinak is igen korai: 1061/1390: hozyw*hotar*, Nog*hatar* (TESz.). Az ismeretlen eredetű szavak *(gödör, kút)* szintén korai adatoltságúak: 1251: inde ad *Gudur*feu (TESz.), 1055: kues *kut* (TESz.).

4.4. Ha még tovább szűkítjük a lexémák körét, és csupán azoknak az etimológiai rétegzettségét vizsgáljuk, amelyek az adott fogalom egyetlen megnevezéseként élnek (azaz az *erdő, falu, gödör, határ, hegy, kút, mező, út* lexémákat), akkor még szélsőségesebb eredményekhez jutunk, ez a korpusz azonban már olyannyira csekély elemből áll, hogy csak nagy óvatossággal vonhatunk le belőle következtetéseket. Az itt felsorolt lexémák rétegződése és keletkezési ideje is meghatározó jelentőségű: a *falu*, a *hegy* és az *út* ősi eredetű; a belső keletkezésű *mező* ősi eredetű tőből alakult származékszó, az *erdő* és a *határ* szintén korai származékszó; az ismeretlen eredetű *gödör, kút* pedig — mint azt korábban említettem — a magyar szókészletnek ugyancsak igen korai elemei.

4.5. Az eddigi eredmények szerint a tagolatlan megnevezési rendszert alkotó szavaknak az etimológiai minősége jelentős mértékben különbözik az egész korpuszt alkotó szavak eredetbeli hovatartozásától. Azok a szavak ugyanis, melyek az adott területen általános elterjedésűek, szókincsünknek régtől elemei. A romániai magyar nyelvjárások mindegyikében élő lexémák tekintélyes hányada ősi eredetű, honfoglalás előtti jövevény- vagy korai szláv szó, de a romániai magyar nyelvjárások mindegyikében élő (s arányaikat tekintve csekély számban jelen lévő) belső keletkezésű, bizonytalan és ismeretlen eredetű szavak is többnyire meglehetősen korai adatoltságúak. Felméréseim alapján a nyelvjárási szókészlet tagoltságának létrejöttére, az ebben szerepet játszó tényezőkre ugyancsak következtethetünk inverz módon: a regionális jelleg kialakításában bizonyos jövevényelemek (kései szláv és román jövevényszavak), illetve a belső szóalkotás eredményei vesznek részt döntően.

5. Az egyes fogalmak megnevezési rendszerében mutatkozó tagoltsági különbségek vizsgálata során az itt leírtak mellett bizonyos kognitív tényezők hatását is észlelhetjük. A denotatív funkciójú tájszavak vizsgálata során például véleményem szerint a történetiség figyelembevétele mellett nem mellőzhetjük a kognitív vonatkozásokat sem. A valódi tájszavakon belül tudniillik megkülönböztethetünk szinonim értékű, vagyis a köznyelvben is ismert fogalmat jelölő tájszavakat (pl. *izvor* 'forrás', *bálta* 'tó', *válé* 'völgy'); és denotatív funkciójú tájszavakat, vagyis olyan kifejezéseket, amelyek a köznyelvben nem élő vagy nem egyetlen lexikológiai egységgel megnevezett fogalmat jelölnek. Vizsgálati anyagomban a 'vizenyős hely' jelentésű szavak tartoznak ez utóbbi csoportba meglehetősen gazdag tagoltsággal: 32 megnevezéssel (pl. *fakadás, forrásos, pocsár, mástyina, szeretura*). A denotatív funkciójú tájszó jelenlétének magyarázatát a beszélőknek a valóság elemeihez való szubjektív viszonyulásában kell

keresnünk, vagyis az a tény, hogy ezen a területen olyan fogalmakat neveznek meg önálló lexémával, melyeket a köznyelvben legfeljebb szerkezetes megoldással azonosítanak, arra utalhat, hogy az adott beszélőközösség számára ez a fogalom valami miatt fontos, s úgy vélem, mindez legfőképpen a földrajzi környezettel lehet összefüggésben (vö. ehhez még KÁROLY S. 1970: 337–8, HEGEDŰS 2001: 380, CS. NAGY 2003: 137). Másrészt a 'vizenyős hely' jelentésű szavak igen erős tagoltságot mutatnak a romániai magyar nyelvjárásokban, ami szintén a földrajzi környezet sajátos jellegével indokolható. Egy adott területhez köthető lexikális sokszínűség ugyanis a szóban forgó terület földrajzi környezetével magyarázható (SZILÁGYI N. 1997: 39, NEMES 2005: 41, 65, 68, RESZEGI 2008: 242).

6. A földrajzi köznévi fogalmak megnevezési rendszerének tagoltságát illetően eddigi vizsgálataim alapján megalapozottnak tűnik az a feltevés, mely szerint a tagoltságnak egyrészt nyelvtörténeti okai vannak: a nagyobb területen elterjedt megnevezések jórészt szókincsünk korai elemei. A tagoltsági különbségeket ugyanakkor ezen a szómezőn belül valószínűleg kognitív tényezők is meghatározzák, a szócsoport sajátos jellegéből adódóan így a földrajzi környezetnek az egyes megnevezések kialakulására és azok tagoltságára gyakorolt hatását sem hagyhatjuk figyelmen kívül. A romániai magyar nyelvterület további tájakra tagolásával a földrajzi környezet és a lexikális tagoltság összefüggésének további vizsgálatát végezhetjük el a későbbiekben. Másrészt a román nyelvi hatás területi kötöttségét az eddigi vizsgálatok igazolták ugyan, a kartográfiai ábrázolás segítségével azonban a román hatás eltérő mértékének kimutatását is tovább árnyalhatjuk a romániai magyar nyelvjárásokon belül.

Irodalom

BAKOS FERENC (1982), *A magyar szókészlet román elemeinek története.* Bp.

BENKŐ LORÁND (1962), Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához. *NyK.* 64: 115–36.

BOKOR JÓZSEF (1995), *Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen.* MNyTK. 203. sz. Bp.

DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU (1975), *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései.* Bp.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.

HEGEDŰS ATTILA (2001), A nyelvjárási lexikológia. In: *Magyar dialektológia.* Szerk. KISS JENŐ. Bp. 375–96.

HOFFMANN ISTVÁN (2000), Földrajzi közneveink szótáráról. In: *Nép – nyelv – társadalom. Végh József emlékezetére.* Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN. A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 4. Szombathely. 63–73.

HORVÁTH LÁSZLÓ (2000), Etimológiai kategóriák arányai mai elbeszélésekben. *MNy.* 96: 170–81.

IMRE SAMU (1987), *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján.* Bp.

JUHÁSZ DEZSŐ (2006), Adalékok a történeti nyelvföldrajzhoz. In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára.* Szerk. VASS LÁSZLÓ. Szeged, 164–72.

KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan*. Bp.

KISS JENŐ (1990), *A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között.* MNyTK. 190. sz. Bp.

MÁRTON GYULA (1972), *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai.* Bukarest.

MÁRTON GYULA–PÉNTEK JÁNOS–VÖŐ ISTVÁN (1977), *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai.* Bp.

MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI.* Szerk. DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU. Bp., 1968–1977.

CS. NAGY LAJOS (2003), *Lexikológiai vizsgálatok Medvesalján.* Komárom–Dunaszerdahely.

NEMES MAGDOLNA (1999), A földrajzi köznevekről. *MNyj.* 37: 331–40.

NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajz köznevek állományi vizsgálata.* Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.

PAPP FERENC (1974), A lexémák szófaja, alaktani szerkezete és eredete. *MNy.* 70: 55–68.

PÉNTEK JÁNOS (1992), Kísérlet a regionális szintű román nyelvi hatás mértékének kvantifikálására. In: *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben.* Linguistica Series A, Studia et dissertationes 9. Szerk. KONTRA MIKLÓS. Bp. 159–64.

RESZEGI KATALIN (2008), A hegynév terminus definiálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 240–7.

RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–.* Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Gyűjtötte MURÁDIN LÁSZLÓ. Bp., 1995–.

L. SIMON LÁSZLÓ (1994), *Irodalmi művek szóetimológiai vizsgálata.* Bp.

SZILÁGYI N. SÁNDOR (1997), *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár.

TERBE ERIKA (2003), Szemantikai vizsgálat nyelvföldrajzi és történeti tanulságokkal. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet.* Szerk. BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS. Szeged. 191–6.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.

TOLNAI VILMOS (1924), Halhatatlan magyar nyelv. *MNy.* 20: 50–9.

VERMES STEFÁNIA (1941–1943), A magyar szókészlet etimológiai statisztikája. *NyK.* 51: 435.

ZSIRAI MIKLÓS (1937), *Finnugor rokonságunk.* Bp.

Bölcskei Andrea

Fordítás, adaptáció és helynévtörténet: magyar és angol helynévtípusok kontrasztív vizsgálatának gyakorlati tanulságairól

1. A dolgozat tárgya

Jelen dolgozat angol nyelvű, fordított névtudományi szakszövegekben jelentkező magyar helynevek értelmező jelleggel megvalósuló célnyelvre ültetésének lehetőségeit vizsgálja helynévtörténeti példákon keresztül. A tulajdonnevek fordításáról, a fordítási műveletek típusairól szóló szakirodalom főként idegen közösségekhez tartozó denotátumú, s ezért idegen nyelvű nevek anyanyelven való visszaadásának problémáival foglalkozik. Az itt tárgyalt kérdés speciálisabb természetű: az alábbiakban arra keresem a választ, hogyan tehetők kellően informatívvá a magyarról angolra fordított onomasztikai szakszövegekben a tárgyalt névtani jelenségek kapcsán illusztratív példaként felhozott magyar történeti helynevek a magyarul nem tudó olvasók számára; milyen fordítói műveletek segítségével lehet a nemzetközi szakirodalomban előkerülő magyar helynevek angol nyelvű, a magyar név szemantikai és grammatikai felépítését is lehetőség szerint pontosan tükröző értelmezését megadni.

A kérdést ezúttal három szempontból kívánom megvilágítani. Először a tulajdonnevek fordításakor elvi szinten alkalmazható műveletek szakirodalmi értékelését mutatom be röviden; majd esettanulmányként egy konkrét példán keresztül, KÁLMÁN BÉLA „A nevek világa" című munkájának 1978-ban, VIRÁGOS ZSOLT által készített angol változata alapján veszem számba a lehetséges fordítói megoldásokat; végül pedig egy olyan értelmezési stratégia alkalmazásának jogosultsága mellett érvelek, amely angol anyanyelvű vagy angolul jól beszélő, s így az angol kultúrkört is vélhetően jól ismerő névkutatók számára segítheti a magyar helynevek jelentésbeli és nyelvi szerkezetének azonosítását, s amellyel magyar–angol viszonylatban — talán a módszer kivitelezése által megkívánt speciális ismeretek szükségessége miatt — magam ez ideig nem találkoztam.

2. A tulajdonnév-fordítási műveletek szakirodalmi értékelése

2.1. Nyilvánvaló, hogy a fenti kérdések megválaszolása elválaszthatatlan a tulajdonnevek fordításának legáltalánosabb problémáitól, így például annak meghatározásától, hogy mikor jelentkezik igény egy név lefordítására, s mit is érthe-

tünk pontosan a név „lefordítása” alatt. Amennyiben egy denotátum jelentősége túllép annak a közösségnek a határain, amelyhez tartozik, s amely azt eredendően identifikáló funkciójú névvel látta el, szükségessé válik a denotátum idegen nyelvű megjelölése. J. SOLTÉSZ KATALIN megfogalmazásában: „A tulajdonnév lefordítása voltaképpen ugyanannak az egyedi denotátumnak megjelölése más nyelv eszközeivel” (1979: 118).

Az ismertebb szakirodalom a tulajdonnevek ebben az értelemben vett fordításának kérdéseit a névtudomány oldaláról (J. SOLTÉSZ 1967, 1979: 118–23; KÁLMÁN 1967; HAJDÚ 2003: 143–5; VÁRNAI 2005: 77–84; VERMES 2005), illetve a fordításelmélet irányából (KLAUDY 1997; ALBIN 2003, 2004; CASTAÑEDA-HERNÁNDEZ 2004; SÄRKKÄ 2007; PARIANOU 2007; MIZANI 2008; PUSZTAI-VARGA 2008) közelíti meg. Mindkét kiindulópont képviselői egyetértenek abban, hogy a tulajdonnevek fordításának lehetséges módozatai összefüggésben állnak a tulajdonnév bizonyos nyelvi, nyelvhasználati jellemzőivel: így a tulajdonnév sajátos jelentésszerkezetével (lásd pl. J. SOLTÉSZ 1967: 281, 1979: 118–9; VÁRNAI 2005: 77–9; VERMES 2005: passim); a tulajdonnév alkotóelemeinek közszói transzparenciájával, ennek kapcsán a tulajdonnév és a köznév elhatárolhatóságának kérdéskörével (lásd pl. J. SOLTÉSZ 1967: 281–3, 1979: 118–9; HAJDÚ 2003: 143–5; VÁRNAI 2005: 78, 84); a tulajdonnév szövegbeli funkciójával (lásd pl. PARIANOU 2007: 409–13); a tulajdonnév kulturális reália értékével (lásd pl. KLAUDY 1997: 36–8; VÁRNAI 2005: 83–4; PUSZTAI-VARGA 2008: 89); a nyelvhasználat konvencióival (így pl. az idegen név célnyelvbeli meghonosodásának idejével, vö. korán átvett személynevek a magyarban: *Tell Vilmos, Clark Ádám, Verne Gyula;* J. SOLTÉSZ 1967; VÁRNAI 2005: 84); sőt, bizonyos nyelvhasználaton kívüli (pl. politikai) tényezőkkel (J. SOLTÉSZ 1967; vö. a szerző által idézett, a szovjet kultúrkörhöz tartozó, főként direkt fordítással keletkezett nevek: pl. *Téli Palota, Vörös tér, Szellőcske* és *Szenecske* űrkutyák); stb. Egyetértés mutatkozik a szakirodalmi szerzők között a tekintetben is, hogy a tulajdonnevek kapcsán a „fordítás” fogalma igen tágan értelmezhető: a nevek idegen nyelvre történő átültetésekor az alkalmazható műveletek a fordítás teljes hiányától (a névalak változtatás nélküli átvitele a forrásnyelvből a célnyelvbe) a névforma erőteljes átalakítását eredményező modifikációig terjedő skálán helyezkedhetnek el. Annak megítélése azonban, hogy ez a skála pontosan hány részre osztható, illetve hogy a tulajdonnév mely nyelvi sajátosságai tekinthetők alapvetőnek a megfelelő fordítói művelet kiválasztásában, már az egyes szerzők által alkalmazott különböző elméleti keretek függvénye.

2.2. A szakirodalmi művek egy része elméleti igénnyel, másik része a gyakorlat oldaláról közelít a tulajdonnevek fordításának problematikájához. Az elméleti igényű munkák maguk is lényegében két különböző alapállásból kiindulva vizsgálódnak. Míg bizonyos művek a név formai oldalát, azaz a tulajdonnév belső szerkezetének azonosíthatóságát, s ezzel összefüggésben a név egészének

vagy elemeinek közszói átlátszóságát, valamint a tulajdonnév denotátumának típusát vélik meghatározónak az alkalmazandó fordítási eljárás azonosításában (pl. J. SOLTÉSZ 1967, 1979: 118–23; KÁLMÁN 1967; HAJDÚ 2003; VÁRNAI 2005: 77–84; SÄRKKÄ 2007), addig más munkák a név szövegbeli funkcióját, a név szövegtípus által meghatározott kommunikatív-funkcionális értékét tekintik lényegesnek a megfelelő fordítói művelet kiválasztásában (pl. VERMES 2005; PARIANOU 2007).

Mindkét nézőpont képviselői összegyűjtik a tulajdonnevek fordításának elviekben lehetséges metódusait. A nevek idegen nyelvre történő átültetésének módozatai között valamennyien felsorolják a név változatlan, illetve a célnyelvnek csak a fonotaktikai szabályaira tekintettel lévő átvitelének (pl. *Tower Bridge, Róma*), a név fordításának (J. SOLTÉSZ KATALIN itt elkülöníti a teljes: pl. ang. *Cape Town* ~ m. *Fokváros,* ang. *Chanel Islands* ~ m. *Csatorna-szigetek;* illetve a névrészekre: pl. ang. *North-Dakota* ~ m. *Észak-Dakota* vagy névelemekre is: pl. ném. *Wörthersee* ~ m. *Wörthi-tó* kiterjedő részleges fordítást), valamint a név (be)helyettesítésének (pl. ném. *Wien* ~ m. *Bécs,* ol. *Venezia* ~ m. *Velence*) a lehetőségét. A finn HEIKKI SÄRKKÄ fordítástechnikai szempontból bizonyos esetekben szükségesnek tartja a név elhagyását (pl. ang. *I have Hobson's choice* ~ m. *egyáltalán nincs választásom* állandósult kifejezések), illetve a név kiváltását (pl. ang. *to carry coals to Newcastle* ~ m. *Dunába vizet hord* frazémák). E két utóbbi eljárásmód helyet kap a VERMES ALBERT PÉTER által azonosított lehetséges tulajdonnév-átültetési metódusok között is, a név erőteljes átalakulását eredményező „modifikáció" gyűjtőfogalom alatt (a fenti két műveleten túl a szerző megállapítása szerint ide tartozik még pl. a név közszói kiegészítéssel történő érthetővé tétele is: pl. ol. *il Po* ~ m. *Pó folyó*).

A két nézőpont legfontosabb eltérése a tulajdonnevek fordításkor megfigyelhető viselkedéséről mondottakban érhető tetten. A névformák belső szerkezetének azonosítására fókuszáló első nézőpont képviselői nem tudnak a nevek fordításának szükségességét irányító pontos szabályokat azonosítani. VÁRNAI JUDIT SZILVIA megfogalmazásában: a tulajdonnevek tekintetében „nem (…) formalizálható, hogy pontosan mely esetekben kell fordítani, és mikor nem. A döntések a rendszerszerűség helyett egyfelől kulturális meghatározottságúak, a konvenciót követik, másrészt a beszélő nyelvi intuíciói állnak mögöttük" (2005: 82). A fordítást irányító szabályok hiányát J. SOLTÉSZ KATALIN két ellentétes elv ütközésével magyarázza: „Az egyik a tulajdonnév változatlansága, amely szervesen összefügg azonosító funkciójával. A másik az érthetőség, az adott nyelvi rendszerbe való beilleszkedés követelménye. Minthogy a két elv egyszerre nem érvényesülhet, hol az egyik, hol a másik kerekedik felül" (1967: 292). A név szövegbeli funkciójának megtartását szem előtt tartó második nézőpont képviselői ugyanakkor a tulajdonneveknek a kommunikációs folyamat sikeres kivitelezésében játszott szerepére, s ezzel összefüggésben a neveknek a kommunikációs

folyamat törvényszerűségei által meghatározott rendszerszerű fordításbeli viselkedésére irányítják a figyelmet (vö. VERMES 2005; PARIANOU 2007).

2.3. Több tanulmány a gyakorlat oldaláról mutatja be bizonyos névfajták egyedeinek fordítási nehézségeit. Mai magyar személyneveknek tudományos végzettséget igazoló latin nyelvű oklevelekben történő célnyelvre ültetése során felmerülő fodítási és adaptációs lehetőségek alkalmazását mutatja be RIHMER ZOLTÁN (2008). Magyar földrajzi nevek (pl. folyónevek, helységnevek, tájnevek, országnevek) angolra fordítása kapcsán konkrét példákon keresztül ad tanácsot PERÉNYI KÁROLY (1981) és — a földrajzinév-szabványosítás szükségességét kiemelve — GERCSÁK GÁBOR (2007, 2008). A térképi tulajdonnévírás magyar vonatkozásainak jelenlegi állapotáról számol be MIKESY GÁBOR (2008). A mexikói GILBERTO CASTAÑEDA-HERNÁNDEZ (2004) kivételként viselkedő névformák sorának számbavételével igazolja, hogy a földrajzi nevek fordításával kapcsolatban tendenciák ugyan kimutathatók (pl. a régi alapítású, nagyobb európai városok nevének idegen nyelvű megfelelőit gyakran fordítással hozzuk létre, míg a később létrejött amerikai nagyvárosok nevét inkább átvisszük a célnyelvbe; a spanyolban a *-burg* végű európai városnevek *-o* végződést kapnak, az azonos végű amerikai településnevek azonban változatlanok maradnak; a spanyol eredetű, *-a*-ra végződő, nőnemű fölrajzi nevek franciául, a nem megtartása miatt, gyakran *-e* végűvé lesznek), de általános érvényű szabályszerűségekkel nem számolhatunk. Tulajdonnév-fordítással kapcsolatos típusproblémák (pl. a forrásnyelvben többes számú, határozott névelővel álló vagy grammatikai nemmel rendelkező földrajzi nevek célnyelvi megfelelőinek kidolgozása; a forrásnyelv és a célnyelv betűkészletében jelentkező eltérések kezelése a tulajdonnevek átvitele során; egyes helynevek történelmi és geopolitikai tényezők eredményezte változásainak lehetséges hatása a fordításban; többnemzetiségű területek földrajzi neveinek idegen nyelvre ültetése) megoldására tesz javaslatokat két, összetartozó tanulmányában az amerikai egyesült államokbeli VERÓNICA ALBIN (2003, 2004). Tanácsa szerint a fordítónak hivatalos névjegyzékek, valamint célnyelvi szövegek tanulmányozása révén kell ismereteket gyűjtenie az egyes tulajdonnevek konvencionális idegen nyelvi megfelelőiről. FARKAS TAMÁS egy tanulmányában a fordítandó nyelvi elem közszóként, illetve tulajdonnévként való felfogásának, szónévi vagy jelnévi jellegének a használandó fordítói eljárásra gyakorolt hatását vizsgálja (2009); egy másik ide kapcsolódó munkájában roszszul megválasztott fordítói műveletek alkalmazásának eredményeként létrejött téves tulajdonnév-fordításokat elemez (2007).

2.4. Összegezve a tulajdonnevek idegen nyelvre ültetésének lehetséges módszereit mérlegelő szakirodalom tanulságait megállapíthatjuk, hogy a fordítónak mindig a célkultúra összefüggéseinek ismeretében kell az egyes nevek célnyelvi közönség által legeredményesebben értelmezhető visszaadásának módját kidolgoznia (vö. még ALBIN 2003: 2, 2004: 6).

3. Magyar helynévi példák angol nyelvű szakszövegben

Az alábbiakban KÁLMÁN BÉLA „A nevek világa" című művének 1978-ban kiadott angol változatában figyeljük meg azokat az eljárásokat, amelyeket a kötet fordítója, VIRÁGOS ZSOLT alkalmazott a magyar helynévi példák angolra ültetésekor.[1] Jegyezzük meg, hogy a fordítónak nem volt könnyű dolga: a helynévi példák ezúttal ugyanis bizonyos névtani jelenségek megvilágítására, egyes névtípusok magyar nyelvben való létezésének igazolására kerültek be a szövegbe. Ily módon elsősorban nem a nevek denotációjának, hanem azok nyelvi felépítésének visszaadása, a magyar helynevek angol nyelvű értelmezésének kidolgozása volt a fordító feladata.

3.1. Az egyes magyar helynevek nyelvi szerkezetének érzékeltetésére a fordító leggyakrabban a névbeli alkotóelemek közszói jelentésben történő, s az alkotóelemek grammatikai viszonyát feltüntető fordításának gyakorlatával él. Az így keletkezett direkt fordításokat a név után, többnyire zárójelben közli, jelentésjellel vagy anélkül, pl. „*Hosszúrét* ('long meadow')" vagy „*Belsőhegy* (inner hill)" (WN. 97, 96). Bizonyos összetett helynevek esetében a név felépítését bemutató közszói értelmezést a fordító nem szószerkezet formájában, hanem névrészenként haladva, egyenlőségjelek segítségével adja meg, pl. „*Nádudvar* and *Nemesnádudvar* (*nád* = reed, *udvar* = [court]yard, *nemes* = noble; […])" (WN. 131).[2] A magyar helynevek szerkezetét illusztráló angol szintagmákban az egyes névrészeknek megfelelő elemek kezdődhetnek kisbetűvel, illetve — a tulajdonnévi jelleg érzékeltetésére — nagybetűvel egyaránt, pl. „*Hosszúmező* (long field)" és „*Nagyerdő* ('Big Forest')" (WN. 100, 12). Az értelmező szerepű angol kifejezés tagjai egybe-, kötőjellel és különírva is jelentkezhetnek, pl. „*Sárospatak* (Muddybrook)", „*Kapuvár* ('gate-castle')" és „*Magyarfalva* ('Hungarian village')" (WN. 100, 97, 153).

Morfematikai szerkesztéssel alkotott helyneveink esetében a névformáns jelenlétére — ha a szövegben tárgyalt jelenség megértéséhez erre szükség van — az angol értelmezés utal, pl. „*Iváncsod* (the personal name *Iván* + *cs* + the suffix *d*)" (WN. 160); máskor a formánst nem jelöli, pl. „*Kisfalud* (little village)" (WN. 97). A név alapszavának közszói jelentése függvényében megeshet, hogy a fordító ugyanazt a magyar névformánst különböző módokon adja vissza a nevek angol értelmezése során, vö. pl. az alapszó jelentésének megadása mellett az *-s* morféma jelentésmódosító szerepének jelölését a következő nevek esetében: „*Tölgyes* (oak-grove)", „*Seregélyes* (the abode of starlings)", „*Lóherés*

[1] Az angol fordítás a mű 1973-ban megjelent harmadik kiadása alapján készült.

[2] Más esetekben az egyenlőségjel nem a közszói jelentés megadását, hanem a többtagú nevek névrészeinek azonosítását vezeti be, pl. „*Héjó = hév* 'warm' + *jó* 'river'" (WN. 114).

(clover-field)" (WN. 100, 150).[3] Ugyanígy szükség lehet arra, hogy a fordító különbözőképpen értelmezze a szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett nevek azonos névrészeit a különböző névszerkezetekben, pl. „*Erdőhegy* (wooded hill)", „*Erdővég* (forest's end)" (WN. 126). Más lehet az angol értelmezése bizonyos településformára utaló magyar szavaknak, ha azok általánosságban, földrajzi köznévként jelentkeznek a szövegben, pl. „*-háza* (cf. *ház* 'house')", „*-szállása* (*szállás* 'living quarters')" (WN. 140); illetve ha konkrét jelzős szerkezetű helységnevek névrészeiként vannak jelen, pl. „*Pálháza* 'Paul's farmhouse', *Fülöpszállás* 'Philip's settlement'" (WN. 100). Egyes névrészek magyar közszói jelentés hiányában nem fordíthatók, vö. pl. az *Örs* név török méltóságnévre utaló jelentésének tisztázása mellett a *„Kecskekő-örs* 'goat-stone-örs'" értelmezést (WN. 139).

Újabb nehézséget jelent, ha a helynév etimológiáját is meg kell adni az angol értelmezés során. Ezt a kiinduló nyelv megjelölésével, a név alakotóelemeinek a megfelelő idegen nyelvi közszavakkal való azonosításával, illetve ez utóbbi kifejezések angol jelentésének megadásával végzi el a fordító, pl. „*Zagyva* ([…] Slavic *sadyava* 'sooty, turbid, black')", „*Csesztreg* ([…] Slavic *čist* 'clean' + *strug* 'flow')" (WN. 113).[4] A fenti három tényezőből az eredeti szerzői szöveg függvényében alkalmanként egy-egy elmaradhat, pl. „*Csongrád* (*černi-grad* 'black castle')", „*Tapolca* (< Slavic 'warm')" (WN. 97, 100).[5] Bizonyos esetekben ugyanakkor az idegen eredetű név egyes alkotóelemeinek magyar megfelelőit is megtaláljuk, pl. „*Karas ~ Krassó* ([…] Turkish *kara* 'fekete', E. 'black' + *sugh* 'water')", „*Borsova* (*Borsé* 'of Bors')" (WN. 113, 139).[6] Hasonló levezetéssel találkozunk az elhomályosult felépítésű magyar eredetű nevek angol értelmezésekor is, pl. „*Kéthely* (< *kedd-hely* 'Tuesday-place', Somogy Co.)", „*Akli ~ Akali* (< *akol* 'sheep-fold' + *i*)" (WN. 135).[7] Az etimológiai levezetéseket, mint láthatjuk, néhol < jel vezeti be, ennek alkalmazása azonban nem kötelező.

Az egyes helyneveknek az őket alkotó elemek közszói jelentése alapján történő értelmezése ugyanakkor nem mindig vezet könnyen értelmezhető angol kifejezésekhez. Ilyen esetekben a fordító leggyakrabban *lit.* (*literally* 'szó szerint') rövidítés után adja meg a név direkt fordítását, melyhez aztán magyaráza-

[3] Az *-s* morféma jelentésmódosító szerepének illusztrálására alkalmazott angol közszavak a példákban: *grove* 'kisebb erdő, berek', *abode* 'tartózkodási hely', *field* 'mező'.

[4] Az eredeti szöveg: „*Zagyva* ([…] szláv *szagyava* 'kormos, fekete, zavaros')", „*Csesztreg* ([…] szláv *čist* 'tiszta' + *strug* 'folyás')" (NV.[3] 132).

[5] Az eredeti szöveg: „*Csongrád* (*černi-grad* 'fekete vár')", „*Tapolca"* (NV.[3] 115, 118).

[6] Az eredeti szöveg: „*Karas ~ Krassó* ([…] török *kara* 'fekete' + *sugh* 'víz')", „*Borsova* (Borsé)" (NV.[3] 132, 162).

[7] Az eredeti szöveg: „*Kéthely* (< *kedd-hely*, Somogy m.)", „*Akli ~ Akali* (< *akol* + *i*)" (NV.[3] 157, 158).

tot fűz, vö. pl. az *Ardó* helynevek magyarázatakor: „*erdő-óvó* (lit. 'forest protector', i.e. game-keeper)" (WN. 132).[8] A magyarázat az eredeti magyar szövegnek megfelelően vonatkozhat a név egészének motivációjára, denotátumára is, pl. „*Arasz u.* (lit. 'span-long street', a very short street)", „*Lófejek* (lit. 'horse-heads', hilly forest)" (WN. 145, 149).[9] A névalak angol értelmezése néhány esetben körülírásos formával oldható meg a leghatékonyabban, pl. „*Váralja* (outlying grounds of a fortress)", „*Bükkös* (beech-grove)" (WN. 100). Más példák kapcsán az angol értelmezés a magyar eredetit követve szöveges formában van kifejtve, pl. „The word *Salgó* is often used as a place-name. It means 'shining, bright'."; „*Ócsa* (Pest Co.) comes from a Turkic wish-name meaning 'love, caress!'" (WN. 124, 138).[10]

A név szerkezetének az alkotóelemek közszói jelentése és azok grammatikai viszonya alapján való értelmezése néhány esetben azonban pontatlanságok, következetlenségek kialakulásához vezethet. Bár a név egészének értelmezése lényegében helyes marad, az egyes névalkotó elemek jelentésének azonosítása vonatkozásában az olvasó téves következtetéseket vonhat le azokban az esetekben, amelyekben az értelmező szerepű angol kifejezés szórendje eltér a magyar névrészeknek a helynévben megvalósuló sorrendjétől, pl. „The name *Erdély* (Transylvania) comes from the combination *erdő + elve*, meaning the territory »beyond or on the other side of the forest«, just as in *Havaselve* (Muntenia), which means the region beyond the southern Carpathian Mountains."[11] (WN. 102). Ez a példa azt is illusztrálja, miként maradhatnak a szövegben az angol nyelvű olvasó számára nem értelmezhető magyar névrészek magyarázat nélkül (lásd a *havas* névrész értelmezésével kapcsolatos szövegbeli bizonytalanságot). A szövegrészletben leírt névtani jelenség illusztrálását szolgáló magyar névformák adott kontextusban leginkább megfelelő angol értelmezésének kidolgozása könnyen eredményezheti, hogy ugyanaz a magyar helynév némiképp eltérő angol értelmezéssel jelentkezik a szöveg különböző szakaszaiban, pl. „*Csongrád* (*černi-grad* 'black castle')", másutt: „*Csongrád* (black fortress)"; „*Sárospatak* (Muddybrook)", másutt: „*Sárospatak* (muddy brook)"; „*Kapuvár* ('gate-castle')", másutt: „*Kapuvár* (cf. *kapu* 'entrance, gate' a reference to the entrance through the *gyepü*, a medieval defence-system)"; „*Dunaújváros* ('Danube new city')", másutt: „*Dunaújváros* (Danube-new-town)" (WN. 97, 130, 100, 125, 97, 130, 131, 153).

---

[8] Az eredeti szöveg: „*erdő-óvó* (erdőőr)" (NV.[3] 153).

[9] Az eredeti szöveg: „*Arasz u.* (rövid utcácska)", „*Lófejek* (dombos erdő)" (NV.[3] 168, 173).

[10] Az eredeti szöveg: „Gyakori hegynév a *Salgó*. Jelentése 'csillogó, fénylő'.", „*Ócsa* (Pest m.) török kívánságnévből való: szeress, becézz!" (NV.[3] 145, 161).

[11] Az eredeti szöveg: „*Erdély* neve az *erdő+elve* szóösszetételből származik, jelentése: erdőn túli rész, éppen úgy, mint *Havaselve* (Munténia) a brassói, fogarasi és szebeni havasokon túli terület." (NV.[3] 120).

3.2. Bizonyos névtani kérdések tárgyalásakor a szövegkörnyezet nem kívánja meg a szakaszban elemzett jelenséget illusztráló magyar helynevek valamennyi alkotóelemének angol nyelvű azonosítását. Némely esetben elegendőnek mutatkozik a magyar vagy idegen eredetű tövet, illetve annak angol jelentését megadni: így jár el a fordító a népnevekből keletkezett, illetve a természeti viszonyokra vonatkozó tájneveink ismertetésekor, *cf.* (< *confer* 'vö.') rövidítéssel utalva arra, hogy ezúttal csak a helynév alapszavának értelmezésével találkozunk, pl. „*Kiskunság, Nagykunság* (cf. *kun* 'Cumanian')", „*Hajdúság* (cf. *hajdú* 'Heyduck, Haiduk', etc.)"; „*Ormánság* (cf. Turkish *urman* 'forest')" (WN. 102).[12]

Az éppen tárgyalt onomasztikai jelenség megvilágítására összetett helynevek esetében elegendő lehet a bővítményrészként, illetve az alaprészként funkcionáló névrész angol értelmezésének megadása, pl. „In the case of division, the original place-name is retained, with new anterior constituents added like *kis* 'little, small' and *nagy* 'great, big', *ó* 'old' and *új* 'new', or *alsó* 'lower' and *felső* 'upper', as in *Nagyrécse — Kisrécse, Nagypáli — Kispáli, Ószentiván — Újszentiván, Alsógöd — Felsőgöd,* etc.";[13] „Ownership as well as the cultivation of land are expressed in place-names with the post-constituent *-telek* (plot, patch, ground-plot) like *Kistelek* (Csongrád County), *Nyírtelek* (Szabolcs County), etc."[14] (WN. 121, 128). Az angol jelentések és a magyar nevek sorrendjének az alapszöveg által meghatározott különbözősége ezúttal is téves következtetések levonására késztetheti a magyarul nem tudó olvasót, pl. „The attribute used for dark-water rivers is normally *black* for light-water ones the distinctive word is *white*. In Hungary, this is how the two *Körös* rivers are distinguished (*Fehér-* and *Fekete-Körös;* the third branch of the river *Sebes-Körös, sebes* meaning 'swift' did not get its name from its colour); the same practice was followed in naming the two upper arms of the *Tisza* river, too *(Fehér-Tisza, Fekete-Tisza).*"[15] (WN. 113).

---

[12] Megjegyzendő azonban, hogy a könyv szövegének egészében a *cf.* rövidítés az etimon megadását, pl. „*Kászon* ([…] cf. Slavic *kvasn* 'sour')", „*Kovászna* ([…] cf. Slavic *kvasna* 'sour')" (WN. 114); illetve a helynevet alkotó közszói eredetű névrészek angol jelentésének azonosítását is bevezetheti, pl. „*Melegmál* (cf. *meleg* 'warm', *mál* 'southern slope'; Mecsek)", „*Hajdúhadház* (cf. *hajdú* 'Haiduk', *had* 'clan', *ház* 'house, home')" (WN. 120, 131).

[13] Az eredeti szöveg: „Osztódáskor az eredeti községnév megmarad, csak a két új falu *kis* és *nagy, ó* és *új,* vagy *alsó* és *felső* előtagú részekre oszlik, mint *Nagyrécse — Kisrécse, Nagypáli — Kispáli, Ószentiván — Újszentiván, Alsógöd — Felsőgöd* stb." (NV.[3] 141–2).

[14] Az eredeti szöveg: „Birtoklásra és a föld megművelésére utal a *Kistelek* (Csongrád m.), *Nyírtelek* (Szabolcs) és a többi *-telek* utótagú helynév." (NV.[3] 149).

[15] Az eredeti szöveg: „A sötét vizű folyóvizek jelzője általában *fekete,* a világosaké *fehér.* Így különböztetik meg a két *Körö*st (*Fehér-* és *Fekete*-Körös; harmadik ága nem a színéről kapta nevét), valamint a *Tisza* két kezdő ágát." (NV.[3] 132).

3.3. Bizonyos esetekben ugyanakkor a magyar helynév mellett jelentkező angol értelmezés, magyarázat nem a név nyelvi felépítésének jellemzőit adja meg, hanem a denotátum helyzetére vonatkozó ismereteket taglal, pl. *-köz* utótagú tájneveink felsorolásakor: „*Rábaköz* (between the Rába and the Répce rivers), […] *Bodrogköz* (Tisza — Bodrog)" (WN. 102), vagy éppen a denotátum azonosításának következményeként a jelölt földrajzi objektum konvencionális angol nevét közli, pl. „*Duna* 'Danube'", „*Dunántúl* (Pannonia;[16] lit. 'beyond the Danube')", „*Székelyföld* (Székelyland)" (WN. 100, 102).[17] Nincs szükség a helynév belső szerkezetének azonosítására akkor sem, amikor a név használatát, így a toldalékolás szabályait: pl. „*Komáromban* 'in Komárom'", „*Debrecenbe* 'to Debrecen'" (WN. 14); illetve helyneveink jelzővel való bővülésének lehetőségét: pl. „*Bátor* (in Heves County), *Nyírbátor* (Szabolcs-Szatmár County), *Gagybátor* (Borsod-Abaúj-Zemplén County)" (WN. 16) kívánja bemutatni a kérdéses szövegrész.

4. Magyar–angol történeti helynévtípusok párhuzamai

A különböző nyelvek helyneveinek szerkezeti, főként funkcionális-szemantikai elemzése során azonosított névtípusok összehasonlításán keresztül kibontakozhatnak előttünk a helynévadás univerzális jegyei (vö. „A névrészek funkciói, a helynévadásban szerepet játszó funkcionális-szemantikai modellek […] nem csupán az egyes nyelvekre jellemző, azaz nem nyelvspecifikus kategóriák, hanem alapvetően a megismerés formáival, általában pedig az emberi tudással függnek össze"; HOFFMANN 2007: 54). Ezek az általános jegyek — éppen nyelvfüggetlenségük révén — segítségül hívhatók bizonyos idegen nevek felépítésének megvilágításában: pl. a magyar olvasót az olyan helynevek típusának azonosításában, mint például *Newton, Newtown* (< óang. *nēowa tūn* 'új falu/város'; DEPN. 341), *Neustadt* (ném. 'új város'; FNESz. 2: 703), *Neuville* (fr. 'új város'; MATTHEWS 1972: 44), *Villanueva* (sp. 'új város'; MATTHEWS 1972: 44), *Novgorod* (or. 'új vár(os)'; FNESz. 2: 246), *Napoli* (< lat. *Neapolis* < gör. *Νεάπολις* 'új város'; FNESz. 2: 222), *Karthágó* (< lat. *Carthago* < pun *qart-ḥ^{a}dāšāt* 'új város'; FNESz. 1: 694) mindenképpen segíti az az információ, hogy e nevek felépítésüket tekintve lényegében megegyeznek a magyar *Újváros* (vö. FNESz. 2: 703) helynévvel; a *Newcastle* (ang. 'új vár'; DEPN. 340), *Neuenburg* (ném. 'új vár'; FNESz. 2: 237), *Neuchâtel* (fr. 'új vár'; FNESz. 2: 237) nevek pedig párhuzamba állíthatók a magyar *Újvár* (vö. FNESz. 2: 702; 1: 50, *Abaújvár* a.) településnévvel.

[16] Vö. ugyanakkor a gyakran használt angol *Transdanubia* 'Dunántúl' tájnevet.

[17] Ezen eljárásmóddal összefüggésben megjegyezhető, hogy az idegen személyneveket tárgyaló szövegrészben az angol értelmezés egyik lehetőségét a névforma angol nyelvben meghonosodott konvencionális transzliterálásának megadása jelenti, pl. „*Mihail Solohov* (Mikhail Sholokhov)" (WN. 12).

Ugyanígy az angol nyelvű olvasók névértelmezését is elősegítheti, ha a magyar helyneveket alkotó névrészek közszói jelentésének, illetve a nevekben megtalálható névelemek funkciójának megadása mellett, amennyiben ilyen névformák léteznek, *cf.* (’vö.’) rövidítéssel bevezetve a magyar névhez hasonló felépítésű angol helynevekre hívjuk fel a figyelmet. Különösen segítheti ez az információ a névtípusok tekintetében tudatosabban gondolkodó névkutatók névértelmezését. Az alábbiakban magyar–angol névpárhuzamokon[18] keresztül ezen eljárásmód gyakorlati megvalósításának lehetőségeit vizsgáljuk, utalva az esetlegesen fellépő nehézségekre is. Előbb a funkcionális-szemantikai és grammatikai tekintetben is párhuzamos felépítést mutató településnevek; majd a funkcionális-szemantikai téren azonos, de grammatikailag eltérő sajátosságokkal rendelkező helységnevek; aztán az azonos vagy nagyon hasonló funkcionális-szemantikai szerkezetű, ám a felhasznált névrészek állománya kapcsán kulturális kötöttségekkel bíró településnevek bemutatására kerül sor; végül pedig az azonos funkcionális-szemantikai tartalmat kifejező, természeti objektumokat jelölő helynevek rövid jellemzése következik.

4.1. Bizonyos történeti névtípusok esetében nem túlzottan nehéz funkcionális-szemantikai és grammatikai tekintetben is párhuzamot mutató névformákat azonosítanunk a két nyelv viszonylatában. A településformára utaló utótagú, korai keletkezésű összetett helységneveink közül a helyzetre, alakra, nagyságra, korra, jellegzetes építményre vonatkozó előtaggal bíró településneveknek megvannak az angol nyelvű megfelelői, pl. *Alsófalu* (vö. FNESz. 1: 78) — *Netherton* (’alsó falu’, Nb,[19] Wo; DEPN. 338); *Felsőfalu* (vö. FNESz. 1: 455) — *Overton* (< óang. *ufera tūn* ’felső falu’, Chs, Db, Ha, Sa[20]; DEPN. 354); *Közép-*

[18] A „magyar–angol névpárhuzam” kitétel ezúttal magyar és angol (esetleg az óangolhoz viszonylag közel álló, ezért attól több esetben nehezen elkülöníthető óészaki és óskandináv) etimológiájú nevek jelentés- és szerkezetbeli párhuzamaira vonatkozik, azaz a két nyelv idegen eredetű helyneveit — az anyanyelvi beszélők által értelmezhetetlen voltuk miatt — itt most nem vesszük figyelembe.

[19] Az angol helységnevek kapcsán a DEPN. rövidítéseit átvéve feltüntetjük, hogy az adott jelentésű név által jelölt település melyik megyében található. Az alkalmazott megyenév-rövidítések a következők: Bd = Bedfordshire, Bk = Buckinghamshire, Brk = Berkshire, Ca = Cambridgeshire, Chs = Cheshire, Co = Cornwall, Cu = Cumberland, D = Devonshire, Db = Derbyshire, Do = Dorset, Du = Durham, Ess = Essex, Gl = Gloucestershire, Ha = Hampshire, He = Herefordshire, Hrt = Hertfordshire, Hu = Huntingdonshire, K = Kent, La = Lancashire, Le = Leicestershire, Li = Lincolnshire, Mx = Middlesex, Nb = Northumberland, Nf = Norfolk, Np = Northamptonshire, Nt = Nottinghamshire, O = Oxfordshire, Ru = Rutland, Sa = Shropshire, Sf = Suffolk, So = Somerset, Sr = Surrey, St = Staffordshire, Sx = Sussex, W = Wiltshire, Wa = Warwickshire, We = Westmorland, Wo = Worcestershire, YE = East Yorkshire, YN = North Yorkshire, YW = West Yorkshire.

[20] A gyakori, ezért sokszor megkülönböztető elemmel ellátott angol helységnevek esetében — a megállapítások egyértelmű vonatkoztathatóságának biztosítására — csak a differenciáló elem nélküli, alapnévvel jelölt települések elhelyezkedésére vonatkozó megyenév-rövidítéseket adjuk meg.

falva (vö. FNESz. 1: 802) — *Middleton* (< óang. *Middel-tūn* ’középső falu’, Db, Du, Ess, La, Nb, Nf, Np, Sa, Sf, Sx, Wa, We, Wt, YN, YW; DEPN. 324–5), *Middleham* (< óang. *Middel-hām* ’középső falu’, YN; DEPN. 324); *Hosszúfalu* (vö. FNESz. 1: 456, *Felsőhosszúfalu* a.) — *Langton* (< óang. *Langa-tūn* ’hosszú falu’, Li, We, YE; DEPN. 287), *Langham* (< óang. *Langa-hām* ’hosszú falu’, Do, Nf, Ru, Sf; DEPN. 286), *Lanton* (*Langton* változata, Nb; DEPN. 288), *Launton* (*Langton* változata, O; DEPN. 290), *Longton* (*Langton* változata, La, St; DEPN. 304); *Nagyfalu* (vö. FNESz. 2: 184) — *Mickleton* (< óang. *micel tūn* ’nagy falu’, Gl, YN; DEPN. 324), *Mickleby* (< ósk. *Miklibȳr* ’nagy falu’, YN; DEPN. 324), *Mickleham* (< óang. *micel hām* ’nagy falu’, Sr; DEPN. 324); *Ófalu* (vö. FNESz. 2: 268) — *Alton* (< óang. *Aldatūn* ’régi falu’, Db; DEPN. 8), *Olton* (*Alton* változata, Wa; DEPN. 349); *Újfalu* (vö. FNESz. 1: 106, *Apaújfalu* a.) — *Newton* (< óang. *nēowa tūn* ’új falu’, Nt; DEPN. 341–2), *Newtown* (*Newton* változata, Ha, Nb; DEPN. 342), *Newby* (< óang. *nēowa bȳr* ’új falu’, Cu, We, YN, YW; DEPN. 339), *Newham* (< óang. *nēowa hām* ’új falu’, Nb, YN; DEPN. 340), *Newnham* (*Newham* változata, Bd, Ca, Gl, Ha, Hrt, K, Np, Wa, Wo; DEPN. 340), *Nīton* (< óang. *nīge tūn* ’új falu’, Wt; DEPN. 342), *Ninham* (< óang. *nīge hām* ’új falu’, Wt; DEPN. 342); *Malomsok* (vö. FNESz. 2: 87) — *Milton* (< óang. *Mylen-tūn* ’malom falu’, Cu, Db, K, Nb, Nt, St, We; DEPN. 326–7), *Millington* (*Milton* változata, Chs, YE; DEPN. 326). Van példa településformára utaló névrészt nem tartalmazó korai keletkezésű helységnevek párhuzamaira is: pl. *Fehéregyház(a)* (vö. FNESz. 1: 445) — *Whitchurch* (’fehér templom’, Bk, D, Ha, He, O, Sa, So, Wa; DEPN. 513), *Whitkirk* (’fehér templom’, YN; DEPN. 514); *Vásárhely* (vö. FNESz. 2: 739) — *Kepwick* (< óang. *cēap-* v. *cēpe-wīc* ’vásárhely’, YN; DEPN. 273).

Láthatjuk, hogy egy-egy magyar helységnév kapcsán gyakran több, azonos szemantikai tartalmat hordozó angol névpárhuzam is felmerül. Ugyanakkor az angol névformák között különbség lehet a tekintetben, hogy a településnév felépítése mennyiben azonosítható az anyanyelvi beszélők számára. Így például a *Middleton, Longton, Newton* névformák értelmezése alkotóelemeik jelenleg is használt közszói megfelelői alapján ma is könnyen lehetséges, míg a régies előtagot tartalmazó *Mickleton* vagy az idegen eredetű névrésszel bíró *Mickleby* névformák értelmének megfejtése már nyelvtörténeti ismereteket kíván az anyanyelvi beszélőktől is. Fontos tudni, hogy a formailag azonos összetett településnevek névrészei különböző helységek esetében különböző közszókra mehetnek vissza, pl. a fent idézett (gyakoribb) jelentés ellenében a herefordshire-i *Middleton (on the Hill)* a korai lejegyzett névforma (1086: *Miceltune* < óang. *Micla-tūn;* DEPN. 325) tanúsága szerint nem ’középső falu’, hanem ’nagy falu’ jelentésű; a lancashire-i és az észak-yorkshire-i *Overton* (< óang. *Ōfer-tūn* ’folyóparti falu’; DEPN. 354) helységek nem egy másik, közeli településhez viszonyított helyzetük alapján, hanem vízparti fekvésük után kapták nevüket; a durhami *Langton* (<

1050 k.: *Langadun;* DEPN. 287) pedig eredetileg nem ’hosszú falu’, hanem ’hosszú hegy’ értelmű helynév volt. A településformára utaló utótag kapcsán megjegyzendő, hogy ’falu’, ’falva’, ’település’ jelentésben az angol helységnevekben több kifejezéssel találkozhatunk, pl. *-ton* (< óang. *tūn* ’tanya, falu, város’; DEPN. 482), *-ham* (< óang. *hām* ’falu, birtok, kúria, tanya’; DEPN. 213–4), *-by* (< óé. *býr, bær* ’falu, tanya’; DEPN. 79), *-wich/-wick* (< óang. *wīc* ’lakóhely, kisebb falu, város’; DEPN. 515), *-worth/-worthy/-wardine* (< óang. *worþ/worþig* ’tanya’; DEPN. 535–6) (vö. még CAMERON 1969: 141–52; MATTHEWS 1972: 38–41; REANY 1960: 99–161; STEWART 1975: 255–70), melyek azonos előtaggal állva ugyanazt a jelentéstartalmat változatos formában képesek kifejezni, így érthető, hogy miként lehet egy magyar településnévnek bizonyos esetekben több angol névpárhuzama is.

4.2. Azonos funkcionális-szemantikai típusba tartozó magyar és angol helységnevek ugyanakkor a grammatikai felépítés tekintetében mutathatnak eltéréseket. Egyes magyar helységnevek jellegzetes építményre utaló névrésze *-s* melléknévképzővel van ellátva, az ennek megfelelő elem a párhuzamba állítható angol településnevekből rendszerint hiányzik, pl. *Egyházasfalu* (vö. FNESz. 1: 410) — *Kirby* (< óé. *kirkiubȳr* ’templom falu’, igen gyakori angol név, csak megkülönböztető jelzős formában fordul elő; DEPN. 279), *Kirkby* (*Kirby* változata, La; DEPN. 279–80); *Hidas* (vö. FNESz. 1: 594) — *Brigg* (< óang. *brycg* ’híd’, Li; DEPN. 197, *Glanford* a.).

A domborzati viszonyokra, növényzetre, az egykori lakók foglalkozására utaló településnevek tipikusan egyrészesek a magyarban, míg ugyanez a jelentéstartalom jellegzetesen kétrészes névformában ölt testet az angolban, pl. *Hegyes* (vö. FNESz. 1: 578) — *Hilton* (< óang. *Hyll-tūn* ’hegyen lévő falu’, Db, Hu, St, YN; DEPN. 240), *Hulton* (*Hilton* változata, La; DEPN. 256), *Downton* (< óang. *Dūn-tūn* ’hegyen lévő falu’, He, Sa, W; DEPN. 150), *Dunton* (*Downton* változata, Ess, Nf, Wa; DEPN. 154), *Downham* (< óang. *Dūn-hām* ’hegyen lévő falu’, Ca, Ess; DEPN. 149–50), *Barham* (< óang. *Beorghām* ’hegyen lévő falu’, Ca, Hu, Sf; DEPN. 26), *Peckham* (< óang. *Pēac-hām* ’hegynél lévő falu’, Sr; DEPN. 360), *Clapham* (< óang. *clop hām* ’hegyen lévő falu’, Bd, Sr, Sx; DEPN. 108–9), *Clapton* (< óang. *clop tūn* ’hegyen lévő falu’, Brk, Ca, Gl, Mx, Np, So; DEPN. 108–9); *Szil, Szilád, Szilágy, Szilas* (vö. FNESz. 2: 578, 581) — *Elmham* (< óang. *elm hām* ’falu, ahol szilfák nőttek’, Nf, Sf; DEPN. 164), *Elmton* (< óang. *elm tūn* ’szil(as) falu’, Db; DEPN. 165); *Tölgyes* (vö. FNESz. 1: 633, *Ipolytölgyes* a.) — *Acton* (< óang. *Āctūn* ’tölgy(es) falu’, Chs, Mx; DEPN. 2), *Aighton* (*Acton* változata, La; DEPN. 4), *Aughton* (*Acton* változata, La, YE, YW; DEPN. 19); *Almágy, Almás, Almádi, Almád* (vö. FNESz. 1: 70; 1: 43, *Alsóalmás* a.; 1: 148, *Balatonalmádi* a.; 2: 528, *Szászalmád* a.) — *Appleton* (< óang. *Æppeltūn* ’falu, ahol almafák nőttek’, Brk, Chs, Cu, K, La, Nf; DEPN. 11), *Appleby* (< óang. *Æppelbȳr* ’alma(fás) falu’, Li, We; DEPN. 11); *Szilvás*

(vö. FNESz. 2: 582) — *Plumptun* (’falu, ahol szilvafák nőttek’, La, Np, Sx; DEPN. 369), *Plompton* (*Plumptun* változata, YW; DEPN. 369); *Árpás* (vö. FNESz. 1: 117) — *Barton* (< óang. *beretūn* ’árpá(s) falu’, Brk, Ca, Chs, Gl, He, K, La, So, Wa, We, YN; DEPN. 29); *Halász, Halászi* (vö. FNESz. 1: 547; 1: 561, *Gyöngyöshalász* a.) — *Fiskerton* (< óang. *Fiscera tūn* ’halászok falva’, Li, Nt; DEPN. 180), *Fisherton* (*Fiskerton* változata, W; DEPN. 180), *Fisherwick* (’halászok falva’, St; DEPN. 180); *Kovácsi* (vö. FNESz. 1: 484, *Fülekkovácsi* a.) — *Smeaton* (’kovácsok falva’, YN, YW; DEPN. 427), *Smeeton* (*Smeaton* változata, Le; DEPN. 427); *Fedémes, Méhes, Méhész* (vö. FNESz. 1: 444, 2: 116) — *Bickerton* (< óang. *bēocere tūn* ’méhészek falva’, Chs, He, Nb, YW; DEPN. 41), *Bickerston* (*Bickerton* változata, Nf; DEPN. 41).

4.3. A birtoklástörténeti eseményekre utaló településnevek között vannak funkcionális-szemantikai és grammatikai szempontból egyaránt párhuzamot mutató nevek a két nyelvben, pl. *Asszonyfalva, Asszonyfa* (vö. FNESz. 1: 121) — *Quainton* (< óang. *Cwēne-tūn* ’a királynő falva’, Bk; DEPN. 376), *Quinton* (*Quainton* változata, Gl, Np, Wo; DEPN. 377). Az egykori világi, illetve egyházi tulajdonos rangjára, foglalkozására utaló helységnevek azonban jellemzően egyrészesek (*-i* birtokjellel ellátottak) a magyarban, míg az azonos szemantikai tartalmat hordozó angol településnevek leginkább kétrészesek, pl. *Királyi* (vö. FNESz. 1: 734) — *Kingston* (< óang. *Cyninges-tūn* ’a király falva’, Ca, D, Do, Gl, K, Sf, So, St, Wa, Wt; DEPN. 277–8), *Kingstone* (*Kingston* változata, Brk, He; DEPN. 278), *Kington* (< óang. *cyne-tūn* ’királyi major’, He, Wo; DEPN. 278), *Kineton* (*Kington* változata, Gl, Wa; DEPN. 277); *Apáti* (vö. FNESz. 1: 110, *Aranyosapáti* a.) — *Abbotsbury* (< óang. *abbod* ’apát’ és datívuszi *byrig* ’vár(os)’, Do; DEPN. 1), *Abbotsham* (< óang. *abbod hām* ’az apát falva’, D; DEPN. 1), *Abbotston* (< óang. *abbod tūn* ’az apát falva’, Ha; DEPN. 1); *Papi* (vö. FNESz. 1: 583, *Hejőpapi* a.) — *Preston* (< óang. *Prēosta-tūn* ’papok falva’, Do, Gl, Hrt, La, Mx, Nb, Ru, Sf, Sx, YE; DEPN. 374), *Prescot* (’papok lakja’, La, O; DEPN. 373), *Prescott* (*Prescot* változata, Gl; DEPN. 373); *Püspöki* (vö. FNESz. 1: 213, *Biharpüspöki* a.) — *Bishopstone* (’a püspök majorsága’, Bk, He, Sx, W; DEPN. 46), *Bishopton* (*Bishopstone* változata, Du, YW; DEPN. 46), *Bishton* (*Bishopstone* változata, Gl, Sa, St; DEPN. 46), *Biscott* (’a püspök lakja’, Bd; DEPN. 45).

Az egykor birtokos személy nevét felmutató településnevek nem feltétlenül szemantikai és szintaktikai felépítésükben, mint inkább — a két kultúrkör eltérő sajátosságainak megfelelően — a névrészként felhasznált személynevek állományában különböznek egymástól, pl. a *-falva* utótagú magyar településnevekhez vö. angol *Osmaston* (’Ōsmund falva’, Db; DEPN. 352), *Shearston* (’Sigerēd falva’, So; DEPN. 415), *Bilham* (’Billa falva’, YW; DEPN. 42), *Masham* (’Mæssa falva’, YN; DEPN. 317), *Canwick* (’Cana falva’, Li; DEPN. 86), *Orgarswick* (’Ordgār falva’, K; DEPN. 350), *Ingworth* (’Inga falva’, Nf; DEPN.

265), *Pickworth* (’Pīca falva’, Li, Ru; DEPN. 365) helységnevek; a *-monostora/ -egyháza* utótagú magyar településnevekhez vö. angol *Pitminster* (’Pippa (embereinek) temploma’, So; DEPN. 368), *Bonchurch* (’Buna temploma’, Wt; DEPN. 52) helységnevek; a *-hida* utótagú magyar településnevekhez vö. angol *Curbridge* (’Creoda hídja’, O; DEPN. 136), *Tonbridge* (’Tunna hídja’, K; DEPN. 477) helységnevek; a *-réve* utótagú magyar településnevekhez vö. angol *Basford* (’Basa réve’, Nt; DEPN. 29), *Wilsford* (’Wifel réve’, Li, W; DEPN. 521) helységnevek.

4.4. A kultúra, a történelem függvénye, hogy a településnevekben milyen, a területet benépesítő népcsoportok neve jelenhet meg. Ennek megfelelően pusztán az azonos funkcionális-szemantikai szerkezet magyar és angol névrendszerbeli megléte illusztrálható egyes, az egykori lakosok nemzetiségét felmutató helységneveket illetően: vö. pl. a helységben egykor élő emberek etnikai hovatartozására utaló első névrészből és a település fajtáját jelölő második névrészből felépülő településnév-típus jelenléte mindkét nyelvben. A helységnevekbe foglalt népcsoportok megjelölései azonban értelemszerűen különböznek egymástól a két nyelvben, pl. magyar *Horvátfalu* (vö. FNESz. 1: 609), *Jászfalu* (vö. FNESz. 1: 653), *Magyarfalu, Magyarfalva* (vö. FNESz. 2: 68–9), *Németfalu* (vö. FNESz. 2: 234), *Olaszfalu* (vö. FNESz. 2: 273), *Oroszfalu* (vö. FNESz. 2: 285; 1: 86, *Alsóoroszfalu* a.), *Szászfalu* (vö. FNESz. 2: 530; 2: 654, *Tiszaszászfalu* a.), *Tótfalu* (vö. FNESz. 2: 671; 1: 759, *Kistótfalu* a.) helységnevek — angol *Swaffham* (< óang. *Swāf-hām* v. *Swæf-hām* ’a svábok falva’, Ca, Nf; DEPN. 455); *Frieston* (’a frízek falva’, Li; DEPN. 188), *Friston* (*Frieston* változata, Sf; DEPN. 188), *Frisby* (’a frízek falva’, Le; DEPN. 188), *Firsby* (*Frisby* változata, Li; DEPN. 180); *Saxham* (< óang. *Seax-hām* ’a szászok falva’, Sf; DEPN. 405–6), *Saxton* (< óang. *Seax-tūn* ’a szászok falva’, Ca, YW; DEPN. 406); *Ingleby* (< ósk. *Englabȳr* ’az angolok falva’, Db, Li; DEPN. 264); *Irby* (< ósk. *Īrabȳr* ’az írek falva’, Chs, YN; DEPN. 266), *Ireby* (*Irby* változata, Cu, La; DEPN. 266), *Ireton* (’az írek falva’, Db; DEPN. 266); *Danby* (’a dánok falva’, YN; DEPN. 139), *Denby* (*Danby* változata, Db, YW; DEPN. 141); *Normanby* (< ósk. *Norðmannabȳr* ’a skandináviaiak/norvégok falva’, Li, YN; DEPN. 343), *Normanton* (’a skandináviaiak/norvégok falva’, Db, Le, Li, Nt, Ru, YW; DEPN. 343); *Ferrensby* (< óé. *færeyingr bȳr* ’a Feröer-szigetekiek falva’, YW; DEPN. 178) településnevek.

A földrajzi, igazgatásbeli sajátosságoknak megfelelően csak az azonos funkcionális-szemantikai szerkezet mindkét nyelvbeli jelenléte bizonyítható a folyóvizek, a természeti vagy közigazgatási területek nevét magukban foglaló településnevek esetében is, pl. magyar *Szamosfalva* (vö. FNESz. 2: 519), *Mátraháza* (vö. FNESz. 2: 108), *Kunszállás* (vö. FNESz. 1: 813) helységnevek — angol *Linton* (’falu a Lyne folyó mellett’, Nb; DEPN. 300), *Tamerton* (’falu a Tamar folyó mellett’, D; DEPN. 459), *Measham* (’falu a Mease folyó mellett’, Le;

DEPN. 319), *Trentham* (’falu a Trent folyó mellett’, St; DEPN. 480), *Leintwardine* (’falu a Lent folyó mellett’, He; DEPN. 295), *Lugwardine* (’falu a Lugg folyó mellett’, He; DEPN. 307); *Wrockwardine* (’falu a Wrekin hegy mellett’, Sa; DEPN. 539); *Marden* (’falu a Maund kerületnél’, He; DEPN. 314) településnevek.

A felhasznált névrészek állományának kulturális gyökerű meghatározottságán túl nyelvspecifikus névszerkezeti sajátosságok is kimutathatók a település védőszentjére vonatkozó névrészt tartalmazó angol helységnevek kapcsán: a megfelelő magyar névtípussal összevetve állományi különbségeket, pl. *Felixkirk* (’Szent Félix temploma’, YN; DEPN. 177), *St. Neots* (’Szent Neoté’, ti. ’Szent Neot temploma’, Hu; DEPN. 401); illetve névszerkezeti eltéréseket, pl. az imént említett *St. Neots, Peterchurch* (’Péter templom’, ti. ’Szent Péter temploma’, He; DEPN. 364), *Kirkandrews* (’templom Andrásé’, ti. ’Szent András temploma’, Cu; DEPN. 279) egyaránt azonosíthatunk.

4.5. Funkcionális-szemantikai tekintetben párhuzamos helyneveket a természeti objektumok megnevezései között is találunk. A jelentésszerkezetbeli párhuzam járhat a grammatikai felépítés azonos voltával, vö. pl. folyónevek: pl. *Sebes* (vö. FNESz. 2: 461, *Sebeshely* a.) — *Cave* (< óang. *cāf* ’gyors, fürge’, YE; DEPN. 91), *Tale* (az óang. *getæl* ’gyors’ szó származéka, D; DEPN. 459); *Disznajó* (vö. FNESz. 1: 373) — *Somborne* (’vaddisznó patak’, Ha; DEPN. 430), *Swinburn* (’disznó patak’, Nb; DEPN. 457), *Swinbrook* (’disznó patak’, O; DEPN. 457); *Hideg-patak* (vö. FNESz. 1: 595, *Hidegvíz* a.) — *Caldew* (< óang. *cald-ēa* ’hideg folyó’, Cu; DEPN. 82); hegynevek: pl. *Kőris-hegy* (vö. FNESz. 1: 794) — *Ashill* (’kőris hegy’, So; DEPN. 15); *Vörös-kő* (vö. FNESz. 2: 779) — *Redcliff* (< óang. *rēade clif* ’vörös szikla’, So; DEPN. 383), *Radcliffe* (*Redcliff* változata, La; DEPN. 378), *Radclive* (*Radcliffe* változata, Bk; DEPN. 378), *Ratcliff* (*Radcliffe* változata, Mx; DEPN. 381), *Ratcliffe* (*Radcliffe* változata, Le, Nt; DEPN. 381); *Kövecses-hegy* (vö. FNESz. 1: 800–1) — *Chiselborough* (< óang. *ceosol-beorg* ’kavicsos hegy’, So; DEPN. 106); *Magos-hegy* (vö. FNESz. 2: 65) — *Headon* (< óang. *hēa-dūn* ’magas hegyvonulat’, Nt; DEPN. 229), *Hendon* (< óang. *Hēa-dūn* ’magas hegy’, Mx; DEPN. 234), *Highlow* (a ’magas hegy’ jelentésű szókapcsolat második eleme az óang. *hlāw, hlǣw* ’hegy’, Db; DEPN. 239, 242); erdőnevek: pl. *Nagyerdő* (vö. FNESz. 2: 183) — *Broadwood* (’nagy erdő’, D, So; DEPN. 67), *Bradshaw* (’kiterjedt liget’, Db, La, YW; DEPN. 58).

Azonos jelentéstartalom mellett a grammatikai felépítés ugyanakkor különbözhet is a két nyelvben, vö. folyónevek: pl. *Lápos* (vö. FNESz. 2: 15) — *Piddle* (’mocsár, láp’, Do; DEPN. 365–6); *Nádas* (vö. FNESz. 2: 169, *Nádasdaróc* a.) — *Redbourne* (< óang. *Hrēodburna* ’nádas patak’, Li; DEPN. 383), *Redbourn* (*Redbourne* változata, Hrt; DEPN. 383), *Radbourn* (*Redbourn* változata, Wa; DEPN. 378), *Rodbourne* (*Radbourn* változata, W; DEPN. 390); *Veres-patak*

(vö. FNESz. 1: 543, *Gyilkos-tó* a.) — *Rede* (< óang. *Rēade* 'a vörös', Nb; DEPN. 383); hegynevek: pl. *Sas-kő* (vö. FNESz. 2: 457) — *Arncliffe* (< óang. *earna-clif* 'sasok sziklája', YW; DEPN. 13); *Havas* (vö. FNESz. 1: 576) — *Snodhill* ('havas hegy', He; DEPN. 429); erdőnevek: pl. *Farkas-erdő* (vö. FNESz. 1: 442) — *Woolley* ('farkasok erdeje', Brk, Hu, YW; DEPN. 532); *Király-erdő* (vö. FNESz. 1: 732) — *Kingsnorth* ('a király erdeje', K; DEPN. 277), *Kingswood* ('a király erdeje', Gl, Sr, Wa; DEPN. 278) (vö. még CAMERON 1969: 33–46, 161–93; MATTHEWS 1972: 55–66; REANY 1960: 139–43; STEWART 1975: 255–70).

4.6. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a fent számba vett magyar–angol névpárhuzamok, ha a névszerkezet tekintetében helytállóak is, nem tarthatók teljes értékű nyelvi megfeleléseknek. A magyar helynevek mellett megadott párhuzamos felépítésű angol toponimák egyes (főként névhasználati) sajátosságai ugyanis jelentősebb mértékben eltérhetnek a magyar névformák vonatkozó jellegzetességeitől: más lehet a nevek gyakorisága a két nyelvben (pl. a *Middleton* jóval gyakoribb név az angol nyelvterületen, mint a neki közel megfelelő jelentéstartalmat hordozó magyar *Középfalva* a saját névrendszerén belül); különbözhetnek a nevek konnotációikban (pl. a *Whitkirk* névforma második elemének nyelvjárási kötöttsége miatt más asszociációkat hordoz az angol beszélők számára, mint a vele szerezeti párhuzamba állítható, ám hasonló korlátozásoktól mentes *Fehéregyház(a)* a magyar beszélők számára); mutathat eltéréseket a felidézett történelmi háttér (pl. a népcsoportok lakhelyére utaló angol településnevek hódítások, a hasonló típusú magyar helységnevek betelepítések emlékét őrzik); s mint erre fent már utaltunk, a nevek anyanyelvi beszélők által való értelmezhetősége is lehet különböző a két nyelv viszonylatában (pl. az angol *Woolley* névforma alkotóelemeinek azonosítása — *wolves'* < óang. *wolve* 'farkasoké' és *ley* < óang. *lēah* 'erdő' — nyelvtörténeti ismereteket igényel az angol beszélők részéről, ezzel szemben a neki megfeleltethető magyar *Farkas-erdő* helynév értelmezése nem okoz gondot az anyanyelvi beszélők számára); stb.

5. Összegzés

A fentiekben kísérletet tettünk annak bemutatására, hogy milyen módszerek állnak a fordító rendelkezésére a tulajdonnevek idegen nyelvre ültetésekor. A vonatkozó fontosabb elméleti szakirodalom megállapításai szerint a lehetséges fordítói műveletek a névalak változatlan átvitelétől a névforma erőteljes átalakítását eredményező modifikációig terjedő skálán helyezkedhetnek el. Az optimális fordítói eljárás kiválasztását a szöveg egészének, benne pedig a névnek a funkciója, a tulajdonnév közszói átlátszóságának mértéke és a jelölt denotátum típusa együttesen határozza meg. Sajátos problémát vetnek fel ugyanakkor azok a névtudományi munkák, amelyekben illusztratív példaként előkerülő magyar tulajdonnevek nyelvi szerkezetét kell a fordítónak az idegen nyelvű olvasók

számára világossá tennie. Egy magyar nyelven született szakirodalmi munka angol fordításában helyneveink célnyelvi értelmezésének lehetőségeit vizsgálva megállapítottuk, hogy a fordító mindig az adott szövegrészben tárgyalt névtani jelenség megértéséhez szükséges információkat adja meg a nevek kapcsán: ha kell, a tulajdonnév minden alkotóelemének eredetét, közszói jelentését, köznyelvi funkcióját közli (alkalmanként az értelmezést segítő megjegyzések kíséretében), ha erre nincs szükség, a névforma közszói tövével, s annak jelentésével találkozunk. Ezen eljárásmódok mellé — elsősorban onomasztikai munkákban — a névtípus, a névszerkezet jellegének megvilágítására lehetőségként kínálkozik — az adaptáció egy sajátos típusaként — a célnyelvben fellelhető névpárhuzamok feltüntetése is. A névmegfelelések azonosítását a fordítónak a célnyelvi névadási szokások ismeretére is kiterjedő kulturális kompetenciája segítheti. A magyar–angol helynévi párhuzamok fenti bemutatása mögött kirajzolódik egy, a két nyelv történeti helynévtípusait összevető tipológia elkészítésének szükségessége is, mely vizsgálat eredményei aztán hatékonyan segíthetnék a fordítókat a párhuzamos felépítésű magyar és angol helynevek azonosításában.

Irodalom

ALBIN, VERÓNICA (2003), What's in a Name: Juliet's Question Revisited. *Translation Journal* 7/4.
http://translationjournal.net/journal/26names.htm (2009. 05. 12.).

ALBIN, VERÓNICA (2004), Does Juliet's Rose, by Any Other Name, Smell as Sweet? *Translation Journal* 8/1.
http://translationjournal.net/journal/27names.htm (2009. 05. 12.).

CAMERON, KENNETH (1969), *English Place-Names.* London.

CASTAÑEDA-HERNÁNDEZ, GILBERTO (2004), Navigating through Treacherous Waters: The Translation of Geographical Names. *Translation Journal* 8.2.
http://translationjournal.net/journal/28names.htm (2009. 05. 12.).

DEPN. = EKWALL, EILERT, *The Concise Oxford Dictionary of English Place-names.* Fourth edition. Oxford, 1960.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

GERCSÁK GÁBOR (2007), Magyar tájnevek angol fordítása. In: *Ezerarcú lexikon.* Szerk. FÓRIS ÁGOTA–TÓTH SZERGEJ. Terminologia et Corpora — Supplementum. Tomus II. Szombathely. 100–10.

GERCSÁK GÁBOR (2008), Magyar és angol országnevek a fordításban. *Fordítástudomány* 10/1: 71–8.

FARKAS TAMÁS (2007), A tulajdonnevek fordíthatóságáról és napjaink fordítási hibáiról, közszók és tulajdonnevek példáján. *NÉ*. 29: 167–88.

FARKAS TAMÁS (2009), A tulajdonnevek fordításának alapkérdéseiről. *Diadal* vagy *Viktória*, *Eugén* vagy *Jenő? Fordítástudomány* 11/2: 22–35.

HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan.* Bp.
HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Helynevek nyelvi elemzése.* Második kiadás. Bp.
KÁLMÁN BÉLA (1967), *A nevek világa.* Bp.
KLAUDY KINGA (1997), *A fordítás elmélete és gyakorlata.* Bp.
MATTHEWS, CONSTANCE MARY (1972), *Place-Names of the English-Speaking World.* Worchester and London.
MIKESY GÁBOR (2008), Új utak és trendek a térképi névírásban. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 204–11.
MIZANI, SAMIRA (2008), Proper Names and Translation. *Translation Journal* 12/3. http://translationjournal.net/journal/45proper.htm (2009. 05. 08.).
NV.[3] = KÁLMÁN BÉLA, *A nevek világa.* Harmadik kiadás. Bp., 1973.
PARIANOU, ANASTASIA (2007), Translating Proper Names: a Functionalist Approach. *Names* 55/4: 407–16.
PERÉNYI KÁROLY (1981), Hogyan fordítsuk a magyar helyneveket? *Nyr.* 105: 377–8.
PUSZTAI-VARGA ILDIKÓ (2008), A forrás- és célkultúra viszonyának hatása a fordítói megoldásokra (Kulturálisan kötött kifejezések átültetése versfordítások esetén). *Folia Uralica Debreceniensia* 15: 83–111.
REANY, PERCY HIDE (1960), *The Origin of English Place-Names.* London.
RIHMER ZOLTÁN (2008), Fordítás vagy adaptáció? A modern latin személynévhasználat problémái. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 450–60.
SÄRKKÄ, HEIKKI (2007), Translation of Proper Names in Non-fiction Texts. *Translation Journal* 11/1. http://translationjournal.net/journal/39proper.htm (2009.05.06.).
J. SOLTÉSZ KATALIN (1967), A tulajdonnevek lefordíthatósága. *Nyr.* 91: 280–92.
J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
STEWART, GEORGE RIPPEY (1975), *Names on the Globe.* New York.
VÁRNAI JUDIT SZILVIA (2005), *Bárhogy nevezzük… A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben.* Bp.
VERMES ALBERT PÉTER (2005), *Proper names in translation: A relevance-theoretic analysis.* Debrecen.
WN. = KÁLMÁN BÉLA, *The World of Names. A Study in Hungarian Onomatology.* Ford. VIRÁGOS ZSOLT. Bp., 1978.

Tóth László

Valós és fiktív helynevek Szilágyi István *Hollóidő* című regényében*

1. Bár még egy évtized sem telt el Szilágyi István *Hollóidő* című regényének 2001-es megjelenése óta, föltűnően sokan és sok szempontból elemezték a regényt. A *Hollóidő* ugyanis számos kérdést felvető, úgy is mondhatjuk: szokatlan mű. Szokatlan abban, hogy „jól behatárolható korszak (…) és földrajzi táj (…) szolgáltatja hozzá a hátteret és részben az eseményanyagot, de mégsem a történelmet jeleníti meg, hiszen semmi sem »stimmel« benne, sem név, sem tény nem egyezik a valósággossal, csak többé-kevésbé utal rá, tehát eleve az írott történelem parafrázisaként olvasandó" (ÁCS 2003: 213). Olyan mű, amelyben „minden valóságos és minden jelképpé is válik, tapintható és álomszerű, mítosz és realitás összeépül" (GRÓH 2003: 272). A romantikus történelmi regények tökéletes illúzióját kelti, a történelmi térhez és időhöz képest mégsem hiteles a történet tere és ideje. A műfaji besorolás nehézségeit tovább bonyolítja, hogy nem csak a történelmi regény jegyeit mutatja: „mesterfokon hasznosítja a krónika, történelmi regény, nevelési regény, kalandregény, bűnügyi regény, családregény, mítoszregény, biblikus regény, lélektani és filozófiai esszéregény sok-sok műfaji sajátosságát" (GÖRÖMBEI 2003: 327). MESTER BÉLA a *Hollóidő*-ről írva a filozófiatörténeti regény fogalmát veti föl, „melynek lényege a regényalakok elméjében lévő filozófiai tételek újragondolása" (2004: 124). Éppen ezt segíti elő a fikció és a valóság egymásba játszása, az ebből fakadó bizonytalanság. Ha ugyanis az olvasó mindig biztosan tudná kötni a történelmi valósághoz a szereplőket, „már lehetetlen volna, hogy *egészen* a főszereplők szemével (…) nézze a világot" (MESTER 2004: 127). Másképp, de ugyanerre utal ÁCS MARGIT is: „Szilágyi Istvánt (…) maga a *történelem* érdekli. (…) azt akarja kivallatni históriai nyersanyagából, hogy miképpen megy végbe az emberek életében és közreműködésükkel mindaz, ami végbe szokott menni" (2003: 213).

Szilágyi Istvánnal 2005-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetem piliscsabai campusán Alexa Károly beszélgetett a *Hollóidő*-ről.[1] Az író elmondta, hogy a

---

* A tanulmányhoz a következő kiadást használtam föl: Szilágyi István: Hollóidő. Magvető, Bp., 2001.

[1] A beszélgetést diktafonnal rögzítettük, de nem készült belőle szerkesztett, írott változat. A következő néhány sorban nem szó szerint idézek ebből az anyagból.

regénybeli kort, a 16. század végi Magyarország korát különösen fontosnak tartja. Két szörnyű esemény, a török hódítás és a szétszakadó keresztény világ metszéspontjába került ekkor a magyarság, egy sor addig meglévő és érvényes valóság, illetve folyamat elpusztult, véget ért, de rengeteg új jelenség (köztük egészen máig hatók is) ebben az időszakban gyökereznek, ezért ezt felezőidőnek tartja. Ugyanakkor Magyarország történetének erről a szakaszáról általában nem írnak nemzeti önsajnálat nélkül, s hogy ez a köztudatban is milyen erősen jelen van, azt jelzi, hogy sokan későbbi kudarcainkat is innen számítják. Szilágyi azt szerette volna tisztázni, hogy ilyen szörnyű időkről lehet-e írni a megszokott hangvétel nélkül.

Ezt az írói célt szolgálja a *Hollóidő* valóság–fikció problematikája is, amely a regény helynévanyagában is jelentkezik.

2. A *Hollóidő*-ben felbukkanó helynevek a történelem és a történet tér-idejében oszlanak el. A történelmi tér-idő eseményeiből egyértelműen kiolvasható: a 15 éves háború előestéjén vagyunk, és a három részre szakadt Magyarországon járunk. Az ide tartozó nevek kivétel nélkül a valóságos (ismert) történelmet idézik föl: *Bécs, Bizánc, Brabantföld, Buda, Erdély, Hadad, Jeruzsálem, Krakkó, Munkács, Pécs, Szatmár, Tokaj, Wittenberg.* Ezeknek a neveknek tehát csak annyi a szerepük, hogy a történelmi teret megteremtsék. Közülük *Erdély* neve mintha a történet teréhez is tartozna, de valójában „a regényalakok többsége valóságos tapasztalatának horizontján Erdély messze túl fekszik, az egyetlen embernek, aki járt ott (…), pedig régen elmúlt, mintegy zárójelbe tett életszakaszt jelentenek erdélyi évei" (MESTER 2004: 129). Ha jobban megfigyeljük, kiderül, hogy a jelen idejű történet terében *Erdély* közvetlenül nem szerepel, ilyen formában csak a regény karizmatikus szereplője, Fortuna Illés életéből vett múltbeli epizódok bemutatásakor találkozunk vele. Ezekben az epizódokban azonban sok valós földrajzi névvel együtt *(Barca, Hidas, Kővár, Meszeskapu, Moldova, Nádas, Szamos)* ismét csak a történelmi tér megjelenítéséről van szó.

A történet tér-idejében szereplő nevek viszont nem valósak. A regényt olvasva mégis úgy érezzük, hogy tudjuk, hol járunk. A helynevekhez kapcsolódó, sokszor igen részletes leírások, illetve néhány apró utalás gyakran azt az illúziót keltik az olvasóban, hogy ezek a fiktív nevek megfeleltethetők a valóságnak, viszont Szilágyi „a fikció szándékoltan logikátlan, össze nem illő elemeivel utal ennek az egyeztetésnek a lehetetlen voltára" (MESTER 2004: 127). Ahogy pedig haladunk előre a történet idejében, úgy egyre növekszik ez a bizonytalanság, és csökken az egyeztetés lehetősége.

Szilágyi fiktív helynevei között névkölcsönzések és kitalált nevek (illetve ezek kombinációi) egyaránt vannak. Mivel a mű — még ha csak látszólag is — a történelmi regény formáját és így annak realista igényét idézi, különösen fontos, hogy az író által kitalált nevek „»névszerűek«, »névstílusúak« legyenek, tehát lehetőleg minél kevésbé hangozzanak »önkényesen«" (J. SOLTÉSZ 1979: 25). A

fiktív helynevek befogadását elősegíti, hogy „helynév-kompetenciánk szűkebb, mint személynév-kompetenciánk, így egy sohasem hallott hangsorról könnyebben elhisszük, hogy az valódi helynév" (J. SOLTÉSZ 1979: 167). A befogadás szempontjából ugyanakkor szinte mindegy, hogy a név kölcsönzött vagy kitalált, az olvasó ugyanis nem biztos, hogy ismeri a kölcsönzött nevek előképét, vagyis számára az is kitalált helynévnek tűnhet. A nevek hitelességének illúzióját épp ezért főképp a már említett „névszerűség" biztosítja, tehát az írói helynévadásnak ugyanúgy mintákhoz kell igazodnia, mint a hétköznapi élet helynévadásának (a névminták szerepéhez lásd HOFFMANN 2007: 29–30).

Ugyanígy az írói alkotás irányából nézve sem deríthető ki pontosan, milyen mozgatórugói is voltak a névadásnak. A *Hollóidő* fiktív helyneveinek tárgyalásában tehát nem azok valós változatainak, illetve a fiktív nevek valós denotátumainak keresése a cél — jóllehet ez több szempontból is izgalmas és érdekes lehet —, hanem az, hogyan felelnek meg ezek a nevek a névszerűség kritériumának, milyen asszociációs lehetőségeket és stilisztikai funkciókat hordoznak.

3. A regény két egymástól teljesen elkülönülő részből áll. Az Első könyv színhelye *Revek*, míg a Második könyv a reveki fiúk és vezetőjük, Fortuna Illés útját beszéli el, amely a fiúk katonává érésével, illetve mentoruk halálával fejeződik be. A regény helyneveit a két könyv szerint, a történet időrendjében veszem sorra.

3.1. Első könyv

Revek. A kisváros neve egymással összefüggő morfológiai és szemantikai asszociációkat kelt. Mintha egy *reve-k* tő + képző struktúra lenne. A névszerkezetnek ilyen értelmezéséhez a *Becsek*, *Detek*, *Fülek* stb. helynevek analógiája is mintául szolgálhat. Ez a szerkezet könnyedén előhívja a *reves*, azaz korhadó fa képét, egyértelműen arra utalva, hogy a hely távol van az ország azon részeitől, ahol a fontos események zajlanak. Ez pontosan illeszkedik ahhoz, ahogyan Szilágyi István a helyről és környékéről ír: „A tágas síkság, ameddig a szem ellátott, mind reveki határ. Más lakott helynek nem volt a közelben nyoma. Azaz nyoma talán igen: a régiek elmondása szerint hajdan a várostól keletre volt néhány apró falu, de azoknak üszkét, romját rég elemésztette az idő, a porták helyét fölverte a gaz, s az egészet ciheres nőtte be" (7).[2] Mivel a város alatt egy folyami rév is van, a név az ehhez kapcsolódó asszociációt is megengedi, a két asszociációs sík pedig még egymásba is fonódik azáltal, hogy ezt a regény történetének idejében már nem használt révet Szilágyi a városka határába, vagyis az enyészet porába helyezi. Amikor a történet egy későbbi pontján megsejtjük, hogy Revek elpusztult, a név negatív asszociációja még inkább fölerősödik. Helyneves gyűjteményeink *Revek* nevet nem ismernek, ez kétségkívül az író találmánya.

[2] A magukban álló lapszámok a *Hollóidő* 2001-es kiadására vonatkoznak.

Bagos. Revektől délre fekvő település, a bagosi bégnek és katonáinak őrhelye. A név kölcsönzött, lásd *Csengerbagos* (Románia, Szatmár m.), *Hajdúbagos* (Hajdú-Bihar m.), *Szilágybagos* (Románia, Szilágy m.). (A *bagosi bég* egyben alliterációs szójáték is, amely a *bége-s* morfémaszekezetre játszik rá.)

Karós út. A Revekről Bagosra menő út neve. A névadás indítéka a regényből egyértelműen kiderül: „Az öregek azt mesélték, valamikor az ánti időkben a város alsó végén fölzúdult jobbágyokat vontak nyársba, azokkal cövekelték ki az utat, onnan nyerte az a Karós nevet" (382).

Nagycsép. Csak néhányszor bukkan fel ennek a Revektől messze lévő településnek a neve. Benne valós név rejtőzik: *Csép* (Komárom-Esztergom m.).

Cseket. Revektől szekérrel mintegy 3-4 órára fekvő település. Bár a magyar helynévállományban a név létezik (*Cseket-hegy*, Pázmánd és Sukoró mellett), nem tartom valószínűnek, hogy innen kölcsönözte volna az író.[3] Ám nem lehet teljesen saját alkotás sem, mivel túl erősen idézi fel az olyan helyneveket, mint *Cseke* (Szlovákia, Nyitrai kerület), *Csekelaka* (Románia, Maros m.) vagy épp *Szatmárcseke* (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.).

Fényesagócs. CSÁNKI helynévanyagában ugyan szerepel egy *Agócz, Agouch* nevű hely, mely a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Vajdácska mellett feküdt (Cs. 1: 340), szerintem itt mégis inkább a ma is nagy számban meglévő *Agócs* családnév szolgálhatott mintául. A *fényes-* előtag helynevekben való előfordulására lásd *Fényeslitke*.

Almáslonka. Az *almás-* előtag sok helynévben szerepel, pl. *Almásgalgó* (Románia, Szilágy m.), és a *-lonka* utótag sem ritka, pl. *Aranyoslonka* (Románia, Kolozs m.).

3.2. Második könyv

Dárim. A Revektől nyugatra lévő folyó neve, széles, nagy folyam, amely nem annyira kanyargós. A *Dárim* alak magyarul semmilyen struktúrát nem idéz föl, idegenül hat. Azonban bizonyos, hogy a névről a legtöbben a perzsa Dárius (I. Dareiosz) királyra asszociálnak, ami a Dárius kincsét, vagyis a gazdagságot, hatalmat hívhatja elő, ez pedig visszahat(hat) arra, hogyan jelenik meg a folyó az olvasó képzeletében. A *Dárim* hangzásában ezen kívül van még valami meseszerű, valami varázslatos. Az, hogy a névadás mögött tudatos írói szándék van, akkor lesz nyilvánvaló, ha észrevesszük, hogy a név szerkezete mégsem „néma": a *dár-* előtag ugyanis megfeleltethető a perzsa *darjā* 'tenger, tó, folyam' szónak (vö. FNESz. *Dera*).

Harmos. A Dárimnál kisebb és sokkal kanyargósabb folyó. Az olvasóban *harmo-s* névstruktúra idéződhet föl, innen a *harmat*-ra asszociálhat. De felmerülhet az is, hogy a *Harmos* vezetéknév szolgált mintául.

[3] A hegy korábban ugyanis katonai területnek számított, így jó ideig a polgári térképeken nem jelölték.

Radva. Nagyobb város a Harmoson túl. Ez a név is létezik ma vezetéknévként, a város leírása alapján azonban valószínűbb, hogy *Várad*-ra utal, a név így anagrammaként is fölfogható *(Radva ~ Varad).*

Terjes. Radvától északra lévő folyó. A *Harmos*-hoz hasonlóan itt is az *-s* képzőt „érzékelheti" az olvasó: *terje-s.* Ez valamiféle kiterjedéses, kiöntéses folyóvíz asszociációját hordozza.

Rődely. Továbbra is észak felé tartva érik el ezt a várost. Neve egyetlen valós helynevet sem idéz fel, viszont CSÁNKInál (Cs. 1: 361) az egykori Zemplén vármegyében lévő *Rudlyó*-nak még ilyen alakjait találjuk: *Rywdelfalwa* (1402), *Reudel* (1414), *Rywdel* (1474), s ennyiben lehet a névnek valós előképe.

Bajnaság. Hegyek övezte tájegység. A név egyértelmű struktúrája: *bajna-ság*. A valóságban *Bajna* helynevünk kettő is van (egy Komárom-Esztergom megyében, egy pedig Szlovákiában, az Eperjesi kerületben), és a kisebb-nagyobb tájegységek *-ság* képzős neve is teljesen általános (pl. *Avasság*). A *Bajna-* előtagból ugyanakkor asszociálhatunk a *baj*-ra, amit a regény szereplőinek ezután bekövetkező megpróbáltatásai is igazolnak.

Bajnaköves. A *Bajnaság* vára. (Érdekes kohézióban vannak ezek a nevek, ugyanis *Bajnaköves* várának kapitányát *Bajna Imré*-nek hívják.) A *-köves* utótag elég egyértelműen utal a vár építőanyagára, illetve felidézheti *-kövesd* utótagú helyneveinket (pl. *Szilágykövesd,* Románia, Szilágy m.)

Karabátor. Az országbíró székhelye. A név szerkezete *(kara-bátor)* eszünkbe juttathatja *Nyírbátor*-t, valamint a *Kara-* előtagú földrajzi neveinket (pl. *Karahát*). A *bátor* az országbíró hatalmára, illetve tettrekészségére is utalhat. (Csupán érdekesség, hogy a *kara* törökül 'feketé'-t jelent, és valóban van *Feketebátor* Romániában, Bihar megyében.)

Derek. Folyóvíz mellett fekvő település (a regényben csak így szerepel: *Dereki rév*). Névszerűségét hasonló analógiák támogatják, mint *Revek*-ét, ám kevéssé valószínű, hogy a *dere-* esetleges tő bármiféle asszociációt keltene az olvasókban. CSÁNKInál ugyanakkor akad *Dereg, Deregh* és *Derekcse* is (Cs. 3: 422).

Borka. A Harmoshoz közel fekvő település. A név egyetlen valós mintája talán a Rozsnyóhoz közel eső *Barka* (szlovákul *Bôrka*) község neve.

Vízmár. A regényben csak így fordul elő: *Vízmár pusztája.* A névben rejlő *víz-már* szerkezet semmiféle konkrét jelentést nem kínál fel. Németül tudó olvasóban a *Wiese* 'rét, mező' szó asszociációját is keltheti, míg a *-már* utótagot *Szatmár* analógiája teszi hihetővé. (A németországi *Wismar* kikötővárosát csak véletlen egybeesésként említhetjük.)

Dobor. Várral rendelkező, fontos stratégiai hely neve. Biztosan névkölcsönzés, ám a valódi *Dobor* vára egykor a mai Bosznia területén állt, és már a regénytörténet idejében is csak rom lehetett.

Gyanak. A *Gyanak vize, Gyanak folyó, Gyanak mezeje* szószerkezetekben előforduló név talán még rejtélyesebb folyónév, mint a *Dárim.* Hangzásában a

Csanak településnévhez hasonlít, alakilag viszont egyértelműen rájátszik a *gyanaksz*(*ik*) igére, ami leginkább a baljóslatú befejezés (Fortuna és néhány fiú halála) tágabb allúziós kontextusában helyezhető el.

5. A *Hollóidő* fiktív helynevei között 4 folyónév *(Dárim, Gyanak, Harmos, Terjes),* 1 tájnév *(Bajnaság),* 14 helységnév *(Almáslonka, Bagos, Bajnaköves, Cseket, Borka, Derek, Dobor, Fényesagócs, Karabátor, Nagycsép, Radva, Revek, Rődely, Vízmár)* és 1 útnév *(Karós út)* van. Közülük csak a *Karós út*-nak van a történetből fakadó névadási motivációja.

E húsz fiktív helynév közül biztosan az író saját találmányai: *Dárim, Derek, Gyanak, Karós út, Revek, Terjes, Vízmár.* Véleményem szerint ilyen még *Harmos,* illetve *Borka* és *Rődely* is, viszont az előbbinél a személynévi minta, utóbbiaknál pedig a névkölcsönzés is elképzelhető. A névkölcsönzés körébe tartoznak: *Dobor* (egyetlen valós helynévből), *Bagos* (több valós helynévből), *Almáslonka, Bajnaköves, Bajnaság, Karabátor, Nagycsép* (meglévő helynévi elemekből), *Fényesagócs* (meglévő helynévi és személynévi elemekből). *Cseket* szintén kölcsönzés, mely lehet egyetlen valós helynévből, illetve meglévő helynévi elemből. *Radva* minden bizonnyal *Várad*-ot rejti, ugyanakkor — bár ez nagyon valószínűtlen — személynévi mintát is követhet. A húsz név közül tehát hét biztosan saját írói szülemény, három további név pedig szintén ilyennek tűnik.

A vizsgált nevek eleget tesznek a névszerűség fentebb említett követelményének, ezen a téren számomra csak a *Dárim,* a *Gyanak* és a *Vízmár* nevek jelentettek (nem leküzdhetetlen) problémát. A névszerűség létrejöttében a kölcsönzésen túl gyakran vélt vagy valós morfológiai minta is szerepet kapott, pl. *Harmos, Revek, Terjes.*

Az asszociációt keltő helynevek között ott találjuk mind a folyóneveket *(Dárim, Gyanak, Harmos, Terjes),* illetve három helységnevet *(Bajnaság, Revek, Karabátor).* Közülük pozitív asszociációjú nevek: *Dárim* (hatalom, nagyság), *Karabátor* (a török elleni magyar csapatokat szervező országbíró székhelye); negatív asszociációjú: *Revek* (elhagyatottság, pusztulás), *Gyanak* (baljóslatú befejezés); semlegesek: *Harmos, Terjes.* A három helységnév, illetve a *Harmos* és a *Terjes* ugyanakkor beszélő névnek is tekinthető.

6. Szilágyi István a *Hollóidő* történelmi tér-idő síkjául olyan kort választott, amely a magyar történetírás, irodalom és művelődéstörténet beszédmódjában általában a hanyatlás kezdeteként, nemzeti tragédiaként és a későbbi kudarcok okaként jelenik meg. Szilágyi azonban el akarta kerülni, hogy ilyen ösztönös és sztereotip reflexekkel szóljon és olvasójából sem akarta ezeket előhívni. Nem az érdekelte, hogy *mi* történt, inkább az, *hogyan.* Éppen ezért a valós történelmi tér-időhöz csak annyi szállal kötötte a történet tér-idejét, amennyi még kell ahhoz, hogy az olvasó megsejtse, mikor és hol járnak a regény szereplői. A történet terét fiktív helynevekkel jelölte ki, de ez nem azt jelenti, hogy elszakadna a valóságtól. E nevek névszerűsége hitelessé teszi a történetet, de nem úgy, hogy

ekvivalensek lennének a történelmi valóság helyneveivel, inkább csak metszik azokat. Szilágyi ugyanis épp ezt az egyértelmű leképezést szeretné elkerülni. A fiktív helynevek egy részének azonban más szerep is jutott. A bennük rejlő asszociációkkal többletinformációt hordozó stíluseszközök, amelyek a történetmondás és a történetbefogadás folyamatában is fontos szerepet kapnak.

Irodalom

ÁCS MARGIT (2003), Az örökkévaló holló (Szilágyi István Hollóidő című regényének néhány tanulsága). [Új Horizont, 2001/5.] In: *Tanulmányok Szilágyi Istvánról.* Szerk. MÁRKUS BÉLA. Debrecen. 213–24.

ALEXA KÁROLY (2003), Magyar történelem, magyar mitológia (A Hollóidőről és a Hollóidő ürügyén.) [Kortárs, 2002/11.] In: *Tanulmányok Szilágyi Istvánról.* Szerk. MÁRKUS BÉLA. Debrecen. 292–325.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

GÖRÖMBEI ANDRÁS (2003), Hollóidő. [Hitel, 2003/1.] In: *Tanulmányok Szilágyi Istvánról.* Szerk. MÁRKUS BÉLA. Debrecen. 326–32.

GRÓH GÁSPÁR (2003), A világ mint szabadság és végzet. [Magyar Szemle, 2002/4.] In: *Tanulmányok Szilágyi Istvánról.* Szerk. MÁRKUS BÉLA. Debrecen. 271–8.

HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Helynevek nyelvi elemzése.* Második kiadás. Bp.

MESTER BÉLA (2004), *Hatalom, ember, technika Szilágyi István prózájában.* Bp.

J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY: *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA: *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA: *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA: *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN: *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA: *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA: *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája*. Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2010. 259 lap.